ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

3

reciti – Partium Kiadó

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

3.

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

3.

Szerkesztette
Biró Annamária – Boka László

reciti – Partium Kiadó
Budapest – Nagyvárad, 2018

A könyv megjelenését az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta.

Minden jog fenntartva.

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem és az MTA BTK
Irodalomtudományi Intézet együttműködésében valósult meg.

Korrektúra: Budai-Király Tímea, Gulyás Orsolya
Tördelés, grafika: Vincze Judit

ISBN 978-615-5478-53-6
ISBN 978-606-8156-98-9

© Szerzők és szerkesztők, 2018
© reciti – Partium Kiadó

TARTALOM

ELŐSZÓ 7
Kőszeghy Péter
PAKSI MIHÁLY KAPCSOLATAINAK HÁLÓJA 13
Szabó András
VÁRADI LELKÉSZEK, TANÁROK ÉS DIÁKOK WITTENBERGBEN
A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN, A 17. SZÁZAD ELEJÉN 33
Utasi Csilla
EGY PRÉDIKÁTORI ÉLETPÁLYA TANULSÁGAI: HELTAI GÁSPÁR 43
Petrőczi Éva
ALUMNUSOK ÉS PATRÓNUSOK A 17. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN 55
Laczházi Gyula
HEROIKUS ÉNFORMÁLÁS ÉS ASZKETIKUS
ÉLETESZMÉNY APÁCZAI CSERE JÁNOS MŰVEIBEN 65
Verók Attila
IRODALMI SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSOK A BRASSÓI
ÉRTELMISÉG KÖRÉBEN A 17–18. SZÁZADBAN 79
Maczelka Csaba
NŐI SZEREPLEHETŐSÉGEK ÉS ÉRTELMEZÉSÜK
A 17. SZÁZADI ANGOL ÉS MAGYAR IRODALOMBAN 89
János Szabolcs
HÁLÓZATOK ÉS EGYÉNI KAPCSOLATRENDSZEREK
ID. WESSELÉNYI MIKLÓS BÁRÓ SZÍNHÁZI LEVELEZÉSÉBEN 105
Egyed Emese
ASSZONYOK HÁLÓJÁBAN.
ID. TELEKI ÁDÁM ÍRÓSÁGA 117
Biró Annamária
AZ ÉRTELMISÉGI SZEREP KRITÉRIUMAI A 18. SZÁZAD VÉGI
LAPSZERKESZTÉSI GYAKORLATBAN 133
Dede Franciska
A HÉT KEREKASZTALA 151
Buda Attila
„A TISZA PARTJÁN ÚJ KALÁSZOK ÉRNEK" (BABITS)
– A *NYUGAT* SZERZŐINEK CSOPORTOS ÖNREPREZENTÁCIÓJA 185

Szénási Zoltán
A NEMZETI IRODALOM FOGALMÁNAK VÁLTOZATAI BABITS ESSZÉIBEN – 1919-ES PÁLYAFORDULATAINAK TÜKRÉBEN 203
Széchenyi Ágnes
„KÖZÉPHELY ÉS ALAPKŐ". SCHÖPFLIN ALADÁR IRODALMI ÉS EMBERI HÁLÓZATA MENTALITÁSTÖRTÉNETI KERETBEN 211
Rózsafalvi Zsuzsanna
RÉDEY TIVADAR KAPCSOLATI HÁLÓJA LEVELEZÉSE TÜKRÉBEN 229
Borgos Anna
NŐI ÉLETPÁLYÁK A MAGYARORSZÁGI PSZICHOANALÍZIS-TÖRTÉNETBEN 241
Boka László
EGY ELFELEDETT NYOMDÁSZDINASZTIA, A SONNENFELDÉK 261
Mekis D. János
MÁRAI SÁNDOR ÉS AZ „ESSZÉÍRÓ NEMZEDÉK" 277
Szilágyi Zsófia
ÉRTELMISÉGI PÁLYA-E A TANÁRNŐÉ? 301
Filep Tamás Gusztáv
GÁLI JÓZSEF ÉLETEI, HALÁLAI 315
Standeisky Éva
KÖZÉLETISÉG ÉS ALKOTÁS. METSZETEK EGY 20. SZÁZADI ÉLETTÖRTÉNETBŐL 335
Kálai Sándor
AZ *ALBATROSZ* KRIMISOROZAT MAGYAR SZERZŐINEK ÉLETÚTVIZSGÁLATA 369
Bedecs László
KÁDÁR-KOR, VIDÉK, KIS PANELSZOBA 379
Deczki Sarolta
TAR SÁNDOR: ÍRÓ, MELÓS, ÜGYNÖK 385
Darabos Enikő
NÁDAS PÉTER, A KARRIER NÉLKÜLI ÍRÓ 395

ELŐSZÓ

Immáron a harmadik kötetét bocsátjuk útra az *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* címmel Nagyváradon megrendezett konferenciasorozatnak. A konferenciák kétévente interdiszciplináris előadásokat fognak át a megadott tematikában az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Partiumi Keresztény Egyetem támogatásával. A szerkesztők/konferenciaszervezők fő célja a kezdetektől az volt, hogy párbeszédet biztosítsanak az irodalom- és társadalomtudósok között egy olyan tematika körüljárásával, amely az értelmiségi szerepvállalás történeti különbségeit is figyelembe véve kérdez rá a szerep adta lehetőségekre és korlátaira, változó történeti formáira, egyéni és csoportos kivetüléseire. Ebből fakadóan ahogyan a korábbi, 2013-as és 2015-ös konferenciákon is, 2017-ben is több ország különböző korszakokkal foglalkozó kutatói egy-egy időszak vagy jelenség tipikus karriertípusait tárták fel. Ennek megfelelően e most közreadott, válogatott, szerkesztett tanulmányok is csaknem 450 év eseményeit átfogva emelnek ki tipikusnak mondható karrierépítési technikákat, értékelik a kapcsolathálók hatását egy-egy konkrét életműre, vagy akár esettanulmányok formájában tárnak fel bizonyos életutak karriertörténései felőli értelmezéslehetőségeket, de található a kötetben olyan írás is, amely épp e feltételezett karrier hiányát gondolja meghatározó értelmezési keretnek. A csoportos fellépés, netán az írócsoportosulások fogalma a legutóbbi konferencián több esetben nem csupán egy lap vagy folyóirat köré szerveződő „társaság" kohéziós hatásáról való gondolkodást éltette tovább, hanem a családok szerepét is vizsgálta a hivatás vagy íróság kialakulásában és fejlődéstörténetében.

Plenáris előadónak ez alkalommal is egy irodalomtörténészt és egy társadalomtörténészt kértünk fel, akik ráadásul vizsgált korszakukban is igen távol állnak egymástól, kötetbe leadott szövegeik ennek ellenére is párbeszédképessé váltak

mind egymással, mind pedig a többi tanulmánnyal és az általuk felmutatott tematikákkal. Kőszeghy Péter nyitó tanulmányának kiindulópontja Paksi Mihály kapcsolathálója, de ennél jóval többet kínál: a hálózattudomány régiségre való alkalmazásának egyik remek, hézagpótló példája. Különösen a humanisták nemzetek és gyakran vallások fölötti kapcsolati hálója alkalmas annak bizonyítására, hogy a gyenge kapcsolatok nem csupán a modernitásnak a jellemzői, és azok a modellek, amelyek jellemzően a 19–20. századi kontaktusokat vizsgálják, a korábbi korok jelenségeinek leírására is igen alkalmasak lehetnek. Standeisky Éva a 20. század első két harmadában tevékenykedő Bilkei Gorzó Nándor életpályájának elemzésén keresztül többek között arra is rávilágít, hogy a történeti, politikai körülmények milyen mértékben képesek befolyásolni egyrészt az életpálya alakulását, másrészt pedig az egyén döntéseinek a későbbi megítélését. Nem csupán az egyén adaptálódási módszereiről esik szó most közreadott tanulmányában, hanem az új rendszerekhez való alkalmazkodásról is, amely révén a kapcsolati hálók mozgatását, alkalmazását is példaszerűen mutatja fel.

A konferenciasorozatunk viszonylagosan kötött tematikusságának mégis igen tág horizontjaihoz igazított vizsgálati szempontokat már a két plenáris előadás is bőséggel felmutatta, a kötetben helyet kapó további huszonhárom tanulmány egyrészt remekül alkalmazza ezeket, másrészt folyamatosan új értelmezési lehetőségekre és problémákra irányítja rá a figyelmet. Szabó András tanulmánya szorosan kötődik például Kőszeghy Péteréhez, hiszen a kora újkori értelmiség kialakulásában, kapcsolatainak létrejöttében az egyik legfontosabb hely az egyetemvégzés helye – ez mindkét szövegből kiderül. Szabó tanulmánya a konferencia helyszínéből, locusából kiindulva azt vizsgálja, hogy kik voltak azok a váradi diákok, akik a 16–17. század fordulóján Wittenbergben tanulhattak, és milyen hatással volt karrierjük alakulására a külföldi egyetemjárás. Heltai Gáspár prédikátori életszerepét vizsgálva Utasi Csilla sem hagyhatja figyelmen kívül a wittenbergi hatást, feltételezi ugyanis, hogy ennek a hatásnak a következményeivel azok is tisztában lehettek, akiket tanulmányaik után Kolozsvárra hívtak. A kolozsvári értelmiségi kapcsolati háló Utasi meglátása szerint a *Szentírás*-fordítás munkájában részt vevő lelkészekből, illetve a Mátyás királyról szóló *Decas*ok latin szövegét kiadó humanistákból állt, ami nem csupán Heltai karrierjére, hanem a korszak kulturális folyamatainak alakulására is hatással volt. Karrier és kapcsolati háló témakörben értekezik kötetünk következő írásában Petrőczi Éva is, ő viszont a kora újkori kapcsolatok egy tipikus formáját, a külföldön peregrináló protestáns diákok és

patrónusaik vagy patrónáik kapcsolatát, az e viszonyból származó konfliktusokat és karrierépítési lehetőségeket mutatja be. A szerző egy-egy eset kiemelésével azt is bizonyítja, hogy vélhetőleg itt nem csak anyagi függőségről lehetett szó, patrónus és patronált között bonyolult kapcsolatok alakultak ki, az élethelyzetből származó sajátosságok gyakran felülírták a pályaválasztási lépéseket. Laczházi Gyula vizsgálatának tárgya Apáczai Csere János, ám ő nem a karrier állomásait szeretné leírni tanulmányában, hanem azt vizsgálja, hogyan vált Apáczai hőssé a későbbi kulturális emlékezetben. Természetesen a korban későbbi kutatók azért is tudhattak ebből az értelmiségi pályából egyfajta heroikus életutat generálni, mivel annak alapjait maga a szerző teremtette meg önreflexív gesztusaival, a saját életút saját szemszögű primer értelmezésével. Laczházi tanulmánya a továbbiakra nézve is jelentőséggel bír: érdemes megvizsgálni, hogy egy-egy sikeresnek tekintett életút saját korában is az volt-e, vagy csupán retrospektív minősül dicsőségesnek.

Verók Attila szövegközeli értelmezések mentén mutatja be, milyen jelentőségük volt az alkalmi költeményeknek a 17–18. századi brassói értelmiség számára, ugyanakkor a többnyelvűség kérdésére is reflektál a német nyelvű lakosság irodalmi próbálkozásainak felmutatásával. A magyar történetiségben sajnos eléggé alulreprezentáltak a nők. Ezért is különösen fontos, hogy Maczelka Csaba tanulmányában két írónő életútjának párhuzamos vizsgálatával azt bizonyítja, hogy a 17. századi angliai és magyarországi viszonyok talán mégsem különböztek olyan radikálisan. Legalábbis a két vizsgált írónő életkörülményeiben megmutatkozó hasonlóságok erre engednek következtetni. A tanulmány viszont azt is szemlélteti, hogy míg a 17. századi Angliában lehetséges volt egy női karrier kibontakozása szövegek megjelentetése révén, ugyanabban az időben Magyarországon költőnőként még nem, csupán kegyességi iratok szerzőjeként lehetett az irodalmi közegbe belépni a gyengébbik nem képviselőinek. Időben későbbi korra terjed ugyan ki id. Wesselényi Miklós kapcsolati hálójának vizsgálata, annak felvázolásában viszont János Szabolcs a Kőszeghy Péter által is alkalmazott modellt használja sikerrel. A kapcsolati háló nem csupán önmagában érdekes ugyanis, hanem a 18. század végi erdélyi színjátszás történetéhez, a szűkös lehetőségek közötti nehéz kibontakozáshoz és a személyközi konfliktusok hatásának vizsgálatához is remek forrást biztosít. Egyed Emese a két korábbi konferencián is foglalkozott már a Teleki családban kibontakozó értelmiségi pályákkal, jelen esetben id. Teleki Ádám írói termését mutatja be. A feltárt szövegek, költemények viszont hálózatszerűen helyezkednek el, a hálózat csomópontjait a költemények címzettjei vagy szereplői

képezik, akik a legtöbb esetben nők. Egy regényes életút bontakozik így ki, amely talán nem az írói karrier mintapéldája, de a 18. századi főúri világ egy tipikus életváltozata bizonyosan lehet. Biró Annamária nem életutat, hanem elsődlegesen foglalkozást vizsgál: a 18. század végén kialakuló újságírói szakma esetében arra kérdez rá, hogy az mennyiben őrzi a korábbi tudósi magatartás elemeit, valamint önreflexív megnyilvánulásokon keresztül azt mutatja be, hogy az értelmiségi felelősségvállalás dilemmái már ebben a korai időszakban megjelennek.

Az említett tanulmányokat követően korban csaknem egy évszázadot ugrunk, a sajtó mint csoportkohéziós erő viszont a következő tanulmányokban is hangsúlyosan megmarad. Dede Franciska remek idézetekkel és képekkel illusztrált tanulmánya a méltán legendássá vált periodika, *A Hét* működésén, illetve Kiss József főszerkesztői figurájának középpontba állítása révén azt vázolja fel, hogyan válhatott a lap a 20. század elejének egyik legfontosabb orgánumává. Buda Attila tanulmánya nem távolodik el túlságosan ettől a világtól, de másfajta csoportidentifikációs forrásokat kutat. A *Nyugat* folyóirat matinéit csoportos önreprezentációként fogja fel, és azt mutatja be, hogy ezek a fellépések képesek voltak-e egyfajta összetartó, kohéziós erőként funkcionálni a folyóirat első korszakának legendás tagjai és olvasóközönsége között. Szénási Zoltán már a Standeisky Éva által is megfogalmazott probléma mentén halad értelmezésében: azt vizsgálja, hogy a történelmi fordulópontok hogyan befolyásolják a pályafordulásokat. Tanulmányában Babits 1919-es (sokat vitatott) szövegeit vizsgálva azt mutatja be, hogyan alakult ebben az időben a nemzeti irodalomról vallott elképzelése, s hogy ezt saját kortársai miként interpretálták. Szintén a *Nyugat* köréhez tartozott kritikusként, talán a folyóirat legfőbb kanonizátoraként az a Schöpflin Aladár, akinek kapcsolati hálóját Széchenyi Ágnes alapos mentalitástörténeti keretben vizsgálja. Migráció és emigráció tengelyén mutatja be tanulmánya az életutat, amely egyrészt tipikusnak tekinthető a 20. század első felének Magyarországán, irodalmi eredményeiben mégis egyedi.

A hallgatás okainak feltárása is egyik szándéka az életútvizsgálatnak. Ehhez köthetők talán a 20. századi elhallgattatások is. Rózsafalvi Zsuzsanna egy olyan kapcsolatrendszer és az abból adódó karrierlehetőségek rekonstrukciójára törekszik, amely Rédey Tivadar köré épül, aki saját magáról – félreállítottságát érzékelve – még életében múlt időben beszélt. Nem csupán irodalmi szempontból fontosak ezek a rekonstrukciók: a 20. század magyar társadalomtörténete is új forrásokhoz juthat általuk. Borgos Anna tanulmánya fájó hiányt igyekszik pótolni: továbbra

is elenyészően kevés azoknak a kutatásoknak a száma ugyanis, amelyek a női karriertörténetekre vonatkoznának. Borgos a 20. század első felében intézményesülő pszichoanalitikus szakmában vizsgálja a női életpályákat, azok tipikus vagy atipikus elemeit, a nők szakmai választásait, ugyanakkor arányukat (vagy ijesztő aránytalanságukat) az általában férfiak által dominált orvosi közegben. Adatokkal bőven ellátott tanulmánya arra az eredményre jut, hogy a harmincas évek második felében Európán belül Magyarországon volt a legmagasabb a női analitikusok aránya. Ennek hatása pedig a kialakuló új szerepminták elterjedésében felbecsülhetetlen fontossággal bír. Boka László egy, az irodalmi és sajtóélethez is ezer szállal kötődő nagyváradi nyomdászdinasztia tragikus sorsán keresztül mutatja be, hogy egy korábban országosan is kitűnőnek számító nyomdaipari vállalat hogyan lesz a 20. századi történelmi fordulatok áldozata. Tanulmánya eddigi hézagpótló hely- és kortörténeti alapkutatások révén egy meglehetősen fehér foltot fed le, nem feledkezik meg a családtagok bemutatásáról, valamint az egyén és az őt körülvevő környezet viszonyára is folyamatosan reflektál.

Mekis D. János írása Márai Sándor és esszéíró barátai/követői példáján keresztül azt vizsgálja, miképpen változott meg az irodalmi csoportképződés diskurzív és társadalmi logikája a két világháború között a magyar modernség első fénykorához képest, milyen szerepet játszott ebben az esszé, illetve az önéletrajz műfaja és beszédrendje, s Márai írásmódjának milyen sajátosságai segíthették elő rendkívüli hatását, nemzedéki-reprezentatív szerepét. Szilágyi Zsófia itt közreadott, remek tanulmánya is a női szereplehetőségekhez tér vissza, miközben arra tesz kísérletet, hogy elhelyezze a tanárnői szerepet a 20. század irodalmi, értelmiségi közegében: lehet-e értelmiségi szerepnek tekinteni, s ha igen, milyen attribútumai vannak/voltak, illetve a tanárnő mint irodalmi és mint társadalmi szerep fedi-e egyáltalán egymást. Írása finom elemzések révén mutatja be, hogyan változik a szerep megítélése különböző élethelyzetekben, és mikor válik hátráltató tényezővé az alkotói szerep kibontakozásában. Hallgatás és elhallgattatás témaköréhez, az antikarrier okainak feltárásához tér vissza Filep Tamás Gusztáv, aki Gáli József élettörténetét rekonstruálja, felhívja a figyelmet drámaszövegeire, és kijelölve a további (mentalitás)történeti kutatás főbb szempontjait.

A 20. században az értelmiségi életforma és a siker gyakran nem fedi egymást. A populáris műfajok viszont a legtöbb esetben sikertörténetnek számítanak, a mögöttük álló alkotók mégis gyakran rejtőzködnek. Ezt a jelenséget (is) vizsgálja Kálai Sándor, aki a jól ismert *Albatrosz* krimisorozat szerzői és szerzőpárosai ki-

létének feltárásával bizonyítja, hogy érdemes lenne a szocialista korszak bűnügyi regényeivel alaposabban is foglalkozni, hiszen az nem csupán a sikeresség kritériumával mérhető, de irodalomtörténeti tanulságai sem elhanyagolhatók. Ahogy közeledünk az előző század végéhez, egyre inkább kudarcosabb élettörténetekkel találkozunk. Bedecs László szövegében arra világít rá, hogy Aczél Géza önéletrajzi ciklusai egyrészt felerősítették egy kudarcos életpálya egyes elemeit, viszont a múlt újabb és újabb rekonstrukciókísérlete nemcsak a kor ellentmondásaira, hanem a korról folyó beszéd akadályaira is rámutat. Az író-melós-ügynök szerephármas határozza meg Tar Sándor pályáját, amelyet Deczki Sarolta különleges mintázatként határozott meg, hiszen a szerzőt körülvevő társadalmi közeg beláthatatlanul távol állt egy írói karrier kontextuális adottságaitól. A sorstragédiához nagymértékben hozzájárul az ügynöki múlt, amelynek dokumentumait Deczki szintén felhasználja jelen elemzésében. A kötet záró tanulmánya nem csupán Nádas Péter írói karrierjét (vagy karriernélküliségét) dokumentálja, hanem bizonyos pontjain a jelenbéli kortárs közeg értelmiségellenességére, ambivalens szereplehetőségeire és attitűdjeire is rámutat. Darabos Enikő írása Nádas Péter karrierjét vizsgálva arra kérdez rá, hogy hogyan veszítheti el attribútumait maga az értelmiségi szerep, s a politikai autoriter struktúrák hogyan kívánják valóságosan felülírni a képletes irodalmi kánonokat.

A szerkesztők

Kőszeghy Péter

PAKSI MIHÁLY KAPCSOLATAINAK HÁLÓJA

Paksi Mihály (154?–1585) csak az utóbbi években került a kutatás előterébe. Kapcsolati hálója részben a 16. század második felében élő peregrinus értelmiségiek jellegzetességeit mutatja, részben azonban – magyar viszonylatban – meglehetősen kivételes.

Paksiról lesz tehát szó a továbbiakban, de mondandóm főszereplője maga a hálózat.[1] Legfőbb kérdésem, hogy egy 16. századi kapcsolati háló azonos vagy legalábbis hasonló szabályok szerint működik-e, mint amit a 20–21. századi hálózatkutatás néhány tézise alapján várnánk.

A modern hálózatelméleteknek a régiségre való alkalmazhatóságát sokan vitatják. Szerintük a gyenge kapcsolatok (azaz a távoli vagy alkalmi ismerősök, nem rokonok, nem jó barátok közötti viszony) lényegileg a 16. században váltak a társadalom jellemzőjévé, *de csak kivételesen.* A vagyonosodó városlakók élénk társadalmi élete – véli Csermely Péter hálózatkutató – még a polgárosult Angliában és Franciaországban is csak a 18. században lett jellemző, azaz ekkortól számíthatók a tömeges gyenge kapcsolatok. Fukuyama és mások nyomán tézisét így fogalmazza meg: „A gyenge kapcsolatok tehát a modernitásnak egyszerre voltak kiváltói és velejárói."[2] Igaz, de ezek a gyenge kapcsolatok – szerintem – sajátos közösségekben már korábban is léteztek, például a humanisták nemzetek fölötti és sok szempontból vallások fölötti kapcsolati hálójában.

1 Miközben nem vagyok hálózatkutató. Írásom olyan laikus megközelítése, aki alapvetően két szerző munkájára és az általuk idézett – többnyire angol és magyar nyelvű – tanulmányokra támaszkodik. Ezek: Csermely Péter, *A rejtett hálózatok ereje. Mi segíti a világ stabilitását?*, Bp., Vince, 2005; Barabási Albert-László, *Behálózva. A hálózatok új tudománya,* Bp., Libri, 2003. Jelen tanulmány írásakor – sajnos – még nem ismerhettem a Helikon folyóirat *Hálózatelmélet és irodalomtudomány* tematikájú, 2017/2-es (LXIII. évf.) számát.

2 Vö. Csermely, *i. m.,* 265.

A másik ellenérv az „elveszett közösségek" hipotézise, amelynek Louis Wirth volt nagy hatású képviselője.[3] Szerinte korunkra a városokban a megemelkedett lélekszám, a nagyobb népsűrűség, a bonyolultabb társadalmi viszonyok miatt létrejön az urbanizmusnak nevezett jelenség, amelynek sajátja az elszemélytelenedés, az elsődleges kapcsolatok másodlagos csoportkapcsolatokká válása, a rokoni kötődések gyengülése, a hagyományos kisközösségi szolidaritás megszűnése. Ezt a leegyszerűsített képletet – amelynek lényege, hogy a korábbi társadalom alapvetően volt más – később sokan cáfolták. Nem feltétlenül igaz a közösségek eltűnésének hipotézise, miközben vitathatatlan a kötődések jellegének átalakulása. A *community saved* hirdetői szerint a szomszédségi, baráti, szolidaritási stb. viszonyok tovább élnek, az elsődleges kapcsolatok urbánus körülmények között sem vesznek el.[4]

*

Paksi Mihály életét – meglehet, önkényesen – kössük helyzet/állásváltoztatásaihoz:

tanuló Kolozsvárott: a peregrinációja előtti diákévek (1566-ig);
a külföldi tartózkodás (1566–1576);
újra Magyarországon (1576–1584).

Megjegyezném, hogy természetesen nem tárgyalom Paksi teljes kapcsolati hálóját. Egyrészt azért nem, *mert nem ismerem,* másrészt – legalábbis jelen tanulmány keretei között – még összes ismert kapcsolatának tárgyalása is lehetetlen. Egyetlen példa: Paksi 1579 tavaszától az egri kálvinisták papja, egészen Kolonich Bertalan várnagy távozásáig, 1584 nyaráig. Azaz minimum ezer egri katonát bizonyosan ismert, bizonyosan kapcsolatba került velük. Levéltári forrásokból a nevek többsége kikereshető. Nem gondolnám azonban, hogy e névtömeg jelen esetben hasznunkra lenne, bár egy szempontból feltétlenül figyelembe veendő: *rengeteg gyenge kapcsolatot feltételez.*

1565-ben jelent meg Heltai Gáspár sajtó alá rendezésében és nyomdájában Bonfini történeti művének Hunyadi Mátyásra vonatkozó – addig kiadatlan – negyedik része. Az előszót Szikszai Fabricius Balázs írta, s tanítványai, többek közt Paksi Mihály, latin versekkel üdvözölték a kiadványt. Innen ismerjük tanulótársai egy részét.

3 Louis Wirth *Az urbanizmus mint életmód* [1938] = *Városszociológia,* szerk. Szelényi Iván, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1973, 41–63.

4 Vö. pl. Claude S. Fischer, *To Dwell Among Friends. Personal Networks in Town and City,* Chicago, University of Chicago, 1982.

1. tábla. Tanuló Kolozsvárott Paksi kapcsolatai 1565-ig

Név	Rövid ismertető	A kapcsolatok valószínűsíthető száma 1565 tájt: R=rengeteg S=sok K=kevés
Szikszai Fabricius Balázs	Kitűnő tanító volt, Paksi tanára Kolozsvárott, híres szójegyzékét 1590-ben Pesti Gáspár adta ki először. Egyetem: **Wittenberg.**	R
Heltai Gáspár	Könyvnyomtató, író. Egyetem: **Wittenberg.**	R
Ifj. Thuri Pál	Thuri Farkas Pál fia. Egyetem: **Wittenberg.**	S
Thuri Mátyás	Ifj. Thuri Pál testvére, együtt tanul **Wittenberg**ben Paksival, 1566. 07. 30-án iratkozik be.	S
Tordai Ádám	A református *schola particula* (Marosvásárhely) első rektora. 1566-ban Paksival együtt diák **Wittenberg**ben.	S
Decsi Gáspár	Tolnai ref. lelkész (1570 körül), majd esperes. Előszóval látta el Veresmarty Illésnek az antitrinitáriusok ellen írott művét; írt latin nyelvű elégiákat, magyar nyelven bibliai históriás éneket, prédikációkat. Együtt tanult Paksival és Tordaival **Wittenberg**ben.	S
Miskolczi Puah Pál	1568. jún. 3-án a **wittenberg**i egyetemen iratkozott be, s 1569-ben ugyanott *senior* volt.	S
Hunyadi Demeter	Antitrinitárius. Pécsi János, Gyulai Pál társaságában fejedelmi támogatással indult el Itáliába (1568), a **pádua**i egyetemen együtt tanult Kovacsóczy Farkassal, Berzeviczy Mártonnal. Dávid Ferenc bebörtönözése után az unitárius egyház második püspökévé választották.	S
Gyulai Pál	Egyetem: **Pádua**. Az erdélyi késő humanizmus egyik legjelentősebb, filozófiai műveket is író személyisége.	S
Lukas Kratzer	Egyetem: **Pádua** (antitrinitárius).	S

Név	Rövid ismertető	A kapcsolatok valószínűsíthető száma 1565 tájt: R=rengeteg S=sok K=kevés
Kopácsi Ferenc	Egyetem: **Wittenberg.** Thuri Farkas Pál mellett lelkész, majd világi pályát választ, élete végén szepesi kamarai tanácsos.	S
Pécsi János	Egyetem: **Pádua** (antitrinitárius).	S
Tolnai Fabricius Bálint	1573-ban **Wittenberg**ben tanult, tanár és prédikátor; a héber nyelv tudósa. Előbb Tolnán tanár és prédikátor, majd Baranyában lelkész és a mohácsi egyházkerület seniora. Munkája: *A Szent János látásának 12. részéből valo Enek*. Hely n., 1579.	S
Zilahi János		K
Kolozsvári Serarius György	Tanár a kolozsvári iskolában; 1567. okt. 11-én iratkozott be a **wittenberg**i egyetemre.	S
Szikszai Agricola Demeter	?	K
Pesti János	Valószínű azonos a **Wittenberg**ben tanuló Pesti Anthemius Jánossal.	S
Telegdi Miklós	A reformáció főúri támogatója, Paksi mentora. Végrendeletében is hagyott pénzt két diák wittenbergi taníttatására; első felesége, Bánffy Borbála volt a patrónája Thuri Mátyásnak.	R
Károlyi Péter	1564: a **wittenberg**i egyetemre iratkozott be. Hazatérte után Kolozsvárott tanár, a latin, görög és zsidó nyelven kívül egyéb tudományokat is tanított. Nagy vitába elegyedett az unitarizmus elveit mind nyíltabban hirdető Dávid Ferenccel. 1568-ban nagyváradi esperes-lelkész és iskolaigazgató lett. Több hitvita résztvevője. Az 1572. év végén elhunyt Méliusz Juhász Péter helyébe a tiszántúli egyházkerület püspökévé választotta.	R

Név	Rövid ismertető	A kapcsolatok valószínűsíthető száma 1565 tájt: R=rengeteg S=sok K=kevés
Mélius Péter	1556. október 25-én iratkozott be a **wittenberg**i egyetemre. 1558-tól Debrecen lelkésze, idővel a kávinizmus elkötelezettje, a Magyarországi Református Egyház egyik megszervezője. 1561 végétől haláláig debreceni református püspök. Több hitvitázó munkát, prédikációs kötetet, Biblia-részfordítást, katekizmust, agendát stb. adott ki. *Herbárium*a az első magyar füveskönyv. Hitvitákat folytatott az unitáriusokkal.	R
Szegedi Kis István	1537-től Krakkóban, majd 1543-ban **Wittenberg**ben tanult, együtt Abádi Benedekkel és Heltai Gáspárral. Az egyik legnagyobb hatású magyar reformátor, számos, nemzetközileg is ismert könyv írója, énekszerző.	R
Károlyi Gáspár	1556-tól **Wittenberg**ben tanult. A Tiszáninneni Református Egyházkerület esperese, a Biblia első teljes magyar fordításának elkészítője.	R
Hevesi Mihály	Miskolci stb. református lelkész és esperes, (Egyetem: **Wittenberg,** 1555.) (Károlyi Gáspár egyik diáktársa.)	S
Szikszai Gergely	Református esperes. (Egyetem: **Wittenberg.**)	S

A kapcsolati háló néhány tulajdonsága nyilvánvaló.

Ez egy kisvilág: az átlagtávolság kicsi, létezik a klaszterezettség: „a barátom barátja a barátom”. A fentebb említettek nemcsak Paksinak voltak ismerősei, de bizonyosan ismerték egymást is. Kapcsolati hálójukat tehát legegyszerűbb lenne térben ábrázolni, ahol minden pont kapcsolódik minden másik ponthoz.

Így:

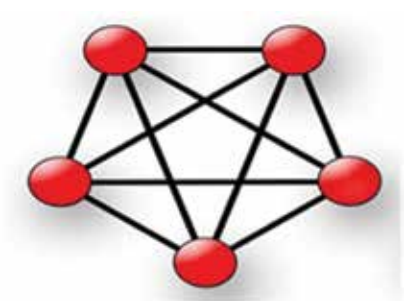

Más kérdés, hogy ez nem öt, hanem huszonvalahány vagy több pont esetén kicsit áttekinthetetlen, de ez a kisebb probléma. A nagyobb: mintha a kapcsolatok egyenrangúak lennének, s mintha mindenki mindenkihez ugyanannyi szállal kötődne. **Ez pedig nyilván nem igaz.**

Bizonyos, hogy a társadalmi hálózatok nem véletlen hálózatok. Az a nézet, hogy a hálózatok (úgy általában) véletlen jellegűek, a két kiváló matematikus, Erdős Pál és Rényi Alfréd hatása miatt évtizedekig tartotta magát. *A véletlen hálózatok könnyen számolhatók, ha* ***N*** *csomópont van, akkor* $\boldsymbol{k}^d$ *(ahol* ***k*** *a linkek/kapcsolatok száma) nem lépheti túl* ***N****-t. Így, felhasználva, hogy* $\boldsymbol{k}^d = \boldsymbol{N}$*, a véletlen hálózatok esetében az átlagos távolság a* $d = \log\boldsymbol{N}/\log\boldsymbol{k}$ *lesz.*[5]

De a háló pontjainak, azaz esetünkben az embereknek, nem pontosan ugyanannyi kapcsolatuk van, és ezek nem egyformán erősek. Ha így lenne, a fokszámeloszlás egy haranggörbét követne, ám valójában hatványfüggvény, más szóval skálafüggetlen. A fokszámeloszlása jelzi, hogy a legtöbb pontnak csak kevés kapcsolata van, amelyet néhány, nagy összekötöttséggel rendelkező középpont tart össze.[6]

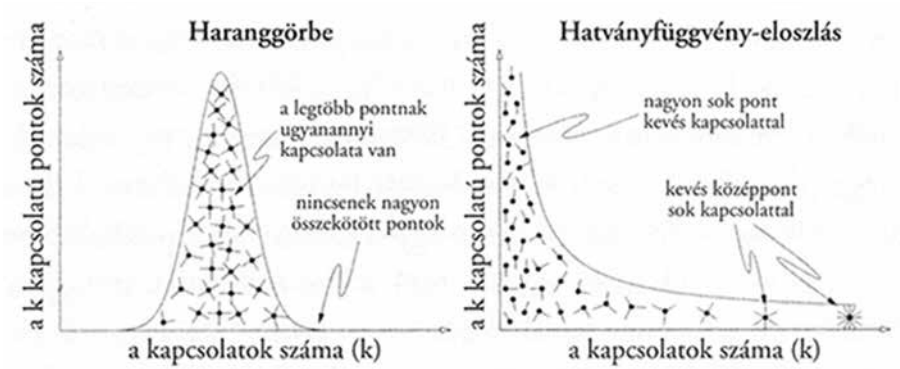

Az ábra Barabási Albert-László nyomán (*i. m.*, 79).

A modern hálózatkutatás eredményei közül az egyik legfontosabb, hogy a gyenge kapcsolatok stabilizálják a hálózatot. Mark Granovetter amerikai szociológus tanítása szerint pl. egy állás elnyerésénél nem az erős kapcsolatok (barátság, közeli ismeretség, rokonság), hanem sokkal inkább az esetleges, laza (vagy legalábbis nem közvetlen, hanem közvetett, hirdetésekre jelentkezésből keletkező stb.) kapcsola-

5 Barabási, *i. m.*, 42–43.
6 *Uo.*, 79.

toknak van döntő szerepük.[7] Hogy ez a megállapítás valószínűeg igaz, azt egyéb (korfüggetlen, pl. sejtbiológiai) vizsgálatok bizonyították. A lazább kapcsolódások okozzák, hogy a gyenge kötésű hálózatokban gyorsabb az információáramlás, ezáltal a komplex rendszerek erősebbek lesznek. Ezt figyelembe véve a társadalmat leíró hálózatok szerkezetében több teljes gráfot találhatunk: olyan kiscsoportokat, amelyeken belül minden egyes pont az összes ponttal össze van kötve. A kiscsoportokat (teljes gráfokat) a gyenge kapcsolatok kötik össze.

Esetünkre alkalmazva a fentieket, valahogy így:[8]

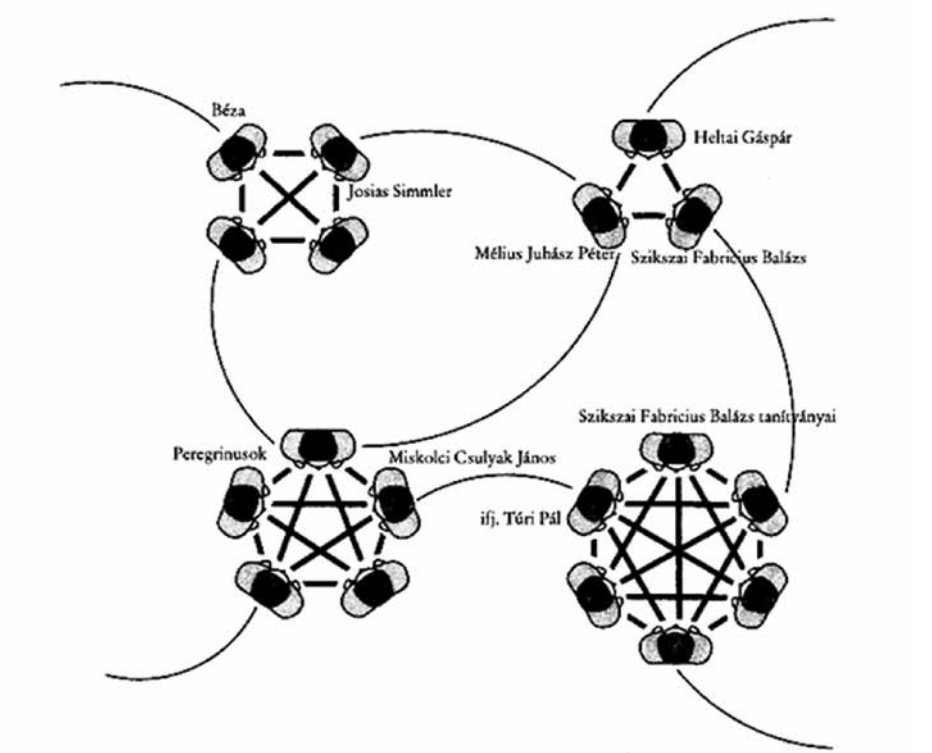

A gyenge kapcsolatok stabilizáló hatását másképpen is meg lehet fogalmazni: ne becsüljük le a véletlen erejét!

7 Barabási, *i. m.,* 49–51; Csermely, *i. m.,* 19–22. Megjegyzem, szinte nincs olyan, a hálózatokkal foglalkozó írás, amely ne idézné Granovettert. Alapműve: Mark Granovetter, *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers*, Chicago – London, The University of Chicago Press, 1995², szempontunkból: 41–50.

8 Barabási, *i. m.,* 50, 4.1-es ábrája nyomán.

A másik elterjedt tézis szerint meglepően kevés szállal egymástól nagyon távoli emberek kapcsolhatók össze. Létezik a bűvös hatos szám: ha ennyi sarok van a hálóban, állítólag bárki bárkivel kapcsolatba léphet. A maximum hatlépésnyi távolság tézisét 1967-ben fedezte fel Stanley Milgram harvardi professzor.[9] Vagy inkább újra felfedezte, hiszen Karinthy Frigyes *Láncszemek* című, 1929-ben közzétett novellája valami nagyon hasonló (ha nem is azonos, ő az ötlépésnyi távolság mellett tette le a voksát) hálózatot ír le. A web esetében, amely hozzávetőleg milliárd pontból áll, a fokozat mindössze tizenkilenc.[10] A mai modern kommunikációs világban, az internet, a mobiltelefonok időszakában lecsökkenhet maximum háromra.

Annyi bizonyosan igaz a tézisből, hogy a rendkívül sok ponttal rendelkező hálózatokban is meglepően rövid az összeköttetési út. Barabási Albert-László és munkatársai szerint, akik a világhálót vizsgálták, a távolság (azaz, hogy hány egérkattintással tudok eljutni egy adott oldalra) arányos a hálózatban lévő csomópontok számának logaritmusával. *Azaz ha **d**-vel jelöljük a web **N** oldala között két oldal átlagos távolságát, másképpen fogalmazva, a társadalmi hálózatokra vetítve, ha van **N** számú ember, akkor közülük két személy átlagos kézfogástávolsága **d**. És **d** = 0,35 + 2log**N**, ahol log**N** jelöli **N** tízes alapú logaritmusát.*[11] Csak hogy lássuk az arányokat: a tízmilliárd tízes alapú logaritmusa csak tíz.

A kisvilágok esetében zsugorodnak a távolságok. Már a jelen, a globális falu kialakulása előtt is, vizsgált korszakunkban, a 16. század második felében az európai kultúrkörben ez a szám *a humanista elit tagjai közt a maximum 6-7 körüli kapcsolati pont lehetett, vagy kevesebb.* A „Paksi kapcsolatai 1565-ig" táblázatban pl. *nincs olyan, aki 1-2 kapcsolódási ponton keresztül ne érhetné el a reformáció németországi vagy svájci vezetőit.*

Mielőtt továbbmennénk, álljunk meg egy pillanatra ennél a képletnél, amely matematikailag kétségtelenül jól bizonyított. Ami nekem szöget ütött a fejembe, a két állandó: a **0,35** és a logaritmus **kétszeres** szorzata. **MIÉRT ÉPPEN?**

És miért éppen logaritmus? A természetben, persze, sok ilyen van: a rendezetlen halmazállapotú, ide-oda kóválygó vízmolekulák is egy konkrét, jól definiálható értéknél, Celsius-fokban számolva nulla fokon, hirtelen nagyon rendezett kristályszerkezetbe (jégbe) váltanak. **Rendezetlenből egy csapásra rend.** Vagy

9 Barabási, *i. m.,* 34. Uő. ismerteti az állítás megkérdőjelezését, Judith S. Kleinfeld, megállapításait: *i. m.,* 261.
10 *I. m.,* 41.
11 *I. m.,* 41, 3. lábjegyzet.

vegyünk két mágnest, és fordítsuk egymással szembe az azonos pólusokat, tehát déllel szemben dél, vagy északkal szemben észak. Helyezzünk el, pontosan a két mágnes között, egy vasat. A vas a mágnesek hatására magnetizálódik, méghozzá úgy – mivel azonos pólusok között van –, hogy mindkét oldala azonos pólusú lesz. Csak hát ez lehetetlen, nincs olyan mágnes vagy mágnesezett anyag, amely észak-észak, dél-dél pólusokkal rendelkezhetne, metaforikusan fogalmazva a vasnak egyszer döntenie kell, és elcsapódik, immár tisztességes észak/dél mágnesként/mágnesezett vasként az egyik irányba. De ez nem valami fokozatos jelenség, hanem egy diszkrét ponton következik be. **Miért éppen ott?**

A valódi hálózatok mintha a rendezetlenből rendezetté alakulás folytonos állapotában lennének. Vagy a rendezetlen is követ egyfajta rendet, csak ezt még nem tudjuk leírni?

De míg a természet esetében ezek a folyamatok jól ismertek (azt nem mondanám, hogy minden esetben jól magyarázhatók), legalábbis meglepő, ha a társadalmi hálózatok esetében is lehetne ilyen állandót találni. Márpedig, mint láttuk, lehet. Barabási megállapítása szerint: „a komplex hálózatok mögött valószínűleg léteznek törvények."[12]

Hiányossága még a modellnek, hogy nem jelez irányultságokat, valláspreferenciát, ma inkább úgy mondanánk: pártpreferenciát. Azért az nem lehet véletlen, hogy a külföldi továbbtanulás a vizsgált személyeknél döntő esetben Wittenberg (miközben ne feledjük: a negyvenes, ötvenes, hatvanas évek Wittenbergje nem azonos!); kevesebbszer, de jól kivehető irányultsággal: Pádua/Padova, *s ez bizonyosan nem független a vallási hovatartozástól, a páduai tanulók többnyire antitrinitáriusok lesznek.*

A hatványtörvények feltételezik, ha tetszik, megjósolják a középpontok létezését, a sok kapcsolattal rendelkező kitüntetett pontokat. Ezek a nagy középpontok, esetünkben hívhatjuk őket Wittenbergnek, Páduának vagy akár Bézának és Simmlernek, a hálózat szerkezetében alapvető jelentőségűek. Befolyásolják a szerkezeti stabilitást, a hálózatok hibákkal és támadásokkal szembeni tűrőképességét.

12 Barabási, *i. m.*, 82.

2. tábla: Paksi mint peregrinus/kísérő, nevelő (csak a legfontosabb kapcsolatok)

Théodore de Bèze	A reformáció vezető egyénisége.
Josias Simmler	Svájci reformátor.
Paul Melissus-Schede	Verset ír Paksihoz *Schediesmata poetica* című, 1586-ban kiadott versgyűjteményében. Clément Marot és Théodore de Bèze zsoltárait fordítja németre.
Christophorus Thretius	Paksi krakkói tanára, szoros kapcsolatban van Méliusszal.
Georg Tanner	Klasszika filológus, a görög nyelv tanára, humanista, Bécsben *poeta laureatus,* élete végén a heidelbergi *Biblia Palatina* könyvtárosa, Melanchton követője.
Jean-Jacques Boissard	Költő, műgyűjtő. Verset ír Paksihoz.
Heinrich Wolf	Svájci református nevelő, Lengyelországban írt naplója Paksira nézvést forrásértékű.
Zborowski család	Jan Zborowski (1538–1603), a 16. század második felében a nagy hatalmú, többségében protestáns Zborowski család sarja. Apja, az 1580-ban elhunyt Piotr Zborowski krakkói vajda, Sir Philip Sidney ismerőse és Báthori István lengyel király egyik fontos támogatója. Andrzej Zborowski udvari marsall. Később a család többsége a Samuel Zborowski-ügy kapcsán súlyos konfliktusba került a királlyal. Dudith András 1574 szeptemberében nősült másodszor, új felesége Jan Tarnowski gazdag özvegye, Elżbieta Zborowska lett.
Hieronim Ossoliński	Lengyel nemes, államférfi.
Jan Zbigniew Ossoliński	Paksi tanítványa. Báthory István 1577-ben királyi titkárnak nevezte ki, élete során több tartománynak volt a kormányzója, szenátor, a szejm első embere. Élete második felében katolizált.
Stanisław Drohojowski	Paksi tanítványa. Báthory ugyancsak királyi titkárnak nevezte ki 1579-ben. Sanok várnagya; ő megmaradt a kálvinizmus lelkes követőjének.
Tiedemann Giese	Lengyel diplomata Ágost Zsigmond és Báthory István szolgálatában, Paksival egy kölcsönkért könyv ügyében levelezik.
Heinrich Bullinger	Neves svájci reformátor.

Johann Lasitius (Łasicki)	Bézának írt levelében szól Paxiusról, Dudith stb. társaságában említi. Életútja nagyon hasonló Paksiéhoz. Református teológus volt, de nem lelkészkedett, hanem mint lengyel arisztokraták gyerekeinek praeceptora járt egyetemről-egyetemre tanítványaival, elsősorban Németországban (Heidelberg, Altdorf, Strassburg, Wittenberg, Leipzig), de megfordult a svájci és olasz egyetemeken is (Basel, Milánó, Pádua); járt Párizsban, Brüsszelben, Prágában, közben sokszor visszatért hazájába, ahol főleg Krakkó és Varsó voltak állomásai. Utolsó napjait Zasîawban töltötte.
Hugo Blotius	Flamand tudós humanista, könyvtáros.
Claudius Textor	Matematikus, filozófus, orvos.
Zacharias Ursinus	Eredeti nevén Zacharias Bär, német teológus, Caspar Olevianusszal együtt a *Heidelbergi Káté* szerzője.
Skaricza Máté	Peregrinustárs, Szegedi Kis István utódjaként Ráckeve lelkésze. 1588-ben hitvitát folytatott Pécsett az unitárius Válaszuti Györggyel *(Pécsi disputa)*.
Szikszai Hellopoeus Bálint	A magyar tanulók coetusának szeniora Wittenbergben, innen Svájcba utazik, élete végén Debrecen papja.
Thuri Czakó Jakab	Tanult Wittenbergben, Heidelbergben, Genfben.
Gradéczi Horváth Gergely	Padovai peregrinustárs, az evangélikus egyház nagy alakja. Padovában van ebben az időben még Bakfark Bálint, Gimesi Forgách Ferenc, Gyulaffy László.
Leonhard Uncius	Padovai peregrinustárs, erdélyi szász humanista költő, Báthory István alumnusa.
Kovacsóczy Farkas	Erdélyi kancellár, nagy műveltségű humanista, a 16. század második felében az erdélyi politikai élet egyik meghatározó személyisége.
Dudith (Dudich) András	Egykor pécsi püspök, polihisztor.
Gian Michele Bruto	Humanista, történetíró.
Prospero Povana	Piemonti nemes, humanista, üzletember, bankár, János Zsigmond velencei követe, antitrinitárius.
Peregrinustársak	Miskolci Csulyak János, Deberhegyi Fabricius Gáspár, Thuri Czakó Jakab, Sajószentpéteri Bálint, Endrődi Zsigmond, Szederkényi György, Valentin Eck, Mohi Mihály, Egri András, Szikszai Ambrus, Vedáni Ferenc stb.

A névsor, amely nyilván jócskán bővíthető lenne, több mint impozáns, kivétel nélkül mindenki rengeteg vagy nagyon sok kapcsolattal rendelkezik. A fél Európát, lényegében a teljes Nyugat-Európát és Lengyelországot bejáró Paksi kapcsolati hálója arról tanúskodik, amit a hálózatok tudománya tkp. a Bibliát plagizálva állapít meg: *„Mert akinek van, annak adatik és bővelkedik, akinek pedig nincs, attól az is elvétetik, amije van”* (Mt 13,12). Más megfogalmazásban: *ha egy üzlet beindul…*

Nos, Paksi kapcsolati hálója, mint láthattuk, nagyon beindult. A gazdag gazdagodott.

E humanista kapcsolati háló nemcsak rendkívül gazdag – *de részben* confessio-*független.* Szellemi társai lehettek szabad szellemű gondolkodók, mint a rendkívül művelt Dudith András, a püspök-követ-politikus, aki, noha rokonszenvezett az antitrinitarizmussal, semmilyen felekezethez sem csatlakozott, az önálló vélemény szabadságát hirdette. És lehettek vándorhumanisták, mint a történetíró Gian Michele Bruto, aki Ágoston-rendi szerzetesként kezdte ugyan pályafutását, de ettől a kezdettől antitrinitárius szimpatizánsként, Báthory István, majd a Habsburgok udvari történetírójaként igen messze került. És lehettek olyan művészek, mint Boissard, aki ugyancsak bejárta fél Európát, eljutott Görögországba is, s mély protestantizmusa a legkevésbé sem akadályozta abban, hogy Rómában Caraffa bíboros kíséretében elmélyedjen az ókori stúdiumokban. Hugo Blotius (1534–1608) flamand humanistával, a bécsi udvari könyvtár igazgatójával ugyanúgy van kapcsolata, mint Kovacsóczy Farkassal, Báthory István leendő titkárával, 1578-tól erdélyi kancellárral. Padovai tartózkodása idején peregrinustársai nem hitsorsosai: Gradeczi Horváth Gergely az evangélikusok vezéralakja lesz, és Leonhardus Uncius is az evangélikus vallást követte.

Az, hogy egy feltűnően tehetséges református peregrinust a teológusok nemzetek fölötti társasága befogad, természetesnek mondható, ám a humanisták még sokkal inkább nemzetközi (és esetenként felekezetfüggetlen) köreibe már nehezebb volt bekerülni, más erények szükségeltettek hozzá. Paksi Mihálynak mindkettő sikerült: a pataki rektorságig vezető életútját egészen kivételesnek tekinthetjük.

A valós hálózatok két alaptulajdonsága a növekedés, és az, hogy az összekapcsolódás soha nem véletlenszerű. A népszerűség ugyanis vonzó. A hálózat több kapcsolattal rendelkező tagjának nagyobb az esélye, hogy újabb kapcsolat kötődjön hozzá.

Paksi népszerűségét a róla szóló kortárs nyilatkozatok ékesen bizonyítják. Most tételezzük fel, *hogy ezek nem maradtak fenn,* nem ismerjük Kornis György 1591. november 7-én Padovából, apjának, Kornis Farkasnak írt levelét (ekkor Paksi már több mint hat éve halott), mely szerint „Michael Paxi, kinél az mü saeculumunk

magyart tudósbat nem látott",[13] nem ismerjük a hozzá írt verseket sem[14] stb., nos, *csupán a fenti kapcsolatháló alapján bizonyosak lehetünk rendkívüli ismertségében.*

A népszerűségi kapcsolódást úgy képzelhetjük el hálózatként, hogy feltesszük: minden egyes pont két éllel kapcsolódik a már létező pontokhoz. Annak a valószínűsége, hogy az új pont a már meglévők közül egy adott pontot válasszon, arányos azzal, ahány kapcsolat tartozik az adott ponthoz. X-szer annyi kapcsolata esetén x-szer valószínűbb, hogy az új pont a több linkkel rendelkezőhöz fog kötődni.

Kényszer: azaz nincs választási lehetőség:

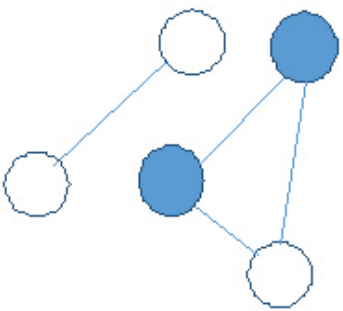

Választhat:

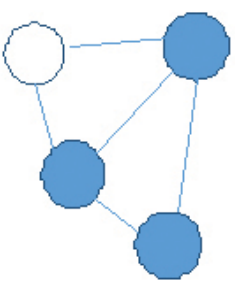

13 http://www.mek.oszk.hu/06100/06179/html/magyutaz0020002/magyutaz0020002.html. Letöltés ideje: 2017. 09. 01.

14 A Paksihoz írt versekről: Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint. Magyar Amphion,* Bp., Balassi, 2014, 136–148.

Nagy valószínűségű kapcsolódás:

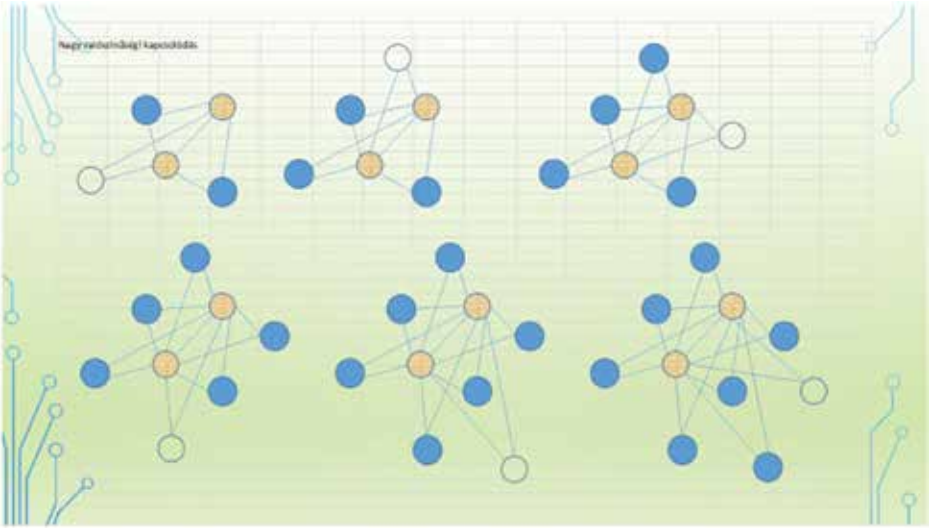

Peregrinációja tíz éve alatt így alakulhatott Paksi Mihály kapcsolati hálója is.

Paksi itthon (1576–1584)

3.1. tábla. Sárospataki lektor, majd Szikszai Fabricius halála után, néhány hónap elteltével rektor, 1576 ősze, 1577 vége–1578 eleje.

Thuri Farkas Pál leánya lenne a feleségé?	Feleség? Nősülés? „Rokon" – Thuri György (Thuri Farkas Pál fia) 1600-as wittenbergi verseskötetében azt írja Paksiról: *affinis*, ez annyit tesz: 'rokon'. Mivel egyéb rokoni kapcsolatot nem ismerünk a Thuri–Paksi család között, itt talán (de nem bizonyosan): sógor.
Szikszai Fabricius Balázs	Paksi egykori kolozsvári tanára, mentora, a pataki skóla rektora, ő hívhatta Paksit Patakra.
Dobó Ferenc	Főúr, Patak ura.
Dobó Jakab	Főúr – kamasz.
Kassai Császár György	Lektor Paksi mellett.

Nem Paksi életrajzát akarom felmondani, kizárólag kapcsolati hálójáról szeretnék beszélni, de itt kénytelen vagyok kitérőt tenni. Az nyilvánvaló, hogy Wittenberg, Bázel, Heidelberg, Frankfurt, Krakkó, Genf, Zürich, Strassburg, Lyon, Párizs és Padova stb. után Paksi nem érezte jól magát Patakon. Ezt tényként fogadhatjuk el, hiszen ismerjük levelezését Dudith Andrással, Gian Michele Brutóval, amelyet egy új praeceptori állás, az egyetemről egyetemre tanítványokkal kóborlás elnyeréséért folytat.[15] Lényegében ezzel, az új állásajánlat reményével telik a Patakról való távozás utáni 1578-as esztendő. A hálózat belterjesebbé válik, a nemzetközi kapcsolatok száma csökken. (Nincsenek ebből az időszakból külföldiekhez írt levelek, bár ez a források esetlegesen fennmaradt jellege miatt is lehet.) 1579-ben már Egerben van. Itt jegyezzük meg, hogy ez egyáltalán nem véletlen: családja is nagy valószínűséggel egri (és nem paksi, mint a szakirodalom általában véli).[16]

Egy hálózatnak két típusú összetartó ereje van: a gyenge és erős kapcsolatok, további a központi és periferiális kapcsolatok.

A gyenge kapcsolatok stabilizálják a hálózatot – ez a már említett tézis igaz ugyan, de nyilvánvalóan csak akkor, ha léteznek ezek a gyenge kapcsolatok. És leginkább demokráciában léteznek. A diktátorok a csillaghálókat szeretik, az erős hálókat, és gyűlölik az ellenőrizhetetlen gyengéket, az interkulturális kapcsolatokat. Paksi világa, ha nem demokratikus is, semmiképpen sem diktatórikus, mindenképpen interkulturális. Miközben aktívan részt vesz az antitrinitarizmus elleni harcban, s élete végéig hű Kálvin eszméihez, mint láttuk, lutheránus és antitrinitárus-szimpatizáns körökkel is tart kapcsolatot, elsődleges nála – mint pl. Abafáji Gyulai Pálnál is – a humanista elhivatottság. Ezt maga is megfogalmazza egy Bézához írt (1573. 04. 05.) levelében, amelyben úgy véli: személyes sorsa az egyháznak sem nem hasznos, sem nem káros.[17] A tanulmányok számára

15 Kőszeghy, *i. m.,* 148–151.

16 Vö. Szabó János Győző, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez,* Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis, 1980–1981, 69 (Agria, 18): „…**Paksi Mihály**, a később oly neves egri református parochus, akinek valószínűleg Egerben rokonai éltek." Szabó, *i. m.,* 78., 43. jegyzet: „Nemcsak **Paksy** nevű kanonokot ismerünk az egri káptalan tagjai között, hanem **Paksy Mihály** nevű családfő nevével is találkozunk Eger nemeseinek 1577. évi összeírásában." Sugár István, *Az egri vár 1552. évi ostromának sebesültjei halottai és sebészborbélyai*, Archívum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. A Heves Megyei Levéltár közleményei. Különszám, Eger, 1993, 212: „Nemes **Paksy Barnabás** az egri vár altiszttartója, puskától és ágyútól három sebet kapott, a király őfelsége háláját várja." Csiffáry Gergely, *Varkocs Tamás végvári tiszt pályafutása*, A Heves Megyei Levéltár közleményei, 19, Eger, 2010, 28. (Tanulmányok, közlemények): „Az újabb adatok szerint valóban Zólyomi Klára […] második ura pedig **Paksy Ferenc**, aki az 1540-es években halt meg."

17 Kőszeghy, *i. m.,* 140, 377. jegyzet.

a legfontosabbak, a vallásgyakorlás korlátozása pedig elkeseríti. Személyes kapcsolati hálójában sok a gyenge kapcsolat, a távoli ismeretség. Amiért a kapcsolati háló a Patakra érkezéssel átalakul, *pontosan ezen gyenge kapcsolatok esetenkénti megszakadása, illetve a sok kapcsolattal rendelkező, központi szereplők kiválása.*

Érdemes ezzel kapcsolatban a Le Chatelier-elv[18] (leegyszerűsített) vázlatát áttekinteni. A kapcsolati háló elleni támadásnak tekinthető a kapcsolatvesztés, a földrajzi-politikai elérhetetlenség, a kapcsolódó személy halála stb.

Piros nyíl: a támadás iránya, fekete: a megtámadott és instabillá vált hálózatelem, kék: a kevés kötődésű, zöld: sok kötődésű elem, világoskék: gyenge kötődések, sötét: erős kötődések.

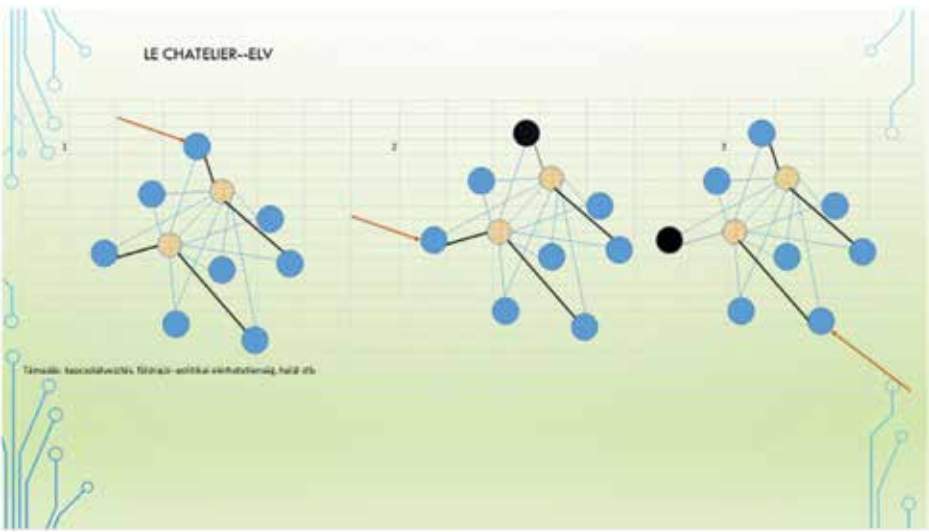

18 Csermely, *i. m.*, 296–298.

A támadás hatására az erős kötődésekből gyengék lesznek, esetleg az egész kapcsolatháló átalakul, ám ne feledjük, a gyenge kapcsolatok stabilizálnak, más szóval a támadás akár erősítheti a hálózatot (1-2-3-4). Ám ha a támadás túl erős, ráadásul sok kapcsolattal rendelkező elemre irányul, szétzúzhatja azt, az elem esetleges kiesésével pedig csillagháló (a diktatúra alapképlete) is kialakulhat (5-6-7).

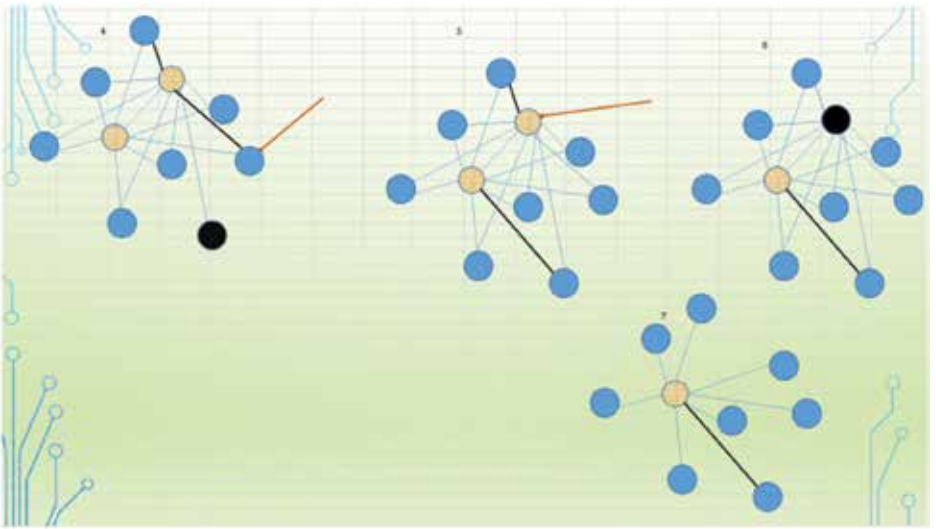

A skálafüggetlen hálózatok és a véletlen hálózatok meghibásodás esetén hasonlóan viselkednek. Különbség azonban, hogy a skálafüggetlen hálózatok, s mondottuk, az emberi kapcsolatok ilyenek, kevés középpont támadásával is darabokra esnek szét vagy alapvetően változtatják meg jellegüket. Paksi kapcsolati hálója a vázoltak közül nyilván egyikkel sem pontosan azonos. Diktatórikus jellegűvé (csillagháló) soha nem válik, azonban az sem igaz rá, hogy az erős kapcsolatok gyengévé válásával a háló stabilizálódik, szerkezete változatlan marad. Minden valószínűség szerint egyrészt lejátszódik az erős kapcsolatból a gyenge kapcsolattá válás folyamata, de ezzel párhuzamosan mind a gyenge, mind az erős kapcsolatok egy része megszűnik.

3.2. tábla: Egri prédikátor

Kolonich Bertalan	Lutheránus, Rueber generális barátja, 1588-tól a veje, megtanult magyarul.
Johann Rueber	Felső-magyarországi főkapitány.
Ottavio Baldigara, helyettesei: a kivitelezés vezetője, Bartholomus de Ponto (1579-től) és Christoforo Stella (aki 1572-től Baldigara mellett dolgozott).	Olasz építészek. Paksi olaszul is tudott.
Balassi Bálint	Párhuzamok! Báthory környezete, egy időben voltak Lengyelországban (1575–1576)!
Károlyi Gáspár	Valószínű, hogy Paksi is egyik fordítója a Bibliának.

Paksi 1579 tavaszától volt vezetője az egri kálvini gyülekezetnek, és Kolonich várnagy távozásáig, 1584 nyaráig szolgált. Egri működése csaknem egybeesik Kolonich Bertalan várnagyságának idejével, a kezdeti időket (1576 őszétől 1579-ig) leszámítva. Életének egri szakasza időben még inkább párhuzamba állítható Balassi Bálintéval, aki 1579 június tájától 1582 teléig szolgált Egerben. Összeköti őket továbbá a számos lengyel előzmény, a Báthoryhoz és köréhez tartozás.

Paksi újraszerveződő kapcsolati hálójában fontos szerepe van az egri eseményeknek. Megérkezésekor Egerben a gyülekezetnek nem volt megfelelő temploma. Sem városi, sem megyei szinten ehhez nem kaptak hozzá támogatást, sőt a káptalan immár szentszéki bírósági tárgyalásokkal fenyegetőzött. Ehhez tudnunk kell, hogy egyrészt az ötszáz magyar lovas katona és a kétszáz magyar gyalogos döntő többsége a helvét irányt követte, a lutheránusok többnyire az éppen ekkor növekvő létszámú német katonákból került ki (háromszázötven fő, köztük ötven vértes lovas és néhány tucat tüzér), de szép számmal voltak katolikusok is, főleg a városi polgárok között, többek közt a főbíró.

1580 júniusában, úrnapja utáni hét szombatján, délelőtt kilenc óra tájban a magyar lovasság (köztük, minden valószínűség szerint, Balassi Bálint) fegyveresen megrohanta a Szent Mihály-templomot. A káptalan tagjai ekkor közös istentiszteleten vettek részt. A magyar lovasok megszerezték a templom kulcsát, a papokat elűzték. A kálvini *confessió* értelmében elfogadhatatlan szentképeket, miseruhákat stb. a sekrestyében egy halomba dobálták. Az oltárokat összetörték, a könyveket megsemmisítették. Másnap a város református papja, *Paksi Mihály*

hirdette itt az igét. A templom 1596-ig, Eger elestéig a birtokukban maradt.[19] Nemigen lehet elképzelni, hogy mindez Paksi tudta nélkül, s nem az ő szellemi vezényletével történt. És természetesen az is lehetetlen, hogy – az egyébként lutheránus, de nem harcos lutheránus – Kolonich ne lett volna beavatva.

A káptalan számára a Szent Mihály-templom elvesztése rendkívül fájdalmas volt. Az 1570-es években renoválták, és 1579-ben egy második oltárt is építettek, a munkát Leleszi János kezdeményezte, és 1580 elejére fejeződött be. Rendelkeztek Rudolf megerősítő levelével, amely 1580. február 26-án a templomot „örök időkre" a káptalannak adományozta.[20]

Botrány volt, fenyegető levelek íródtak, de a tények nem változtak. Az eddig csak nagy tudásáról híres Paksi immár minden egri polgár és katona által ismert református hadvezér/hitvezér lett, több száz ember számára kulturális, lelki, vallási csomópont. Ne feledjük: *az adott időszakban más egri református lelkészről nem tudunk.*

Ebben az egri időszakban a hálózat ismét gyökeres átalakuláson megy keresztül. Paksi központi szerepéből következően – szemben az összes eddigi időszakkal – csillagháló is kialakul (mintegy ezer ember és egy vallási vezető), nyilván létrejön néhány erős kapcsolat (Kolonich, Balassi stb.) és számos, a hálózatot stabilizáló gyenge.

Szepsi prédikátor

Miért hagyja el Paksi Egert? Csak következtethetünk: akkor megy el, amikor Kolonich Kassára költözik. Ő is közel lesz Kassához, hiszen Szepsi, Ecsedi Báthory István birtoka, Kassától mindössze huszonhat kilométer. Akkor megy el, amikor rövid időre másodszor is Ungnád Dávid lesz Eger kapitánya, az az Ungnád, aki híres volt vallási intoleranciájáról. Első parancsnokságának kezdetén a Szentháromság-tagadók mozgalmát igyekezett elfojtani; lelkészeiket bebörtönöztette, kivégeztette. Ebben természetesen mind a helvét *confessio* gyülekezete, mind a katolikusok segítségére voltak. 1572-ben Szikszai Bálint életét tette lehetetlenné, kötelezte a lutheránus *confessió*ra, életveszélyesen megfenyegette.

19 Szabó János Győző, *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595)*, Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis, 15, 1977, 125.

20 *Uo.*,

Szikszai ezért távozott Debrecenbe. ***Paksi, ha marad, vélhetőleg hasonlóknak tette volna ki magát.***

A hálózatot ért durva támadás (Ungnád Dávid parancsnoksága) ismét gyökeresen alakíthatja át a kapcsolati hálót. Ám a szepsi egy évről (1584-től 1585 márciusáig), a kapcsolatok változó jellegéről, mértékéről semmit nem tudunk. Igaz, a kassai levéltárban talán vannak erre vonatkozó iratok, de mivel nem feldolgozottak, nem kutathatók.

*

Előadásomban nem Paksi Mihályról szerettem volna újdonságokat mondani, célom inkább annak a vázlatszerű felvetése volt, hogy a kapcsolati hálók újabb vizsgálati módszerei igenis alkalmasak lehetnek a régiség jelenségeinek leírására. Természetesen nem gondolnám, hogy egyetlen ember kapcsolati hálójáról tudhatunk annyit, hogy ebből egzakt háló/hálózat lenne rajzolható. De ha lesz térkép, ha legalább pár ezer személy kapcsolati hálóját hozzávetőlegesen ismerjük,[21] úgy vélem, fontos szabályszerűségeket fedezhetünk fel. Főleg, hogy az átlagos kapcsolódási pontok száma, két ember átlagos kézfogástávolsága (**d**) számszerűsíthető: **d = 0,35 + 2logN.** A modern kapcsolati hálók és a humanista (bármilyen felekezetű) hálózatok számtalan rokon vonása azt valószínűsíti, hogy a képlet a 16–17. században is igaz (legalábbis bizonyos csoportokra). A bizonyítás természetesen még várat magára, jelen írás megelégedett a gondolat felvetésével.

21 Pl. nem lenne érdektelen a hálózatok szempontjából feldolgozni Szabó András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613* című, kitűnő könyvét (Bp., Balassi, 2017).

Szabó András

VÁRADI LELKÉSZEK, TANÁROK ÉS DIÁKOK WITTENBERGBEN A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN, A 17. SZÁZAD ELEJÉN

2017 májusában jelent meg a Balassi Kiadó *Humanizmus és reformáció* című sorozatában a wittenbergi magyar coetusról szóló könyvem.[1] Ez a diáktársaság képezte a protestáns – később túlnyomórészt a református – elitet Magyarországon a 16. század második felében. A társaság tagjainak adattárát készítve regisztráltam, hogy melyek voltak azok a kibocsájtó iskolák, ahonnan a peregrinusok jöttek. Nem volt meglepetés, hogy Debrecen, Sárospatak és Tolna voltak ilyen téren a legaktívabbak, viszont az előzetes várakozásokkal szemben igen jól szerepelt a váradi iskola is.[2] A könyv kéziratában rákeresve a „Várad" szóra 159 találatot kaptam, s ez már önmagában is sokat elmond. Összehasonlításképpen nézzük meg az arányokat: Debrecen magasan kiemelkedik 563 találattal, utána jön Tolna (a hódoltság református kollégiuma) 237-tel, (Sáros)Patak 163-mal, s Gyulafehérvár (a nagyenyedi kollégium előde) 73-mal kullog a végén. Persze ezek a számok torzítottak, hiszen a hódoltságból, Sárospatakról és Erdélyből kevés adatunk van, míg Debrecenben 1588-tól az iskolai anyakönyv is rendelkezésre áll.[3]

A váradi forrásadottságok sem jobbak, mint Debrecen kivételével az említett vidékeké. A várost 1660-ban elfoglalta a török, az iskola tanárai és diákjai Debrecenbe menekültek. Elpusztult a könyvtár és a levéltár[4] (az iskoláé és a váradi káptalané), de nem maradt meg Bihar vármegye középkori és kora új-

1 Szabó András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613,* Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és reformáció, 37).

2 *Uo.*, 44.

3 *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, I, A kollégiumi levéltár repertóriuma. Diáknévsor 1588–1792. Iskolán kívül lakók névsora,* szerk. Szabadi István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére, 1), 211–1201.

4 Csernák Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1600,* Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1992, 260–262.

kori anyaga sem.[5] Az 1692-es visszafoglalás után, egészen a türelmi rendeletig a protestánsoknak sem temploma, sem iskolája nem lehetett a városban, az 1660 előtti világ szinte nyom nélkül elsüllyedt.[6] Ilyen körülmények között éppen a protestáns értelmiségiek, lelkészek és tanárok életpályájának, irodalmi működésének vizsgálata vethet egy kis fényt a sötétségbe.

Váradon mint középkori püspöki székhelyen a reformáció viszonylag későn, 1557-ben tudott csak túlsúlyba kerülni. A protestánsok főtemploma, az egykori Szentlélek-egyház a vártól nyugatra, a Péntekhely nevű városrészben állt, később – 1566-ban – a mellette álló kolostorépületet, a Szentlélek-ispotályt is megkapták. A domonkosok Vadkert városrészbeli Mindenszentek-kolostorát az erdélyi országgyűlés 1557-ben átadta a protestáns iskolának. Az 1598-as ostrom idején a templom és az első református iskola is elpusztult, ezután egy fatemplomot és egy új kollégiumot építettek, mindkettőt Péntekhelyen.[7] 1557 táján indult meg az a folyamat, amely Kelet-Magyarországon és Erdélyben a két nagy protestáns felekezet, az evangélikus és a református szétválásához vezetett. Várad első protestáns lelkésze, Ceglédi György[8] az alakulóban lévő református egyház oszlopos tagja lett, így a város és környéke is ehhez a felekezethez csatlakozott.[9] A Bihar megyei források nagyarányú pusztulása miatt legtöbbet még mindig Váradról tudunk, csupán Bihar mezővárosból és Mezőtelegdről vannak szórványos ismereteink, így maradunk elsősorban a Körös- és Pece-parti város vizsgálatánál.

Visszakanyarodva a református értelmiségiek életpályáihoz, háromféle minőségben kötődhettek Váradhoz: vagy itt tanultak, vagy itt voltak tanárok, vagy pedig itteni protestáns lelkészként működtek. Az egyik legismertebb személyiség, Alvinczi Péter, mind a három lépcsőfokot végigjárta: az 1590-es években itt tanult, majd wittenbergi és heidelbergi tanulmányai után 1603/1604-ben az iskola rektora lett. 1604. február 23-án felszentelték váradi első lelkésznek (ebben a korszakban általában ketten voltak), s a bihari református egyházmegye megválasztotta esperesének (seniorának). Közismert, hogy a sorsa másként alakult,

5 Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt,* Bp., Sylvester Nyomda, 1940 (Település- és népiségtörténeti értekezések, 5), V.

6 Csernák, *i. m.*, 270.

7 *Uo.*, 21; Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára, I. kötet,* Bp., Akadémiai, 1982 (Művészettörténeti füzetek, 13/1), 40; Péter I. Zoltán, *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége,* Bp., Noran, 2005, 44–47, 57–59, 74–75.

8 Szabó András, *Ceglédi György = Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor,* II. *Calcagnini–Falkoner,* főszerk. Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 2004, 16.

9 Csernák, *i. m.*, 46–48.

s nem maradt, nem maradhatott a városban. 1604 őszén a vár német őrségének fegyvereivel megtámogatott ellenreformáció miatt, számos református polgárral együtt a közeli Kerekibe menekült Bocskay Istvánhoz, aki aztán magával vitte őt Kassára.[10]

Tekintsük meg először a Wittenbergben is megfordult váradi tanárok névsorát! Kutatásaim alapján némileg módosítottam a Csernák Béla-féle, legutóbb 1992-ben megjelent táblázatot,[11] de még így is nagy lyukak tátongnak a listán, s ugyanakkor átfedések is előfordulnak, ami arra utalhat, hogy alkalmanként két tanárt is foglalkoztattak, mint Debrecenben és Sárospatakon.[12]

Váradi rektorok

Sásvári Gergely 1566–1567/1568
Károlyi Péter 1567 első fele
Vetési János 1569–1570
Debreceni Joó János 1575–1576
Kassai Zsigmond Dávid 1580–1582
Ungvári Fabricius János 1592–1593
Gönci A. József 1596–1599
Ceglédi S. János 1598–1599
Alvinczi P. Péter 1603/1604
Szegedi Pastoris Dániel 1607
Váradi Farkas Gergely 1609–1610
Szepsi Sartoris István 1613–1615

A már említett Alvinczin kívül több kiemelkedő személyiség van köztük, s mindannyian tanultak külföldön. Károlyi Péter görög nyelvtant, latin nyelvű poétikát jelentetett meg, s teológiai munkái elsősorban az antitrinitáriusokkal vitatkoznak, de írt magyar nyelvű vigasztaló munkát és prédikációkat is. 1567. július 13-án szentelték fel váradi lelkésznek Ceglédi György mellé, majd Ceglédi távozása után első lelkész és bihari esperes lett. 1573-ban az elhunyt Melius Péter helyébe tiszántúli szuperintendensnek is megválasztották, így néhány évre Várad

10 Alvinczi ről legutóbb: Szabó, *Coetus Ungaricus, i. m.,* 87–89.
11 Csernák, *i. m.*, 290–291.
12 Sárospatakról lásd Szabó András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598,* Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, I).

lett az egyházkerület központja. Egyik legfőbb pártfogója Báthory Kristófné Bocskai Erzsébet volt – a katolikus Báthory egy darabig Várad főkapitányi tisztségét viselte –; egy korabeli híradás szerint Károlyi titokban megkeresztelte fiát, Báthory Zsigmondot, a későbbi fejedelmet. Több neves külföldi teológussal és Dudith Andrással is levelezett, s 1576. április 16-án halt meg Váradon.[13]

Debreceni Joó János itthoni tanulmányait a váradi iskolában fejezte be, innen indult 1568 szeptemberében a wittenbergi egyetemre, tanult még Lipcsében és Heidelbergben is, váradi rektorsága után Tasnádon és Gyulafehérvárott volt lelkész.[14]

Kassai Zsigmond Dávid az egyik legkiemelkedőbb protestáns humanista tanár volt a 16. században. Wittenbergen kívül Heidelbergben és Tübingenben tanult, a korszak kiemelkedő humanistáival ápolt szoros kapcsolatot. Művei közül kiemelkedik latin nyelvű útleírása (Tübingen, 1579), amelyet a 16. században még háromszor újra kiadtak. Váradon feltehetően tanította a gyermek Pázmány Pétert is. Utolsó éveiben a gyulafehérvári iskola rektoraként dolgozott, ahol fiatalon esett az 1586-os pestisjárvány áldozatául.[15]

Ungvári Fabricius János később gyulafehérvári lelkész és esperes lett, s 1599-ben erdélyi szuperintendensnek (püspöknek) is megválasztották. 1601-ben a goroszlói csatában vesztette életét.[16] Hozzá hasonlóan püspöki tisztséghez jutott később (csak ő a Tiszántúlon) Gönci A. József, ő a debreceni kollégiumban, majd a wittenbergi egyetemen tanult.[17]

Ceglédi S. János szintén egy ismert humanista. Váradi rektorsága két peregrinációja közé esett, megfordult Wittenbergben, Heidelbergben, Angliában és Itáliában, s lelkészi képesítése mellett orvosit is szerzett.[18]

Váradi Farkas Gergely – ahogyan a neve is mutatja, helybéli születésű volt, majd a debreceni iskolából indult németországi peregrinációra (Wittenberg, Marburg), ahol barátságot kötött Szenci Molnár Alberttel.[19]

13 Szabó, *Coetus Ungaricus, i. m.*, 165–166.
14 *Uo.*, 123.
15 *Uo.*, 168–169.
16 *Uo.*, 281–282.
17 *Uo.*, 146.
18 *Uo.*, 109.
19 *Uo.*, 283–284.

Lássuk ezek után a Wittenbergben tanult prédikátorokat – itt szintén javítottam Csernák Béla táblázatát, s számmal jelöltem, hogy vezető vagy beosztott lelkészről van-e szó.

Váradi református lelkészek

1. Ceglédi György 1557–1569
  2. Károlyi Péter 1567. július 13.–1569
1. Károlyi Péter 1569–1576. április 10.
  2. Thúri Czakó Jakab 1572–1575
1. Beregszászi Lőrinc Péter 1576–1587
  2. Derecskei Ambrus 1582 k.–1587
1. Derecskei Ambrus 1587–1603. szeptember
  2. Gyulai János 1594–1599
1. Alvinczi P. Péter 1604. február 23.–1604. ősz
1. Újfalvi Imre 1607–1610
1. Keserűi Dajka János 1611–1614
  2. Decsi N. István 1612–1614
1. Decsi N. István 1614–1631. június 15.

Itt is mindenki járt külföldi egyetemre; nézzük azokat, akiket idáig nem említettem: Thúri Czakó Jakab Wittenbergben, Heidelbergben és Svájcban tanult, s a mezőtúri rektorságból jött Váradra, ahol fiatalon, 1575 elején meghalt. Unitáriusokkal lefolytatott állítólagos vitáját a *Nagyváradi dialógus* örökítette meg, a kortársak szerint kiváló hebraista volt.[20]

Beregszászi Lőrinc Péter Váradon Károlyi Péter és Vetési János tanítványa volt, majd a wittenbergi egyetemre ment. Hazatérése után, 1574–1576-ban Sárospatakon dolgozott segédtanárként, innen választották meg váradi lelkésznek, később bihari esperesnek is. Sokat vitázott szóban és írásban a jezsuitákkal, akiket a Báthoryak telepítettek a városba.[21]

Derecskei Ambrus is a wittenbergi egyetemen tanult, majd haláláig Váradon működött, magyar nyelvű prédikációkötete 1603-ban jelent meg Debrecenben.[22]

20 *Uo.*, 265–266; Balázs Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei,* Bp., Balassi, 1998 (Humanizmus és reformáció, 25), 184–196.

21 Szabó, *Coetus Ungaricus, i. m.,* 100–101.

22 *Uo.*, 130–131.

Gyulai János Wittenbergben és Svájcban peregrinált, majd 1585–1586-ban Debrecenben lett rektor, innen Zilahra ment lelkésznek, majd Derecskei Ambrus mellett foglalta el Váradon a második lelkészi állást. Várad után Nagybányán választották meg lelkésznek. Latin versei mellett egy elveszett imádságoskönyvéről tudunk.[23]

Újfalvi Imre az egyik legismertebb késő humanista értelmiségi, akinek tragikus sors jutott. Tanulmányait Sárospatakon kezdte, majd 1589-től Nagybányán volt tanár. 1591-től Wittenbergben majd Heidelbergben tanult, s 1595-ban európai körutat tett (Hollandia, Anglia, Franciaország, Svájc). Hazatérve a debreceni iskolát vezette (1596–1599), majd ugyanitt 1599-től lelkész lett, s a debreceni egyházmegye esperesének is megválasztották. Innen 1607-ben Váradra jött, s egyben bihari esperes is lett. 1608-ban fellépett Hodászi Lukács túlzott püspöki hatalma ellen, 1610-ben megfosztották lelkészi állásától, 1612-ben pedig Báthory Gábor erdélyi fejedelem bebörtönöztette és megkínzatta. A következő esztendőben hatalomra kerülő Bethlen Gábor ugyan szabadon engedte, de lelkészi állását nem kapta vissza. Énekeskönyv-szerkesztő, az első magyar bibliográfia összeállítója, peregrinációs emlékkönyve a kor kiemelkedő eszme- és művelődéstörténeti forrása.[24]

Keserűi Dajka János a debreceni iskola diákja volt, majd 1607-től 1610-ig a wittenbergi, marburgi és heidelbergi egyetemen tanult. 1611-től Várad első lelkésze, 1615-től Gyulafehérvárott Bethlen Gábor udvari lelkésze, az erdélyi református egyházkerület püspöke.[25]

Decsi N. István szintén Debrecenben kezdte a tanulmányait, 1595-től Bodrogkeresztúron volt tanár, innen indult Németországba 1597-ben (Wittenberg, Heidelberg). Hazatérve 1599–1601 között a debreceni iskolát vezette. Nagybányai és szatmári lelkészség után került Váradra, első, majd második pap és bihari esperes lett, ahol Hodászi Lukács püspök vejeként kellett konszolidálnia a helyzetet, az Újfalvi-ügy hullámverései után.[26]

Nézzük ezek után, hogy kikről tudjuk biztosan a wittenbergi peregrinusok közül, hogy a váradi református iskola diákjai voltak:

23 *Uo.*, 149–150.
24 *Uo.*, 278–279.
25 *Uo.*, 175–176.
26 *Uo.*, 129–130.

Váradi diákok
Váradi Szabó Pál 1562 előtt
Kaplonyi A. Tamás 1566–1567
Beregszászi János 1567–1568
Varsányi Gorsa Mihály 1567–1568
Beregszászi Lőrinc Péter 1568
Debreceni Joó János 1568
Pázmány Péter 1583 előtt
Váradi Mihály 1589 előtt
Alvinczi Péter 1590-es évek
Váradi Mercatoris Lukács 1603 előtt
Váradi Pellionis Mihály 1603 előtt
Váradi Tonsoris István 1603 előtt
Váradi Farkas Gergely 1607 előtt
Váradi Jakab 1609 előtt

A korabeli polgári-értelmiségi névhasználat alapján minden „Váradi"-ról feltételezhetjük, hogy tanulmányait helyben kezdte. Ketten közülük nem élték túl a peregrinációt: Váradi Mihály 1590. október 7-én hunyt el Wittenbergben, Váradi Jakab pedig Heidelbergből hazatérőben a Pozsony közeli Somorján halt meg 1610 novemberének végén.[27]

Akikről még vannak adataink, azok lelkészek lettek, Váradi Pellionis Mihály Diósgyőrben, Váradi Tonsoris István pedig Nagykaposon és Bodrogkeresztúron.[28]

Pázmány Péter váradi tanulása közismert, édesanyjának családja, a Massaiak a református egyház pártfogói közé tartoztak, katolikus mostohaanyja hatására azonban 1583-tól a kolozsvári jezsuita gimnáziumban folytatta tanulmányait.[29]

Kaplonyi A. Tamás váradi tanulásáról Skaricza Máténak a Szegedi Kis Istvánról írott életrajzából értesülhetünk, később Padovában és Wittenbergben tanult.[30]

Varsányi Gorsa Mihály görög nyelvű verssel (propemptikonnal) búcsúztatta a Váradról Wittenbergbe induló Debreceni Joó Jánost, ezt a költeményt a címzett

27 *Uo.*, 283.
28 *Uo.*, 284–285.
29 Őry Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei,* Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 5), 10–11.
30 Szabó, *Coetus Ungaricus, i. m.*, 159.

aztán 1569-ben Wittenbergben nyomtatásban megjelentette.[31] A protestáns gimnáziumok egész Európában hasonlóan működtek, szervezetüket és tananyagukat Philipp Melanchthon elképzelései alapján alakították ki. A latin és görög nyelvű alkalmi versek írását már középfokon elsajátították, s ezek szerint a tanulmányaikat befejezőket Váradon is megtisztelték a barátaik propemptikonokkal. A műfaj legtöbb példáját Wittenbergből ismerjük, ott ugyanis lehetőség volt ezeknek a munkáknak füzet formájában való megjelentetésére. Ilyet írt még a már említett Beregszászi Lőrinc Péter is Beregszászi Jánosnak és ugyancsak Debreceni Joó Jánosnak, ez is Wittenbergben jelent meg.[32]

Varsányi Gorsa Kolozsvárott kezdte a tanulmányait, onnan jött el Károlyi Péter rektorral együtt Váradra. Peregrinációra Balassi János támogatásával indult el 1569-ben, Wittenbergben és Heidelbergben tanult, s számos humanistával és teológussal levelező kapcsolatban állt. Utolsó levelét Josias Simmlerhez intézte Liptóújvárról, 1575. április 2-án, ebben arról értesítette a címzettet, hogy Nürnbergbe készül az ott tanuló Balassi Ferenchez, Bálint öccséhez. További sorsáról nem tudunk, csak az biztos, hogy fiatalon halt meg.[33]

Beregszászi János szintén Kolozsvárról jött Váradra Károlyi Péter rektorral. 1568–1569-ben Wittenbergben tanult, majd szülőföldjén, Bereg vármegyében lett református lelkész, Mágocsy Gáspár pártfogoltjaként.[34]

Összegzésként elmondható, hogy a Váradhoz kötődő református értelmiségiek között jelentős személyiségek voltak: négyen később esperesek, ugyancsak négyen püspökök lettek, de jeles írókkal, humanistákkal is találkozhattunk: Alvinczi Péter, Ceglédi S. János, Derecskei Ambrus, Károlyi Péter, Kassai Zsigmond Dávid, Újfalvi Imre. Az életrajzokból Várad kapcsolatrendszere is kirajzolódott: Debrecen, Sárospatak, Kolozsvár és Gyulafehérvár irányába lehetett a legerősebb az összeköttetés, de felbukkant többek között Nagybánya, Szatmár, Tasnád és Mezőtúr is. A közeli Debrecennel kötötték össze a legtartósabb szálak, nem véletlen, hogy 1660 után a tanárok és diákok oda menekültek. Már 1564-ben, amikor a debreceni iskolát elpusztította a tűzvész, hasonló vándorlást figyelhettünk meg, ekkor három esztendeig Váradon vendégeskedtek a cívisváros diákjai.[35] Várad 1598-as

31 RMK III. 595.
32 RMK III. 592.
33 Szabó, *Coetus Ungaricus, i. m.,* 287–288.
34 *Uo.*, 99.
35 *A debreceni református kollégium története,* szerk. Barcza József, Bp., Református Sajtóosztály, 1988, 15.

török ostromakor, illetve az 1604-es erőszakos ellenreformációs kísérlet idején is ilyesmi történhetett, csak a fordított irányban.

Vegyük hozzá mindehhez az időnként Váradon is működő Hoffhalter-nyomda tevékenységét,[36] a református egyházat és iskolát támogató főnemeseket: a

Massaiakat,[37] Varkocsokat, Telegdi Miklóst[38] és a Bocskaiakat,[39] s előttünk áll egy szinte elfelejtett kulturális központ képe.

36 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1800–1473,* Bp., Balassi, 1999, 61–63, illetve Bánfi Szilvia, *A váradi nyomdászat kezdete és 16. századi története = „Tipográfia régtől fogva". A 450 éves nagyváradi nyomdászat története*, szerk. Boka László – Emődi András, Bp., Argumentum–OSZK, 2016. 9–21.

37 Szabó András, *Istenes versek 16. századi nőköltőktől? = A nők és a régi magyarországi vallásosság,* szerk. Bajáki Rita és Báthory Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9), 300.

38 Emődi Tamás, *A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyékben,* Művészettörténeti Értesítő, 47 (1998), 3–4. sz., 177–198.

39 Szabó András, *„Téged Isten dicsérünk": Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme,* 2. átd. kiad., Bp., Kálvin, 2010, 46–48.

Utasi Csilla

EGY PRÉDIKÁTORI ÉLETPÁLYA TANULSÁGAI: HELTAI GÁSPÁR

Heltai Gáspár pályáját dolgozatomban két szempontból szeretném megközelíteni: prédikátori szerepét a kolozsvári hitújítás eseményeinek összefüggésében vázolom fel, művét pedig a Csepregi Zoltán által használt ebelingi módszerrel mint „nyelvi esemény"-t[1] vizsgálom meg.

Heltai a *Krónika az magyaroknak dolgairól* geográfiai bevezető fejezetében Kolozsvárt „másik hazájá"-nak nevezi.[2] Egyrészt a civitas lakosának vallja magát, másrészt arra utal, hogy születésétől fogva polgár, hiszen a kor szóhasználatában a polgárok városukat nevezték hazának vagy pátriának. Világnézetét sok tekintetben a késő középkori polgári mentalitás határozta meg. Reformátortársa, Dávid Ferenc hozzá hasonlóan polgári származású volt. Alkatuk és pályájuk azonban szinte minden másban különbözött.

Heltai Gáspár 1510 táján, Szebenben születhetett.[3] Valószínűleg Brassóban tanult, vagy legalább kapcsolatban állt a barcasági városban kibontakozó reform-

1 Elsősorban Heltai három hitváltásának viszonylatában fontos az, hogy tanítását az evangéliumi mozgalom milyen bevett kifejezéseivel, zsargonelemeivel fogalmazza meg. A „nyelvi esemény" fogalmáról és az értelmezésben való alkalmazásának lehetőségeiről: Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Bp., Balassi Kiadó, 2013 (Humanizmus és reformáció, 34), 21–22.

2 Heltai Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, sajtó alá rend. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca Historica), 38.

3 Waldapfel József 1933-as dolgozatában 1490 tájára teszi Heltai Gáspár születésének időpontját. Kolozsvár reformátorát egyfelől azonosnak tartja a bécsi egyetem magyar nemzetébe 1505-ben felvett Caspar von Heltauval, másfelől pedig a *Krónika az magyaroknak dolgairól* egyik helyére hivatkozik. (Waldapfel József, *Heltai Gáspárról* = W. J., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1951, 44–45.) A *Krónika Az Máttyás királynak nagy dicsíreti* címet viselő fejezetében az elbeszélő Mátyás király Budára tervezett egyetemének épületeiről szólva megjegyzi: „Eszt hallottam Brodorics István püspektől, kinél vala az egész épületnek jedzésének a képe is." (Heltai, *i. m.,* 393.) Brodarics 1531/32-ben tartózkodott a szász városokban, Heltaival való találkozása ekkorra eshetett. Az 1510 táján született Heltai Gáspár húszévesen találkozhatott Brodariccsal, nem valószínű azonban, hogy az egyetemi épületek elrendezését emlékezetből idézte volna föl. A *Krónika* címlapja szerint a művet Heltai özvegye „végezte el". Hogy az „elvégezés" a kiadás munkálatain túl mást is felölelt-e, ma már nem tudjuk kideríteni. Nem lehet azonban egészen kizárni, hogy Heltai váratlan halála után a munkát egy

folyamat irányítójával, Johannes Honterusszal. 1543 februárjában beiratkozott a wittenbergi egyetemre.[4] 1544-ben, Adrian Wolphard halálával Kolozsvár plébánosának hívták meg. 1545-ben megnősült, e lépés jelzi, hogy ekkor már az új, lutheri tanok híve volt. A kolozsvári magyar lelkésznek, Gyulai Istvánnak testvérét, Zsófiát vette feleségül.

A lutheri irányzatra való áttérést mind Heltai Gáspár, mind pedig a kolozsvári magisztrátus inkább átmenetként, reformként, mint a középkori egyházzal való szakításként élte meg. Csepregi Zoltán új kutatásai nyomán tudjuk, hogy Honterus 1543-as *Reformatio ecclesiae Coroninensis* című új egyházi rendtartását nürnbergi és délnémet példák alapján alkotta meg. A barcasági új rendtartás a III. Pál pápától kezdeményezett katolikus megújulás kezdeti, a lutheri táborral való békekötés lehetőségét kereső időszakában keletkezett. Wittenberg ebben a periódusban Brassó világi vezetősége számára a „Róma által elismert reformmozgalom központjá"-t[5] jelentette. Wittenberg szerepét a Heltait 1544-ben plébánosnak meghívó kolozsvári városi vezetőség sem láthatta más színben.

Abban sem lehetett eltérés a barcasági és a királyföldi város között, hogy amikor V. Károly császár 1547-es katonai győzelme után immár a katolikus tábor diktálta a tárgyalás feltételeit, s az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlés *Formula reformationis* című végzését, melyet a pozsonyi országgyűlés törvényei is tartalmaztak,[6] ráerőltették a lutheri táborra, a viszonyok alakulására ez a fejlemény már egyik város környezetében sem hatott.

A lutheri tanok elfogadása azonban nem lehetett feszültségmentes. Heltai plébánosként kezdetben elsősorban a gondjaira bízott közösség vallási egységének és egyensúlyának megőrzésére törekedett. 1548-as, a besztercebányai tanácsnak címzett, az általuk felkínált plébánosi állást udvariasan és tisztelettel visszautasító német nyelvű levelében közvetítő szerepére hivatkozik: vérfürdő maradna a nyomában, megbomlana a lelkeknek annyi törődéssel, munkával, aggodalommal és

ismeretlen fordító fejezte be. A fordító a Heltaitól maradt források szemtanú-elbeszélőit nem mindig alakította át a *Krónika* elbeszélőjévé. A fejezet elbeszélője például Mátyás király fekete seregéről szemtanúként számol be (*Uo.*, 400–401). Az ismeretlen, mechanikusan fordító munkatárs feltételezését ugyanakkor gyengíti, hogy Sabác ostromára is visszautal (*Uo.*, 396), ami vagy azt jelentené, hogy nagyon jól ismerte a Heltai Gáspár fordította részeket, vagy azt, hogy a *Krónikának* Sabác ostromát tárgyaló, XXXVI. fejezete már az ő munkája.

4 A Heltaira vonatkozó adat: Szabó Miklós–Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV), 61.

5 Csepregi, *i. m.*, 282–283.

6 Vö. *Uo.*, 284–285.

ínséggel kiépített egysége; inkább hajlandó minden szenvedésre, sőt a halálra is, mint hogy a rá bízott lelkek ezreit veszélybe, sőt végromlásba sodorja.[7]

A kolozsvári származású, a tipográfia mesterségét Nürnbergben is gyakorló Hoffgreff György 1549 táján költözött nyomdájával a városba. Heltai a következő évben társtulajdonosa lett Hoffgreff műhelyének, plébánosként pedig átvette a nyomda kiadópolitikájának irányítását.

Heltai 1533-as *Catechismus*a ajánlásában, a város békéjét megrengető hitviták kezdetén kiadói tevékenységét plébánosi, közvetítői szerepköre részeként értelmezi. Amint írja, a *Catechismus* kibocsátásával lelkiismeretességét, „tiszteletbeli hívségét" akarta megmutatni. A „kolozsvári tettetes és nemes keresztyének" közül néhányan ugyanis számon kérték rajta, hogy a város plébánosaként kizárólag szászul hirdeti az Igét. „Tisztességes magyar nyelven való"[8] kiadványa egyfelől jó szándékát jelzi, másfelől azt, hogy a magyarul való tanítást a kolozsvári viszonyok között[9] kénytelen az írott szó médiumára bízni.

Heltai fönti reflexiója mégsem általánosítható, magyar nyomtatványai nem pusztán szász igehirdetésének kiegyenlítésére szolgáltak. Magyar köteteivel azt a szakadékot kívánhatta felszámolni, amely a nyomtatott könyvek tekintetében a szász és a magyar nemzet között fennállt. A városi közösséget alkotó két nemzet abban az esetben lehetett egyenlő, ha egyformán hozzáfér az evangéliumi tanítást közvetítő anyanyelvű, nyomtatott könyvekhez. Más kérdés, hogy az erdélyi felekezeti körülmények között munkái hamarosan túlléptek az elsődlegesen nekik szánt szerepen, az új teológiai nézeteket később szinte kizárólag a nyomdájából származó magyar kiadványok népszerűsítették.

Műveiben a hangsúly kezdettől a közösség világi létének teológiai igazolásán van. A kolozsvári könyvsajtó termékeit azért forgathatták haszonnal más olvasók is, mert Heltai műveiben a meg nem nevezett közösség igazolása feltétlen

7 Vö. *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez,* összegyűjt. és szerk. Jakab Elek, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1888, 12.

8 A töredékesen fönnmaradt 1553-as *Catechismus…* Szentgyörgyi Péter deáknak címzett ajánlását Waldapfel József (Waldapfel, *i. m.*, 46.) a lelőhely megadása nélkül idézi, Sebesi Pál pedig (Sebesi Pál, *A Heltai-nemzetség*, Keresztény Magvető 1974/1, 27–35.) csupán a kiadvány RMNY-beli számát adja meg.

9 A város alkotmánya szerint a plébános mindig a szász nemzethez tartozott. Abban az 1568-as beadványban, melyben a kolozsvári magyarok a plébániatemplom paritásos használatát követelik, egyik érvként azonban azt hozzák föl, hogy a plébániatemplomot a pápás időkben mindkét nemzet egyformán használta, s „…az mondott változás után [a reformáció bevezetését követően] is magyar missét mondottak, az mikor szükség hozta prédicállottak is benne minden válogatás nélkűl". *A kolozsvári magyarok panasza a kolozsvári szászok ellen 1568-ban*, Keresztény Magvető, 1885, 25. Nem tudjuk természetesen, hogy a magyar prédikációt ki mondta a Szent Mihály-templomban.

érvényű, így a tanítás analógiásan bármely hasonló rendeltetésű közösség tagjai számára hasznos lehetett. Heltai kezdettől felismerhette, nagyobb hatást ér el, ha a közösség teológiai igazolását magyarul fogalmazza meg.

Elsőként a Szentírás szövegének magyar fordítását akarta biztosítani. 1546-ban indult irányításával annak a fordítócsoportnak a munkája, melybe a város magyar prédikátora, Gyulai István és a két iskolamester, Ozorai István és Vizaknai Gergely tartozott. A *Sirách könyvé*nek kéziratát a Tolnán működő Tövisi István és Eszéki Imre küldték meg a műhelynek,[10] Heltai Gyulai Istvánra bízta a kézirat emendatióját.

Az Újtestamentum (*Jézus Krisztusnak Újtestamentoma*, 1561) előszava arról tanúskodik, hogy a fordítói kör ugyan átalakult időközben, ám Gyulai István változatlanul tagja maradt:

> Nem egyedül kedig voltam e munkában foglalatos, hanem egy részében segített a jámbor Estván uram, a dési prédikátor, az én édes sógorom. Másikban a tisztelendő Lukács uram, a kolozsvári magyar prédikátor. Ismeg, az én szerelmes vény bátyám, a tisztelendő Lajos mester, a dési fő lelkipásztor.[11]

A Szentírás egymás után megjelenő köteteinek ajánlásaiban Gyulai István és Heltai Gáspár nem jelölnek meg célközönséget, a fordítást általában minden latinul nem jól tudó embernek, szerelmes atyafiaiknak és minden renden valóknak szánják.[12] A szent nyelveken rögzített szövegváltozataiban létező Ige abszolút érvényes. A vulgáris nyelvű közvetítés azonban gyarló emberek munkája. Előszavaikban a magyar szöveg pontosságára irányuló aggályuknak többszörösen hangot adnak. Heltai még *A Bibliának második része* címen 1565-ben megjelent fordítását is „slejt munká"-nak[13] nevezi. Gyulai Pál *A Biblia első rész*ében a munkacsoport közös véleményét közli, amikor kijelenti, az elkészült fordítást a leendő olvasók ne „mestergessék".[14] A homályos helyeket a Szentírás egyéb helyei megvilágítják.

10 Gyulai István, *A Jézus Sirák könyve (Kolozsvár, 1551)* = Zvara Edina, *„Az keresztyén olvasóknak": Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. században"*, Bp., Balassi Kiadó, 2003 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 14), 101.

11 Heltai Gáspár, *Jézus Krisztusnak Újtestamentoma (Kolozsvár, 1561)* = Zvara, *i. m.*, 124–125.

12 Gyulai „keresztyén ember"-ként, Heltai pedig többek között „szerető atyámfiai"-ként, „atyámfia, keresztyén"-ként szólítja meg olvasóit. Vö. Gyulai István, *A Bibliának első része... (Kolozsvár, 1551)* = Zvara, *i. m.*, 77; Heltai Gáspár, *A Bibliának második része (Kolozsvár, 1565)* = Zvara, *i. m.*, 135.

13 Heltai, *A Bibliának második része..., i. m.*, 135.

14 Gyulai, *A Bibliának első része..., i. m.*, 79.

Az egyetlen szöveghelyet az eredetivel összevető gáncsoskodó nem képes az összefüggések átlátására. A fordításhoz exegetikai ismeretek szükségesek: „a grammatikának kell a Szentlélek értelme után járni."[15]

Hogy evangélikus fordításról van szó, ezt elárulja az ajánlásokban szereplő apostoli köszöntés,[16] a világi hatalom isteni eredetének elképzelése, a fejedelmek és az alattvalók feladatainak bemutatása, a küszöbönálló parúzia várása.[17]

Luther *Catechismus minor* című munkájának átültetése[18] Heltai műveinek más típusába vezet át. Ezek a munkák is a prédikátori szerepkörből következnek, ezekben is az Igét kívánja szóhoz juttatni, ám bennük Heltai gyakorlati értelemben az üdvözítő életvitelre is tanít.

Az 1552-ben megjelent, *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogus*[19] című munkájában Heltai a német radikális reformáció egyik legfontosabb gondolkodójának, Sebastian Francknak 1531-ben, Bázelben megjelent traktátusát[20] dolgozta át. Heltai a reformációs dialógus műfajának hagyományát követte, amikor az eredeti mű gondolatmenetét párbeszédessé alakította át. A személyes, egyéni Isten-ismeret lehetőségéről szóló szakaszokat azonban nem fordította. Az iszákos, tékozló Antal és az egykor részeges, ám régen józan életre tért Demeter párbeszéde azt mutatja meg az olvasónak, hogy miként kell az üdvösségre vezető tanítást befogadni és annak alapján józan, polgári életet élni.

A nordhauseni evangélikus prédikátornak, Johann Spangenbergnek a jó halálra felkészítő, *Trostbüchlein* című kötetét, melyet *Vigasztaló könyvecske*[21] címen bocsátott ki, Heltai Somlyói Báthory Annának ajánlotta. A nemesasszony ekkor már Ecsedi Báthori Zsigmond felesége. Az 1545-ben elhunyt Drágffy Gáspár, a

15 *Uo.,* 79.

16 Gyulai, *A Jézus Sirák könyve, i. m.*, 101.

17 Gyulai, *A Bibliának első része..., i. m.*, 74.; Heltai, *Zsoltár..., i. m.* = Zvara, *i. m.*, 122.

18 Heltai Gáspár, *Catechismus minor, azaz a kereßtyeni tudomanak reuideden valo fumaya,* Kolozsvár, 1550. Hozzáférés: 2017. november 30., http://dspace.bcucluj.ro/jspui/handle/123456789/13331

19 A munka két hasonmás kiadása: Heltai Gáspár, *Dialogus,* s. a. r., utószó Stoll Béla, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat [1551], 1951; Heltai Gáspár, *A reszegségnec es tobzodáfnac veszedelmes vóltárol valo Dialogus,* utószó Utasi Csilla, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Corvina Alapítvány, 2008.

20 Sebastian Franck, *Von demgreulichen Laster der Trunckckenheit / so in disen letzten zeiten erst schier mit den Franzosen aufkommen / Was füllerey / saufen vnd zutrincken / für jamer vnd unradt / schaden der seel vnd des leibs / auch armut vnd schendlich not anricht / vnd mit sich bringt. Vnd wie dem vbel zu rathen wer / gruntlicher berichr vnd ratschlag / aus gotlicher geschrifft. Sebastian Franck* = Sebastian Franck, *Sämtliche Werke: Kritische Ausgabe mit Kommentar: Frühe Schriften*, Band 1., Text-Redaktion Peter Klaus Knauer, Bern, Peter Lang, [1531], 1993.

21 Heltai Gáspár, *Vigasztalo könyvetske kereszttyeni intessel es tanitassal, miképen kellye(n) az embernec készülni keresztyéni es bodog e világbol valo kimulásához, külemb külemb keresztyén tanitóknac irásokból*, Kolozsvár, 1553. Hozzáférés: 2017. november 30., http://dspace.bcucluj.ro/jspui/handle/123456789/13331

reformáció egyik első erdélyi támogatója volt az első férje, az Erdődi Hitvallást az özvegy birtokán fogalmazták meg.

Heltai és Dávid Ferenc a negyvenes és ötvenes években egymástól függetlenül, ám körülbelül azonos pillanatban érkezhetett el a Rómával való szakítás lehetőségének mérlegeléséhez. Az 1548-ban a wittenbergi egyetemre beiratkozó Dávid Ferenc ugyanebben az évben Bécsbe is eljutva, még annak a végzésnek a másolatát küldte haza Brassóba, amelyet az augsburgi birodalmi gyűlést követően adtak ki.[22] Wittenbergből az európai nagypolitikai viszonyokról pontosan lehetett tájékozódni, Dávid legkésőbb besztercei papsága idején a Rómával szakító reformáció híve lett. Balázs Mihály szerint azonban „az evangéliumi igazság vállalása még mindig nem jelentette azt, hogy lemondtak volna a keresztény egység visszaállításának lehetőségéről, ám már megjelentek azok a közösségek, amelyek a katolikus hierarchia megkerülésére vagy kiiktatására is készek voltak a cél érdekében".[23]

Dávid Ferenc 1552 végén tért haza szülővárosába, kezdetben iskolamesterként alkalmazták, a beteg Vizaknai Gergelyt helyettesítette.[24] A kolozsvári reformáció következő időszakában, a közösséget megosztó felekezeti polémia helyzetében Heltainak valószínűleg nem volt többé lehetősége a közvetítő szerep hiteles alakítására.

Az „ultraszakramentárius" Francesco Stancaro 1553-ban telepedett le a városban. Heltai 1555-ben Wittenbergben kiadott, a Stancaro-ellenes vitairatok közé tartozó *Confessio de mediatore generis humani, Jesu Christo, vero Deo et homine* című latin, utóbb Lengyelországban is megjelentetett munkájának címlapján még Kolozsvár plébánosaként jelölte meg hivatását,[25] valamivel később azonban lemondott tisztségéről. Ezután élete végéig a kolozsvári szászok prédikátora maradt. Lemondásának pontos okát nem ismerjük. A város magisztrátusa Dávid Ferencet hívta meg Heltai helyére plébánosnak.

22 A végzést német és latin nyelven adták ki, Dávid a német nyelvű másolatát küldte haza. Balázs Mihály, *Dávid Ferenc életútja = A reneszánsz Kolozsvár,* összeáll. Kovács András, szerk. Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, Kolozsvár Társaság, 2008, 180.

23 Balázs, *i. m.*, 183.

24 *Uo.*, 182.

25 A kötet címközleménye: *Confessio de mediatore generis humani, Jesu Christo, vero Deo & homine, contracta nomine & voluntate Ministrorum Ecclesiae in urbe Claudiopolo in Pannonia.* A Casparo Helto eius loci Pastore. Ex ueterum & Recentium Theologorum scriptis. Wittenbergae. Anno M.D.LV. Hozzáférés: 2017. november 26. https://books.google.rs/books?id=Xt47AAAAcAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

1554-ben a nyomda irányítását Heltai társára, Hoffgreff Györgyre hagyta, miközben a könyvsajtónak anyagi értelemben társtulajdonosa maradt.[26]

Az 1554 és és 1558-ig tartó periódusban, amikor Hoffgreff igazgatta a nyomdát, három magyar kiadvány látott napvilágot, Tinódi Sebestyén *Cronicá*ja (1554), Batizi András *Catechismus*a (1555) és a *Hoffgreff-énekeskönyv*. Hogy a nyomda kiadópolitikáját legalább részben az újonnan megválasztott plébános kezdeményezte, ezt Dávid Stancaro elleni latin műveinek megjelentetése bizonyítja.

1556 végén az Izabella királynét és fiát, János Zsigmondot a száműzetésből hazakísérő, a korábban Stancarót is pártfogoló Petrovits Péter, a helvét irányzat erdélyi támogatója bevonult Kolozsvárra, kihordatta a templomokból a kegytárgyakat. Kálmáncsehi Sánta Márton Kolozsvár utcáin gyújtó hatású prédikációkat mondott.

Erdélyben a volt gyulafehérvári püspökség területén a 16. század ötvenes éveiben két protestáns szuperintendencia alakult meg: a kolozsvári és a szebeni egyház. Ekkor még mindkettő lutheri irányultságú volt, az egykori gyulafehérvári püspökség Kolozsvár és a Szász Universitas eltérő politikai orientációja következtében vált ketté. A középkori váradi egyház területén ugyanebben az időszakban megalakult a debreceni püspökség.[27]

Erdély helytartója, Petrovits Péter 1557 októberében meghalt, halálával átrendeződtek az erdélyi belpolitikai viszonyok, megszűnt „a radikális protestantizmus és a Habsburg-ellenesség összefonódása"[28], Dávid előbb politikai nézeteit változtatta meg, majd teológiai álláspontját is.

A szakramentárius teológia elfogadásában egyházpolitikai indítékok is szerepet kaphattak, Dávidnak és munkatársának, Heltai Gáspárnak a szászok és magyarok egyesítése lebegett a szeme előtt:

> Dávid célja jól kivehetően egy olyan egységes protestáns egyház megteremtése volt, amely képes lett volna összefogni az új ország lakosainak nagy részét. Az ehhez való csatlakozás ugyanakkor a Habsburg-fennhatóság alatt élőkkel való egyházi közösség megőrzését is jelentette volna, hiszen hasonló dogmatikai erjedés zajlott le ott is, s a két ország közötti politikai

26 Jakó Zsigmond, *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez*, MKsz, 1961/1, 63–65.

27 Balázs Mihály, *„A hit... hallásból lészön.": Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században* = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 20.

28 Balázs, *Dávid Ferenc életútja..., i. m.*, 189.

> határok ugyan az erőviszonyoktól függően változtak, de a középkori tradíció folytatásaként Melius debreceni püspöksége olyan egyházakat is felölelt, amelyek a Habsburg-fennhatóság alatt működő másik országhoz tartoztak.[29]

Erdélyben mind a lutheri, mind a szakramentárius irányzat vezetői a reformáció külföldi központjainak támogatását biztosítva igyekeztek saját javukra eldönteni a küzdelmet. A szászok és magyarok közös egyházban való egyesítése hamarosan illúziónak bizonyult. Dávid Ferenc, a kolozsvári egyház szuperindentense, 1559 tavaszán, azután, hogy elfogadta az addig tagadott helvét tanítást, lemondott püspöki tisztségéről. Balázs Mihály figyelmeztet arra, hogy Dávid egyrészt az egyházi hierarchia tiszteletben tartásával, másrészt szívós munkával szerzett híveket álláspontjának. Kezdetben a fejedelmi hatalom ellenállásával is számolnia kellett. Az 1564-es medgyesi zsinat megkezdése előtt Dávid Ferencet újra püspökké választották, a zsinaton és az azt követő országgyűlésen pedig hivatalosan megerősítették a szebeninek nevezett evangélikus és a kolozsvárinak nevezett református felekezet létét.[30]

Az *Agenda* második, 1559-es kiadásának latin nyelvű előszavában Heltai összeférhetetlen társát, Hoffgreffet hibáztatja azért, hogy a közösség számára hasznos munka évekre abbamaradt.[31] A források nem szólnak a konfliktus okáról.[32] Heltai kijelentésével azonban inkább saját töretlen szándékát, közvetítői szerepének folytonosságát hangsúlyozza. A forrongás elmúltával érkezett el annak a pillanata, hogy a közösség hasznára folytassa tevékenységét. Ekkor már maga is szakramentárius volt. Heltai nem tett le többé közvetítői szerepéről, a kolozsvári hitújítás újabb periódusaiban e szerep eltérő változatait próbálta ki.

1563-ban tért visszatért a gyulafehérvári udvarba Giorgio Biandrata, Izabella királyné egykori udvari orvosa, aki a megelőző időszakban a lengyel antitrinitárius mozgalom szervezője volt. Nagy része volt abban, hogy Dávidot a medgyesi zsina-

29 Balázs, *Dávid Ferenc életútja…, i. m.*, 191.

30 *Uo.,* 191.

31 Az előszó szakasza Ferenczi Zoltán fordításában: „Ime, kedves felebarátim, a saját és az ecclesiák hasznára ezt az Agendát, azaz az egyházi cselekvények formáit tartalmazó könyvet újra kiadtuk, mely első terméke a mi újra megkezdett munkánknak, melyet előbbi társaságom összeférhetetlensége (durvasága) miatt valóban nem nagy fájdalom nélkűl voltunk kényszerítve abban hagyni. És nem különös boszúság nélkűl számítom fel ezt a hat évet, mely az ecclesia minden kiváló haszna nélkűl folyt le." Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története,* Kolozsvár, Ajtai, 1896. Hozzáférés: 2017. november 25., http://mek.oszk.hu/07800/07852/07852.h

32 Vö. Jakó Zsigmond, *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez*, MKsz, 1961/1, 60–65.

ton püspökké választották. Biandrata azonban a szakramentárius egység elérését csupán átmeneti sikernek tekintette. Dávid az ő befolyására lett Szentháromságtagadó. Az antitrinitáriusok első lépésként egész Erdély áttérését tűzték ki célul.[33]

Az antitrinitárius eszmék 1566-tól fokozatosan nyertek tért Kolozsvárott. A városi jegyzőkönyvek a prédikátorok közötti vitákról emlékeznek meg.[34] Heltai évekig ellenállt, csupán 1569 végén fogadta el az új tanítást.

Heltai ellenállásában az is közrejátszhatott, hogy amint az antitrinitárius mozgalom kezdeti lendületében meghozott erdélyi törvények – például a 1568-as tordai – bizonyítják, az antitrinitáriusok a fiatal Luthernek „fékekre és korlátozásokra még szinte egyáltalán nem gondoló, a magisztrátusnak a hit kérdéseibe semmiféle beleszólást nem engedő" tanításához tértek vissza.[35]

Heltai ellenszegülése kezdetén jelentette meg a Váradi hitvitának a szakramentáriusokkal nyíltan rokonszervező latin jegyzőkönyvét és *Száz fabula* címen ezópusi gyűjteményét. Waldapfel József szerint a fabuláskönyv kiadásával Heltai dogmatikai álláspontjtól függetlenül mindenkihez szólni kívánt.[36] A 16. században azonban az ezópusi állatmesének az a változata, melyet Heltai felelevenített, nem volt szekuláris műfaj. A korpuszról kiformálódott evangélikus elméletek szerint a pogány szerzőtől származó állatmesék nem fejezhetnek ki hitigazságot, érvényességük a világban való létre korlátozódik, ám az Istentől származó világi rend fenntartásában felbecsülhetetlen szerepük van.[37] A *Száz fabulá*t olyan kiadványnak kell tartanunk, melynek segítségével Heltai az állandósult hitvita helyzetében megőrizte közvetítői szerepét.

A forrongás gyakorlati fordulatai vezettek áttéréséhez. Szegedi Edit a két nemzet között 1568-ban kirobbant viszálynak a kolozsvári reformációban betöltött szerepére hívja fel a figyelmet. A magyar közösség azt követelte, hogy a Szent Mihály-templom használata ne csupán a szász nemzet előjoga legyen. A vitában felekezeti különbségek nem jutottak szóhoz: Heltai Dávid Ferenccel együtt a szász nemzet érdekét képviselte. Csáki Mihály, a kancellár határozata értelmében

33 A korai erdélyi Szentháromság-tagadás történetének és dogmatikájának legfontosabb áttekintései: Pirnát Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig = Irodalom és ideológia,* szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 9–59; Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek elején,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1988.

34 *Oklevéltár Kolozsvár..., i. m.,* 173–174.

35 Balázs, *„A hit... hallásból lészön", i. m.*, 24–25.

36 Waldapfel, *i. m.*, 47.

37 Martin Luther, *Von rechtem Nutz und Brauch desselben Buchs = Die deutsche und lateinische Fabel in der Frühen Neuzeit*, Band I. Ausgewählte Shriften, hrsg. Adalbert Elschenbroich, Tübingen, Niemayer, 1990, 63.

a város központi templomát egyik évben a szász, a másik évben a magyar hívek használhatták. A döntés a kolozsvári alkotmány hatáskörét az egyházi szférára is kiterjesztette, a rendelkezés értelmében a plébániatemplom a város fennhatósága alá került. A szászok prédikátora akkor fogadta el az új tanítást, amikor a kolozsvári reformáció Szentháromságt-agadó fordulata városreformáció formáját öltötte.[38]

A frissen áttért Heltai Gáspár névtelenül bocsátotta ki *Háló* címen, Antonio del Corro vagy Cassiodoro de Reyna a spanyolországi protestantizmust elfojtó inkvizíció borzalmairól szóló latin munkájának fordítását. A kötet, amelyet János Zsigmond, az ifjú uralkodó kérésére adott ki, valószínűleg az Erdélyen kívüli antitrinitárius propaganda céljait szolgálta. Előszavában Heltai a pápaság intézményét az ördög művének állítja. Az evangélium szerint az ördög hazug és gyilkos. Az ördögtől származó hazugság példája a Szentháromság-tan dogmája, amelyet Heltai hosszan, helyenként durván ostoroz.[39]

A város felekezeti egyensúlyát fenyegető eretnek tanítások felbukkanásakor jelentette meg nyomdájában a legismertebb evangélikus német imakönyvnek, Habermann (Avenarius) gyűjteményének a Szentháromság-tagadó dogmatikához igazított változatát.[40] Előszavában azt állítja, ő volt a Lengyelországból származó, spirituális–anabaptisztikus tagokat hirdető káplán, Elias Gzmiedele támadásainak fő célpontja.[41]

Heltai 1565-ben latinul adta ki Bonfini Mátyás királyról szóló *Decas*ait. A munkához előszót író Szikszai Fabricius Balázs a mű emendatióját Heltainak tulajdonítja.[42] A Szentháromság-tagadó tábor dogmakritikai radikalizálódását népszerűsítő művek a katolikus Báthory István 1571-es cenzúrarendelete után nyomtatásban már nem jelenhettek meg. Ebben a periódusban Heltai a magyar nyelvű história művelése felé fordult. A történelem Isten tetteit fejezi ki, ebben az értelemben tekinthető Heltai történetírói munkássága közvetítői szerepe utolsó változatának.

38 Szegedi Edit, *A reformáció Kolozsváron*, Keresztény Magvető, 2007/1, 39–51.

39 Heltai Gáspár, *Háló*: *Válogatás Heltai Gáspár műveiből*, s. a. r. és a szöveget gond., utószó, Kőszeghy Péter, Bp., Magvető, 1979, 108–125.

40 Az *Imádságoskönyv* modern kiadása: *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*, bev. tanulmánnyal közzéteszi Balázs Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 5).

41 Balázs Mihály, *Spiritualizmus és felekezetiség a kései Heltai műveiben* = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 86–87.

42 Szikszai Fabricius Balázs, *Előszava*, ford. Kulcsár Péter = *Humanista történetírók*, szerk. Kulcsár Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 26.

A *Krónikában* a polgári öntudat a világi berendezkedés nyelvén szólal meg. Heltai az ország földrajzi leírásakor Magyarország 75 megyéjét a Mátyás korabeli állapotokat rögzítő Bonfini-szöveg alapján tekinti át, Erdély leírásakor a jelen körülményeiből indul ki, Kolozsvárt hallgatólagosan olyan szigetként mutatva föl, amely az ország bomlása ellenére képes üdvközösségként fennállni. A középkori Magyarország romlásáról, a magyar reformáció történetíróihoz hasonlóan Heltai is eszkatológiai magyarázatot fogalmaz meg. Szerinte Vitéz János esztergomi dolgozószobája falára a szibillák mellett a magyar uralkodók képmását is megfestette. A királyok sora nem Mátyással ér véget, a bolygók állásából vagy egy prognosztikonból Vitéz János a jövőbeli uralkodókat is ábrázoltatta. II. Ulászlót úgy, amint egy zsöllyeszékben szunnyadozik, II. Lajost úgy, hogy alakja alatt tűz ég, hiszen uralkodása alatt volt a keresztes had. A következő freskón két meztelen ember, az egyként szinte semmi nélkül maradó Szapolyai János és Ferdinánd király küzd a magyar koronáért. Az utolsó freskó haragos oroszlánt, a török császárt ábrázolja. Az elbeszélő a szövegnek ezen a pontján felidézi, hogy Köln városa minden évben egy napon kivonul, a gyermekek egy régi versikét énekelnek arról, hogy eddig fog feljönni a török császár, és itt, e kápolnánál fejét veszti. Heltai a lap margóján megjegyzi, a versike vége talán egy nagy királyt jövendöl, aki majd elveszi a török erejét; a főszöveg azonban a jóslatot az Utolsó Ítéletre vonatkoztatja.[43]

Heltai életművének mint „nyelvi esemény"-nek a vizsgálata azzal a felismeréssel jár, hogy munkáiban az általa elfogadott tanítás mögött minden esetben áttűnik gondolkodásának legrégebbi rétege: a világi hatalmi berendezkedést isteni eredetűnek tartó lutheri elképzelés, mely a németországi reformáció korai szakaszában olyan egyetértően találkozott a maguknak teljeskörű autonómiát kivívó városok középkori mentalitásával. Heltai munkái a városnak mint világi közösségnek teológiai, szakrális igazolását adják.

Ám a közösség éppen azért szorult igazolásra, mert a reformáció tanításában az egész emberi élet az újonnan felismert teológiai igazság vonzáskörébe került. Bendt Hamm abból indul ki tanulmányában, hogy a reformáció lényege szerint „normatív központosítás" volt. A középkor és a kora újkor társadalma Istenhez viszonyította magát. Luther a kegyességi gyakorlat középkori sokféleségét, melyben az üdvözülés elérésére több út kínálkozott, a teológiai igazság egyetlen, kizárólagos viszonyítási pontjával cserélte fel. Hamm a 15. századot a kegyesség,

43 Heltai, *Krónika az magyaroknak..., i. m.,* 324–325.

a 16. századot pedig a teológia korának nevezi. A 16. század húszas éveiben Luthernek és társainak szembesülniük kellett azzal, hogy a kijelölt igazság nem hozta el a kívánt egységesülést, a Szentírásnak és a Jézus kegyelmi cselekedetébe vetett hitnek többféle, egymással versengő interpretációja alakult ki. A „normatív központosítás"-nak ekkor egy új vonatkozása lépett előtérbe. A reformátorok egyházi rendtartásokat, katekizmusokat, hitvallásokat fogalmaztak meg. Ezek kiadását a magisztrátusok is szorgalmazták, hiszen elemi érdekük volt világi hatalmuk legitimációja.[44]

Heltai és társa, Dávid Ferenc álláspontját az közelíti valamelyest egymáshoz, hogy Heltai reformátori szerepfelfogásában és a végleges hitvallást ugyan sokáig nem megfogalmazó Szentháromság-tagadó vezetők stratégiájában egyaránt jelen volt a „normatív központosítás" mindkét vonatkozása.

44 Berndt Hamm, *Reformation als normative Zentrierung von Religion und Gesellschaft*, Jahrbuch für Biblische Theologie, 1992, 241–279.

Petrőczi Éva

ALUMNUSOK ÉS PATRÓNUSOK A 17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

Évtizedek óta puritanizmus kutatói munkám egyik résztémája a számos pályatársam által is körbejárt alumnus-patrónus, vagy tágabb értelemben patrónus-patronált kapcsolat. Már a kilencvenes évek közepén feltűnt nekem az a jelenség, hogy e kapcsolatok dokumentumaiban, levelekben és naplókban milyen sok a támogatottak és támogatók közötti feszültség, nemegyszer kitörő ellenségesség. S ezzel párhuzamosan észleltem azt is, hogy az e témakörben mozgó dolgozatok, könyvek a valós élethelyzethez képest vajmi keveset foglalkoztak e nehézségek lélektani okaival. Mielőtt néhány, remélem, szemléletes példát röviden bemutatnék, lássuk röviden a kérdéskör elméleti hátterét. Érdekes módon, az angol és az amerikai szakirodalom igazán markáns, röviden bemutatható elemzéseket viszonylag ritkán kínál, az angol nyelvű értelmező szótárak viszont gazdagok a lényeglató szómagyarázatokban. Egy példa, ezúttal a *Collins English Dictionary*-ből: „to patronize someone menans to belittle someone because you are more in some way… If someone is patronizing, they speak or behave towards you in a way that seems friendly, but which shows that they think they are superior to you." Azaz: „Valakit patronálni azt jelenti, hogy lenézünk valakit, mert úgy véljük, mi egy bizonyos szempontból különbek vagyunk az illetőnél… Ha valaki(k) patronálnak téged, úgy beszélnek és viselkednek veled, hogy az barátságnak tűnik, de kiviláglik belőle, hogy rangban fölötted állnak."[1]

Charles Erlandson egészen másként közelíti meg a kérdést *A patronátus elveszett művészete* című közleményében; ő ugyan a korábbi és későbbi középkor egyházi tartalmú művészeti alkotásokat támogató patrónusairól ír, de állításainak

1 https://forum.wordreference.com/threads/condescending-attitude-vs-patronizing-attitude.1812353/v. (Letöltés ideje: 2017. 09. 02.)

egy része érvényes a 17. századi protestáns patrónus-patronált viszonyokra is. Erlandson többek között arról ír, hogy az egykori és – esetünkben – a néhány száz évvel későbbi segítők nem egyszerűen egy-egy tehetséges embertársukat kívánták támogatni, hanem az illetők munkássága, művei által a művészeteket (és tudományokat!) mintegy „le akarták foglalni", biztosítani akarták Isten és az ő országa számára. Arról is ír, hogy a patrónus és „ügyfele" különlegesen szoros kapcsolatban állt, amely hasonlított a feudális urak és vazallusaik közti viszonyra. Ebben máris rálelünk e kapcsolatrendszer egyik, mindkét oldalon indulatokat, feszültségeket termő forrására![2] Még közelebbről szemlélve a témát, megkerülhetetlennek érezzük a Cornell Egyetem pszichológiaprofesszorának, Thomas Gilovichnak a publikációit és előadásait, „a nagylelkűség lélektana" s a szorosan hozzá tartozó „a hálaérzés ellenségei" témákban. Gilovich a hálaérzés három fő ellenségét emeli ki, *az alkalmazkodást, a negatívumokon való túlzott időzést* és *a nehézségek túlhangsúlyozását.* Mint mondja, az emberek eleinte örülnek a támogatásból fakadó új eseményeknek, élettörténéseknek, de ez az elégedettség rövid életű. A többség, amint eléri a siker egy bizonyos szintjét, például munkájában, egy tudományos fokozat megszerzésében, átáll az új helyzetre, s még többre vágyik.[3]

A bemutatásra kerülő tizenhetedik századi esettanulmányok előtt idézzünk még egy-egy kulcsfontosságú mondatot, illetve kifejezést két, Németországban megjelent szakkönyvből. Az első a *Britain and Germany Compared,* amelynek anyagát Joseph Canning és Hermann Wellenreuther állította össze. Ennek 176. oldalán található az alábbi félmondat. „…eine von sozialen Erwagungen diktierte Verbindung der Männerwelt." vagyis: „…az emberi világnak [szó szerint: „férfivilágnak", de ez oktalan szűkítés!] egy olyan kapcsolatrendszere, amelyben a szociális nehézségek diktálnak." Igaz, ez a német és az angol társadalom 18. századi jelenségeire, köztük éppen a témánkat is érintő érdekviszonyokra vonatkozik, azonban megragad egy újabb lényeget: a minden patrónus-patronált kapcsolatban – még a legszeretetteljesebben is – ott rejtőző kényszert, amely ugyancsak feszültségek forrása![4]

2 Charles Erlandson, *The Lost Art of Patronage,* ArtsReformation.com, http://www.artsreformation.com/a001/ce-patronage.html. (Letöltés ideje: 2017. 09. 02.)

3 Josephina Lin, *Professor Thomas Gilovich and the Psychology of Gratitude,* Dartmouth Undergraduate Journal of Science, http://dujs.dartmouth.edu/2017/01/professor-thomas-gilovich-and-the-psychology-of-gratitude/. (Letöltés ideje: 2017. 09. 02.)

4 Joseph Canning – Hermann Wellenreuther, *Britain and Germany Compared; Nationality, Society and Nobility in the Eighteenth Century,* Göttingen, Wallenstein Verlag, 2001 (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, 13.), 176.

Pontosan a mi tárgyalt korszakunkba, de katolikus közegbe vezet bennünket Tilman Haug 2015-ös könyve.[5] E könyv „Szereplők, kapcsolati hálók és konfliktusok" című fejezetében olvasható ez a mondatrész: „…die Struktur prinzipiell asymetrisches Tausches" – „az adok-kapok elsődlegesen aszimmetrikus struktúrája".[6]

Igen, pontosan erről van szó, akárhogy forgatjuk, szépítjük, tudomásul kell vennünk azt, amit Haug ugyancsak hangsúlyoz: patrónusok és patronáltak kapcsolata nem jellemezhető egyszerűen a „Gnade", a „kegyelem" szóval, hanem sokkal inkább az általa alkalmazott, nagyon pontos és találó kifejezéssel, „Gnadeökonomie". Ez pedig azt jelenti, hogy a pártfogoltjait támogató királyi, fejedelmi, főpapi, de akár tehetős polgári személy, illetve közösség, testület (például presbitérium) sem egyszerűen kegyet gyakorolt a kiválasztottak támogatásával, hanem valóságos „kegygazdálkodást" folytatott. Más szóval: gondosan méricskélte, kit, mikor és hogyan segítsen, sokszor bizony nem az illető igényei szerint, hanem úgy, ahogyan ezt saját céljai, érdekei diktálták. Erre nagyon jó példa első, már Magyarországra, a kora 17. századba vezető illusztrációnk. Ez pedig Asztalos András, módos nagyszombati polgár, egy tehetős patrónus levele Szenci Molnár Albertnek, amelyben hazahívja Németországból az általa nagyra becsült és nagylelkűen támogatott polihisztort. Ezt a kérést dús pénzadománnyal tette nyomatékossá, egy „igen szép Mathias király aranyat", s más, kisebb értékű pénzeket küldve pártfogoltjának. Leveléből a legdrámaibb sorokat idézzük; annak a Molnár Albertnek címezve sorait, aki olyan hitelesen, a maga igazi helyi értékén használta a „patria" szót:

> Nóha Kegyelmednek immár az ország (ti. Németország!) natale solum immár, azért hogy patria est ubicunque bene, de azért lehetetlen, hogy a nemzetében és természet szerint való hazájához ne vágyakozzék Kegyelmed. … Hogy mind az keresztyénségnek öregbülésére és hasznára, s mind pedig néminémű barátinknak és szomszédinknak, kik ottan-ottan szarvat emelni szoktak, hátrább állására és rész szerint való félelmére lenni az Kegyelmed haza jövése… Az keresztyén istenfélő fejedelem is, mind az mi nemzetségünkben fogyatkozott állapatját, s mind az Istennek tisztességében járó hivatalt meggondolván, nem tartóztatja meg Kegyelmedet…[7]

5 Tilman Haug, *Ungleiche Aussenbeziehungen und grenzüberschreitende Patronage: Die französische Krone und die geistlichen Kurfürsten (1648–1679),* Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2015.

6 *Uo.*, 138.

7 Asztalos András levele Szenci Molnár Alberthez, Nagyszombat, 1609. augusztus 4. = Dézsi Lajos, *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai,* Bp., MTA, 1898, 318–319.

Érdekes és szokatlan, hogy ez a levél egy helyütt szinte felülírja Báthory Gábor fejedelem akaratát, fontosabbnak érezvén Szenci Molnár Albert itthoni, a már csírázó ellenreformációt is fékező szolgálatait, mint azt, hogy a Ramussal való kapcsolattartás és az újabb bibliakiadások, tehát a bibliai filológia továbbra is német földön marasztalja. A Szenci Molnár–Asztalos kapcsolatról, illetve a nagyszombatiak patrónusi tevékenységéről Heltai János írt kiváló tanulmányt.[8] Heltait még egy szempontból ki kell emelnünk az eddigi, pártfogó-pártfogolt kapcsolatot kutatók közül. Máig mérvadó OSZK Évkönyv-közlésében ő nem csupán a Heidelbergben tanult diákokról készített pontos adattárat, de azon peregrinusok esetében, akiknél ehhez adatokat talált, nevük és rövid életrajzuk alatt közölte mindazok nevét, akik őket segítették. [9]

Még mindig a nem fejedelmi, nem főúri pártfogóknál időzve, a jelen konferencia vendéglátó városa, Nagyvárad iránti tiszteletből feltétlenül szólnunk kell, legalább röviden, Harsányi Nagy Jakabról, a váradi kollégium neveltjéről és alumnusáról. Az ő esetében annak a relatíve feszültségmentes esetnek lehetünk tanúi, amikor a peregrinációs költségeket a segélyezett „letanította", hazatérése után. Ez tehát nem annyira kétoldalú lélektani próbatétel, hanem igazi „clara pacta boni amici" volt! A Franekert, Groningent, Leident, majd Cambridge-et megjárt Harsányi Nagy életútját Kármán Gábor történész mutatta be. Ő így ír a nagyváradi kollégium, és annak egykori jeles diákja, majd tanára kapcsolatáról: „Harsányi alighanem a váradi kollégiumtól kaphatta ösztöndíját – erre utal legalábbis az a tény, hogy a peregrináció végeztével a kollégiumban tanított, mintegy a rá fordított összegek viszonzásaképpen… Ugyanakkor, a peregrináció során meglátogatott településekhez képest Várad viszonylag kicsinek számított…"[10] Itt érdemes egy rövid részletet idéznünk Várad testvérvárosának, Debrecennek a történetéből, Rácz István történész *Protestáns patronátus* című munkájából. Ő itt azt emeli ki, hogy a város legkiválóbb elöljárói az egykori alumnusok-peregrinusok közül kerültek ki: „A szenátorok műveltségi színvonalára másrészt külföldi peregrinációjukból következtethetünk. Először is azért, mert a tapasztalatok szerint a Kollégium csak az eminens tanulóit segítette a külföldjárásban… Így nézve a dolgot, azt mondhatjuk tehát, hogy a szenátorok egykor a kitűnő deákok közé

8 Heltai János, *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején,* MKsz, 98(1982), 113–126.

9 Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1592–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról,* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980, Bp., 1982, 243–347.

10 Kármán Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században – Harsányi Nagy Jakab élete,* Bp., L'Harmattan, 2013 (Mikrotörténelem, 5.), 28, 58.

tartoztak. A peregrinációnak kettős célja volt: a peregrinusok „elsajátították a legmodernebb tudományos eredményeket, ugyanakkor megvásárolták és hazahozták a legfontosabb külföldi szakkönyveket".[11] Azaz: Debrecenben harmonikus *do ut des* egyensúlyi helyzet alakult ki alumnusok és patrónusok között.

Mint említettem már, a naplók is sok tanulságot kínálnak e dolgozat témája szempontjából. Az erdélyi Haller Gábor naplóját – az 1630-as éveket, amikor Németországban és Hollandiában peregrinált – átszövik azok az információk, amelyek a hazulról érkezett támogatásokkal kapcsolatosak. 1632. május 5-én Leidenből ezt írja: „Vettem hazámból leveleket, Urunktól, Bethlen István, atyámuram és egyéb jóakaróimtól és Soliumi Dávid uramtól 25 tallért."[12]

Gyakran előfordult – Szenci Molnárnál és Hollandiában, Angliában tanult magyaroknál különösen –, hogy a hazai támogatást a befogadó ország is erősítette; nyilván nem egészen önzetlenül, hanem a korabeli protestáns „PR" részeként. 1633. március 1–3-án például ezt írja Haller, ugyancsak Leyda/Leidenben: „Adott az auraicus fejedelem supplicatiomra 300 belgiumi forintot, mely 120 tallért tészen."[13]

A fenti példák nem tanúskodnak különösebb kötődésről, ellentétben azzal a levéllel, amelyben 1644. május 6-án I. Rákóczi György ezt írta feleségének, Lorántffy Zsuzsannának:

> Az só eladásáról parancsoltunk Sebesi Miklósnak, édesem… Az pataki deákok pénze hogy elidegenedjék, attúl Isten ójjon, meg kell az övéknek, meg kell lenni, édesem… Szakmárra bizony jó volna búzát szállítani… Az jószágot, édesem, mind kezekben bocsáthatod, az kitől pénzt vöttek fel… Datum in castris positis Mulyád, 6. die Maj, Anno 1644, délest 6 órakor. Az te szerelmes urad R. György m.p.[14]

Ebben a tanulságos, sokrétegű levélben a prózai közléseken, a só- és búzaeladás gondján, mint a kötésen a vér, átüt egy mondat szenvedélye, az, amelyben a fejedelem „a pataki deákok" pénzének feltétlen kiadását hangsúlyozza. A Rákóczi házaspárt, különösen Lorántffy Zsuzsannát gyakran tüntették fel anyagias, „kupori"

11 Rácz István, *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 89.

12 *Magyar utazási irodalom, 15–18. század,* Vál. és utószó Kovács Sándor Iván, jegyzetek Monok István, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), 432.

13 *Uo.*, 436.

14 I. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának, 1644. május 6. = Szilágyi Sándor, *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése,* Bp., Akadémiai, 1875 (Monumenta Hungariae Historica. Okmánytár, 21.), 149–150.

pár színében, ezekben a sorokban azonban jóformán szülői mélységű érzelmekkel találkozhatunk. Azon eltöprenghetünk utólag, melyik patronált-patrónus (patróna) viszony volt az egyszerűbb, a konfliktusmentesebb. Könnyen meglehet, hogy a tárgyilagos, a latolgató, a feltételeket támasztó, mert az *ilyen,* a Rákóczi páréhoz hasonlóan szenvedélyes érdeklődés és segítő szándék a támogatott személy legcsekélyebb „hűtlensége" esetén is érzelmi meghasonlást, keserű levélváltásokat szült. Tanulságos példa erre éppen Lorántffy Zsuzsanna és udvari papjuk, Medgyesi Pál kapcsolata. Medgyesi első pártfogója ugyan nem a fejedelemasszony volt, hanem Lónyay Zsigmond, illetve Debrecen városa.[15] Ahogyan Medgyesi *Praxis pietatis, azaz kegyesség gyakorlás* című, puritán sikerkönyvének ajánlásában írja:

> Hogy pedig Nagyságos Uram a Nagyságod emlékezetes neve alatt bocsátom szem eleibe e könyvet, háládatosságom az oka, mivel engem Nagyságod nemcsak azzal a közönséges jókarattyával fogad és fogadott eleitől fogva, mellyel az Ecclesiában lévő igaz Lelki Tanitókhoz vagyon közönséggel, hanem ugyan kiváltképpen is részeltetett jótéteményiben. Ide való az, hogy gyermekkori állapotomban a Nemes és Nemzetes Ifjú Lónyay István Urammal a bártfai Scholában együtt taníttatott… De még ma sem szünt nagyságod meg hozzám való szeretetitől, melynek egy néhány szép jelenségit is nevezgethetném, ha nem volnának, akik azokat elégségesképen tudják. Ide járul ez is a Dedicálásban, hogy Nagyságodat e világnak ily sok szorgalmatoskodási között, melyek sokakban nem kevésszer akadályi a kegyességnek ez idvességes Könyvnek figyelmetes olvasgatása által a menynyei dolgoknak kedvekért valamiben megkérleltethetném és Jonathasként mint valami ellőtt nyíl által meginteném Dávidot, hogy magát megóvná.[16]

Ami ebben az ajánlásban szokatlan és merész, az a patrónus lelki gondozásának nem titkolt szándéka, amikor a világi feladatokban való túlzott sodródás veszélyeire figyelmezteti Lónyayt, s könyvével nyíltan a kegyességmélyítés irányába kívánja terelni őt, nem az egykori alumnus, nem a szolga alázatával, hanem Isten emberének eredendő nemesi öntudatával.

15 Minderről bővebben írtam: Petrőczi Éva, *Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?* = P. É., *Kagylókürttel harangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomból,* Debrecen–Budapest, Hernád Kiadó–KRE Puritanizmuskutató Intézete, 2011 (Nemzet, egyház, művelődés, 6.), 69–76.

16 Medgyesi Pál, *Praxis pietatis, azaz Kegyesség gyakorlás,* szerk. Incze Gábor, Bp., 1936, 15.

Rátérve ezek után a jóval mélyebb, személyesebb élményekben és fájdalmakban jóval gazdagabb Medgyesi–Lorántffy kapcsolatra, ebben már a szomorú befejezéshez képest idilli kezdetekkor kiderült, hogy Medgyesi Pál nem volt „vazallusi" alkatú ember, jóval kevesebb szervilizmus lakozott benne, mint sok kortársában. Ezért is szignálta rendszeresen így a fejedelemasszonynak írott leveleit: „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája." Ez a saját keresztyéni méltóságát megőrző magatartás olyannyira jellemző volt rá, hogy róla szóló kétnyelvű könyvem magyar és angol címében is felhasználtam ezt az önérzetes formulát![17] Tanulságos az a levél is, amely a Medgyesi–Lorántffy kapcsolat harmóniájának megromlása idején íródott. Ebben Lorántffy idősebbik fia, a puritán eszméket ellenző, I. Károly angol király sorsától rettegő II. Rákóczi György védelmére kelt. Ebben a levélben a sértett egykori patróna önzéssel, hatalomvággyal vádolja korábban sokszor megoltalmazott papját, aki – legalábbis az ő indulatos értelmezésében – a zsinat-presbiteri rendszer kiépítésén is csak önös érdekből fáradozott. A levelet Lorántffy 1659. augusztus 14-én írta egykori udvari papjának, aki ekkorra már átpártolt az új fejdelemhez, Barcsayhoz:

> Kegyelmed levelét vöttük… Értjük bőbeszéddel való írását. A mi illeti maga recognitióját, a hol jó kegyelmes asszonyának ír bennünket, azt nem tagadhatja, mert a dolognak valósága tészen róla bizonyságot: mikor szenvedési voltanak, gondolván, a mit maga viselése mutat, belső indulati is azt tartják, szánakoznak rajta, de immáron tapasztaltuk, nem az presbyteriumnak, hanem maga privatuma szereteti és affectuma vitte arra, a mit cselekedett, mely nem ahhoz illendő presbyteriumi gyümölcs…[18]

Ez már az az eset, amikor egy korábban kiegyensúlyozott, patróna-patronált helyzetbe, annak – képletesen szólva – tiszta búzájába belekeveredett a politika ocsúja, a spirituális szférától idegen elemként. A helyzetet még az is árnyalta, hogy Medgyesi – éppen a *Praxis*nak köszönhetően – a 17. század legsikeresebb magyar puritán szerzője lett. Ez a siker pedig, lásd Thomas Gilovich idézett publikációját, a nagylelkűség lélektanáról, pontosan az általa vázolt jelenség

17 Petrőczi Éva, *„Nagyságodnak alázatos lelki szolgája": Tanulmányok Medgyesi Pálról – „The Obedient Spiritual Servant of Your Highness": Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi,* Bp.–Debrecen, Barankovics István Alapítvány–Hernád, 2007.

18 Közli: Szilágyi Sándor, *Medgyesi Pál életéhez I. Lorántffy Zsuzsanna levele Medgyesi Pálhoz,* Munkács, 1659. augusztus 14., Protestáns Szemle, 1890, 151.

illusztrációja: ahogyan sok patronált napjainkban, úgy a 17. században a mi Medgyesi Pálunk is kénytelen volt átállni az új helyzetre, s nagyobb önállóságot, szabadabb döntéseket várt el a maga számára. A Lorántffy–Medgyesi kapcsolat történetének finálója pedig egyenesen tragikomikus. Legalábbis, a Hermányi Dienes József mellett második számú „transzilván pletykafészek", Georg Kraus *Erdélyi krónikáj*a szerint. A szülővárosához, Segesvárhoz ezer szállal kötődő szász történetíró és városi hivatalnok, bár a história hitelességét maga is megkérdőjelezi, így írta le Lorántffy és Medgyesi végső összecsapását, amelyből annyi igaz, hogy az erdélyi református papok valóban őt küldték az özvegy fejedelemasszonyhoz azért, hogy fiát bírja rá Szeben nagy veszteségekkel járó ostromának befejezésére:

> Erre Lorántffy Zsuzsanna így szólt volna, hallotta, hogy csupa gyűlöletből és irigységből mit tanácsolt neki… Szó szót követett, Medgyessi! (sic) sértődötten elhagyta az udvart… A fejedelemasszony megbánta tettét, és utána küldött, hogy térjen vissza. De mielőtt Medgyessi visszafordult és megérkezett volna, az öreg fejedelemasszonyt különleges bosszúból megérintette az Úr keze, s azonkívül, hogy kétszer elkiáltotta magát – Medgyessi, Medgyessi! nem tudott egyebet mondani és Isten titkos akaratából meghalt.[19]

Utolsó saját gyűjtésű kapcsolattörténeti példám ezúttal egy puritán mártír prédikátor, Czeglédi P. István levele, amelyet Apafiné Bornemisza Anna fejedelemasszonynak írt. Egy rövid részletet idézünk itt, amelyből kitűnik, hogy a fejedelemasszony és kora legnevezetesebb prédikátorai között *kölcsönösségen alapuló* kapcsolat alakult ki, pontosan úgy, mint egy generációval korábban Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna között. Czeglédi e levél elején ugyan instanciázik, kétségbeesetten könyörög *Dágon ledűlése* című művének megjelenése érdekében, de a záró formulában még ekkor, ebben a kiszolgáltatott helyzetében sem mulasztja el a pasztoralizálást, az intést, a tanítást:

> Kegyelmes Asszonyom! Nagyságodat áldja meg Isten érette, hogy mostan is levele által méltóztatott engemet méltatlant meglátogatni. Csak minapiban bocsátván Nagyságodhoz levelemet, mostan is ugyanazon szent dolognak

19 Georg Kraus, *Erdélyi krónika 1608–1666,* ford. Vogel Sándor, Csíkszereda, Pro-Print, 2008, 465.

végbeviteléért alázatosan könyörgök Nagyságodnak. Valóban nagy hasznot teszen Nagyságod az egész keresztyénségnek, ha mulandó költségét az örökké való jóra tartozandótól nem szánja, melyrül alázatosan kérem Nagyságodat hová hamarébb tudósítson… Az Isten Nagyságodnak egész házát töltse be az ü Szentkönyvének olvasásával, a Dávidi Soltárok éneklésével és minden lelki, testi kegyelmekkel! Kivánja ezt szivbül Nagyságodnak a Nagyságod méltatlan szolgája, Czeglédi István. m. s.
Kassán 28 december 1668.[20]

Mentalitásbéli testvére ez a levél annak, amelyet Medgyesi Lónyay Zsigmondhoz idézett, ugyancsak hangsúlyozva patrónusa lelkének építését!

Végül egy rendhagyó példa, amikor a peregrinusok *egymást* patronálták, ha nem is anyagiakkal, de diákéveik után sokkal keletkezett baráti, testvéri biztatással. Nógrádi Mátyás *Idvösség kapuja* című traktátusában, annak egyik verses vendégszövegében így köszöntötte egykori hollandiai diáktársát, Tófeus Mihályt:

Doctori titulust nem mindennek adnak,
Lugdunumi fák közt, kik Nyárban sétálnak:
Batavus pediglen örül Minervának,
Nagy elmében forgó nemes Tudománynak.

Pádvában kik járnak, onnét *Lauretumban,*
Párisban tanulni, híres *Sorbonában,*
Ha voltak rosz futó csikók *Hunniában,*
Nem lésznek Paripák hidgyed *Galliában.*

Serényen tanuló *Tofeus Mihálynak,*
El-terjedett híre, mint zöld Borostyánnak,
Mert oltalmazója igaz Vallásának,
Tudós oktatója *Fejedelmi Háznak.*[21]

20 Czeglédi István levele Bornemisza Annához, közli Koncz József, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 31 (1888), 858.

21 *Az 1660-as évek költészete (1661–1671),* sajtó alá rendezte Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára. XVII. század, 10.), 72.

Ígéretemhez híven essék most még néhány szó egy kivételről, Pápai Páriz Ferencről, aki életidejének egy részét már a 18. század elején élte meg. Ő – jeles orvosdoktor is lévén – teológiai és nagyenyedi professzori munkásságát megelőzően, svájci medikusként, úgyszólván önfenntartó tudott lenni, választott hivatásához kapcsolódó különmunkák révén. 1716-ban bekövetkezett halála előtt öt évvel azonban mégis kénytelen volt megalázkodni, s jóformán pályakezdőhöz illő könyörgő levelet írni Teleki Sándorhoz, az erdélyi református egyház főkurátorához, hogy elmaradt kollégiumi fizetését adassa ki:

> 1711. május 20. Méltóságos Úr, Bizodalmas Nagy Jó Uram, Kegyelmes Fautorom! …Örömesben, Uram, köszönő, mintsem kérő levelet írnék Kegyelmednek, mivel tudom, hogy még az atyjafia előtt is utálatos a szegény… Régen reménykedem, Uram, hogy amely házban lakom, lehessen lakható, mivel bizony semmi meg nem marad benne, mikor idő vagyon… Már ebben az esztendőben is, szintén félesztendőm telik, tavaly is 100 forint restanciám vagyon… A számamra való Dictionarium exemplari már két esztendeje Kassán hevernek, semmiképpen bé nem tudom hozatni, költségem nem lévén…[22]

Amiért ezt az elméleti bevezetéssel megfejelt, személyes kommentárokkal is kiegészített kis példatárat összeállítottam, az azért történt, mert a magyar naplóírás történetét elemző S. Sárdi Margittal együtt azt vallom, hogy: „…a 20. század második felében (de a 21. században is!) joggal keresték (keresik!) az emlékírás közlésben (s a levelezéskiadásokban is!) az egyes ember egyedi sorsának lenyomatát, saját történelem élményük (s az emberi természettel kapcsolatos élményeik!) igazolását."[23]

22 Pápai Páriz Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak,* kiad. Nagy Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 498–499.
23 S. Sárdi Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt,* Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 8.

Laczházi Gyula

HEROIKUS ÉNFORMÁLÁS ÉS ASZKETIKUS ÉLETESZMÉNY APÁCZAI CSERE JÁNOS MŰVEIBEN*

1.

Jelen dolgozat az értelmiségi karriertörténetek konferencia tematikájához valamelyest talán lazábban kapcsolódik, minthogy elsődlegesen nem egy karriertörténet feltárását tekinti céljának, hanem sokkal inkább egy karriertörténet értelmezésének alakulásával, kulturális jelentőségével foglalkozik. Apáczai Csere János életútja természetesen mint karriertörténet is érdeklődésre tarthat számot. Az irodalom- és tudománytörténet nagy erőfeszítéseket tett a tudós életútjának rekonstruálására, mely életút többek között azért is érdekes, mert Apáczai azon kevés kora újkori magyar tudós közé tartozik, akik előtt talán a külföldi karrier lehetősége is nyitva állt. Erre utal házassága is, mely önmagában is figyelemre méltó, hiszen Apáczain kívül csupán egyetlen 17. századi magyar tudósnak, Szenci Molnár Albertnek sikerült külföldön megházasodnia, de neki is csak több sikertelen kísérlet után sikerült elnyernie egy nem éppen fiatal özvegy kezét.[1]

Itt most azonban Apáczai alakját mint a kulturális emlékezet részét szeretném szemügyre venni, s olyan kérdéseket szeretnék feltenni, mint hogy az életpálya és az életmű mely vonásai alapján válhatott éppen Apáczai az utókor által nagyra becsült hőssé, s hogy az általa az utókor szemében megtestesített hőstípus milyen történeti specifikumokkal rendelkezik, hogyan viszonyul más korabeli hőstípusokhoz. Történeti perspektívában szemlélődve ugyanis egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy tudósok, értelmiségiek is válhatnak hőssé, vagy legalábbis heroikus attribútumokkal jellemezve válhatnak a kulturális emlékezet részévé.

---

* A szerző a tanulmány írása idején a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásában részesült; a tanulmány az OTKA K 120375 projekt keretében készült.

1 Apáczai házasságáról és hollandiai karrierlehetőségéről lásd Bán Imre, *Apáczai Csere János,* Bp., Akadémiai, 1958, 139–143. Szenci Molnár házassági kísérleteinek leírása: Szenci Molnár Albert, *Napló,* kiad. Szabó András, Bp., Universitas, 2003, 82. Szenci, illetve Apáczai házasságáról lásd Szabó András, *Szenczi Molnár Albert leánykérései = Ámor, álom, mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete*, szerk. Szentmártoni Szabó Géza, Bp., Universitas, 2002, 83–92; Kovács Sándor Iván, *Protestáns szerelmesek. Apáczai Csere János és Bethlen Miklós, mellékalakokkal = Ámor, álom, mámor, i. m.,* 93–104.

2.

Apáczai Csere János művei a tudomány-, a pedagógia- és az irodalomtörténetnek egyaránt részévé váltak. Jelentősége azonban nem korlátozódik a tudománytörténetre, hiszen – a kora újkori magyar tudósok közül egyetlenként – a kulturális emlékezetnek is részévé vált. Apáczait a tudománytörténet már a 19. század végén az első modern magyar gondolkodóként kanonizálta. Ilyen értelemben méltatja Erdélyi János, a magyar filozófiatörténet-írás egyik első képviselője.[2] Dolgozatában azt emeli ki, hogy a 17. század közepén a magyar filozófiai élet Apáczai tevékenységének, mindenekelőtt Descartes filozófiája iránti érdeklődésének köszönhetően összhangban volt a nyugat-európai fejleményekkel. Amikor Apáczait a magyar bölcselet mérföldköveként méltatja, Erdélyi valószínűleg Hegel filozófiatörténeti periodizálását veszi mintául. Hegel ugyanis a filozófia történetéről szóló előadásaiban Descartes-ot olyan hősnek nevezi, aki újrateremtette a filozófia alapjait, s így új korszak kezdetét jelzi.[3] Erdélyi a magyar gondolkodót párhuzamba állítja Descartes-tal, és ahhoz hasonlóan a modern filozófia megalapozójaként mutatja be. Apáczai hősként való méltatása azonban nemcsak a tudománytörténetben honosodott meg, hanem általában is gyakran visszatérő gondolatalakzat a méltatók körében. „Milyen tiszta ember, milyen heroikus jellem" – fogalmaz egy 20. századi csodálója.[4] Mint e jellemző megfogalmazás mutatja, Apáczainak nemcsak tudományos és pedagógiai erőfeszítései tekinthetők heroikusnak, de maga az ember, jelleme, küzdelmei is.

Apáczai hőssé válásában, hősként való értékelésében a tudományos teljesítmény mellett része lehetett annak is, hogy saját írásaiban önnön alakját heroikus vonásokkal rajzolja meg. A szakirodalom eddig nem méltatta figyelemre, hogy a magyar gondolkodó tudományos műveiben igen sok személyes elem, az eszményi tudósról és a tanulóról alkotott elképzeléseire vagy saját sorsára vonatkozó reflexió található. A következő elemzés éppen e személyes elemekre fókuszál, s arra próbál fényt deríteni, hogy a művekben hogyan valósul meg a

2 Erdélyi János, *A bölcsészet Magyarországon* = E. J., *Bölcsészeti dolgozatai*, I., kiad. Alexander Bernát, Bánóczi József, Bp., Franklin, 1885, 115. Apáczai tudománytörténeti értékeléséről általában lásd Mester Béla, *A magyar kartezianizmus történetírási hagyományaink tükrében*, Kellék 32 (2007), 95–109.

3 „Er ist so ein Heros, der die Sache wieder einmal ganz von vorne angefangen und den Boden der Philosophie erst von neuem konstituiert hat." Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, III. = G. W. F. H., *Werke*, 20., kiad. Eva Moldenhauer, Karl Markus Michel, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986, 123.

4 Illés Endre, *A példa = Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok",* kiad. Kovács Sándor Iván, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 138–141, itt: 140.

szerző énformálása, illetve hogy ez a heroizmus milyen változatát rejti magában. Apáczai heroizmusának megítéléséhez természetesen szükséges az eszmetörténeti és tudománytörténeti összefüggések figyelembe vétele is: ez a kontextualizálás teszi láthatóvá, milyen célokkal kapcsolódnak össze Apáczai heroikus fáradozásai, s hogy tevékenységének mely aspektusa mutatkozott aktualizálhatónak az utókor szemében.

3.

Számos személyes elemet találhatunk az enciklopédia előszavában, ahol a szerző az enciklopédia keletkezéséről és céljáról informálja az olvasót. Ezt az előszót Apáczai latinul írta, minden bizonnyal azért, hogy művéről a magyarul nem értő nemzetközi tudós közösség is fogalmat alkothasson. (Kérdéses, ez a törekvése sikeres volt-e: nem tudunk arról, hogy a műnek bármiféle visszhangja lett volna a magyar publikumon túl.) Az elöljáró beszéd önéletrajzi elemei fényt vetnek a szerzőnek munkájához való szubjektív viszonyára, pontosabban arra, miként kívánja e viszonyt az olvasók előtt megjeleníteni. A szerző itt olyan tudósként prezentálja magát, aki újító teljesítményének tudatában van, és aki műve megírására heroikus tettként tekint.

Az enciklopédia előszava szerint Apáczai a számára meghatározó első tudományos ösztönzéseket gyulafehérvári tanáraitól, Porcsalmi Andrástól és Johann Henrik Bisterfeldtől kapta. Porcsalmi arra biztatta a fiatal diákot, hogy készítsen vázlatokat a különböző tudományterületekről, Bisterfeld pedig saját példájával támasztotta alá az enciklopédikus tudás szükségességét, amikor azt állította, hogy Alsted nagy enciklopédiáját már tizenhat évesen kívülről tudta. Bisterfeld példája nagy hatást gyakorolt Apáczaira, és követésre serkentette:

> Engem mindenesetre a szorgalom dühe oly lázba hozott, hogy megragadtam Alstedius nagy Enciklopédiáját, és a hexilogiától kezdve egészen a zenéig minden tantételét leírtam, elég rövid idő alatt ugyan, de hatalmas testi-lelki fáradság árán.[5]

5 Apáczai Csere János *Válogatott pedagógiai művei,* kiad. Orosz, Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1956, 62. Az eredetileg latinul írt szövegeket Orosz Lajos fordításában idézem.

Minthogy egy több ezer oldalas, nagy formátumú könyvről van szó, ennek lemásolása elképzelhetetlennek tűnik: valószínűleg nem is erről van szó, hanem arról, hogy Apáczai kivonatolta a nagy enciklopédiát – ami persze szintén igen fáradságos munka. Még határozottabban emeli ki a szerző heroikus elszántságát a szöveg azon részlete, ahol Apáczai saját egykori lelkiállapotának érzékeltetésére Julius Caesar példáját idézi fel. A Suetoniusnál fellelhető történet szerint a fiatal Julius Caesar a gadesi Herkules-templomban Nagy Sándor szobrát szemlélve és önmagát a nagy hadvezérrel összevetve szégyenkezett, s elhatározta, hogy ő maga is nagy tetteket fog végrehajtani.[6] Azt persze nem tudhatjuk, vajon valós életrajzi élményről van szó, vagy pusztán utólagos önstilizációról: e sorok mindenképpen alkalmasak arra, hogy a szerzőt mint hőst, munkáját pedig mint nagy tettet jelenítsék meg.

A nagy feladat megtalálását az előszó önéletrajzi jellegű részei igen patetikus hangnemben írják le. E sorok az elmaradottság toposzát mozgósítva a tudományok és az iskolarendszer erdélyi helyzetét nyomorúságosként jellemzik, sőt egy hasonlatot alkalmazva a lángoló házak, a tűz martalékává váló otthonok látványának felidézése által olyan rendkívüli állapotot vizionálnak, amely nem tűr késlekedést a cselekvésben. Az igen hatásos retorika szerint a haza maga kéri a szerző segítségét, mely nem tagadható meg, sőt olyan heroikus küzdelmet tesz szükségessé, amelynek során az alvással és az éhséggel sem lehet törődni.[7]

Az elmaradottság toposza központi elem Apáczai gyulafehérvári és kolozsvári beköszöntő beszédeiben *(De studio sapientiae, De summa scholarum necessitate)* is. *A bölcsesség tanulásáról* írt értekezésben, miként az enciklopédia előszavában az erdélyi viszonyokat barbárként, szégyenletesként jellemzi, kiemelve, hogy az idegenek a mesterségekben járatlan magyarokat képzetlennek, tudatlannak, faragatlanoknak tartják, s ezért megvetik: „Nevetnek rajtunk, és igazuk van."[8] Az utazási irodalom kutatói arra mutatnak rá, hogy a 17. századi magyar utazók feljegyzéseiben nincs nyoma annak, hogy ilyen fajta kulturális különbséget ész-

6 „Valahogy úgy éreztem magam, mint Julius Caesar, aki midőn Gades szigetére érkezett, és Héraklész templomában meglátta Nagy Sándor képét, feljajdult, és nagyon szégyenkezett gyámoltalanságán, amiért abban az életkorban, mikor amaz már a földkerekséget leigázta, ő még semmiféle emlékezetes dolgot nem vitt véghez. Éppen ezért tüstént isteni küldetésért esedezett, hogy alkalmat találjon igazán nagy dolgok véghezvitelére." Apáczai, *i. m.*, 62. Apáczai Suetonius-ismeretéről és a történet elterjedtségéről lásd Bán Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958, 177 (31. lábjegyzet).

7 Apáczai, *i. m.*, 65.

8 *Uo.,* 112.

leltek volna, vagy legalábbis hogy ezt fontosnak ítélték volna.[9] A különbség oka az lehet, hogy az elmaradottság hangoztatása Apáczainál olyan retorikai eszköz, amelynek célja, hogy a program, a reformok szükségszerűségéről meggyőzze a közönséget, az olvasókat. Hasonló érvelés található Comenius *Gentis felicitatis* című művében,[10] de a hazai – a német viszonyoknak a németalföldihez képesti – elmaradottságára, barbárságára való hivatkozás korabeli német szerzőknél is megtalálható (miként az anyanyelv tudományra való alkalmatlanságának hangoztatása is).[11] A kritika hevessége szempontjából persze az sem mellékes, hogy az iskolareform Apáczai számára egzisztenciális kérdés is volt: maga is tanár volt, s a mostoha viszonyok miatt saját helyzetével elégedetlen. Egyrészt, mert a külföldi professzorokhoz képest gyalázatosan kevés fizetést kapott, másrészt, mert a tanárok a klérus és a nemesség tagjaival szemben csekély megbecsülésnek örvendtek.[12] A megcélzott reformok a társadalomnak a tudomány hasznosságáról való meggyőzésén túl az anyagi eszközök jobb elosztását is célozták. A meggyőzés érdekében Apáczai stílusa olykor egészen patetikussá válik (talán csak Zrínyi *Áfium*ához hasonlítható e tekintetben): az olvasó megszólításai, a gyakori felkiáltások egyaránt az érzelmi hatáskeltés szándékát jelzik.[13] A barbársággal folytatott küzdelmét Apáczai magányos harcként láttatja, de önmagában a beszédek elmondása, illetve publikálása is jelzi, hogy kortársai, az iskola diákja között voltak, akik osztották értékrendjét, magukévá tették elképzeléseit.

Ismertek azok az ösztönzések – az erdélyi enciklopédisták, Bisterfeld és Alsted tevékenysége, a puritán törekvések –, amelyek Apáczait a magyar nyelvű enciklopédia elkészítésére ösztönözték.[14] Tudományos elképzelései szempontjából

9 Lásd Kármán Gábor, *Identitások és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten*, Korall 2006, 72–98, itt: 91; Graeme Murdock, *'They are laughing at us': Hungarian travellers and early modern European Identity = Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe,* ed. Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, Bp., CEU Press, 2008, 121–146.

10 Johann Amos Comenius, *Opera omnia,* XIII., kiad. Dana Martinková, Praha, Academia, 1974, 39–60.

11 Lásd erről Wilhelm Kühlmann, *Pädagogische Konzeptionen = Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. I. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. 15. bis 17. Jahrhundert,* kiad. Notker Hammerstein, München, Beck, 1996, 153–196; illetve angolul: Wilhelm Kühlmann, *Education in Early Modern Germany = The Camden House History of German Literature. IV. Early Modern German Literature 1350–1700,* kiad. Max Reinhardt, Rochester, Camden House, 2007, 137–188.

12 Apáczai, *i. m.*, 185–187.

13 Az egyik legpatetikusabb rész: „Röstellkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szégyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejűeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az ránk, ha az idegeneknek örökké csak jóízű nevetésre adunk alkalmat?" Apáczai, *i. m.*, 112.

14 Alsted enciklopédiájáról lásd Wilhelm Schmidt-Biggemann, *Topica universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Hamburg, Felix Meiner, 1983, 100–139; történetfilozófiai és teológiai elképzeléseivel való kapcsolatáról: Wilhelm Schmidt-Biggemann, *Apokalypse und Philologie. Wissensgeschichten und*

nagyon fontosak továbbá a *De studio sapientiae* filozófiatörténeti megállapításai. A magyar gondolkodó itt Ramust és Descartes-ot nevezi meg az újabb filozófia legfontosabb képviselőiként, sőt a tudomány legnagyobb hőseiként beszél róluk. Úgy véli, Ramus „pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában".[15] Felháborodva idézi fel, hogy a francia filozófust antiarisztotelianizmusa miatt kezdetben elítélték. Szinte mártírnak tekinti, aki nagy érdemeket szerzett az emberiség szolgálatában, és mégis rossz hírbe keveredett. Ramus ilyenfajta megítélésébe talán személyes elemek is vegyültek, Apáczai talán saját sorsának párhuzamát is látta a francia gondolkodóéban – jóllehet e sorokat még Basiriusszal és a fejedelemmel való konfliktusa és Kolozsvárra való áthelyezése előtt írta.[16]

Apáczai szerint Descartes Ramus törekvéseit folytatta, és amikor a filozófiát a matematika mintájára kívánta felépíteni és így biztos alapra helyezni, megtalálta a legjobb módszert. Descartes-ot ezért mint „az egész filozófia újjáteremtőjét", „századunk páratlan ékességét és díszét" méltatja.[17] Úgy véli, hogy a karteziánus elveket követve további, Descartes által ki nem fejtett igazságok tárhatók fel, és ezen a módon lehetséges eljutni a filozófia tökéletes ismeretéhez és a bölcsesség legmagasabb fokához: „Ez lesz az emberi bölcsesség igazán nagy és egyben legvégső korszaka."[18] Ez a kijelentés a tudományos haladás gondolatát implikálja, mely

---

Weltentwürfe der frühen Neuzeit, Göttingen, V&R Unipress, 2007, 141–166; illetve Wilhelm Schmidt-Biggemann, *Philosophia perennis. Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*, Dordrecht, Springer, 2004, 436. Bisterfeldről lásd Viskolcz Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld – ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg 1630–1655 = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen,* kiad. Marta Fata, Anton Schindling, Münster, Aschendorf, 2009, 201–214. A puritánus mozgalom hatásáról lásd Orosz Lajos, *Apáczai Csere János élete pedagógiai munkássága = Apáczai Csere János Válogatott pedagógiai művei,* kiad. Orosz Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1956, 5–58.

15 Apáczai, *i. m.*, 129.

16 Apáczai azt állítja, az enciklopédiával Ramus szellemét kívánta követni. A *Magyar Enciklopédia* alapvetően valóban ramista mű, melynek célja a teljes tudás szisztematikus feldolgozása. Tartalmi szempontból az enciklopédia eklektikus; a szerző nem rejti véka alá, hogy műve tulajdonképpen kompiláció, mivel elkészítése során a fellelhető legjobb szerzők műveiből merített, azok fordítását vagy összefoglalását adva. A ramista alapszerkezetű mű karteziánus elemeket is tartalmaz, sőt úgy tűnik, Apáczai nem látott ellentétet a ramista és a karteziánus módszer között. Mai perspektívából azonban nyilvánvaló, hogy a karteziánus módszer a barokk enciklopédizmussal való radikális szakítást jelentette: „Miután monopolhelyzetbe került a karteziánus eredetű módszer, amely a megismerés útját az egyik biztos felismeréstől a következőig vezető, formális érvelésen alapuló, egyirányú procedúraként fogta fel, a filozófia és a tanultság összekapcsolása, és így a topika mint filozófiai módszer feleslegessé vált." Schmidt-Biggemann, *Apokalypse und Philologie…i. m.,* 238; Christian Meierhofer, *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschriftum der frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht,* Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 210.

17 Apáczai, *i. m.*, 130.

18 Apáczai, *i. m.*, 131. Orosz Lajos és Bán Imre különböző módon értelmezi a latin szöveget: Bán szerint az emberiség tizedik korszakáról van szó, Orosz viszont ezt az újabb magyar nyelvű kiadás lábjegyzetében elutasítja, mivel a decimus ilyen értelmű fordítása itt értelmetlen, a legékesebb korszakról van szó. Az álláspontok közül Oroszé a meggyőzőbb.

elképzelést először – jóllehet csak a természettudományra vonatkoztatva – Bacon fogalmazott meg.[19] A haladás gondolata megtalálható Descartes-nál is (*Értekezés a módszerről* című művében), de Apáczai a francia gondolkodótól eltérően nem állítja azt, hogy a tudományos haladás által az ember a természet urává válhatna.

A magyar gondolkodó egészen másban látja a tudomány hasznát. Szerinte a legjobb módszerből fakadó felismerések önmagukban a boldogság forrását képezik. Ezen túlmenően azt is hangoztatja, hogy a tudományok hozzájárulnak a Biblia helyes értelmezéséhez. Hasonló álláspontot képviselt Bisterfeld, aki az enciklopédia előszavában idézett kijelentése szerint úgy vélte, hogy az enciklopédikus tudás a Biblia értelmezésének előfeltétele. Apáczai felfogásában ez azonban csak az enciklopédia, illetve a bölcsesség egyik lehetséges funkciója. Az enciklopédiában foglalt tudományok végső soron a közjót szolgálják: az erkölcstan megfékezi a bűnöket, az ökonómia igazgatja a családok életét, az orvostudomány megőrzi az egészséget, a matematika városokat, utcákat, templomokat palotákat és tornyokat emel, a filozófia pedig minden tudomány és mesterség gyökere.[20] Az enciklopédia és az iskolai reform tehát gyakorlati célokat hivatott szolgálni, a tudományos haladás gondolata ennek a célnak van alárendelve. Az énformálás szempontjából az állapítható meg e sorokból, hogy a szerző önmagát mint a haladás előmozdítóját jeleníti meg, önmagát a tudomány hőseinek sorába illeszti be.

19 Johan Hendrik Jacob van der Pot, *Die Bewertung des technischen Fortschritts. Eine systematische Übersicht der Theorien,* I., Assen, Van Gorcum, 1985, 83–85.

20 Apáczai, *i. m.*, 180. Ezzel a gyakorlatiassággal függ össze az is, hogy Apáczai az enciklopédiát magyar nyelven írta meg. Erdélyi János említett tanulmányában büszkén hangoztatta, hogy az anyanyelvű tudományosság terén Apáczai megelőzte Thomasiust, s így az egész német fejlődést is; Bán Imre ezt árnyalandó mutatott rá arra, hogy már Clauberg is törekedett a német nyelv tudományos használatára. (Bán, *i. m.*, 192.) Hozzátehetjük, hogy Wolfgang Ratichius már a 17. század elején átfogó oktatási reformot dolgozott ki, s a német mint oktatási nyelv bevezetését sürgette. (Kühlmann, *Pädagogische Konzeptionen, i. m.,* 177–178; illetve angolul: Kühlmann, *Education…, i. m.,* 167–168.) Ratichius maga nem írt anyanyelvű tudományos műveket. S a tudományok anyanyelvűvé tételére vonatkozó törekvések dacára az akadémiai tudományosság nyelve német földön a 18. század közepéig a latin maradt, s az anyanyelv csak az akadémiai életen kívül jelent meg tudományok közvetítésben. (Wolf Peter Klein, *Die deutsche Sprache in der Gelehrsamkeit der frühen Neuzeit = Diskurse der Gelehrtenkultur in der frühen Neuzeit. Ein Handbuch*, hg. Herbert Jaumann, Berlin–New York, de Gruyter, 2010, 465–516.) Az anyanyelvű tudásközvetítés Apáczai általi sürgetése párhuzamba állítható a német nyelvterületen megfogalmazódott hasonló állásfoglalásokkal; miként Comenius azon törekvésével is, hogy a tudományoknak ne latinul, de anyanyelven is hozzáférhetőek legyenek. (Vö. Thorsten Roelcke, *Latein, Griechisch, Hebräisch,* Berlin–Boston, de Gruyter, 2014, 53–54.) Az enciklopédia anyanyelvűsége esetében azt is figyelembe kell venni, hogy gyakorlati céllal a triviális iskolákban való használatra készült (ezért is kis alakú, zsebben hordható könyvecske). Apáczainak nem volt célja, hogy az oktatást teljesen magyar nyelvűvé tegye: az anyanyelv használatát csak az alsóbb osztályokban tartotta kívánatosnak. Comeniushoz hasonlóan mind a latint, mind az anyanyelvet hasznosnak tartotta a tudás átadásában, de Comeniustól eltérően a latin és az anyanyelv viszonyát hierarchikusan fogta fel.

4.

Az Apáczai különböző szövegeiben megfigyelhető heroikus eszmény és énformálás lényeges vonása, hogy a tudományos tevékenység rendre az aszketikus életmód szükségességének hangoztatásával kapcsolódik össze. Nemcsak arról van szó, hogy az enciklopédia megírása nagy erőfeszítéseket követelt a szerzőtől, de az előszó az olvasókat is arra figyelmezteti, hogy a tudás elsajátítása nehéz, lemondást követelő feladat: „Ne szeress semmi mást, csak a munkát"; „Erőnkön felül kell törekednünk!"; „Bár ha olvasás közben a folytonos munkában vagy gondolkodásban lelked olykor elbágyad és elfárad is, mégis fáradoznod kell, míg leheletnyi erő van testedben"; „Azon fáradozzunk tehát mindnyájan, hogy mások példáján felbuzdulva a legnagyobb nehézségek árán is magasabbra törjünk".[21] Hasonló tételek olvashatók *Az iskolák felettébb szükséges voltáról* című értekezésben, Apáczai kolozsvári beköszöntő beszédében is, ahol nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a tudomány művelése fizikai erőfeszítést, a kényelemről való teljes lemondást igényel:

> Akik Minerva zászlaja alatt akarnak szolgálni, azoknak mindenekelőtt virrasztást és fáradalmakat kell vállalniuk […]. Aludjanak inkább kövekből vagy deszkából készült derékaljon, mint tollakon vagy prémeken; szokjanak olyan ételekhez, amelyek legkevésbé ízlenek ínyüknek […].[22]

Azt is gondolhatnánk, mindez a puritánus mentalitás hatása. Apáczai azonban ezeket a szabályokat a humanista Fortius (Joachim Sterck van Ringelberg) *De ratione studii* című művét követve állítja fel.[23] Anthony Grafton szerint Fortius értekezésének egyik legfőbb tulajdonsága, hogy gyakran vicces.[24] A mai olvasót valóban sokszor mosolyra fakaszthatják Fortius tanácsai – például amikor arra buzdít, hogy inkább tartsunk előadásokat, mint hogy mások előadását hallgassuk: szerinte ugyanis nincs nehezebb dolog, mint egy órán keresztül más előadására

21 Apáczai, *i. m.*, 85–87.

22 *Uo.,* 183.

23 Joachim Fortius Ringelberg, *De ratione studii liber vere aureus*, Lugduni Batavorum, Johannes Maire, 1622. A 16. században számos humanista írt olyan útmutatót, amely fiatalemberek számára tartalmazott a tanulmányaikkal kapcsolatos tanácsokat. Erről a humanista pedagógiai irodalomról lásd Bert Roest, *Rhetoric of Innovation and Recourse to Tradition in Humanist Pedagogical Discourse = Medieval and Renaissance Humanism: Rhetoric, Representation and Reform*, kiad. Stephen Gersh, Bert Roest, Leiden, Brill, 2003, 115–148.

24 Anthony Grafton, *Textbooks and the disciplines = Scholarly Knowledge: Textbooks in Early Modern Europe*, kiad. Emidio Campi, Genève, Droz, 2008, 11–36, itt: 11–12.

figyelni. A korabeli olvasók azonban minden bizonnyal nagyon is komolyan vették a humanista előírásait: ezt bizonyítja, hogy Comenius sárospataki tartózkodása alatt sajtó alá rendezte a könyv egy újabb kiadását, és hogy Apáczai párbeszédes formában magyarra ültette át a mű legfontosabb tételeit *(Tanács)*. A tanulást Fortius olyan heroikus küzdelemként mutatja be, amely szigorú önkontrollt és a világ minden más öröméről való lemondást követel. Ha valaki sikeres akar lenni a tudományokban, akkor nem aludhat többet, mint amennyi okvetlenül szükséges, és minden percet a tudománynak kell szentelnie, írja sok más tanács mellett.[25] Az aszkézis, a lemondás és az önfegyelem szükségességét emelik ki a hadi életből vett párhuzamok, amelyekben többször felbukkan Nagy Sándor alakja is. Az értekezésben ez az életmód nemcsak mint absztrakt eszme, hanem mint a szerző saját életeszménye jelenik meg, a szerző gyakran saját szokásaira, tapasztalataira is utal.[26]

Apáczai mind az enciklopédia előszavában, mind *Az iskolák felettébb szükséges voltáról* írt értekezésben bőségesen merít Fortiusból. Az átvételek esetében nem csupán az olvasóhoz intézett tanácsokról van szó, az idézetek gyakran a szerző személyes álláspontját tükrözik. Érdekes megfigyelni, hogy az enciklopédia előszavában idézett, Julius Caesarról szóló történet a *De ratione studii*ban is megtalálható.[27] Ez a példa Fortiusnál az utazás hasznos voltát taglaló fejezetben szerepel, Apáczai viszont egészen más kontextusba helyezi, és saját életére vonatkoztatja. Az előszó más személyes elemei – Alsted enciklopédiájának lemásolása, illetve annak említése, hogy a szerző már diákként saját mű írásába kezdett – arról tanúskodnak, hogy Apáczai magáévá tette Fortius tanácsait. Az előszó végkövetkeztetése is teljes mértékben megfelel a humanista értekezés szellemének: „Ha nem törekszünk minden igyekezetünkkel arra, hogy az időt hasznosan töltsük, dicsőség nélkül, barmok módjára fogunk kimúlni."[28]

Apáczai a Fortius értekezéséből vett idézetek segítségével személyes eszményt fogalmaz meg, amely az e világi aszkézis Max Webertől származó fogalmával

25 Az idő kihasználásáról alkotott ilyenfajta elképzelések elterjedését szemléletesen mutatja az a leírás is, amelyet Rabelais ad a humanista nevelésről a *Gargantua* egy fejezetében *(Hogyan tanította Ponokratész Gargantuát úgy, hogy soha egy perce se vesszen kárba)*: François Rabelais, *Gargantua*, ford. Gulyás Adrienn, Bp., Osiris, 2015, 106–115.

26 Így például saját gyakorlataként említi, hogy – ébresztőóra hiányában – köveken vagy deszkákon aludt, nehogy az alvás túl hosszúra nyúljon: „Aut, quod saepe ego itinere feci, sive locis aliis, ubi instrumenta ejusmodi defuere, saxa aut ligna per traversum lateri supposito." Ringelberg, *i. m.*, 109.

27 Ringelberg, *i. m.*, 118; Apáczainál magyarul is: Apáczai Csere János, *Tanács* = Apáczai, *i. m.*, 161.

28 Apáczai, *i. m.*, 87.

is jellemezhető. A filozófusi élet, tehát a bölcsesség keresését legfőbb célnak tekintő élet és a testi aszkézis összekapcsolása – mint azt egy tanulmányában Steven Shapin megmutatta – olyan trópus, amelyet az ókortól a középkoron át a kora újkorig rendszeresen alkalmaztak. Shapin a testtel szemben ellenséges élet trópusát a kora újkorban többek között Boyle, Newton és Henry More írásaiban mutatta ki, miközben utalt arra is, hogy a filozófusok valós életmódja nem minden esetben felelt meg az aszketikus eszménynek. A trópust nem csak filozófusokra alkalmazták, hanem mindazokra, akik egy adott kultúrában a hasznos tudás őrzői vagy létrehozói voltak, legyen szó tudományos, vallásos vagy művészeti tudásról.[29]

Apáczainál ez a trópus nem csak saját életeszményének megfogalmazását szolgálja, hanem a tanulók számára felállított követelményeknek is alapeleme. Az aszketikus eszmény kétségtelenül könnyen összeegyeztethető volt Apáczai (és tanítványai) puritánus elveivel, sőt ez a vallásos meggyőződés minden bizonnyal jelentős mértékben motiválta az eszmény elsajátítását. Az új tudáskoncepciónak a vallásos és aszketikus elvekkel való összekapcsolása ugyanakkor a koncepció legitimálását is elősegíthette.[30]

5.

Apáczai életéről, személyiségéről sokkal kevesebbet tudnánk, ha egyik diákja nem jellemezte volna nagy szeretettel önéletírásában. Bethlen Miklós visszaemlékezésében az egykori tanár úgy jelenik meg, mint aki nemcsak névlegesen volt doktor, hanem valóságosan is bölcs volt.[31] Az önéletíró szerint Apáczai tudása meghaladta Bisterfeldét, és ez lehetővé tette számára, hogy kedvezőtlen körülmények között is megvalósítsa elképzeléseit. Mint írja, tanára képes volt a szükségből erényt kovácsolni, s ez nyilvánvalóan a nagy lelkek jellemzője:

> Mikor ez a nagy tudós ember lejött az academiákból, az akkori erdélyi szokás szerént Fejérvárott adják kezébe a poëtica classist, melyet is nem

29 Steven Shapin, *The Philosopher and the Chicken. On the Dietetics of Disembodied Knowledge = Science Incarnate. Historical Embodiments of Natural Knowledge,* kiad. Christopher Lawrence, Steven Shapin, Chicago, The University of Chicago Press, 1998, 21–50.

30 A puritán mentalitás és a tudományos teljesítmény közötti viszony megítélésének kérdéséről lásd Steven Shapin, *Understanding the Merton Thesis,* Isis, 1988, 594–605.

31 Bethlen Miklós *Önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós Művei*, kiad. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 550.

> lehetett megvetni az obedientia és szokás szerént, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekének. Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni: fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra a poëtákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicsodások akkor voltak) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronómiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a theológiára s filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professzornak és az Apáczainál ordine et professione felsőbb, de tudománnyal infinite alsóbb, rhetoricae et logicae magyar asinus rectoroknak nagy gyalázatjára és bosszúságára.[32]

Az egykori diák visszaemlékezésében Apáczai különösen tehetséges, szeretere méltó tudósként jelenik meg, akinek erejét felőrölte az elmaradott viszonyokkal folytatott küzdelem:

> Apáczait azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely őreá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; […] A szörnyű tanulás, és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségbe, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtelen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die anni 1659 […].[33]

Apáczai életét és korai halálát Bethlen nemcsak heroikus küzdelemként, de mártírsorsként írja le. A szinte apaként tisztelt tanár sorsa hasonlóságokat is mutat Bethlenével: hiszen az önéletíró saját magát is a köz javáért, a hazáért és Isten házáért küzdő mártírként jellemzi. Bethlen Apáczai-méltatása azt is jelzi, hogy az enciklopédia előszavában körvonalazódó életeszményt legalábbis a kortársak egy része nemcsak elfogadhatónak, de követendőnek tartotta, s hogy ez az életeszmény jól öszeegyeztethető volt a puritán értékrenddel.

32 Bethlen, *i. m.*, 551.
33 *Uo.*, 555.

6.

A *Magyar Enciklopédia* előszavában, illetve a gyulafehérvéri és a kolozsvári beköszöntő beszédekben a bölcsesség elsajátítása aszketikus-puritán életeszménnyel kapcsolódik össze, mely eszmény Fortius művéből vett idézeteken keresztül nyer körvonalat. Nem személytelen tanácsokról van szó, hanem a szerző saját eszményéről, ezért e szövegek egyfajta énformálást is megvalósítanak. Bethlen visszaemlékezése arra enged következtetni, hogy Apáczai saját életében is követte ezeket a szabályokat. Apáczai írásaiban így a tudományos és pedagógiai program mellett a szerző arca is határozottan kirajzolódik. Ez az utókorra hagyományozott kép a tudományos teljesítmény mellett alapvető szerepet játszhatott Apáczai hősként való kanonizálásában.

Történeti perspektívában megállapítható, hogy Apáczai a heroizmus azon modelljével, amely műveiben személyes és egyúttal mások által is követendő példaként jelenik meg, legalábbis a magyar kultúrában új, a hős arisztokratikus, a vitézségen alapuló koncepciójától, hőstípust alkotott. Egy nemrég megjelent, a hős és a heroizmus kora újkori és modern alakváltozatairól írt áttekintő tanulmányban Achim Aurnhammer a hőseszmény 19. századi transzformációjáról szólva megállapítja, hogy a heroizmus értelmezése fokozatosan elszakadt a katonai teljesítménytől, s újfajta hőstípusok megjelenését eredményezte: a feltalálóét, a művészét, a tudósét vagy a vállalkozóét.[34] A dicsőségközpontú, a harci tettekre alapozott arisztokratikus hőseszmény érvényességével kapcsolatban azonban már a 17. század második felében kételyek merültek fel, s alternatív embereszmények is megfogalmazódtak. Az udvari ember viselkedését előíró szabályokban már az okosság, s nem a fizikai erő, ügyesség, bátorság a meghatározó. Az arisztokratikus vitézi eszmény és az udvariság feszültsége például Gyöngyösi műveiben figyelhető meg.[35] Apáczai példája azt mutatja, hogy a heroizmus a 17. században sem csak a vitézi etikában jelentkezett, s hogy a tudós mint hős alakja már jóval a 19. század előtt megfogalmazódott. Apáczai Csere, aki saját tevékenységét Zrínyivel közel egy időben fejtette ki, műveiben olyan hőseszményt

34 Achim Aurnhammer, *Das Heroische in der neueren kulturhistorischen Forschung: Ein kritischer Bericht. Einzelfiguren und Heldentypen,* H-Soz-Kult, 2015., http://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-2216 (2017. 09. 15.)

35 Laczházi Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 180–208. Hasonló jelenségek figyelhetők meg Corneille drámáiban is, erről lásd Andreas Kablitz, *Corneilles Theatrum gloriae: Paradoxien der Ehre und tragische Kasuistik („Le Cid" – „Horace" – „Cinna") = Diskurse des Barock*, kiad. Joachim Küpper, Friedrich Wolfzettel, München, Fink, 2000, 491–552.

körvonalazott, amelyben a hősiesség a bölcsesség és az aszkézis fogalmával kapcsolódik össze, s nem a harcmezőn a nagy tettek, a bátorság által megszerezhető dicsőségen, hanem a tudásnak szorgalom, kitartás és a test megvetése által való megszerzésén alapul.[36]

Az aszketikus bölcs alakja, amely a magyar gondolkodó írásaiban is körvonalazódik, a modern korban alapvetően elvesztette érvényességét; a világi élet nyújtotta örömök megvetése a jelenkor embere számára többnyire nem vonzó eszmény. Az aszketikus filozófus helyét az igazság őrzőjének szerepében a szakértő vette át:

> Úgy tűnik, a késő modern kultúra nagyszabású kísérletet folytat annak bizonyítására, hogy a dolgok elrendezhetők a tudás szakrális koncepciója nélkül is, és így annak feltételezése nélkül, hogy akik az igazságot létrehozzák és őrzik, eltérő módon lennének megalkotva, vagy eltérő módon élnének, mint bármely más ember.[37]

Az aszketikus élet eszménye mellett a vallásos, illetve teológiai elemek hangsúlyos jelenléte is Apáczai tudásról alkotott elképzeléseinek moderntől eltérő voltát jelzi. Az életvilágbeli problémákhoz közelebbi oktatás megvalósítására való törekvés, és az a célkitűzés, hogy minél többen részesüljenek színvonalas oktatásban, ugyanakkor a modern kor alapvető eszméit előlegezi. Apáczainak az utókorban tapasztalható tisztelete munkássága utóbbi aspektusán alapul, tehát azon, hogy törekvései a felvilágosult gondolkodás perspektívájából is méltányolhatóak voltak.[38]

Népszerűségéhez az is hozzájárulhatott, hogy sorsa olyan vonásokat mutat, amelyek a magyarországi lakosság önképét hosszú időn keresztül meghatározták. Apáczai programjának egyik kiinduló tétele volt, hogy szűkebb hazája a művelődés, a tudományok területén elmaradott a nyugati országokhoz képest. Ezt

36 Klaniczay Tibor az 1960-as évek nemzetközi barokk-szakirodalmára reflektálva szükségét érezte annak, hogy külön tanulmányban mutasson rá: az elbizonytalanodás-érzésből fakadó metafizikus érdeklődés és a hedonisztikus tendenciák mellett a heroizmus is szerves részét képezi a barokk irodalomnak. *A heroikus és küzdő magatartás a barokk költészetben* szerzője ezen eszmény legfőbb képviselőjeként a *Szigeti veszedelem* által megtestesített militáns attitűdöt nevezte meg, s célja elsősorban annak demonstrálása volt, hogy Zrínyi eposza az európai barokk irodalom szerves részét képezi. Klaniczay Tibor, *A heroikus és küzdő magatartás a barokk költészetben* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 337–352.

37 Shapin, *The Philosopher…, i. m.,* 45.

38 Apáczai modern kori recepciójáról lásd Bán, *i. m.*, 557–559.

az először Apáczai által megfogalmazott tétel a 19. és a 20. század gondolkodói körében is gyakran megfogalmazódott, s az észlelt különbség megszüntetését célzó erőfeszítések forrásává vált. A kelet-közép-európai régió egyik jellemzője éppen az, hogy lakosainak nagy része úgy látja, rosszabbul él, mint ahogy élhetne vagy élnie kellene. Apáczai programjának heroizmusa ilyen értelemben a periféria jellegzetessége.

Verók Attila

Irodalmi szárnypróbálgatások a brassói értelmiség körében a 17–18. században*

Az alkalmi nyomtatványok tanulságai

Az alkalmi nyomtatványok kutatása egészen napjainkig a magyar irodalomtörténeti vizsgálódások elhanyagolt területének számít. Érzékletesen tanúskodik erről például az a tény is, hogy a műfaj poétikai szempontú faggatása nem jutott el a kanonizáció szintjéig, azaz a nagy irodalomtörténeti összefoglalásokban (az 1960-as évekből származó, de több változatlan utánnyomást megélt „spenót"-ban,[1] a 2007-ben napvilágot látott, háromkötetes magyar irodalomtörténetben[2] vagy a magyar irodalom történetének 2013-ban megjelent, német nyelvű változatában[3]) nemhogy az alkalmi irodalmat áttekintő fejezetet, de még ebből a szürke forráscsoportból vett példákat is alig találunk. Különösen igaz ez a kijelentés Erdély magyar és német nyelvű irodalmára.[4] A 17. és a 18. századból – tehát abból az időszakból, amikor a legtöbb alkalmi költemény keletkezett – származó szövegeket eddig csak kevesen és sporadikusan vizsgáltak hazai szakembereink közül.[5] (Csak említés szintjén utalok itt például Kecskeméti Gábornak a halotti búcsúztatók szövegeit elemző írásaira[6] vagy a *Lymbus* és a *Doromb* kötetekben olykor-olykor feltűnő,

* A kutatás támogatója a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete. A tanulmány szerzője a Partiumi Keresztény Egyetem oktatója.

1 *A magyar irodalom története I–VI.*, főszerk. Sőtér István, Bp., Akadémiai, 1964–1966.

2 *A magyar irodalom történetei I–III.*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 2008².

3 *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung*, hg. Ernő Kulcsár Szabó, Berlin–Boston, De Gruyter, 2013.

4 Még a szász irodalom történetének legfrissebb, vázlatos áttekintésében sem találkozunk a barokk és a felvilágosodás korából származó alkalmi költeményekkel (vö. Cziráki Zsuzsanna, *Az erdélyi szászok története – erdélyi szász irodalomtörténet*, Kozármisleny, Imedias, 2006).

5 A 19. század végén és a 20. század elején néhány, a későbbiekben idézett erdélyi szász történész és irodalmár kézbe vett egynéhány alkalmi költeményt, de ezek a vizsgálódások a jelenleg rendelkezésünkre álló dokumentummennyiségnek csak elenyésző részét képezték, és nem adtak még csak közelítő képet sem a megmaradt primer forrásanyagról.

6 Áttekintő jelleggel lásd *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. században*, a szöveget gond. és a jegyzeteket írta Kecskeméti Gábor; a bevezetőt írta Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.

az alkalmi irodalmat tematizáló tanulmányokra.) Az 57 (43 latin, 13 német és 1 magyar nyelvű) különböző hosszúságú, erdélyi szerzőktől származó költeményt tartalmazó *Rosetum Franckianum* (1666–1692) című kötet jelenti talán az egyetlen kivételt, amelyet a szászok grófjának, Valentin Franck von Franckensteinnak (1643–1697) a tiszteletére állítottak össze elsősorban Nagyszebenben és környékén élő, tevékenykedő személyek.[7] A kétszáz oldalnál is vaskosabb tisztelgő kötet 1692-ben jelent meg Matthäus Cosmerovius bécsi nyomdájában.[8] Átfogó, nagyobb szövegkorpuszt elemző összefoglalásokra azonban ezenkívül eddig senki sem vállalkozott. Nyilván nem véletlenül, hiszen a vizsgálatokhoz szükséges szövegek feltárása és kiadása egyelőre várat magára. Ebben a tanulmányban egy ígéretes kezdeményezés, a régi magyarországi irodalom történetéhez aprócska adalékkal szolgáló művelődéstörténeti és egyben bibliográfiai kutatás első eredményeiről szeretnék beszámolni.

Nagy Andor barátom, kollégám, tanítványom és kutatótársam jó ideje foglalkozik már a brassói Fekete-templom levéltárában található ún. Trausch-gyűjtemény feltárásával. Ezt a gyűjteményt Josef Trausch (1795–1871) brassói levéltáros és történész, különböző erdélyi tudományos társulatok aktív tagja hozta létre a 19. század második harmadában.[9] A gyűjtemény jelentős részét az az ezernél is több alkalmi irat és nyomtatvány teszi ki, amely főként a brassói szász elit intellektuális, valamint természetszerűleg politikai és gazdasági kapcsolatait képezi le a 17. század második felétől a 18. század végéig, de némi kitekintést is ad a teljes erdélyi szász és részlegesen az erdélyi magyar közösség szövegekbe foglalt történetének egyes eseményeire.[10] Nagy Andor szisztematikus feltáró munkájának eredményeképpen hamarosan egy doktori disszertáció keretében kerül majd bemutatásra a brassói politikai elit kapcsolati hálójának szövete társadalom- és művelődéstörténeti megközelítésből. A 19–20. század fordulóján a szlovák születésű, de élete nagy

7 Az alkalmi költemények szerzőinek neveit lásd VD17 23:722873Z – http://gso.gbv.de/DB=1.28/CMD?ACT=SRCHA&IKT=8002&TRM=%2723:722873Z%27. Letöltés ideje: 2018. április 6.

8 A brassói vonatkozásokat csak elvétve tartalmazó kötet jelentőségéhez lásd Michael Albert, *Das „Rosetum Franckianum": Ein Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Literaturgeschichte = Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schäßburg und der damit Verbundenen Lehranstalten*, Hermannstadt, Krafft, 1882, 11–36; Adolf Schullerus, *Zum Rosetum Franckianum*, Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 20(1897), Heft 2, 23; Stefan Sienerth, *Gelegenheitsgedichte; das „Rosetum Franckianum" = Die deutsche Literatur Siebenbürgens: Von den Anfängen bis 1848. I. Halbband: Mittelater, Humanismus und Barock*, hg. Joachim Wittstock, Stefan Sienerth, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1997 (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten; 81), 259–263.

9 Vö. Thomas Şindilariu, *Kriegsverluste, Wiederaufbau und Enteignung: Zur Archivgeschichte der Honterusgemeinde in Kronstadt ab 1944*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 28 (99)(2005), Heft 1, 40–56.

10 Nagy Andor, *A Trausch-gyűjtemény alkalmi nyomtatványai,* MKsz, 132 (2016), 3. sz., 271–283.

részét Brassóban leélő tankönyvíró és történész Oskar Franz Josef Netoliczka (1865–1940),[11] a 21. század elején Rainer Kramer[12] és mostanság Nagy Andor által újrarendezett, illetőleg történeti kutatásnak alávetett forrásanyag[13] első, általános irodalomtörténeti áttekintését kísérlem meg ebben az írásban. Eredetileg kizárólag a magyar nyelvű szövegekből szerettem volna szemezgetni, de ezek sajnos nem tettek ki szignifikánsan értékelhető mennyiséget, így maradok a magyar Szent Korona által összefogott területeken élő erdélyi szászok főként német, másodsorban latin szövegeinek vizsgálatánál. Áttekintő megjegyzéseimbe beépítettem a saját könyvtörténeti kutatásaim során mind Brassóban, mind a barcasági szász peregrinusok által gyakran látogatott Halle városában talált könyves emlékek tanulságait is.[14]

Bemutatásom elején rögtön szeretném leszögezni, hogy az irodalomtörténetben a meghatározott, egyetlen alkalomra írt (költői) művek és rögtönzések gyűjtőfogalmaként számon tartott alkalmi költemények közül itt most csak kevés szó esik a közéleti eseményekhez (hivatalos ünnepségek, uralkodók, főrangú emberek köszöntése, aktuális politikai-társadalmi ügyek, csatára buzdítás stb.) kapcsolódó szövegekről és a társas szórakozást szolgáló textusokról, az irodalmi játékokról. Az első szövegcsoportról azért nem beszélek sokat, mert ilyenek néhány kivételtől – elsősorban az uralkodóknak címzett hódolóversektől – eltekintve nem

11 *J. F. Trauschs Handschriften-Katalog I–III.*, bearb. Oskar Netoliczka, Kronstadt, Honetrusdruckerei J. Gött's Sohn, 1898–1903.

12 Rainer Kramer, *Die Handschriften-Sammlung Trausch,* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 29 (100)2006, Heft 1, 1–19.

13 Nagy Andor, *Alkalmi nyomtatványok Joseph Trausch gyűjteményéből: a magyar nyelvű anyag tanulságai = Sorsfordulók és mindennapok: Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről*, szerk. Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián, Bp., Heraldika, 2011 (Modern Minerva Könyvek, 4), 20–37.

14 Áttekintő jelleggel lásd Verók Attila, *Erdélyi könyves emlékek Hallében az 1800 előtti időszakból = Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 427–450, itt: 444–449. A több száz, erdélyi szász és magyar szerzőtől származó, ma Hallében található alkalmi irat bibliográfiai leírását az alábbi katalógus tartalmazza: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. I–II.*, hg. Brigitte Klosterberg, István Monok, bearb. Attila Verók, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 40/1–2). (A releváns szövegek lelőhelyei a gazdag mutatórendszer alapján könnyen azonosíthatók. Ebben a tanulmányban nagy számuk miatt külön nem hivatkozom rájuk.) Brassói szászok 17. századi versei már máshonnan is előkerültek a könyvtári kutatások során (lásd pl. Michael Markel, *Gedichte aus den „Quellen": Gelegenheitslyrik im Umkreis des Kronstädter Schusteraufruhrs*, Karpatenrundschau, 7. Januar 1983). Szintén olvasható néhány kapcsolódó alkalmi szöveg a következő válogatásban: *Das Leben ein Meer. Anthologie der Anfänge,* Auswahl, Vorwort und bio-bibliographischer Anhang von Stefan Sienerth, Cluj-Napoca, Dacia, 1986 és itt is: Stefan Sienerth, *Kronstädter Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert (Texte von Johann Albrichius, Johann Greißing, Paul Greißing, Valentin Greißing, Nicolaus Müller und Paulus Teutsch)*, Karpatenrundschau, 16. August 1997.

maradtak fenn a Trausch-gyűjteményben és a Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben sem, a másodikról pedig hasonló okból nem, ugyanis ilyenek egyáltalán nincsenek sem Brassóban, sem Halléban.[15] Figyelmemet tehát a magánéleti események (a szerző vagy hozzátartozóinak, illetve közeli ismerőseinek családi vagy magánjellegű eseményei a keresztelőtől az iskolai tanulmányokon, házasságkötésen, születésnapokon és a hivatali előlépéseken keresztül egészen a temetésig, tehát az üdvözlő köszöntéstől a búcsúzásig terjedő) szövegeinek bemutatására fordítom. Külön ki kell emelnem egyetlen erdélyi szász személyt, a Brassóból származó polihisztor Martin Schmeizelt (1679–1747), aki többtucatnyi alkalmi nyomtatvány címzettjeként tűnik fel a 18. század első felében, így életútja akár az alkalmi nyomtatványok mentén is értelmezhető, a hozzá kapcsolódó szövegek pedig irodalom- és poétikatörténeti szempontból szintén vizsgálhatók.[16]

Az alábbiakban a vonatkozó csekély szakirodalom és az újonnan előkerült, illetve átvizsgált szövegek alapján néhány jellemző benyomásra irányítom rá a figyelmet. Az érintett szövegek digitális hozzáférhetőségét követően a későbbiekben az alaposabb poétikai vizsgálatok lesznek hivatva arra, hogy finomítsanak majd a most felvázolandó képen. Jelen írásomban elsősorban az új szövegkorpuszra történő figyelemfelhívás volt a cél, nem pedig a verstani elemzés.

15 Ami ezekből a regiszterekből ismert, azokat legfőképpen Stefan Sienerth, *Siebenbürgisch-deutsche Gelegenheitsgedichte des 17. Jahrhunderts*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 31 (1988), Heft 1, 52–64; Uő., *Beiträge zur rumäniendeutschen Literaturgeschichte*, Cluj-Napoca, Dacia, 1989, 67–87; uő., *Siebenbürgisch-deutsche Gelegenheitsgedichte des 17. Jahrhunderts* = S. S., *Studien und Aufsätze zur Geschichte der deutschen Literatur und Sprachwissenschaft in Südosteuropa, I, Theoretische Reflexionen und Überblicksarbeiten. Beiträge zur deutschen Literatur in Siebenbürgen im 17. und 18. Jahrhundert und zur Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Germanistik*, München, IKGS, 2008, (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas [IKGS] an der Ludwig-Maximilians-Universität München. Wissenschaftliche Reihe [Literatur- und Sprachgeschichte]; 112), 158–173. és uő., *Huldigungsverse, Anakreontik, Naturgedichte = Die deutsche Literatur Siebenbürgens. Von den Anfängen bis 1848. I. Halbband. Pietismus, Aufklärung und Vormärz*, hg. Joachim Wittstock, Stefan Sienerth, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1999, (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten; 82), 59–64. írásai alapján foglaltam össze.

16 A vonatkozó szövegek kiadását lásd Verók Attila, *Martin Schmeizel (1679–1747)*, Eger, Líceum Kiadó, 2015, 133–250. Ebben a tanulmányban nem domborítom ki a Schmeizelhez címzett, sokszor brassói személyektől származó alkalmi költeményeket, mert ezek bemutatásának és elemzésének külön írást szeretnék szentelni a közeljövőben.

Alkalmi költemények Erdélyben és a Barcaságban

Ha eltekintünk a vizsgált időszakban gyakori vallási lírától, amely főként az Erdélyben kiadott énekeskönyveken keresztül érte el széles befogadó közegét, akkor a felvilágosodás százada – Richard Csáki (1886–1943) megfogalmazásában – a „*költői produkció mind értékében, mind számában hasonlóan szegényes benyomást*"[17] kelt, akárcsak a 17. század. Mindez elsősorban a korszak Erdélyben kitapintható általános szellemi irányultságával volt összefüggésben, amelynek fő érdeklődési körei ekkor egészen másféle területekre fókuszáltak, mintsem az irodalomra. A vallási kérdésfelvetések egyre növekvő elszabadulása jellemezte ekkor az erdélyi – így a brassói – értelmiségi köröket, ahol a költészetre csupán annyi feladat hárult, hogy a jobbára polgári hétköznapokat megszépítse, és művelői, illetve címzettjei számára nyugalmat és szórakozást biztosítson.

Ilyen körülmények közepette nem kell csodálkoznunk azon, ha a két vizsgált évszázadban az alkalmi költészet továbbra is uralkodó maradt. Olyan költeményekről van szó többnyire, amelyeket ünnepi alkalmakra írtak, hogy a pillanatot méltó módon megtiszteljék, és az örökkévalóság számára megörökítsék. Példának okáért esküvőket használtak indokul arra, hogy rímekbe szedett jókívánságokat költsenek, melynek során a szerzők bőségesen megcsillogtatták tudásukat, poétikai képességeiket és más nyelvekben való jártasságukat is. A versikéket jobbára egyetemi diákok és akadémiták faragták, hiszen ők voltak leginkább birtokában a szükséges (idegen)nyelvi képességeknek, és ők rendelkeztek a rímfaragáshoz nélkülözhetetlen szókinccsel is. Költeményeiket vagy barátaiknak és hasonszőrű társaiknak vagy az egyetemi, illetve társadalmi ranglétrán náluk magasabban álló személyekhez címezték, gyakran persze azzal a szándékkal, hogy ezáltal jobb eredményt érhessenek el a záróvizsgán, azaz disputációs téziseik szóbeli védése során, szimpátiát, barátságot vagy jóindulatot ébresszenek a megszólítottban, illetőleg anyagi előnyöket biztosítsanak maguknak.[18] Még ha ezek a poétikai kísérletek – esztétikai szempontból tekintve – nem túlságosan jelentősek is az erdélyi szász

17 „*einen an Wert und Zahl der dichterischen Produktion ähnlichen kargen Eindruck*" – vö. Richard Csaki, *Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur in Siebenbürgen*, Hermannstadt, Krafft, 1920, 44.

18 Vö. pl. Julius Duldner, *Aus dem Stammbuch des Georg Lysthenius*, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 23 (1900), Heft 5, 69.

líra fejlődéstörténetében,[19] mégis kiolvashatók belőlük olyan tendenciák, amelyek általánosan jellemzők voltak a korszakra.[20]

Legelőször is az tűnik fel, hogy már nem a latinul íródott költemények képezik az alkalmi irodalom túlnyomó részét, hiszen ezeket a 18. század folyamán egyre inkább kiszorítják a német, majd a magyar nyelven készült alkotások. Hogy ez a folyamat ráadásul akadémita körökben bontakozott ki leginkább, azt is jól mutatja, hogy a latin egyre nagyobb mértékben kiszorult a német egyetemekről, ahol az oktatás és a mindennapi érintkezés közvetítő közege a vernakuláris nyelv lett.

Meghatározó politikai patrónusokhoz címzett versek

A hazai nagyurakat, akikhez a török függőségben lévő, de mégis autonóm Erdélyi Fejedelemség idején (1541–1690) a szerzők írásaikat címezték, a 17. század végétől egyre inkább felváltották az új osztrák uralkodók. Azoknak a verseknek a száma, amelyeket Mária Teréziának (ur. 1740–1780) és II. Józsefnek (ur. 1780–1790) szenteltek,[21] nagyobb, mint azoknak a költeményeknek a száma, amelyeket Erdély szász származású kormányzója, Samuel von Brukenthal (1721–1803) kapott. Ez egyértelművé tette azt a tényt is, hogy a politikát az egész monarchiában a bécsi császári udvarból határozzák meg, anélkül, hogy különösebb tekintettel lennének a helyi érdekekre és adottságokra. Ha összevetjük például azokat a verseket, amelyeket Daniel Filtsch (1730–1793) Mária Teréziához, II. Józsefhez és Brukenthalhoz írt, azokkal a költeményekkel, amelyeket száz évvel korábban a szászok grófjának, Valentin Franck von Franckensteinnak a tiszteletére alkottak, azonnal szemünkbe ötlenek tematikai és stilisztikai egyezőségek és különbözőségek is. Megmaradt a tiszteletteljes magatartás az uralkodóval szemben, szellemi képességeinek és erkölcsi feddhetetlenségének dicsérete, valamint tetteinek fenntartás nélküli elismerése. Megváltozott azonban a piedesztálra állított erények prioritása és a hangsúlyozás

19 Van olyan szerző, aki Petrus Mederus (1602/1606–1678) brassói költő szövegeinek elemzése során minden kertelés nélkül kimondja azt az erdélyi alkalmi költészetre általában is igaz tényt, hogy ezek a költemények „*többnyire unalmas, körülményes latin hexameterek és disztichonok, melyekben kevés önálló gondolat fénylik, és még kevesebb természetes érzékenység uralkodik*" („*meist langstielige lateinische Hexameter und Distichen, darin wenig eigene Gedanken leuchten und noch weniger natürliche Empfindung herrscht*" – vö. Friedrich Wilhelm Seraphin, *Sieben Gedichte des Petrus Mederus, eines sächsischen „Poeta laureatus" des XVII. Jahrhunderts*, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 23(1980), Heft 1, 191.

20 Sienerth, *Huldigungsverse*…, 15. jegyzetben *i. m.*, 59–60.

21 Vö. pl. János Szabolcs, *„Ihr Leben malt Theresen." Siebenbürgische Huldigungsgedichte an Maria Theresia* (megjelenés alatt) – szintén a brassói Trausch-gyűjteményből vett példákkal.

módja is. Míg Franckenstein esetében rendkívüli humanista műveltségét dicsőítették, addig – összhangban a felvilágosodás korának követelményeivel – az új uralkodók esetében azok értelmét, bölcsességét és békepolitikáját emelték ki. A művészi megformálás tekintetében maradtak a felmagasztaló gesztusok, a panegirikus túlburjánzás, de a túlzó stílus redukálódott, és a mitológiára, illetve az ókori történelemre tett utalásokat leváltották az ország történetére vonatkozó megjegyzések.

Az emlékkönyvekbe, album amicorumokba írt versek

A felvilágosodás lírájának széles körben érzékelhető befolyása az erdélyi szászok körében csak a század közepétől érhető tetten.[22] Noha a 18. század első felében számtalan erdélyi szász peregrinus és domidoctus buzgólkodott olyan emlékkönyvek összeállításán, amelyekben nemcsak akadémita társaik és honfitársaik, hanem a korszak jelentős személyiségei hagyták örökül kéziratos bejegyzéseiket,[23] ez a művelődéstörténeti szempontból nagyon jelentős forrástípus mégsem vezetett el önálló lírai alkotások létrehozásához.[24]

Anakreóni minták

A világi líra fejlődésének egy újabb szakasza a 18. század második felében bontakozott ki. Németország felsőfokú iskoláin, olvasótársaságokban és írói körökben az erdélyi szász diákoknak gyakran adódott lehetőségük a korabeli lírai kifejezésmódokkal megismerkedni. Úgy tűnik, hogy a szász szerzőket leginkább az anakreóni minták érintették meg. Az anakreóni verseknek a bor, a szebbik nem és a dalok iránti vonzalma, könnyűvérűségtől sem mentes életvitele és végtelen életélvezete („*carpe diem*"), valamint lírai beszédmódjuk könnyedsége és a művészi formaadás szabályain való felülemelkedés több erdélyi szász peregrinust és otthon verselő honfitársukat is hasonló próbálkozásokra ösztönözte. Ezek közül nagyon sokat

22 [Emil] N[eugebore]n, *Aus alten Stammbüchern von Siebenbürger Sachsen II.*, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 20 (1897), Heft 3, 35–37.

23 Vö. pl. Friedrich Wilhelm Seraphin, *Aus alten Stammbuchblättern*, Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, 2. November 1906.

24 Sienerth, *Siebenbürgisch-deutsche Gelegenheitsgedichte…,* 15. jegyzetben *i. m.,* 170–171.

a nyomtatásban is megjelent disputációs füzetek és a legkülönfélébb alkalmakra íródott, egylapos verses köszöntőfüzérek őriztek meg számunkra. Ez utóbbiakból Brassóban is számos példa áll a kutatók rendelkezésére.[25]

Ennek az új lírai kifejezési formának az elején Erdélyben Johann Seivert (1735–1785) verses könyvecskéje áll, amely 1758-ban *Siebenbürgische Kleinigkeiten* (Erdélyi apróságok) címmel jelent meg Coburgban. A később híressé váló, fiatal erdélyi szász történész túlnyomórészt az élet élvezetét és az érzéki örömöket dicsőítő, anakreóni szerelmes és bordalokat szedett csokorba ebben a munkájában.

Mind tematikailag, mind formailag hasonlók mondhatók el a két évtizeddel később alkotó Georg Marienburger (1751–1817) korai verseiről is.[26]

A felvilágosodás korának természetközeli költészete

Jól érzékelhető összefüggés tapintható ki a felvilágosodás gondolatvilága és Andreas Thorwächter (?–1815) versei között, amelyeket 1789-ben *Kurze Sammlung von Launen und Ernst* (A jókedély és a komolyság verseinek rövid gyűjteménye) címen Nagyszebenben adott ki. Nemcsak azon a tényen, hogy az anakreóni mintákat követő költők helyére olyan írók léptek, mint Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) és Johann Gottfried Herder (1744–1803), hanem a versek tartalmi mondandóján is jól nyomon követhető a változás. Az anakreóni dalok könnyed szerelmi játszadozásait a házasélet dicsérete, az erényesség és a barátság magasztalása váltotta fel. A természet történései és a lírai szubjektum közötti kapcsolat még erőteljesebben bontakozott ki Johann Samuel Keßler (1771–1796) költeményeiben,[27] amelyek már egyértelműen a Sturm und Drang jegyeit mutatják. Keßler költeményeinek újításaiként említhetjük a „*természet szemlélését, az együttérző szívet, valamint a világ kiegyensúlyozatlan folyásáról való kegyes megfeledkezést*"[28], de ez a poézis már átvezet bennünket a jelen tanulmány keretében nem tárgyalandó 19. századba.

25 Vö. pl. a Fekete-templom levéltárában található köteteket a Tf. 51 és 52 jelzet alatt.

26 Gottlieb Brandsch, *Georg Marienburg(er), ein vergessener siebenbürgisch-deutscher Dichter (1751–1817)*, Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, 1944, Heft 9/10, 34–77.

27 Sienerth, *Huldigungsverse… i. m.,* 15. jegyz.

28 „*sanfte Naturbetrachtung, ein mitfühlendes Herz sowie mildes Vergessen des unausgeglichenen Weltlaufs*" – vö. Karl Kurt Klein, *Deutsches Schrifttum in Siebenbürgen: Seine Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart = Siebenbürgen*, hg. v. Karl Bell, Dresden, Berger, 1930, 37.

Az elmondottakból azt láthattuk, hogy – bár a magyar irodalom történetéből többek között a Gyöngyössy János (1741–1818) és Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) életművében komolyabb hangsúlyt nyerő alkalmi költeményekhez vagy a magyar irodalom egyik leghíresebb „negatív alkalmi költemény"-éhez, Arany Jánosnak (1817–1882) *A walesi bárdok* című halhatatlan művéhez hasonló minőségű szövegek ugyan az erdélyi szász, így a brassói tollforgatók keze alól sem kerültek ki, de azért – irodalmi szárnypróbálgatásokra a domináns latin és német mellett még magyar nyelven is rábukkanhatunk. A régi magyar irodalom történetének új szemléletű összefoglalásában tehát talán érdemes lesz majd számolni ezekkel Franz Kafka által csak „marginális irodalom"-nak *(marginale Literatur)* nevezett, a Kárpát-medence távoli zugából származó, a magas irodalmi kánon szintjére csak ritkán emelkedő, azonban a régi magyarországi szövegkorpusz integráns részét képező, közköltészeti alkotásokkal is.

A sokszor megbízásból szerzett alkalmi költeményeknek a valódi jelentősége csak akkor bontakozik ki előttünk, ha nem kizárólag irodalmi-poétikai, hanem művelődéstörténeti szempontból közelítünk hozzájuk.[29] Ha így tekintünk ezekre a szövegekre, akkor fontos információk birtokába juthatunk a vonatkozó korszakról, sőt valójában nem is nélkülözhetjük ezeket a textusokat, hiszen sokszor máshonnan elő nem bányászható adatokat tartalmaznak az egykori jeles személyiségekről.[30] Képet alkothatunk arról, hogyan éltek, szerettek, gondolkodtak, ünnepeltek és gyászoltak az emberek az erdélyi szász városokban, milyen barátaik és ismerőseik voltak, azaz milyen kapcsolati háló vette őket körül, illetve milyen speciális, feljegyzésre érdemes élethelyzetekkel kellett megküzdeniük mindennapjaikban.[31] Az alkalmi iratok és nyomtatványok alaposabb vizsgálata minden bizonnyal még sok érdekességet tartogat a kutatás számára.

29 Ékesen bizonyítja ezt a kijelentést többek között: Oskar Wittstock, *Zur Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 31 (1908), Heft 1–2, 12–19.

30 Vö. Julius Gross, *Kronstädter Drucke 1535–1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts*, Kronstadt, Gött, 1886, VI.

31 Ennél cizelláltabb, az intellektusra is apelláló megközelítést ad Béla von Pukánszky, *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn,1, Von den ältesten Zeiten bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1931, 351.

Maczelka Csaba

NŐI SZEREPLEHETŐSÉGEK ÉS ÉRTELMEZÉSÜK A 17. SZÁZADI ANGOL ÉS MAGYAR IRODALOMBAN*

Tanulmányomban a konferencia- és kiadványsorozat korábbi részeiben elkezdett hagyományt folytatva a kora újkori angol és magyar irodalomtörténet területén belül végzek összehasonlításokat, és keresek kapcsolódási pontokat az értelmiségi karrierek bizonyos kérdései kapcsán. Az előző dolgozatokban egyrészt egy brit szerző műveinek a magyarországi jelenléte, másrészt egy magyar szerző tragikusan rövid, de annál izgalmasabb angliai karrierje révén a két, jelentősen eltérő közeg közötti közvetlen kapcsolódási pontokat is vizsgálni tudtam.[1] Jelen dolgozat szintén egy angol szerző, Margaret Cavendish (1623–1673) és egy vele közel kortárs magyar szerző, Petrőczy Kata Szidónia (1658–1708) pályaképével és irodalmi munkásságával foglalkozik, ám azt már előzetesen le kell szögeznem, hogy ezúttal közvetlen, akár szövegszerű, akár a recepciót érintő kapcsolatot a két szerző között nem tudok kimutatni (esetleg a 20. századi recepció terén). Meggyőződésem azonban, hogy a maguk irodalomtörténeti közegében külön-külön egyedi jelenségnek számító pályaképek egymás mellé helyezése e kapcsolat hiánya ellenére is tanulságos, és nem csupán a későbbiekben felvillantandó hasonlóságok miatt. A két 17. századi női életpálya közötti párhuzamok mellett ugyanis talán az a legérdekesebb megfigyelés, hogy az egymástól nagyon különböző környezetben formálódó, az

* A dolgozat az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 -I.-PTE-292 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 Lásd Maczelka Csaba, *Angol szerzők idézettsége peregrinációs albumainkban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások,* szerk. Biró Annamária, Boka László, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó–reciti, 2014, 41–54; Maczelka Csaba, *Nemzettudat, fordítás és számkivetettség az 1580-as évek Angliájában: Budai Parmenius István és Thomas Nicholls = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások II*, szerk. Biró Annamária, Boka László, Nagyvárad–Bp., Partium Kiadó–reciti, 2016, 47–62. Az előbbi dolgozatban John Owen műveinek emlékkönyvekből rekonstruálható magyarországi recepcióját, utóbbiban a műveit Londonban kiadó Budai Parmenius István és a vele kortárs angol szerző, Thomas Nicholls pályaképének hasonlóságait és különbségeit vizsgáltam.

irodalmi élethez elkerülhetetlenül kapcsolódó életutak esetében egy sor olyan tényező azonosítható, amely szinte az adott kontextustól függetlenül jelentős mértékben befolyásolta a későbbi életpályát, alakuljon az a pálya bár az angol főrendi közegben, vagy éppen a magyar főúri körök világában. A két pályakép ugyanakkor a társadalmi nyilvánosság 17. századi átalakulása és a nők azon belüli szerepe miatt is érdeklődésre tarthat számot.[2]

Petrőczy Kata Szidóniát az első költőnőként szokás ünnepelni irodalomtörténetünkben,[3] habár a *Régi magyar költők tára* műveit közlő XVII/16. kötete kihangsúlyozza, hogy ez csak bizonyos fenntartásokkal igaz – ő csak abban az értelemben első, hogy művei már túlmutatnak a felsőbb társadalmi rétegek műveltségének részét képező alkalmi verselésen, és a líra modernkori bensőségessége felé haladva valamiféle önfeltáró funkcióval is bírnak.[4] Költeményei, talán éppen e bensőségesség miatt, életében nem jelentek meg, ám népszerű kegyességi művek (*A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő, jóillatú XII. liliom*, Kolozsvár, 1705; *Jó illattal füstölgő igaz szív*, Lőcse, 1708) fordítása révén irodalmi tevékenysége már a kézírásos verseskönyve 1864-es felfedezése[5] előtt is ismeretes volt, 1964-ben *A magyar irodalom története* II. kötetében is a *Kegyes-érzelmes irodalom* fejezetbe került, annak ellenére, hogy a szerzőnek szentelt külön fejezet „első jelentős magyar költőnőként" aposztrofálja őt, és verseivel is foglalkozik.[6] 1976-ban S. Sárdi Margit írt monográfiát kifejezetten Petrőczy költészetéről,[7] a költeményeket az életrajz különböző szakaszai szerint tárgyalva, majd később az említett, Rozsnyai Dávid, Koháry István és Kőszeghy Pál verseit is tartalmazó kritikai kiadás elkészítésében is részt vett, azóta is számos, a későbbiekben említendő tanulmánnyal járult hozzá a költőnő alaposabb megismeréséhez. Mára tehát a korábban elsősorban fordítóként ismert szerző a líratörténeti kánonnak is szerves részévé vált, neve

2 Itt természetesen a társadalmi nyilvánosság habermasi fogalmára utalok. Ennek a 17. századvégi állapotát különösen a nők szerepére koncentrálva, Margaret Cavendish tevékenységén keresztül elemzi David Norbrook, *Women, the Republic of Letters, and the Public Sphere in the Mid-Seventeenth Century*, Criticism, XLVI(2004)/2, 223–240.

3 Címében is kihangsúlyozza ezt a verseket a szélesebb közönséggel először megismertető Thaly Kálmán. Lásd Thaly Kálmán, *Az első magyar költőnő, báró Petrőczy Kata Szidónia gróf Pekry Lőrincné élete és versei 1658–1788*, Atheaneum, 1874, 1681–1691, 1739–1755, 1809–1822, 2507–2521, 2641–2658.

4 *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, szerk. Komlovszki Tibor, S. Sárdi Margit, Bp., Balassi, 2000 (Régi magyar költők tára, XVII./1.), 640. A továbbiakban: Régi magyar költők tára XVII/1.

5 A kötetre 1864 körül Radákné Rédey Klára hívta fel Gyulai Pál figyelmét, majd először Thaly Kálmán adott ki szemelvényeket belőle a 3. lábjegyzetben említett cikkében.

6 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig II.*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 353.

7 S. Sárdi Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtörténeti füzetek, 90).

a fontos kézikönyvekben és szakmunkákban hangsúlyosan előkerül, sőt, egy „életregény" megjelenése arra enged következtetni, hogy sajátos alakja széles körben népszerűségnek örvend, miközben verseit időnként már kifejezetten specialista megközelítésből (például a test és szöveg viszonya) is vizsgálat tárgyává teszik.[8]

Margaret Cavendish talán legismertebb műve, a *The Blazing World* (1666/1668) előszavában önmagára hivatkozik elsőként a „Margaret the First" kifejezéssel.[9] A tudományos-fantasztikus-utópikus románc[10] e helyén arra utal a szerző, hogy ha olyan uralkodó, mint V. Henrik vagy II. Károly, nem is lehet, legalább I. Margit lehessen belőle, aki bár nem igázhatja le úgy a világot, mint Nagy Sándor vagy Cézár, de legalább – az írás segítségével – teremthet egy saját világot. Jól érezhető ezekből a sorokból, hogy Cavendish maga is úttörőként tekintett a saját tevékenységére, és a szakirodalomban is gyakran olvashatók olyan kitételek, melyek őt, Petrőczyhez hasonlóan, valamilyen szempontból elsőként ünneplik. Így Katie Whitaker életrajzi munkája meglehetősen hatásvadászra sikerült címében is kiemeli, hogy ő volt „az első nő, aki az írásból megélt", amivel a recenzensek általában nem értenek egyet, és helyette azt javasolják, hogy inkább „kezeljük őt az első olyan arisztokrata női íróként, aki munkáit publikálni akarta".[11]

Mint látjuk, mindkét szerző esetében igaz, hogy a kritikai recepció kiemelten kezeli elsőségüket, sőt, ha mindenáron szeretnénk valamiféle közvetlen kapcsolatot találni Margaret Cavendish és Petrőczy Kata Szidónia között, akkor azt egy 1990-ben megjelent antológián keresztül tehetjük meg. Az 1989-es *Women Writers of the Seventeenth Century* című összeállítás ugyanis válogatást nyújt a 17. századi

8 Cinzia Franchi, *Test-reprezentáció Petrőczy Kata Szidónia költészetében = Test-konceptusok és test-reprezentációk az irodalomban és a kultúrában*, szerk. Boros Oszkár, Horváth Kornélia, Osztroluczky Sarolta, Varró Annamária, Zsuppán Klaudia, Bp., Gondolat, 2014, 157–166.

9 Az általam használt kiadás: Margaret Cavendish, *The Description of a New World, Called The Blazing World = Restoration and Augustan British Utopias*, szerk. Gregory Claeys, Syracuse NY, Syracuse University Press, 2000, 53–114. Idézet helye: 56.

10 Magyar nyelvű elemzés a szövegről: Maczelka Csaba, *Kabbala, tudomány és utópia: Margaret Cavendish és a The Blazing World (1666)*, Apertúra, (2017/nyár) http://uj.apertura.hu/2017/nyar/maczelka-kabbala-tudomany-es-utopia-margaret-cavendish-es-a-the-blazing-world-1666/. Letöltés ideje: 2018. 06. 14.

11 „It would be more unwieldy to dub her »the first aristocratic woman writer who sought to publish her work« […]" Audrey Bilger, *Handkerchiefes of Praise*, The Women's Review of Books, 2003, XX(2003)/6, 17. Az életrajz: Katie Whitaker, *Mad Madge: The extraordinary life of Margaret Cavendish, Duchess of Newcastle, the first woman to live by her pen*, New York, Basic Books, 2002. Talán a kritikák hatására Whitaker könyvének 2003-as kiadásában a cím már jóval visszafogottabb: *Margaret Cavendish, Duchess of Newcastle, Royalist, Writer and Romantic*. A Fidelio rövid, szerző nélküli ismertetője szerint Cavendish „megírta a világ első sci-fijét". Lásd https://fidelio.hu/konyv/orult-madge-a-feminista-hercegno-aki-megirta-a-vilag-elso-sci-fijet-13804.html, letöltés ideje: 2018. 05. 20. Az angol utópikus szakirodalomban az elsőséget nem szokták ennyire hangsúlyozni, talán azért, mert például Lady Mary Wroth *Urania* (1621) című, az utópia fikciós megoldásait hasznosító románca megelőzi azt.

európai női költőkről, de a közép-európai régióból csak Magyarország kerül be a kötetbe, Petrőczy Kata Szidónia alakján és tíz angolra fordított versén keresztül.[12] Ebben a kötetben Petrőczy „a lélek lírikusaként" jelenik meg, míg az antológia angol vonatkozású részébe beválogatott három szerző közül Cavendisht egy címbe emelt idézet alapján „bölcs, elmés és tanult hölgyként" vezetik fel. Az antológia szerkesztői tehát legalább annyi párhuzamot látnak a két szerző között, hogy az adott korban mindketten jellegzetes példáit nyújtják saját irodalmi kultúrájuk női szegmensének. Ugyanakkor a két szerző között további párhuzamok figyelhetők meg, ha a dolgozatom elején már említett, közösen jelenlévő, de jelentősen különböző tényezőket vizsgáljuk meg az esetükben. Az alábbiakban ezért arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen módon befolyásolta a két életpályát a családi háttér, a történelmi kontextus, a házasság és az irodalmi társaságok.

A kritikai kiadásban Petrőczy Kata Szidónia életrajza valójában apja életrajzával kezdődik, hogy ezzel megismerjük azt az olvasásnak-írásnak kedvező közeget, melyben id. Petrőczy István báró és Thököly Erzsébet grófnő lánya nevelkedett.[13] Az apa egy felvidéki nemesi társaság olvasó, esetenként talán verselményeket is költő tagjaként elevenedik meg, ám mivel e társaság egyúttal a még Kata fiatal korában elbukó Wesselényi-összeesküvés góca is volt, a fiatal leánygyermek nem sokáig tudta élvezni a vezető protestáns nemesek inspiráló környezetét, mert az összeesküvés bukása után neki is menekülnie kellett. Az életrajzban az apa mégis fontos impulzusként sejlik fel, mint ahogy a kor egyik szellemi központját képező ellenzéki protestáns társaság, és az ahhoz kapcsolódóan vázolt, a verselést az igényes műveltség részének tekintő főúri közeg is meghatározó lehetett Petrőczy Kata Szidónia későbbi irodalmi ambícióinak a kialakulásában.

A nemesi Lucas családból származó Margaret családi életéről legalaposabban a *Natures Pictvres Drawn by Fancies Pencil to the Life* című kötetéhez csatolt, kivételesen fiatalon, 33 éves korában írt rövidke önéletrajzi művéből, a *True Relation*ből (1656) tájékozódhatunk, mely a 19. században már a férje szintén Margaret által írt életrajzával együtt jelent meg.[14] Ebből megtudjuk, hogy Margaret

12 Frank J. Warnke, Katharina M. Wilson, *Women Writers of the Seventeenth Century*, Athens, Ga., University of Georgia Press, 1989, 511–530. A Petrőczy Kata Szidóniáról szóló részt írta és a verseket fordította Molnár Basa Enikő.

13 *Régi magyar költők tára XVII./1.*, 634.

14 Az eredeti kiadás: Margaret Cavendish, *Natures pictures drawn by fancies pencil to the life written by the thrice noble, illustrious and excellent princess, the lady Marchioness of Newcastle*, London, Printed for J. Martin and J. Allestrye, 1656 (Early English Books, 1641–1700 / 1575:38). Az idézeteknél a 19. századi kiadásra hivatkozok: *The Life of William Cavendish, Duke of Newcastle: To which is Added the True Relation of My Birth, Breeding and Life*, szerk. C. H. Firth, London, John C. Nimmo, 1886. A továbbiakban: *True Relation*.

Lucas apját korán elvesztette, így neveltetéséért elsősorban anyja volt a felelős. A gyermekkor boldog és erényes időszakként képeződik le a műben, és bár szó esik a gyermekek tanításáról is, az édesanya valójában „nem annyira törődött a tánc- és hegedűóráinkkal, az éneklésünkkel és a több nyelven való fecsegésünkkel, mint amilyen fontosnak tartotta, hogy erényesen, szerényen, udvariasan, tiszteletre méltóan és becsületes elvek szerint legyünk nevelve".[15] Az olvasás és az írás itt-ott azért feltűnik a család többi tagja kapcsán: a rokonok kedvelt időtöltései között a színházba járás is szerepel, a lánytestvérek szokásai között is megtalálható az olvasás (a munka, a séta és az egymás közti beszélgetés mellett), míg az egyik fiútestvér, John kifejezetten tudós, író emberként jelenik meg. A családi háttér itt is nagyon fontosnak tűnik, ám hatása az önéletírás szubjektív nézőpontjának köszönhetően elsősorban érzelmi alapon körvonalazódik; a neveltetésről, írási-olvasási szokásokról csak az általánosságok szintjén esik szó. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a szöveg előtt álló előszóban Margaret Cavendish (a megírás idején Margaret már William Cavendish felesége) Cicero, Homérosz, Vergilius, Ovidius és Euklidész példájával mentegetőzik a memóriája esetleges hiányosságai okán, ami talán az önéletírása megjelenésekor még igencsak fiatal Margaret alapműveltségéről is felvillant valamit, míg a mentegetőzés egy másik része nem csak az emlékezés lehetetlensége melletti mennyiségi érv, hanem az íráshoz való viszonyáról is tanúskodik: „többet írtam, mint beszéltem, és többet gondolkodtam, mint amennyit írtam".[16] Az oktatásáról Margaret biográfusa sem mond többet, Whitaker szerint a korábbi, a nők oktatását sürgető humanista tendenciák I. Erzsébet halála után, I. Jakab tudós nőkkel szembeni ellenérzései miatt szorultak vissza. A 17. század derekán még maga a nők oktatását sürgető, magasan képzett Bathsua Makin (1600–1675) is csak szabadidős tevékenységként ajánlja a tanulást a nőknek – annak ellenére, hogy kifejezetten női iskolát is nyitott Londonban.[17] Whitaker a formális képzettség hiánya mellett az 1660-ban alapított Royal Society alapító tagjai közé felvett John Lucas inspiráló hatását emeli ki, aki szerinte nővérét az önképzésre ösztönözte.

15 „…for my mother cared not so much for our dancing and fiddling, singing and prating of several languages, as that we should be bred virtuously." *True Relation*, 280.

16 „…for I have not spoke as much as I have writ, nor writ so much as I have thought." *True Relation*, 272.

17 Katie Whitaker, *i. m.*, 15–16. Makin jelentőségét mutatja, hogy az idézett antológiában a Cavendishsel gyakran összehasonlított Aphra Behn mellett ő a harmadik, aki szerepel. Leghíresebb műve a polemikus *An Essay To Revive the Antient Education of Gentlewomen, in Religion, Manners, Arts & Tongues, with an Answer to the Objections against this Way of Education* (London, 1673).

Ez az inspiráló családi közeg mindkét esetben a háborús konfliktusok miatt omlik össze, és a hatásukra bekövetkező változásoknak fontos kulturális hozadéka is van. Petrőczy esetében először a Wesselényi-összeesküvés, majd később a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc válik az életutat alapvetően meghatározó tragikus eseményláncolattá. A Wesselényi-összeesküvés bukása után 1670-ben a Partiumba, később Lengyelországba bujdosott. A Pekri Lőrinccel 1681-ben kötött házasságot követően Erdélybe utazott, ahol rokonok híján és a Thökölyvel fennálló, nem jó szemmel nézett családi kapcsolat miatt kívülállónak érezte magát; még az 1695 körül megírt végrendeletéből is „[k]iolvasható (…), hogy még mindig idegen Erdélyben."[18] A helyzetet az sem segítette, hogy férje hol Thököly Imre, hol Teleki Mihály pártján állt, és a megbízhatóságába vetett kételyeket csak tovább szította azzal, hogy katolizált, és átállt a császár pártjára. Végül azonban a Rákóczi-szabadságharcban is részt vett, ami miatt a felesége is nehéz helyzetbe került, hosszú hónapokig házi őrizetben tartották, és később is folyamatosan menekülnie kellett.

Hányattatott sorsát nagyon jól összefoglalja versgyűjteménye III. darabja, melynek első versszaka számtalan további költeményének a hangulatát és a mondanivalóját sűríti össze: „Siralmas volt, tudom, az én Születésem, / Siralmas s árvájul vólt felnevelésem, / Siralmas, keserves Szárnyomra kelésem, / Siralmas lesz holtig buba gyötrödésem."[19] Voltaképpen a Sárdi Margit által az életmű egyik legsikerültebb darabjának tekintett, komplex szerkesztésű XXX. vers *(Világi sok búba...)* is azt sugallja, hogy még az utazásai során legalábbis irodalmi szempontból a leginspirálóbbnak tekintett felvidéki évei alatt sem talál vigasztalást a gyötrelmeire, és ezért a kései verseit alapvetően meghatározó valláshoz fordul.[20] Mindezt közösségi szempontból, a nemzeti identitásnak is teret adva fogalmazza meg XXXIX. versében *(Mi lelkünk világossága…)*: „Avagy bujdosókká tesznek, / Az kik állunk őellenek, / Minket koldulni kiűznek / Hazánkbul, avagy megölnek."[21] A magára hagyatottság érzése különös erővel jelentkezik a férje szabadságharcban betöltött szerepe miatt Szebenben házi őrizetben tartott Kata megjelenő fordításának előszavában, amelyben az olvasás és a fordítás mint a gyötrelmek elleni vigasz jelenik meg: „Német nyelvből Magyar nyelvre fordí-

18 *Régi magyar költők tára XVII./1.*, 639.

19 *Petrőczy Kata Szidónia kézírásos verseskönyve*, 14.

20 A vers részletes elemzését lásd S. Sárdi Margit, *Petrőczy Kata Szidónia: Világi sok búba... = A régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 365–377.

21 *Petrőczy Kata Szidónia kézírásos verseskönyve*, 162–164.

tottam, azzal vigasztalván magamat gyámoltalanságomban".[22] A fordítás ismét egyfajta gyógyírként jelenik meg 1708-ban kiadott másik Arndt-fordításában: „Minthogy pedig e keserves bujdosást, megvallom igen szomorú szívvel viselem, hogy bánatimat enyhítsem, és a felette való gondolkodást (nem lévén semmi haszna) elkerülhessem, fogtam e kis munkámhoz."[23] Az életút tehát bizonyos szempontból tekinthető a véget nem érő bujdosások sorozatának, amelyből a költőnő titkon kézírásos verseskönyvéhez menekül, míg a nyilvánosság előtt is kitárulkozva kegyességi munkák fordításában keres enyhülést, ami akár az exuláns irodalom, akár a börtönirodalom szempontjainak a relevanciáját is sugallhatja.[24]

A Petrőczynél oly gyakran előkerülő árvaság Margaret esetében is fennállt, legkisebb gyermekként ugyanis apját már kétéves korában elveszítette, utána a már említett tudós testvér, John lett a családfő. Az oly meleg szavakkal leírt családi fészket a Lucas család esetében az angol polgárháború kitörése miatt kellett otthagyni, ekkor Margaret a menekülő királynőt, Mária Henriettát először Oxfordba, majd onnan Franciaországba is követte, ahol hosszú ideig élt száműzetésben. Itt ismerkedett meg férjével, a király oldalán Angliában hatalmas vereséget szenvedő, szintén Párizsba menekülő Newcastle hercegével, William Cavendish-sel (1592–1676), Newcastle hercegével, akivel a nagy korkülönbség ellenére hamar frigyre is léptek. Margaret (és férje) száműzetése kisebb megszakításokkal 1645-től egészen 1660-ig tartott, és nem korlátozódott Párizsra. Innen Antwerpenbe álltak tovább 1649-ben, ahol egy korábban Rubens által birtokolt udvarházban berendezett otthonuk az Angliából elszakadtak gyülekezőhelye lett, de férje környezetében már Párizsban is kialakult egyfajta irodalmi szalon.[25] A száműzetés szempontját az utóbbi évtizedekben annyira fontosnak

22 Az idézet *A Jóillatú XII liliom* előszavából származik, lásd *Régi magyar költők tára XVII/1.*, 647.

23 Idézi S. Sárdi Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, *i. m.,* 34.

24 A fordítás és a számkivetettség problematikáját Said és DiBiase munkáin keresztül korábbi dolgozatomban tárgyaltam, lásd Maczelka Csaba, *Nemzettudat, fordítás és számkivetettség, i. m.*, Részletesebben kifejtve angolul: Maczelka Csaba, *Exile, Translation, and Authorial Self-representation in Elizabethan Travel Literature: the Case of Thomas Nicholls = Displacing the anxieties of our world: spaces of the imagination*, szerk. Limpár Ildikó, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars, 2017, 44–61. A „börtönirodalomról" magyarul legújabban lásd Fajt Anita, Szilágyi Emőke Rita, Tóth Zsombor (szerk.), *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, Bp., reciti, 2017. A kötetben szereplő, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány?* című tanulmányában írja Tóth Zsombor: „…a börtöntapasztalat liminalitását a tehetősebb és főként írástudó rabok írással és olvasással, ego-dokumentumok vagy fordítások készítésével ellensúlyozták ott, ahol a fogság körülményei ezt megengedték" (13.).

25 Anna Battigelli, *Margaret Cavendish and the Exiles of the Mind*, Kentucky, University Press of Kentucky, 1988, 3.

tartották, hogy két kötet is foglalkozott a kérdéskörrel: először Anna Battigelli járta körül, hogy a Cavendish által megbolygatott, de a nők nyilvános szereplését ellehetetlenítő társadalmi konvenciók miatt „száműzött" Cavendish hogyan tudta ezeket a körülményeket egyfajta retorikai pozícióvá, tulajdonképpen előnnyé kovácsolni, amelyben persze az is nagy szerepet játszott, hogy élete – Battigelli szerint – lényegében száműzetések sorából állt.[26] Emma Rees újabb monográfiája további területeken véli felfedezni Cavendish kirekesztettségét, az általa azonosított „háromszoros száműzetés" a tényleges párizsi politikai exilium mellett a Cavendish női mivoltából fakadó társadalmi, illetve a színházellenesség csúcsidőszakában a színpadiasság esztétikájának a propagálásából fakadó esztétikai kívülállóságát is hangsúlyozza.[27] Ugyanakkor mindkét szerző figyelmeztet arra, hogy a száműzetés retorikája Cavendish önreprezentációjának a szerves részét képezi, és emiatt ezzel kapcsolatos megjegyzéseit fenntartásokkal kell kezelni. Persze azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez az időszak valóban sok megpróbáltatást tartogatott számára: a Marston Moornál elszenvedett vereség után férje vagyonát elkobozták, míg a királypártiak oldalán harcoló fivérét egy másik csata (Colchester) után egyszerűen kivégezték.

Cavendish száműzetésének a történetével el is jutottunk a következő szemponthoz, a házasság szerepéhez. Annyi hasonlóság mindenképpen van a két életút e területe között, hogy a férj mindkét esetben befolyásos családból került ki, ám maga a házasság és annak irodalmi hozadéka nagyon másféleképpen alakult. Petrőczy Katát férje nem csak pálfordulásaival és protestáns hite feladásával taszította szomorúságba, de a házastársi hűség területén is érhették sérelmek a feleséget, olyannyira, hogy az verseiben is tematizálódott. Leghíresebb ebből a szempontból a 12., *Oh kedves violám* kezdetű, amely fokozódó vehemenciával, majd a végén az Istenbe vetett hitben elcsendesedve explikálja a házastársi hűtlenség sérelmét, sőt, egyértelműen kiderül az is, hogy a többi panaszvers közé ez a téma a lírai szubjektum egy újabb területen megtapasztalt számkivetettség-érzete miatt illeszkedett: „Csak magamba tartom hóltig gjötrelmimet, / Versekkel enyhitem keserűségemet, / Kinek terjeszthetném elejbe sebemet, / Nints, csak sirván nézem irot verseimet."[28] Fontos ez a néhány sor irodalmi önreflexió szempontjából, hiszen

26 „She turned this life story to use in her work, using her very real experience as an exile as a privileged rhetorical stance from which she might address and even critique her world authoritatively." *Uo.*, 8.

27 Emma Rees, *Margaret Cavendish: Gender, Genre, Exile*, Manchester, Manchester University Press, 2003, 5.

28 *Petrőczy Kata Szidónia kézírásos verseskönyve*, 62.

jól mutatja, hogy mi e versek elsődleges funkciója (a másnak ki nem fejezhető bánat „kieresztése"), de azt is, hogy mekkora közönségnek vannak a versek szánva (semekkorának). A férj pártállása gyakori változtatása miatt mindenhol kétes hírnévnek örvendett, ami Kata helyzetén se segített, Sárdi jellemzőnek tartja, hogy például „Bercsényi Miklós (…) többre tartotta Petrőczy Kata, mint férje kvalitásait".[29] Ehhez képest a Cavendish-házasság másképpen volt különös. A kortársak rosszallását már a jelentős korkülönbség is kiválthatta, és az sem segített sokat, hogy a párnak soha nem lett gyermeke. Margaretre mégis ösztönzőleg hathatott ez a kötelék, hiszen anyagi biztonságban, newcastle-i birtokukra félrevonulva, de időnként férje kapcsolatai révén a londoni legfelsőbb körökbe is bejutva tudott bámulatos intenzitással hódolni az írás szenvedélyének, ráadásul férje is irodalmi művek szerzője volt, és a források alapján kapcsolatuk nem csupán kölcsönösen támogató, hanem kifejezetten, már-már a rajongásig bensőséges volt. Nagyon jól látszik ez például a Margaret Cavendish filozófiai értekezése előtt szereplő William Cavendish-versben is, ahol feleségéről az alkalomhoz illő szép szavakkal szól (könyvét a „könyvek könyvének" nevezi, amelyért „örök hírnév" vár rá), miközben egyértelműen önmaga fölé is helyezi őt: „Legyőzöd a Halált, az örök Életben; / Én hírem is tovább él majd a feleségemben."[30] A vers arról is világosan nyilatkozik, hogy bár ez a (bolond) kortársak számára nem volt ilyen egyértelmű – a férj meg van győződve róla, hogy Margaret műveit halála után egyszer még az iskolákban fogják tanítani.[31]

A száműzetés és a házasság kapcsán együttesen elérkeztünk az utolsó tényezőig – azokig a társaságokig, amelyek általában e két életesemény valamilyen együttállásában válnak kiemelten fontos kontextussá. Petrőczy Kata Szidónia esetében leginkább az az időszak fontos ebből a szempontból, amelyre a szakirodalom általában a „felvidéki évek" kifejezéssel hivatkozik. Ez az időszak az 1690-es évek első felére esik, amikor különféle peres ügyek miatt Petrőczy többször megfordul Trencsén megyében, és kapcsolatba kerül az ottani főúri körökkel, egyfajta megújulást hozva irodalmi munkásságában, alighanem az ottani művelt társaság hatására. Korai monográfiájában Sárdi még kiemeli, hogy e társaságnak

29 *Régi magyar költők tára XVII/1.*, 638.

30 „For this [book] will give you an Eternal Fame, / And last to all Posterity your Name: / You conquer *Death*, in a perpetual *Life*; / And make me *famous* too in such a *Wife*." Margaret Cavendish, *Observations upon experimental philosophy to which is added The description of a new blazing world / written by the thrice noble, illustrious, and excellent princesse, the Duchess of Newcastle*, London, Printed by A. Maxwell, 1666 (Early English Books, 1641–1700 / 1532:17), a1r.

31 „So I will Prophesie in spight of Fools, / When dead, then honour'd, and be read in Schools." *Uo.,*

Kata sógornője, Petrőczyné Révay Erzsébet mellett Eszterházyné Thököly Éva és Ostrosithné Révay Kata Szidónia is tagja volt, és talán Erdődyné Rákóczi Erzsébettel is találkozott, vagyis felsejleni látszanak egy irodalmi érdeklődésű nőcsoport körvonalai, melynek hatása a költőnő ekkoriban született verseiben megfigyelhető minőségi ugrásban is tükröződne.[32] Hasonlóképpen kiemeli a felvidéki időszak alatti gazdagodást, egyúttal a polgáriasodás és a pietizmus Petrőczy költészetére kifejtett hatását egy néhány évvel későbbi, tematikus kötetben közölt tanulmányában.[33] Meglepő ehhez az egyébként nagyon is kedvelhető koncepcióhoz képest az, amit egy újabb, a lehetséges női költői kör elképzelését a szövegek szoros olvasása alapján felülvizsgáló dolgozatában állít. Ebben ugyanis arra a következtetésre jut, hogy e társaság tagjai egymástól függetlenül, és nagy mértékben külön-külön Eszterházy Pál szövegeinek a hatása alatt tevékenykedtek, vagyis a hasonlóságok nem egymástól, hanem a közös forrástól származnak. Ez alapján vonja le Sárdi azt a kimért konklúziót, hogy „17. századi felvidéki költőnőink csoportja tehát nem köszönhette létét polgári szellemi mozgalomnak, de – sajnos – a nádori udvarban kialakuló »irodalmi szalonéletnek« sem".[34]

Cavendish esetében viszont úgy tűnik, hogy az irodalmi szalonok élete több helyszínén is fontos szerepet játszottak. Az „irodalmi körök" problematikája kapcsán beszél ugyanis a William Cavendish és testvére, Charles (1595 k.–1654) köré csoportosuló, a család newcastle-i otthonában székelő társaságról Timothy Raylor.[35] Tanulmányából megtudhatjuk, hogy Cavendish nem csak bőkezű patrónus volt, hanem megvoltak a saját irodalmi, politikai és tudományos vállalkozásai is. Hogy ez a kör mennyire jelentős volt a kor eszmetörténetében, azt jól jelzi, hogy legközelebbi tagjai között Ben Jonson és Thomas Hobbes is megtalálható, és a különböző művek ajánlásaiból egyértelműen kiderül, hogy a művek gyakran szinte megrendelésszerűen, a csoport számára fontos ügyekre keresik a választ.[36] Az elemzés azonban azt is egyértelműen kihangsúlyozza, hogy a társadalmi hierarchiát a kör tagjai maximálisan tiszteletben tartották, a rangbeli különbségeken

32 S. Sárdi Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, *i. m.*, 26.

33 S. Sárdi Margit, *Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény = A nő az irodalomban: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése: 1984. máj. 4–6.*, [Zalaegerszeg], Zala M. Könyvtár, 1985, 28–49.

34 S. Sárdi Margit, *Nőköltőink első generációja: a főúri nőköltők = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. S. Sárdi Margit, Nagy Beáta, Debrecen, Csokonai, 1997, 41–50.

35 Timothy Raylor, *Newcastle's Ghosts: Robert Payne, Ben Jonson, and the „Cavendish Circle" = Literary Circles and Cultural Communities in Renaissance England*, szerk. Claude J. Summers, Ted-Larry Pebworth, Columbia, University of Missouri Press, 2000, 92–114.

36 Erre példaként Thomas Hobbes *The Elements of Law* (1640) című kötetét és annak előszavát hozza Raylor, lásd *uo.*, 99.

a körhöz tartozás sem enyhített.[37] Ez a kör persze már nem működött, amikor Margaret megismerkedett William Cavendishsel. Ahogy arra már röviden utaltam, a párizsi, majd későbbi antwerpeni tartózkodás során azonban Margaret is megtapasztalhatott valamit a korábbihoz hasonló szalonéletből, sőt, egyes elképzelések szerint talán a kor meghatározó női gondolkodóival is találkozott. David Norbrook tanulmányában rávilágít, hogy éppen Párizsba érkezésekor temették Marie de Gournayt (1565–1645), az író és Montaigne-szerkesztő, a nők tanításáért küzdő, nagy hatású értelmiségi nőt.[38] Ezt az vonalat a kivételes tehetségű, számos nyelvet beszélő Anna Maria Schurman folytatta, akinek műveit Hollandiában az Elzevier kiadó adta ki. Schurman maga is kapcsolatban állt Gournay-val, de nekünk most elsősorban Norbrook azon megfigyelése a legérdekesebb, hogy Cavendish, aki tehát száműzetése során éppen azon a két helyen járt, ahol ez a két kivételes értelmiségi tevékenykedett – egyikről sem tesz említést műveiben. Norbrook szerint ennek több oka is lehetett: egyrészt nem rendelkezett a kontinentális értelmiségi közösségben való érvényesüléshez szükséges nyelvi tudással, de talán elgondolkodtatóbb a másik javaslata, mely szerint Cavendish valójában azért próbált elhatárolódni a női értelmiségiektől, mert a velük való azonosulással egyúttal elhatárolta volna magát az értelmiségi férfiak világától, márpedig elsősorban azok körében próbált meg érvényesülni.[39] Ez a felvetés, valamint Raylor megfigyelése a társadalmi hierarchia irodalmi körökön belüli merevségéről óvatosságra int bennünket. Bár látszólag a tucatnyi könyvet megjelentető Cavendish és a verseit kéziratban hagyó, csak vallásos fordításokat megjelentető Petrőczy Kata Szidónia között fényévnyi különbség van, a helyzet nem feltétlen ilyen egyszerű. Az alábbiakban a fentiekben vázolt tényezők és néhány egyéb szempont alapján igyekszem megvizsgálni a két közeg közötti különbség mértékét.

Angliában az 1640-es években a könyvkiadás minden túlzás nélkül forradalmi mértékű változásokon esett át. Ez a változás a kiadott könyvek mennyiségét és minőségét is érintette – mennyiségileg a robbanásszerű növekedés, minőségileg pedig a politikai nyilvánosság és a cenzúra összeomlása miatt immáron kiadható nyomtatott polemikus művek megújult, intenzifikálódó kapcsolata jelent újdonságot ebben a tekintetben. Ahogy Cavendish szerzői önreprezentációja kapcsán

37 *Uo.*, 97–99.
38 Norbrook, *i. m.*, 226.
39 *Uo.*, 227.

Battigelli megjegyzi, „az angol polgárháborúk azzal szolgáltatták a lebrutálisabb leckét, hogy bemutatták, milyen könnyen fajulhatnak az írásos viták fizikai erőszakká".[40] Az így kinyíló diszkurzív tér valamennyire a női írók arányát is javította, de nagyobb növekedés csak a vallásos művek területén volt megfigyelhető.[41] Konkrét példák is mutatják azonban, hogy ebben a felfordult világban még nem alakult ki, a nőknek pontosan milyen szerepe is van, milyen szerepe is lehet az újonnan formálódó társadalmi nyilvánosságban.[42] Margaret Cavendish fellépése éppen erre az időszakra esik. Első műveit *(Poems and Fancies, Philosophical Fancies)* 1653-ban jelentette meg, amikor a polgárháború során férjétől elkobzott vagyon ügyében rövid időre visszatért Londonba. Alig két évtized alatt ezt számtalan további könyv követte, és Cavendish a legkülönbözőbb műfajokban tette próbára magát: írt filozófiai értekezést, utópikus románcot, leveleket, majd amikor II. Károly visszahívását követően visszaállt a monarchikus rend, és ennek egyik üdvös következményeként újra kinyitottak a puritánok által 1642-ben bezárt színházak, akkor az újrainduló, és immáron a női színjátszás előtt is megnyíló színházi életnek is aktív résztvevője lett szerzőként.

Mindez azonban a kortársak szemében meglehetősen különösnek tűnt: Cavendish egy harmincas éveiben járó, gyermeket nem nevelő, ám a férje támogatásának köszönhetően pusztán az írással foglalkozni tudó női író életét élhette, és olyan műfajokban alkotott (itt elsősorban a filozófiai értekezéseire gondolok), amely műfajokban a kor felfogása szerint női szerzőknek semmiféle keresnivalójuk nem volt, és a frissen alapított Royal Societyben tett látogatásával olyan helyekre is eljutott, ahova más nők nem. Mindez a kortársakból a leghevesebb reakciókat váltotta ki. A kort részletesen dokumentáló naplóíró, Samuel Pepys (1633–1703) többször is kitér Cavendishre, leírja, miféle celebritásként ünnepelték a korban, ám összességében mégiscsak „őrült, önhitt, nevetséges" nőnek tartja. A *Poems and Fancies* című debütáló kötetet elolvasva a levélíró Dorothy Osborne (1627–1695) is arra jut, hogy „a bolondok házában sok nála józanabb ember van".[43] Számos hasonló véleményt lehetne még idézni a korból, de ennél

40 Battigelli, *i. m.,* 8.

41 Ezt különösen az ebben az időszakban kialakuló kvéker mozgalom kapcsán szokták kiemelni, ahol a női írók aránya a korban szokványos 1% helyett közel 6% volt. Erről lásd Catie Gill, *Women in the Seventeenth-century Quaker Community: A Literary Study of Political Identities, 1650–1700*, Farnham, Ashgate, 2005 (Women and gender in the early modern world).

42 Beszédes példát hoz Norbrook egy Suffolkban rendezett szavazásról, ahol nők is megjelentek – a bizonytalan reakciókból egyértelmű, hogy a határok még nem voltak kialakulva. Norbrook, *i. m.*, 232–233.

43 A véleményeket idézi: Battigelli, *i. m.,* 4.

érdekesebb, hogy különc mivolta nagyon sokáig a munkássága megítélésében is kiemelt szerepet játszott. A már idézett Emma Rees meglehetősen leegyszerűsítve például úgy fogalmaz, hogy „eszméit és véleményeit a meg nem értettség és a könnyelműség leple alatt tudta a nyilvánosság elé bocsájtani", vagyis mintha ez a vélelmezett vagy valós excentrizmus tette volna lehetővé, hogy egyáltalán a hangját hallassa a korban.[44] Rees ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy bár Cavendish a kor tablóján kétségkívül egyedi jelenségnek számított, nem szabad kritika nélkül elfogadni azt a nem csupán a kortársak, hanem gyakran a modern kutatók beszámolóiban is megfigyelhető ábrázolást, mely Cavendisht szellemi, sőt akár fizikai értelemben is beteg vagy beteges személyként jeleníti meg. Az újabb szakirodalomban rendre figyelmeztetnek erre a nagyon markáns önreprezentációra, melynek egyik azonosított területe az, hogy bár Cavendish jól láthatóan nagyon sokféle irodalmi műfaj konvencióival tisztában van, irodalmi modelljeit rendre elhallgatja, vagy ahogy első kötetében leszögezi: „Soha nem olvastam vagy hallottam egyetlen angol könyvet sem, amely tanított volna engem."[45]

A szerzőnek ezt a vonását, az irodalmi hagyományok és előzmények szándékoltan elhallgatott, ugyanakkor jól kitapintható ismeretét az egyébként rendkívül gyorsan terebélyesedő Cavendish-szakirodalom csak a legutóbbi néhány évben kezdte el vizsgálni és feltérképezni. Az általam behatóbban tanulmányozott utópikus szöveg, a *The Blazing World* (1666, majd 1668) esetében például sokáig nem igazán vizsgálták az ekkorra már igen gazdag angol utópikus irodalmi hagyomány jelenlétét a szövegben, ehelyett sokkal inkább úgy olvasták, mint egy olyan szöveget, amelyben a női író a számára a való világban el nem érhető hatalmi terekhez fér hozzá, vagyis ahol a patriarchális rendszer által elnyomott szubjektum a fikció világában egyfajta vágybeteljesítést hajthat végre.[46] Bár a mű kétségkívül olvasható így is, ha kizárólag erre az aspektusra koncentrálunk, akkor a szöveg néhány igazán egyedi, az utópikus hagyomány megújítására törekvő megoldását nem fogjuk észrevenni. Ilyen például a letagadhatatlan hasonlóság Francis Bacon kötetének és Cavendish kötetének a felépítése, és sok helyen tartalma között is,

44 „…the singularity in which she delighted proved, during the hazardous years of the middle of the seventeenth century, to be the very means by which she could make her voice and contentious opinions heard." Rees, *i. m.*, 2–3.

45 „I never read, heard of any English Booke to Instruct me." Lara Dodds, *The Literary Invention of Margaret Cavendish*, Pittsburgh, Duquesne University Press, 2013 (Medieval and Renaissance Literary Studies), 1.

46 Erre példa: Anne M. Thell, *The Power of Transport, the Transport of Power: Margaret Cavendish's Blazing World*, Women's Studies, XXXVII(2008)/5, 441–463.

de említhetnénk azt az érdekes elkülönülést is, amely a szövegben követett földrajzot illetően figyelhető meg, amennyiben a szöveg nem a szokásos régiókban (a Karib-térségben vagy a mai Ausztrália területén) helyezi el az utópikus teret, hanem északon, sőt, valójában nem is a való világ határain belül – ez pedig már egy újabb érdekes 17. századi kontextusig, a szöveg szintén csak a legutóbbi időkben vizsgált kaballisztikus hátteréig[47] vezetne minket, de talán a lényeg már így is felsejlett. Azzal, hogy a szakirodalom az önreprezentációs tendenciákat figyelmen kívül hagyva nagyon sokáig egyedi, izolált jelenségként tekintett Cavendish munkáira és magára a Cavendish-jelenségre, tulajdonképpen kizárta a szerzőt az irodalomtörténet folyamából és kicsit a társadalmi nyilvánosság korabeli alakulásának a folyamából is, és inkább mint egy e folyamok által körülölelt, a folyam által itt-ott még körbe is nyalábolt, de annak legfennebb alkalmi hordalék formájában részévé válni tudó szigetként tekintett Cavendishre és műveire.

***

De mit tanultunk mindebből? – kérdezhetnénk a dolgozat végén. A legfontosabb tanulság véleményem szerint az, hogy lehet bármilyen nagy különbség a két szerző és a két kontextus között, a kérdés mégsem változik: mennyire kész a női írók befogadására a társadalmi nyilvánosság a 17. század végi Angliában és Magyarországon? A válasz, ha csak a puszta számadatokat néznénk, nem lehetne hasonló: két kiadott fordítás, egy kéziratban maradt verseskötet a mérleg egyik serpenyőjében, és két évtized alatt hat-hét, a legkülönbözőbb műfajokban fogant, gyakran több kiadást is megért kiadvány a másikban. Úgy gondolom azonban, hogy az aránytalanságok ellenére is észre kell vennünk bizonyos hasonlóságokat a két történetben. Egyrészt bár Cavendishre valóban több és intenzívebb „szalonélet" hatott, ennek a hatásnak a pontos mértéke, vagyis az, hogy ebben a szalonéletben ő maga mennyire tudott részt venni, kérdéses.[48] A kortárs vélemények és az újabb, az elszigeteltséget és a műfaji sokféleség ellenére az irodalmi elődök elhallgatását hangsúlyozó szakirodalom megfigyeléseit figyelembe véve úgy tűnik, hogy bármennyire is szeretett volna Cavendish beépülni a férfi értelmiségi körökbe, erre

47 A kabbalisztikus háttérről lásd Susan Kaye Johnson, *Cabalas and Cabals in Restoration Popular Literature*, PhD-értekezés, University of Maryland, 2004.

48 Jó példa erre az említett Thomas Hobbes, aki férje szalonjának legközelebbi tagjai közé tartozott, és akit – amikor az 1650-es évek elején Londonban összefutottak – Margaret hiába hívott ebédelni, az a meghívást visszautasította. Az esetet ismerteti: Battigelli, *i. m.*, 7.

még az oly támogató férj mellett sem volt esélye. Angliában a 17. század végén a polgárháború és az annak nyomában járó nyomtatási-könyvpiaci-politikai forradalom következtében a társadalmi nyilvánosság új lehetőségekkel kecsegtetett. Margaret Cavendish, köszönhetően jó családi hátterének és a házasságával szerzett kapcsolatoknak is, jó érzékkel észreveszi ezeket az új lehetőségeket, és megpróbál élni velük – a korabeli recepciójából azonban egyértelműen kiviláglik, hogy a társadalmi nyilvánosság erre még nincs felkészülve. A tényezők, a családi kapcsolatok, a zűrzavaros történeti háttér miatt megélt száműzetés, az irodalmi-szalonélettel kapcsolatos változó mértékű, de mindkét esetben valamennyire problémás tapasztalatok közösek. A leglényegesebb különbség talán az, hogy a politikai forradalom másféle kimenete miatt nálunk a társadalmi nyilvánosság nem ment, nem mehetett át az angliaihoz fogható nagy horderejű változásokon. Megjelentek a művei, de a kortársak még nem álltak készen a befogadásukra, mondhatnánk Margaret Cavendishre. Nem jelentek meg, csak azok a művei, amelyek befogadására a kortársak készen álltak, mondhatnánk Petrőczy Kata Szidóniára. A különbség talán nem is olyan nagy.

János Szabolcs

HÁLÓZATOK ÉS EGYÉNI KAPCSOLATRENDSZEREK ID. WESSELÉNYI MIKLÓS BÁRÓ SZÍNHÁZI LEVELEZÉSÉBEN

A 18. század második felében Erdélyben és a Partiumban a színjátszás több formája élt párhuzamosan egymás mellett: a nemesi udvarokban tovább virágzott a latin és magyar nyelvű színházi kultúra;[1] jelentős a magyar nyelvűség és a világi tematika irányába való egyértelmű elmozdulás, hasonló előadások jöttek létre az iskolai színjátszás keretei között;[2] mindeközben pedig megjelentek és hosszabb-rövidebb időt töltöttek el a régió városaiban a német nyelven játszó vándortársulatok.[3]

A színháztörténeti szakirodalom szerint a magyar nyelvű hivatásos színjátszás előzményeként az iskolai színjátszás és a főúri színjátszás fogható fel, amelyeket olykor csak a tudományos absztrakció révén különíthetünk el egymástól.[4] Ez az elkülönítés azért is nehézségekkel járna, mert adott egy bizonyos folytonosság és átfedés a színjátszás e formái között. Ez különösen erős Erdélyben, ahol az első hivatásos társulat tagjai között ott találjuk az egykori iskolai színjátszókat, maga a társulat pedig arisztokrata patronátus alatt állt, tagjai is jó házból való, filozófiát végzett nemesifjak voltak.[5]

1 Staud Géza, *Magyar kastélyszínházak*, Bp., Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1963–1964 (Színháztörténeti könyvtár, 13–15.), I–III.

2 Az újabb szakirodalomból részletesen kitér az iskolai színjátszás funkcióváltására: Pintér Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatúra*, Bp., Universitas Kiadó, 2014 (Historia Litteraria, 30.); uő., *Le théatre dans le Royaume de Hongrie aux XVIIe et XVIIIe siècles,* Nagyvárad, Partium Kiadó, 2015.

3 Bővebben lásd Horst Fassel, *Bühnen-Welten von 18–20. Jahrhundert: Deutsches Theater in den Provinzen des heutigen Rumänien,* Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007; János Szabolcs, *Vándorszínészet, idényszínház, regionális színház: A 18. századi erdélyi német nyelvű színjátszás tipológiája = Dráma – múlt, színház – jelen: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből,* szerk. Czibula Katalin, Emődi András, János Szabolcs, Kolozsvár–Nagyvárad, EME–Partium Kiadó, 2009, 93–104.

4 Kerényi Ferenc, *A régi magyar színpadon,* Bp., Helikon, 1981, 17.

5 Ferenczi is a színészek által használt megkülönböztetést használja: „Ők hazafiak voltak, nem komédiások; a mulattatás másodrendű céljok volt…" In: Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története,* Kolozsvár, Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája, 1897, 78.

Az erdélyi magyar hivatásos színjátszás megalakításának előfeltétele a Guberniumnak a szász Nagyszebenből a túlnyomórészt magyarok által lakott Kolozsvárra való 1789. évi áthelyezése volt. Itt alakult ki a gróf Bánffy Györgyöt követő arisztokrácia, a főkormányzóság nemesi hivatalnoki kara és az értelmiség soraiból az a bázis, amelynek művelődéstörténeti szerepét – nevezetesen az anyanyelvű színjátszás iránti igény megfogalmazását – Magyarországon a vármegyék nemessége vállalta fel. Így – Kerényi Ferenc megfogalmazásával élve – Kolozsvár egyféle földrajzi tengelyt alkotott Marosvásárhellyel (királyi tábla, jurátusokkal) és a legjelentősebb erdélyi iskolavárossal, Nagyenyeddel, amelynek növendékei sorából került ki az első színésznemzedék java.[6] Az 1792-ben intézményesülő erdélyi magyar nyelvű színjátszás ugyanakkor kezdettől fogva élvezi az anyanyelvi műveltséget felkaroló és a társadalom haladó erőinek támogatását élvezte, de már az 1794–1795-ös erdélyi országgyűléseken megvitatott és elfogadott költségvetési tervről is hamarosan kiderült, hogy nem tudja fedezni a társulat kiadásait, ezért a társulat tagjai 1976-ban a főkormányszékhez fordultak, elsősorban azt sérelmezve, hogy járandóságaikat rendszertelenül vagy egyáltalán nem kapják meg.

Id. báró Wesselényi Miklós már ekkor felismerte, hogy ez a szervezési forma nem tudja biztosítani a társulat anyagi stabilitását és kiszámítható fejlődését, ami oda vezetett, hogy 1797 nyarán vállalkozói minőségben átvette a színház irányítását, aminek első lépéseként kifizette a társaság 5000 forintnyi adósságát és új működési szabályzatot, „constitutiót" dolgozott ki.[7] Az erdélyi társulat Wesselényi 1797–1809 között tartó patronátusa alatt gyakran játszott a zsibói kastélyban, itt mutatták be először a patrónus eredeti vagy fordított műveit. A publikum a báró vendégeiből, meghívottjaiból állt, így tulajdonképpen a nyilvános színház intézménye – időlegesen – átváltott a főúri színjátszás formájába.

Wesselényi ugyanakkor jóval több volt, mint mecénás, patrónus, valójában tulajdonos-igazgatóként működtette zsibói kastélyában főúri magánszínházát. A Kolozsváron játszó, vagy épp turnékra induló társulatot egy távol eső birtoktestként igazgatta, a színész-művészeti vezető révén, s így a hosszabb vándorutak megszervezésével jelentős anyagi bevételekkel gazdagította a társulatot.[8] Fontosabb volt azonban az, hogy ezáltal a különböző erdélyi városok színházszerető

6 Lásd Kerényi Ferenc, *Az erdélyi és a magyarországi hivatásos színjátszás kezdeteinek tipológiai egybevetése,* Színháztudományi Szemle, 30–31 (1996), 5–10.

7 Lásd Enyedi Sándor, *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792–1821*, Bukarest, Kriterion, 1872, 52–74.

8 Kerényi, *Az erdélyi és a magyarországi…, i. m.,* 5–10.

publikuma megismerkedhetett a kolozsvári társulat műsorrendjével, amely a kor színházi viszonyait tekintve színvonalasnak számított, hisz a magyar nyelvű színjátszás első műsorrétegének tipikus darabjai mellett szerepeltek a repertoáron a neoklasszicista drámaprogram legfontosabb darabjai is, amelynek keretében a kor népszerű színpadi szerzőinek alkotásai mellett viszonylag gyakran színre kerültek ugyanis Metastasio, Cronegk, Collin, Gottsched, Voltaire művei is. Ezt a drámaprogramot a magyar színjátszás történetében id. Wesselényi Miklós báró nevéhez köthetjük, aki nem csupán mecénásként, színházi vállalkozóként töltött be jelentős szerepet, hanem drámaíróként és fordítóként is. Az erdélyi színtársulat számára fordított művei, Cronegk *Kodrus*a, Collin *Regulus*a, illetve eredeti darabjai, a Fessler nyomán írt, de elveszett *Attila*, valamint a *Hypparchus és Hyppiás* külön vonulatot alkotnak a társulat műsorrendjében, de ugyanezen klasszicista színházi program jegyében állították színpadra Kazinczy Metastasio-fordításait, a *Titusnak szelidségé*t és a *Themisztoklész*t.[9]

A minél sikeresebb kiszállások megszervezése érdekében Wesselényi saját tekintélyét is latba vetette, maga fordult a különböző városok tanácsaihoz a játékengedély megszerzése, az előadások feltételeinek megteremtése érdekében.[10] Emellett átvizsgálta a társulat számadásait, új működési szabályzatot állított fel számukra, alkalmat kerített a színészek szerződéseinek megkötésére, több esetben a próbafolyamatba is beleszólt, sőt – látványos vadászjelenetek közepette – ő maga is megjelent a színpadon. Idősebb Wesselényi báró zsibói kastélyszínházáról, az előadások helyszínéről és körülményeiről, a színjátszás reprezentációs funkciójáról Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai tudósítanak:

> Az év kedvezőbb részein a Solymos alatti vadaskertben fölállított színkörben adattak színdarabok, rendesen ünnep és sokadalmi napokon.
> A Szilágyiak, a Szamosmentiek mind meghívattak belépti díj nélkül és rendesen igen nagy sokaság gyűlt össze. […] A színdarabban ritkán hiányzott valamely vadászati jelenet; amikor Wesselényi a színkör feletti szálas

9 Kerényi Ferenc állapítja meg: „A szerzőt mi drámatörténeti válaszúton láthatjuk. Olyan témában, amely már a 18. században, Metastasio nálunk iskoladrámaként játszott műveiben (Regulus, Temistocle) publikus volt Magyarországon, folytatja – az Ágis-történetet is feldolgozó Cronegket fordítva, újraírva az Attila-témát – a Bessenyei Györggyel kezdődött magyar klasszicista drámahagyományt; ugyanakkor több vonatkozásban, elsősorban drámai hősei jellemformálásában a romantika felé mutat. ” Kerényi Ferenc, *Hagyomány és újítás az 1810-es évek magyar drámairodalmában = Klasszika és romantika között*, szerk. Kulin Ferenc, Margócsy István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 94–115.

10 Lásd Enyedi, *i. m.,* 52–74.

> erdőt meghajtatván, ő maga a színkör hátulján rejtve állt lőfegyverrel a kezében s midőn a színpadi vadászat kifejlődött, a hátulsó függöny felgördülvén, egyszerre a nézők előtt állt a többé már nem színi, hanem valódi vadászjelenet…[11]

A kolozsvári társulatot a korabeli köztudat mindezekért „Wesselényi társasága" néven tartotta számon. Bár tény, hogy Wesselényi anyagi támogatása és szervezői munkája döntő módon elősegítette a társulat működését és fennmaradását, valamint a társaság irányításában, vezetésében is döntő szava volt, de az általa képviselt színházi kultúra és szervezeti forma jóval túlmutat az „udvari színjátszás" kategóriáján. Míg ugyanis az arisztokrácia magánszínházai a mecénás rezidenciáján működtek, és ilyenformán helyhez kötöttek voltak (a régióban jó példa erre Patachich Ádám váradi püspök latin nyelvű operája), az erdélyi társulat tevékenységére épp a mecénás birtokaitól való távolság volt a jellemző, Wesselényi évente legfeljebb néhányszor látta őket, amikor Zsibón léptek fel. Mindezzel kapcsolatban mindenképp fontos azt is kiemelni, hogy az erdélyi magyar színház történetében annak ellenére erősen tartja magát Wesselényi mítosza, hogy bár Wesselényi volt a legfőbb támogató, de korántsem az egyetlen: mivel a színház folyamatosan rá volt utalva más nemesek és közemberek támogatására is, személye sokkal inkább a „katalizátor" szerepét töltötte be, ami által az erdélyi arisztokrácia és középnemesség jeles képviselői váltak a színház támogatóivá.

Wesselényi tehát 1797-től lesz színházi „entrepreneur", s már 1798-tól kezdve az év jelentős részét Kolozsvártól távol tölti a színház, a legkülönbözőbb helyeken. Ugyanakkor az sem elhanyagolható tény, hogy bár Kolozsvár életében ekkor kétségtelenül megmutatkoztak a fejlődés jelei a Guberniumnak a döntően német többségű Nagyszebenből való áthelyezésének köszönhetően, lakossága ez időben nem érte el a 20 000-et, a tehetősebbek jó része pedig csak a téli hónapokban tartózkodott Kolozsváron, a tavasz közeledtével a gazdálkodó nemesség visszatért birtokaira. Ennek megfelelően tehát Kolozsvár lakossága képtelen volt egész évben eltartani színészeit, ezért szinte természetszerű, hogy Wesselényi 1797-es mentési kísérlete a régi módszerekkel hosszú távon nem vezethetett eredményre, mint ahogy az is, hogy partiumi birtokának bevételei sem tudták fedezni a színház

11 *Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai,* kiad. Gyalui Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1941, 54–55.

növekvő kiadásait. Épp ezért vált égetően szükségessé Wesselényi számára, hogy felmérje, milyen eszközökkel tehetné eredményesebbé, anyagilag fenntarthatóvá az erdélyi színjátszást.

Wesselényi Miklós báró 1983-ban az Országos Színházi Intézet által publikált levelezése[12] azon túl, hogy bepillantást nyújt a 19. század első évtizedeinek színházi életébe, illetve rávilágít arra, hogy milyen módon működött az a színházi mechanizmus, amelynek létrehozója és életben tartója haláláig Wesselényi volt, szinte kötelező érvénnyel veti fel egy hálózatelméleti megközelítés lehetőségét, elsősorban azért, mert Wesselényit az életkörülményei Zsibóhoz kötötték, így színházi vállalkozását mintegy százötven kilométer távolságból kellett eredményesen irányítania. Egy ilyen szervezeti formára a magyar színjátszás korai szakaszában nem volt működő példa, hisz például „pesti elődje", id. Ráday Gedeon, a Pesthez közeli Pécelen lakott, míg Vida László, aki 1809–1811 között igazgatta a pesti magyar társaságot, szintén Pest közelében, Törtelen élt, ahová majd aztán a színház igazgatóságáról való lemondása után feleségével végleg visszavonult. Wesselényi birtokainak középpontja Zsibón, Kolozsvártól meglehetősen távolt volt, ahonnan viszonylag ritkán mozdult ki: évente néhányszor hosszabb-rövidebb időt töltött Kolozsváron, ritkán Marosvásárhelyen, Debrecenben, s leggyakrabban a közeli Zilahon. Ezeknek az utaknak az alkalmával közvetlenül intézkedett társulati ügyekben, gyakrabban azonban a színészeket hívta meg zsibói kastélyába. Innen, Zsibóról levelezett mindazokkal, akikkel színházi elképzeléseit próbálta megvalósítani: igazgatókkal, színészekkel, helybeli megbízottakkal és időnként – mert erre is elkerülhetetlenül szükség volt – helybeli hatalmasságokkal.[13]

Wesselényi abból a hálózatkutatási szempontból is alapvető tényből indult ki, hogy sem az ember, sem pedig az ember által létrehozott szervezetek, intézmények nincsenek egyedül, hanem mindig egy csoportnak, egy hálózatnak a részei. Alapvető halózatelméleti könyvében Barabási Albert-László kifejti, hogy az így létrejött kisvilágot a hálózatok elemei közötti rövid (kicsi) távolság jellemzi, bár az, hogy létezik egy legrövidebb útvonal, önmagában még nem elég, azt meg is kell találni.[14] A levelezésből az is egyértelműen kiderül, hogy Wesselényi

12 *Id. Wesselényi Miklós színházi levelezése*, szerk., bev., jegyz. Enyedi Sándor, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1983.

13 Bővebben erről: Enyedi, *i. m., 52–102.*

14 Barabási Albert-László, *Behálózva*: *A hálózatok új tudománya*, Bp., Libri, 2003, 37 és 48–62.

folyamatosan épített a kisvilágok által nyújtott lehetőségekre, olyan értelemben, hogy politikai, családi kapcsolatai, birtokszomszédság és különféle ismeretségek révén tudatosan próbálta megteremteni azt a kapcsolathálót, amelyekben a színház ügyében döntő jogkörrel bíró személyek és testületek a lehető legkisebb távolságra, legtöbb esetben 2-3 lépésnyire voltak tőle.

Mivel Wesselényi gyakorlatilag azonnal felismerte, hogy Kolozsvár egyedül nem tudta volna fenntartani a társulatot, kézenfekvő megoldásként kínálkozott a vendégszereplések lehetősége Erdély és a Partium olyan városaiban, ahol a színház iránt reális igény mutatkozott. Mindez azonban olyan előkészítő munkát igényelt, amely egyrészt feltételezte az előzetes felméréseket, a színházhoz, mint intézményhez való lokális viszonyulás(ok) megismerését, másrészt pedig elengedhetetlenné tette azon személyes kapcsolatok kiépítését, amelyek a későbbiekben biztosíthatták a kísérlet sikerét. Ennek megfelelően sokirányú levelezés révén rendszeresen megkereste az egyes városi tanácsokat, amihez hivatkozási alapul használta fel az egykori országgyűlési megbízatását. Az ekkor lényegében már idejétmúlt 1795-ös „színházi mandátum" annyi haszonnal mégiscsak járt számára, hogy ne egyszerű magánemberként, műkedvelő főúrként, hanem a színház mint nemzeti ügy hivatalos képviselőjeként, mintegy a nemzet nevében próbálja meggyőzni a megkeresett feleket.

A kolozsváriak vendégjátékának a megszervezése 1798 tavaszán merült fel konkrétan is, addig csak egy rövid 1795-ös tordai vendégjátékukról tud a színháztörténeti szakirodalom, Wesselényi idejében azonban a vendégjáték a színházvezetési koncepció egyik fontos elemévé vált, hisz egy sikeres lebonyolítás esetén biztosított lehetett a kolozsvári színészek tavasztól őszig való foglalkoztatottsága.

A demográfiai és logisztikai szempontok alapján az egyik első és talán legfontosabb potenciális célállomásként Debrecen merült fel. Ezért Wesselényi levélben kereste fel a város két legbefolyásosabb emberét, Szombathy István főbírót és Meszéna Sándor polgármestert a színészek vendégjátéka ügyében. A tanács vezetői lényegében elfogadták az ajánlatot, s az eleinte hangoztatott logisztikai hiányosságok ellenére 1798-tól egy fontos együttműködés indult Kolozsvár és Debrecen között, aminek eredményeként az erdélyi társulat felváltva játszott a két városban, a két végpont között ugyanakkor megfordultak Nagyváradon és Zsibón.

1799 tavaszán az erdélyi társulat Nagyváradon tartózkodott, ahol Rhédey Lajos gróf volt Wesselényi személyes megbízottja, aki maga is elkísérte a színészeket

Debrecenbe, hogy a társulat játékának saját személyével is nyomatékot adjon. A sikeres debreceni vendégjáték során 106 előadást tartottak, ezért is érthetetlen, hogy a debreceni vendégjáték után miért vált ki öt színész a társulatból és ment Kolozsvárra, többek között Kótsi Patkó János is. Rhédey a színészek intrikáiról részletesen beszámolt megbízójának 1799. április 20-án:

> Ezek szerént engedd meg Barátom, hogy veled egyenesen beszéljek: ha leveleimet figyelmetessen elolvasod a melyben én tégedet mind a Cassa állapottyáról, mind a játszásra kitett darabokról s a Theatrumnak minden környülállásairól tudósítottalak, abból könnyen által láthatod, hogy én a te Jussaidat és barátságodat megsérteni nem akarom, és valóban semmi subsamtiot nem érdemlek, s kérlek is hogy az olyan impostorok intselkedése által akik most is tégedet hamis relatiokkal ennyire vittek, eltántorittatni ne engedd; tsak gondold meg édes Barátom, ha engemet a méltó fájdalom arra vitt volna hogy mindent abba hagyak, mi lett volna a dologból valósággal a Theatrum elromlása, mert a sok felé való utazással s gondatlanság miatt hasznavehetetlenné tétetődvén az Erdélyi decoratiok, én a váradi Theatrum Decoratioit ide hozattam, itt a Theatrumot annak rendi szerént fel ékesítettem, s már két héttől fogva ülök itt minden dolgaimnak s gazdaságaimnak hátra maradásával.[15]

A főúri pártfogás, a híréről Magyarországon és Erdélyben egyaránt ismert Wesselényi neve ugyanakkor garanciát jelentett a városi tanács számára a színházi vállalkozás jó, a művészi elvárásoknak és társadalmi konvencióknak megfelelő működésére, amit ő több esetben egyértelműen fel is vállalt.[16] Amikor pedig mindez nem így történt, és akár az előadások nyelvével, a színészi játékkal vagy épp a színészek magaviseletével szemben fogalmazódtak meg kifogások, a tanács nem habozott levélben megkeresni a patrónust:

15 *Rhédey Lajos levele Wesselényihez, 1799. április 25.* = Wesselényi, *i. m.,* 55.

16 Az 1802. október 23-án keltezett levelében ilyenképpen: „A mi pedig némely Aktoroknak a Játék Szinben véghez vitt rendetlen magok viseleteket illeti /; melly én nékem a Társaság Directora által jelentett :/ fogadom, hogy ennek utánna semmi olly as többé nem fog történni, annyival inkább, hogy azok a kik azon rendetlen magok viselésével a Társaságnak betsületet meg-sertettek el-fogják venni méltó jutalmokat. -És kérem is a Tekintetes Nemes Tanátsot, hogy az Aktoroknak hellytelen tselekedeteiket leg-ottan a Társaság Directorának tudtára adni ne terheltessen; a kinek kötelességében áll mindgyártást illendő elégtételt szolgáltatni, vagy ha nagyobb lenne az esett, azt én nekem bé-jelenteni, az elégtétel végett; mint ollyannak a kit az Erdélyi Tekintetes Rendek az Társaságnak fenn tartását bizták." Wesselényi, *i. m.,* 67.

> Méltóztatik ugyan Nagyságod betses Levelében emliteni, hogy a Magyar Theatrumnak egygyik fő tzélja a Magyar Nyelvnek, és a jó erköltsnek pallérozása, és gyarapítása volna: de szükségesnek látjuk itt nyilván meg vallani, hogy a mint nállunk az eddig való tapasztalásból észre lehetett venni ezenn Theatromon, ezen eránnyozott két jó tzél közzül egygyik sem érődött el, ugyan is az előadni szokott Játékok többnyire idegen Nyelvből lévénn forditva, oly hibás és oly erőltetett fordítás van sokakba, hogy az a Magyar Nyelv természetével éppen ellenkezik… […] A mi pedig a jó erkölts gyarapítását illeti; bár mely eleven színekkel festik is le a Játszók a Theatrumonn a jó erköltsöt, és bár mely igen illene, sőt szükség volna, hogy minnyájah ahoz képest viseljék magokat; de mégis némelyek közüllök a Theatrumonn kivül való helytelen magok viselésével ellenkezőt bizonyitották. Ugyan azért igen szükségesnek Ítéljük, hogy méltóztasson a Nagyságos olly hathatós Rendelést tenni, hogy a Játszók mind a két eránnyozott tzélra nézve helybeli szorosabb vigyázás és fenyíték alatt legyenek, hogy igy annak a jónak a mi töllük meg kívántatik, annál inkább meg felelhessenek.[17]

A kisvilág karaktert a hálózatokban két jellemzőhöz kötötték: egyrészt viszonylag kicsi az átlagos távolság az egyes elemek között (vagyis kevesebb lépésben jutunk el átlagosan egy elemtől egy másik elemig, mint véletlen hálózatokban), másrészt az ilyen hálózatokban nagy a klaszterezési (vagy csoporterősségi) együttható. A klaszterezési együttható azt mutatja meg, mennyire strukturált a hálózat lokálisan, vagyis hogy mennyire szorosan kapcsolódnak össze az elemek.[18]

A hálózat egyes távolabbi, direkt kapcsolat révén nem kötődő elemeinek eléréséhez pedig ún. összekötőkre van szükség, akiknek a felderítése a hálózatépítés egyik legfontosabb stratégiai lépése.[19] Nem véletlen tehát, hogy Wesselényi ennek kiemelt figyelmet szentelt, ami abban is megnyilvánul, hogy folyamatosan kereste, és ha kellett, váltogatta azokat a személyeket, akiknek segítségével a lehető legegyszerűbben juthatott el az egyes városok döntéshozóihoz. Tanulságos ilyen értelemben az 1800-tól adatolható miskolci vendégjátékok előkészítésének folyamata: a Debrecen-Miskolc közötti viszonylag kis távolság miatt adódott a társulat által már bejátszott terület bővítése egész Miskolcig. Mindezt pedig

17 *A debreceni tanács levele Wesselényihez, 1802. november 29.* = Wesselényi, *i. m.,* 70–71.
18 Barabási, *i. m.,* 53–54.
19 *Uo.,* 63–73.

Wesselényi nem eseti jelleggel képzelte el, hanem tudatos színházpolitikai döntés mentén hosszú távra tervezett, aminek következtében nyilvánvalóan fontossá vált az állandó közönség és a színházi céloknak megfelelő épület biztosítása. Ezért 1801-től folyamatosan sürgette a játszószín felépítését, amint arról a Miskolczy Györggyel való levélváltása érdemben tanúskodik. Miskolczy, aki ekkor a helyi szolgabíró, az összekötő szerepet tölti be Wesselényi és Izdentzy Antal miskolci prefektus között, aki azért válik a hálózat fontos középpontjává, mert az építkezés a helyi hatóságok jogkörébe tartozik, melyek meggyorsíthatják vagy akadályozhatják annak menetét. A helyi viszonyokat kitűnően ismerő Miskolczy részletes levélben tájékoztatja megbízóját arról, hogy Izdentzy Antal miskolci prefektust a jó hátaslovak jobban érdeklik, mint a színház ügye, ezért Miskolczy György, ha bátortalanul is, de megkockáztatja a prefektus lekenyerezésének lehetőségét is:

> [a színészek] a tavalyi helyeken fognak ismét játszani addig, mig praefectus Izdentzy Antal ur a theatrumot elkészítteti, melly ugyan már valamennyire kezd is készülni, de hogy mentül hamarább elkészülne, nékem ez iránt az az alázatos gondolatom: Praefectus Izdentzy urnak vagyon egy fiatal katonatiszt fia, ez a fiu most épen Miskolczon lévén, az mint praefectus urnál valék, az súgta fülemben: a mint hallom úgymond, Báró Veselényi eö Nagyságának igen hires és nagy ménese van bárcsak ennek a katona fiamnak egy csikót kaphatnék belőle. […] Nagyságos Uram! ez ugyan tőlem nagy vakmerőség, hogy erre Nagyságodat ösztönözni bátorkodom; de esmérvén Nagyságodnak dicső nemzete boldogithatásában való költséges fáradhatatlanságát bátorkodom Nagyságodnak ez iránt esedezni mind azért, hogyha Nagyságod praefectus urnák lejendő Írásával nem késik, ugy az uj theatrum két hét alatt feláll; mind pedig azért,, hogy eszerint féláron megkapjuk a játszó szint, ha csikkót fogunk elejibe.[20]

Az már Wesselényi realitásérzékét tükrözi, hogy az ügy érdekében, hálózatelméleti értelemben vett „gyenge kapcsolatként", a zsibói híres ménes egyik csikója hamarosan meg is érkezik Miskolcra…

1803-tól Szeged és Marosvásárhely irányába bővült Wesselényi társulatának útvonala, Marosvásárhelyen 1808-ig rendszeresen játszanak, Wesselényi 1809-ben

20 *Miskolczy György levele Wesselényihez, 1801. május 31.* = Wesselényi, *i. m.*, 62.

bekövetkezett halála után pedig (1815 és 1819 között) itt jutottak állandó játszási lehetőséghez a Kolozsváron játszóhely nélkül maradt színészek. Mindez annak is köszönhető, hogy Wesselényi nagyon hamar felismerte, hogy Marosvásárhelynek – Kolozsvár és Debrecen mellett – stratégiai szerepe lehet az erdélyi színjátszás helyzetének stabilizálásában és az anyanyelvű színházi kultúra állandósításában. Épp ezért a mecénás már nem személyes kapcsolatok és privát kapcsolathálók kiépítésében, hanem olyan hálózati modulok létrehozásában gondolkodott, amelyekben a kapcsolatok erősebbek, bár az egyes modulok egymás között kevesebb kapcsolattal rendelkeznek: Marosvásárhelyen a Királyi Tábla kancellistái, jurátusai, hivatalnokai, valamint a helyi nemesség révén állandó és igényes közönség jöhetett létre, így Wesselényi itt helyi színházi bizottság létrehozása mellett döntött, melynek tagjai a város befolyásos emberei, bírók, tanácstagok, rendőrfelügyelők, nemesek közül kerültek ki. Szegeden ugyanakkor a városi tanács tagjaival folytatott levelezést, de ugyanakkor megkereste és biztosul kérte fel azt a azt a Vedres István földmérőt, akinek *A haza szeretete; avagy Nemes Szeged Városának a törököktől való el vétele* című vitézi játékát búcsúelőadásként mutatta be az erdélyi társulat 1803. október 3-án, és aki 1790-ben Bécsben jelentette meg *A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések* című röpiratát.

Ugyanakkor Wesselényi színházi tevékenysége és levelezése arra is bőséggel szolgáltat példákat, hogy az egyes városban hálózati csomópontnak, a rendszer működése felől pedig összekötőnek tekintett személy hiánya vagy helytelen kiválasztása meghiúsítja a hálózaton belüli kommunikációt, illetve magát a rendszer működését is veszélyezteti. Meghiúsult például a brassói vendégszereplés terve, mivel a városi tanács „ad acta" süllyeszti el levelét, még akkor is, ha amúgy a technikai feltételek adottak voltak. Azon túlmenően, hogy az akkor még szász többségű városban folyamatos volt a német nyelvű színjátszás, a kudarchoz az is hozzájárult, hogy Wesselényinek Brassóban nem volt helyi képviselője, befolyásos embere, csupán Teleki Mihály fordult levélben a brassói tanácshoz, majd júliusban személyesen Wesselényi is.[21]

Ennél is kirívóbb példa Szamosújvár esete, ahol volt a színház ügye iránt elkötelezett, a helyi közösségben elismert polgár, Gorove László személyében, a különböző magyar társulatok által játszott *Az érdemes kalmár* és a *Jetzid és Hábá* című darabok szerzője, akit városában elsősorban mint kereskedőt ismertek. Kü-

21 Ferenczi, *i. m.*, 216.

lön érdekesség, hogy bár drámáinak bemutatását épp Wesselényi kezdeményezte, amikor 1807-ben felmerült egy szamosújvári vendégjáték lehetősége, Gorove lényegében elutasította az ügy képviseletét, olyan kifogásokra hivatkozva, mint a konzervatív városi polgárság közönye vagy épp ellenállása, saját irigyei stb.:

> Mert itten nem kevesen találtatnak olyan régi világbéli emberek, a kiknek kevés Ízlések vagyon a theatrumhoz, félek tehát, hogy ellenkezői ne találtassanak ezen jó czélnak. […] Sokkal foganatosabb lészen, ha Nagyságod maga ir, mert sokan olyan gyávák, hogy engem gondolnak a theatrom koholójának lenni, és mivel sok irigyeim vágynak, nem csuda, ha ellene szegzik magokat. – A dolog időt kiván, tehát maradjon jövő esztendőre, talám addig más subjectumok is fognak mind a communitásba, mind a magistratusba belépni.[22]

Wesselényi gyakorlatának az is része volt, hogy az egyes városokban több levelezőpartnere és megbízottja is volt: Nagyváradon először Beöthy László alispán a megbízott, majd Rhédey Lajos, Miskolcon Miskolczy György szolgabíró és Szrógh Sámuel prókátor, szolgabíró, Marosvásárhelyen pedig Teleki Mihály, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság egyik vezetője és Székely Mihály, a színházi bizottság tagja. A legtöbb esetben ez nem vezetett súrlódásokhoz, nem úgy, mint az 1807-es pesti vendégjáték idején, amikor a társaság felügyeletére Wesselényi Darvas Ferencet kérte fel, akit távollétei alatt Mérey Sándor királyi kamarás helyettesített. Darvas nehezményezte, hogy Wesselényi bevonta a társulat ügyeinek intézésébe Rehák József ügyvédet, mivel egyrészt szükségesnek tartotta egy jogi képzettségű személy közreműködését, másrészt pedig Rehák a híres magyar színésznő, Moór Anna férje volt, aki 1807-ben újbóli színpadra lépésével segítette a társulatot. Darvas sértődöttségéről Méreyhez küldött levele tanúskodik:

> Lelkem Ötsém s Barátom. Vettem Leveledet s f.. .J én Báró Vesselényinek egyenessen meg irom, hogy az Rehák Uramnak tett requisitioját s plenipotentiazását ugy veszem mint az rendeléseimmel való meg nem elégedést s azért én semmi super Inspectioban is nem avatom tovább magamat. Lássa a Báró mit fog az két Sógorral nyerni.[23]

22 *Gorove László levele Wesselényihez, 1807. június 10.* = Wesselényi, *i. m.*, 124.
23 *Darvas Ferenc levele Mérey Sándornak, 1807. december 6.* Id. Wesselényi, *i. m.*, 225.

Id. Wesselényi Miklós személyében tehát nem egy közember fordult segítségért vagy kért, kunyerált gesztusokat, hanem egy köztiszteletben álló erdélyi arisztokrata, aki mindezek mellett országgyűlési megbízatására is hivatkozhatott. A testületek mellett Wesselényi helyenként neves értelmiségieket vagy hazafias érzelmű nemeseket is megszólított, alkalmanként pedig igénybe vette rokoni kapcsolatait is. Ezáltal pedig létrejött az arisztokrata párfogásnak az a rendszere, amiben az erdélyi színjátszás társadalmi háttere leginkább különbözik a magyarországitól, és ami egyben működésének legfontosabb garanciája is volt. A Kelemen László által vezetett magyarországi társulat épp azért ment csődbe és bomlott fel, mert mögöttük nem létezett egy ilyen, hálózatosan szervezett támogatói réteg.[24]

24 Lásd Kerényi, *Az erdélyi és a magyarországi…*, *i. m.*, 5–10.

Egyed Emese

ASSZONYOK HÁLÓJÁBAN. ID. TELEKI ÁDÁM ÍRÓSÁGA*

A mai értelemben vett szépirodalom nyilvánosságát tájainkon a 18. században az iskolai ünnepélyek (és az iskolában összeállított antológiák, úgynevezett *parnasszus*ok), továbbá az életfordulókhoz vagy a nemesi pompának a kiemelt hivatali alkalmakhoz rendelt eseményei jelentették. Laurust is ilyenkor fontak (ha fontak) valamely személy homlokára.

Célom ezennel, hogy bizonyos id. Teleki Ádámmal (1703 aug. 1.– 1769. okt. 2.)[1], a széki Teleki család erdélyi ágához tartozó íróemberrel, a „generálissal" kapcsolatba hozható irodalmi szövegek létrejöttében és közlendőjében megvizsgáljam a szerző női környezetének (esetleges) szerepét.

Ehhez első lépésként azt a kérdést kell feltennem, író volt-e.

Id. Teleki Ádám identitása és írósága

Emlékiratában sógora, Székely László id. Teleki Ádámot „tsudálatos természetű" embernek nevezi. Miben állhatott ez a csudálatos természet?

Literátus ember volt, külföldön képzett apja, Teleki Pál könyvtárához, „újsági leveleihez"[2] volt hozzáférése, és ő maga is – a körülményekhez képest – gyűjtött könyveket. Gondos nevelésben részesült. Gyermekkorát bizonyára befolyásolta, hogy apja a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságküzdelmekben részt vett, és hogy anyja családját is – Vay Ádám révén – Rákóczi-pártiként tartotta számon a közvélemény és bizonyára a császári udvar is.

* A tanulmány az NKFI K 120 197 számú pályázatának támogatásával készült.

1 Biás István, *Gróf Teleki Ádám tábornok családtörténeti feljegyzései*, Genealógiai füzetek, 1908, 6–10.

2 Családi levéltárukban többek között a német nyelvű *Europaeische Zeitung* 1722-es, az *Extraordinaire Europaeische Zeitung* 1728–1729-es, a latin nyelven megjelent *Ordinaria Relatio Diaria Continuatio* 1736-os évfolyamaiból vannak lappéldányok. Románia Nemzeti Levéltára Kolozsvári Igazgatósága, Kendilónai Teleki fond.

Idősb Teleki Ádám diáriumok sorában rögzítette élete eseményeit, és gyakorta verses formában tett kísérletet emberi kapcsolatai, lelkiállapotai tisztázására. E naplók és versek sajátos rendszert képeznek. Egyik részük szokásos köszöntő: családtagoknak szól névnapra, születésnapra, sőt gyermekeinek – Katának, Ádámnak – házasságkötésük alkalmával is ír terjedelmesebb verset; ezekben gyakran előfordul az intés verbális gesztusa. Anyjától tanulhatta a műfajt és használatát.[3] Életrajzi jellegű írásai gyakran tartalmazzák a sors mostohasága emlegetését és a maga mentsége elemet.

Külső akadémiákra unokatestvérével, gróf Teleki Józseffel (1675–1732) együtt indult; Gyulai Ferencet 1728-ban rendelte melléjük a család (azt remélve, az erdélyi adminisztrációban mint helyi politikus is szerepet kap és azt becsülettel viszi majd). Ösztöndíjas tanulmányi évei az 1720-as évek elejére tehetők, hallei diplomájának kelte 1722. Akadémiai tanulmányai közben is eltávozott Halléból (a porosz királyi udvarba – koronázásra); hazatérése előtt pedig két évet töltött a szász választófejedelem drezdai udvarban.[4]

Teleki Pál, a protestáns akadémiák szorgalmas látogatója és az ott tanultak továbbvivője elégedetlen volt Ádám fiának e külhoni stúdiumokon bizonyított szorgalmával.[5]

A széki Teleki család szokásai szerint Teleki Ádám viszonylag korán, hazatérése után kevéssel meg is nősült (1729-ben); Wesselényi Zsuzsánnát vette feleségül.[6] Rákóczi József diplomáciai manőverei kapcsán rá is gyanú hárult (udvarellenes politikai szervezkedésé), ezzel hozható összefüggésbe hosszúra sikerült bécsi útja és a végül megnyert kihallgatás Mária Terézia császár-királynőnél; továbbá az, hogy az Eszterházy ezred számára saját költségen sereget állított (három századot szerelt fel); maga is tiszti szerepet vállalt a császári seregben, az Eszterházy ezredben, bár a későbbiekben ennek a feladatnak fizikai okokból nem tudott megfelelni.[7]

3 Fiához címzett *Intelmei* ma lappanganak. Biró Vencel még látta: Biró Vencel, *Vay Kata Teleki Pálné mint nevelő*, Erdélyi Múzeum, 1939, 329–342.

4 Id. Teleki Ádám külföldi nevelődéséről lásd Rácz Emese, *„Itten kezdetiben láték más világot, az élet rendiben ékes theátrumot." Teleki József és teleki Ádám külföldi tanulmányútja (1722–1725) = Homo viator. Tanulmányok az irodalom-, nyelv- és kultúratudományok köréből*, szerk. Mihály Vilma-Irén, Pap Levente, Pieldner Judit, Tapodi Zsuzsa, Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy, Erdélyi Múzeum-Egyesület, RHT Kiadó, 2015, 147–162.

5 Az elégedetlenséget kifejező levélrészletet lásd Font Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 150.

6 A szokás voltaképpen az útra kelés előtti jegyváltás – erre Teleki Ádám a maga módján kerített sort, lásd lejjebb.

7 A források szerint túlsúlyos volt. Vö. például Hermányi Dienes József, *Nagyenyedi siró Heráklitus és – Hol mosolygó, 's hol kaczagó Demokritus = Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, s. a. r. és jegyz. S. Sárdi Margit, Bp., Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992, (Régi magyar prózai emlékek, 9), 256.

Erre az időre is datálhatók irodalmi jellegű írásai.

Küldöm verseimet Lonám Vőlgyeire
Patak le folytában kies helyeire
Rétek és Virágzó szőlők széleire
Házában mulató Ablak melyékire…[8]

A Kolozsvártól mintegy 30 kilométerre levő település, Kendilóna kastélybirtoka a 17. század végén került a Telekiek tulajdonába. Teleki Mihály, majd Teleki Pál kezdte fejleszteni, ennek gyermekeit azonban gyakran Sorostélyon, a család másik birtokán találjuk. Az író gyakori utazgatásai ellenére is ragaszkodott a lónai birtokhoz. Hosszú életű, és e birtok otthonosságának kialakításához érdemben hozzájáruló édesanyja – írásbeli megnyilatkozásai alapján kijelenthetjük – az ő számára a hely lelkét jelenthette.

Teleki Pálné, Vajai Vay Kata (1684–1768?)

Teleki Pál neje, Vajai Vay Kata 18 éves volt Ádám fia születésekor. Erős kapcsolat fűzte gyermekéhez, mondhatni, fenntartotta magának a jogot fia érzelmei felügyeletére. Férje, Teleki Pál 1733-ban hunyt el Kendilónán. Ettől kezdve Vay Kata még inkább tekinthető a család tengelyének, a gazdálkodás és a családi élet megszervezője.[9] Ádám fia neki köszönheti külföldi tanulmányidejét, *grand tour*-ját is, több ízben irodalmi formát is ad hálájának; mint a verses önéletrajzában is:

Édes Anyám ellent igyekezetemben
Nem tartott, inkább volt fel-segillésemben,
Drága jó eszközül miként kérésemhez
Elő mentem volna tanuló kedvemhez.[10]

Teleki Ádám gazdasága fennmaradását és tűrhető működését is részben Vay Kata segítette elő fia távollétei idején.[11] 1702-ben érkezett férjével Erdélybe; felváltva a

8 Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban Kolozsvári Egyetemi Könyvtár), Különgyűjtemények, Ms 2991/444.

9 Vö. Kelemen Lajos, *Széki Gróf Teleki Pálné, Way Kata családi fóljegyzései*, Genealógiai Füzetek, 1908/6, 170–171.

10 *Széki gróf Teleki Adám verses önéletrajza*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 1563.

11 Csak részben, mert Székely László önéletírása szerint feleségének, Toroczkai Klárának kellett közbenjárnia a családra nehezedő és a katonaállítást mondhatni felelőtlenül vállaló uraság hatalmas adósságai előnyös törlesztése érdekében. Lásd lejjebb.

sárdi, sorostélyi, kendilónai birtokon tartózkodott a családdal, vagy a család valamelyik bizalmas emberével. Ilyen volt Cseh Beniámin is, a kendilónai gazdatiszt. Vay Kata gyakran távol levő fia gyermekeinek nevelését is szemmel tartotta, rokon gyermekek is nevelődtek portáján.[12]

1761-es Katalin-napi versében *(„Van tizenkét kőve draga Salomonnak…”)*[13] Teleki Ádám tisztelettel, ragaszkodással, sőt rajongással keres illendő vagy inkább a hűséges gyermeki érzelmeit a legpontosabban megjelenítő – pozitívan értéktelített – kifejezéseket; anyja ezek szerint: „élte oszlopa”, „érette esdeklő kincse Tabithája”, „Isten haza híve kedves Sareptája”. A köszöntő érzelmi tetőpontjának tekinthetjük a következő részt:

> Fogytig és utolsó tseppjéig véremnek
> magamat ajánlom véréig vesémnek
> Meg alázva földig sok kegyességének
> Hív szolgája vagyok Anyai kedvének…[14]

Ez pedig nem más, mint a szolga-úr típusú viszony önként vállalt, boldogságként megélt érzelmének bűnvalló imádság-, szerződés-, egyszersmind esküformulává alakuló kijelentése!

1744 augusztusában Teleki Pálné a fiáról terjedő rossz hírekre (adósságai, seregállítási tervei hírére) reagál Kendilónáról keltezett levelében; utal arra, hogy fia a legmostohább körülmények között is számíthatott rá. „Elhiszem, hogy mint jó fiú meg emlékezel arról, hogy én sokszor majd szerencsétlenségben forgó dolgaidban minemű anyád voltam, hogy vigyáztam a te életedre mással együtt olyan rendben, hogy az én szintén elmúló életem lehessen csendességben.”[15]

Kétség nem fér ahhoz, hogy az erélyes családanya a kendilóniai nemesi udvar meghatározó, vissza az érzelmi zsarolástól sem riadó személyisége maradt csaknem elhunytáig. Temetési prédikációt felette a kolozsvári református kollégium filológia professzora, Bodoki József mondott, erős vallásosságra, az asszony (puritánus kálvinista) hitbuzgóságára utalva: „Meg-tíltottad ennek felette igaz Lélek! hogy a Te fényes és nagy Familiádból való származásod, és Uri nagyra terjedett

12 Kelemen Lajos, *Széki gróf Teleki Pálné, Vay Kata családi följegyzései 1703–1723*, Genealógiai füzetek 1908/6, 169–171.
13 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2991/444.1-8.
14 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2991/444.1-8.
15 Vö. Biró, *i. m.*, 334.

Genealogiád elé ne számláltassék, ímé látom ebben a te böltsességedet! látom a te alázatosságodat (…).[16]" Prédikált ugyanazon szomorú alkalmon a kendilónai nemesi udvar református lelkésze is, Tordai Sámuel, megemlítve a genealógia felsorolásának az elhunyttól származó tiltását, alkalmat keresve arra mégis, hogy a halott búcsúztatása rendjén a Vay, a Wass és Teleki családhoz részletesen, a Wesselényi, Bánffy, Bethlen, Kemény és utoljára Torotzkai famíliákhoz együttvéve szóljon.[17]

Édes anyját hívták gróf Vaji Katának
A'ki szerencséjét örvendé fiának
De halála után szerelmes urának
Borúlt özönébe szörnyű Bánatjának.

Ennek a kegyesség már minden munkája
Irva vagyon mennyben sok alamisnája
Haszontalanságra nem nyílik meg szája…[18]

A vers az özveggyé válást jelöli meg mint a kegyesség fokának növekedését elindító sorsfordulatot.

1939-es, az *Erdélyi Múzeum* hasábjain közölt tanulmányában Biró Vencel a Teleki-levelezés vonatkozó darabjait és Vay Kata *Intelmeit* egységes nevelői koncepció hipotézisével olvassa össze: magát id. Teleki Ádámot pedig mint Vay Kata nevelésének évtizedekig formálódó tárgyát és (legfontosabb, ha nem is egyetlen) produktumát határozza meg.[19]

16 Bodoki József, *Az igazoknak számokra készittetett mennyei jutalmat el-nyert istent-félő nagy uri aszszony néhai méltoságos Vaji Kata aszszony…*, Kendilónán, 1768. 12. 04.-én = *Halotti tanítások Vajai Vaji Kata asszony Teleki Pál özvegye felett.* (Kolozsvár: Ref. Coll., 1769), Székelyudvarhely, a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, 7525.

17 Tordai Sámuel, *Igazságnak útaiban találtatott vénségnek igen szép, ékes koronája. Néhai mélt. Gróf vajai Vaji Kata aszszony… = Halotti tanítások Vajai Vaji Kata asszony Teleki Pál özvegye felett*, Kolozsvár, Ref. Coll., 1769. Lelőhelye: Székelyudvarhely, a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, 7525.

18 Verestói György, *Magyar versek, mellyeket temetési és lakadalmi külömbözö alkalmatosságokra írt vólt Verestói György*, Kolozsvár, Ref. Coll., 1772, 64.

19 Vö. Biró, *i. m.*

Wesselényi Zsuzsánna (1712. 06. 04., Szászmedgyes –1739.04.26, Ajnácskő)
Wesselényi Zsuzsánna volt Teleki Ádám első felesége; Wesselényi István és Bánffy Kata leánya tizennégy éves volt, amikor megkérték és elígérték; tizenhat, amikor 1728. 09. 17-én „consummálták" a házasságot Kékesen.[20]

A költő-generális asszonyai sorában őt tekintette Vay Kata a leginkább alkalmasnak a családba való beilleszkedésre; az esküvő előtt például Bethlen Kata segítségét kérte az alkalomhoz illő textilnemű (ezüsttel áttört fátyolszövet) beszerzéséhez.[21]

Hogy a feleséget a szülők választották-e Teleki Ádámnak, nem tudjuk, de ifjú házas korának kedves emléke magyarországi birtokrészhez kapcsolódik:

> Kedves Ajnácskőmet én itt nem felejtem
> Holott Syrenemmel[22] kedvemre is éltem
> Anyám Gratiáját gyakron fel is leltem,
> Remenlem, míg élek vissza szerezhetem.[23]

1746. augusztus végén, németföldi táborozás idején írja a honvágy versei közt a fenti sorokat, sorra véve, megáldva családtagjait, hűséges embereit, de birtokait is. Ez utóbbiak között van, amit a bécsi temporizálás és a sereg felszerelése elemésztett…[24] Alig több mint egy évtized múlva Wesselényi Zsuzsanna Teleki Ádámné elhunytát elemzi prédikációjában Verestói György; eszerint a hadakból érkező férj és elébe az ajnácskői birtokra kiutazó terhes feleség találkozása tragédiába torkollott 1739-ben: a terhessége nyolcadik hónapjában levő asszony elhunyt a magyarországi településen. Emlékére ott két prédikációt mondtak, Kendilónán négyet. Ezek egyikében az áll, hogy a házaspárnak öt gyermeke hunyt el zsenge korban (Kata, Judith, második Kata, Ádám, Pál).[25]

---

20 Szentgyörgyi Sámuel, *Utolsó hajlékába való bététele alkalmatossága. Gyászbeszéd Wesselényi Zsuzsánna felett*, 1739, Szent György hava, 28. Quart Széch. 4616, ma: M 170.617.7

21 Az alkalom fényét növelő, különleges és értékes textilnemű kerestetését az örömanya érzelmi azonosulásának nyilvánvaló jeleként értelmezem. Vö. *Árva Bethlen Kata* levelei, s. a. r. Lakatos-Bakó Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, 2003, 10–11.

22 A Wesselényi-címerben levő szirénalakra céloz.

23 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 730. *Alázatossággal jó édes Anyámnak*…5. (3–5v.)

24 Adósságairól Rettegi György is említést tesz. Rettegi György, *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*, bev., jegyz. Jakó Zsigmond, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979, 201.

25 Tordai Sámuel, *E' világnak embereitől megszabadíttatott, és már az Isten' ortzájának szemlélésében gyönyörködő Lelki vitéz. Néhai Méltóságos R.Sz.B. Gróf Teleki Ádám úr ő Nagysága*… Kendi Lóna MDCCLXX Szent Iván havának tizedik napján. Ráday Könyvtár 3345/5 (számozatlan oldalak). A beszéd Teleki Pált az elhunyt gyermekek sorában említi.

de Susánna és Pál élnek s nevekednek
A kikben szüléi nagyon ditsekednek

A búcsúztató tehát két életben maradt gyermekkel számol. Zsuzsánna Korda György felesége lett;[26] fia, Pál egyes források szerint anyja halálakor megszakította kapcsolatát apjával és Magyarországra költözött. Szentgyörgyi Sámuel rimaszombati lelkész prédikációjában „Kegyes atyja méltatlanságán Annyával együtt kesergő Magyar országra kibujdosott Teleki Pál"-ról beszél[27]. (Teleki Ádám egy ideig reménykedett fia hazatérésében.)

Wesselényi Zsuzsánnának mint a kollégium patrónusa feleségének érdemeit a kolozsvári református kollégium diáksága terjedelmes versben részletezte.

Toroczkai Klára (1721–1753)[28]

Teleki Ádám és Toroczkai Klára 1740. jan. 12-én kötött házasságot Gyéresszentkirályon. Úgy tűnik, Teleki Ádám még Wesselényi Zsuzsánna életében írogatni kezdte a *billet doux*-kat a Kolozsvárra be-beránduló, egyébként valamelyik a torockószentgyörgyi Toroczkai-kúriában nevelkedő Toroczkai Klárának.[29] (A Toroczkai családnak Kolozsvárt is volt háza, pontosabban kispalotája.) Azt is mondhatjuk, hogy Teleki Ádám egyre problematikusabbá váló első házasságában vigasztalást gróf Toroczkai Kláránál talált, és első közös gyermekük, Klára 1740-ben meg is született. A leánykát anyai nagyanyja nevelte, leánya halála után sem akarta az apának „odaadni".

Székely László mint az osztályperekben anyagilag hátrányt szenvedő rokon írja a következőket: „A szegénj Grofné is [értsd Toroczkai Klára – E.E.] utoljára Feleségem ellen machinálódott vólt egyszer, meljről aláb. Ezen groffnénak Klára nevü leánját mint Únokáját születésétől fogva a szegénj Napóm tartatván, mikor a szegénj

26 Terjedelmes verses búcsúztatóval állít emléket később ifjú Korda Györgynek, egyszersmind a kihalt Korda családnak Gyöngyössi János. Vö. Gyöngyössi János, *Marcellus; idején el-hervadott reménységnek fia: avagy néhai méltoságos groff Korda György úr-finak emlékezetére irott versek… 1796 = Gyöngyössi János magyar verseinek második darabja*, Pest, Kilián testvérek, 1803, 390–497. Lásd erről Keszeg Anna, *„Betsesbb értz az arany rozsda-fészek vasnál." A rendiség retorikája Gyöngyössi János Korda György felett mondott halottbúcsúztatójában*, Sic Itur ad Astra, 2009, 99–116.

27 Szentgyörgyi Sámuel, *Wesselényi Zsuzsánna felett Utolsó hajlékában való bététele alkalmatosságával 1739. Szent György hav. 28*. Quart. Széch. 4616 ma: M 170.617.7

28 A név sokféle változata közül egységesen a Toroczkai névalakot használjuk a továbbiakban (az idézeteket kivéve).

29 A családnak több lakóháza is volt a településen.

grófné meg hólt[30], a koporsóba való be tételre mi minjnjájan oda mentünk vólt; a leányt el akarván akkoris venni a Gralis ur, de a szegény napóm nem adta, mint nagj anja, anjival is inkább, hogj az édes Anja halálos ágjába lelkire kötötte volt (…)."[31]

Volt ezek szerint (verseiben meg sem jelenített) apai gondja Teleki Ádámnak Önéletírásában Székely László arról is beszámol, hogy a gróf (akivel második felesége, Toroczkai Zsuzsánna révén ő is rokonságba került),[32] felelőtlenül bánt vagyonával, családja helyzetét komolyan veszélyeztette, és nem volt embere az ügyintézésnek:

> Gralis groff Teleki Ádám Ur nyúghatatlan, és nil agendo occupatissimus Ember lévén, azt tselekedte. Tartván mint második feleségét Feleségem testvérét Tóróttzkai Klára aszszonyt, igen Dali termetű, szép aszszonyt, a ki különösen szerette sokáig Feleségemet, s maga volt nagyjóbb munkás egjbe kelésűnkbe, és a ki Engemet különösön szeretett, és férjével, mint tsudálatos természetű Emberrel, adóssága s egyéb miatt szörnjü baja lévén, többire tanátsommal kivánt élni, és az Generalis Katonává való léte, Compániák állíttatása, sok adósságot rakott fel, egj Desán nevű embertöl Bétsbe, e miatt Udvartol kemélnj parantsolat jött a Generalis erőssen meg szorittatott és már született Ádám és Klára nevü Gjermekeinek nagj károkra p(rae)judiciosus contractusra lépett, az szegénj grofné hozzám jővén Alamorra, sirva panaszolt is, s kérdette, hogj mit tsinálljon ugy irtam contradictiot, retractatiot, az Groffnénak, mellyel Károlyvárra ment, s azután Szebenbe, s azzal forditották meg és el az nagj kárt, mégis soha a jó Generalis ur nékem ezt bizonj megnem köszönte, nem hogj szolgálni kivánt volna. Söt oldaloslag elég boszszusággal illetett.[33]

A Teleki Ádám által bécsi időzésével, hadseregállító ambíciójából következő költekezésével begyűjtött adósságoknak következményeit a család anyagi helyzetére Biró Vencel is tárgyalta, aki a fiát szerető, féltő, mindhalálig nevelő anya, Vay Kata szempontjából elemezte a generális pályafutását. A családi levelezésből vonható le az a következtetés, hogy fia választottjai közül csak Wesselényi Zsuzsánna volt kedvére való. Teleki Ádám bécsi temporizálása, önként vállalt külországi kato-

30 Toroczkai Zsigmondné, Teleki Eszter 1778-ban hunyt el.
31 Székely László *Önéletirása,* Kézirat, OSZK Kézirattár, Ms 4312, 715–716.
32 Székely László első felesége Bánffy Kata, a második Toroczkai Zsuzsánna volt.
33 Székely László *Önéletirása,* Kézirat, OSZK Kézirattár, Ms 4312, 715–716.

náskodása el is idegeníthette férjétől Toroczkai Klárát; a viszony jóvátételére tett kísérletnek tűnik az alábbi verses üzenet:

Ezerhétszáz ötven kettő esztendőbe
Februarius Honak hatod nap teltibe
Irtam levelemet beteges hellyembe
Kolosvarnak Farkas uttza szegeletbe
Ki irta levelét Teleki Ádámnak
Hivják *három gyermek*[34] édes jó Attyának
Vad ketske tzimerét oltalmazó Mársnak
Mind végig Bellona hivséges tagjának.

Titulus: Az én édes kedves vad feleségemnek
Ha ki meg unt engem, mégis hiv szivemnek
Adassék levelem proba jegyesemnek
Tiszta hiv jo szivvel, Claram kebelemnek.[35]

A vers a második házasság kátyúba jutásáról szól tehát alig egy évvel Toroczkai Klára halála előtt, amelynek bekövetkeztét részletesen leírja maga a megözvegyült generális Teleki Sándornak címzett levelében: „N.B. 26 july csőtőrtőkőn estve kezdett szegény feleségem rosszúl lenni. Szűlettetett Szent Mihály napján 1721 vettem el feleségül in an. 1740 12 Jan. Isten vette el az egekben magához 27 aug. virradolag negy orakor K Lonai gyászos hazamnal." [36]

Teleki Toroczkai Klárára, II. feleségére emlékezik családi feljegyzésében is, amelynek címet is ad: *Lugubris Metamorphosis*:

Anno 1753 27dik July péntek napon az édes kedves feleségemet lelte ki az hideg magam távul létiben 28 ejusdem Szebeni utambol Szamos ujjvarrol jöttem a K. Lonai Malmomban, a' hova is az édes Feleségem le jűvén Asztalhoz ült de nem ett, hanem fell kelvén ebédtűl magának Ágyat vettetvén egy kevesset alút, és akkorsem láttatott annyira rosszúl[37] lenni, mivel édes

34 Vastag tollal javítva ebből: két jó gyermek.
35 A kendilónai gróf Teleki család anyaga a Kolozsvári Állami Levéltárban: Fond Teleki de Luna 438. 190 doboz (Verses kéziratok, 3.)
36 Teleki I. Ádám levelei, Budapest, Ráday Gyűjtemény, C/64.
37 A rosszúl szó utólagos beszúrás.

> Ádámom akkór ált el[sőre láb]ra s annak nagyón őrűlt, hanem onnét fell jővén a' Malomtól estve felé le betegedett és e mai napig is mind az Ágyat nyomja 32. napja betegségének ab 27 July számlálva die 23 aug[38]

Toroczkai Klára 1753-ban hunyt el. Az őt elsirató verseket tudomásunk szerint férje nem adta ki nyomtatott formában, és a meglevő verskézirat tanúsága szerint nem is abban a senkit sem sértő formában írta meg, amely a halotti versek műfajára általában jellemző volt: nehezen fogadta el halálát, felesége rokonságát hibáztatta a kialakult helyzetért. Más kifejezésformában pedig az együtt eltöltött csaknem másfél évtized boldogtalanságáért feleségét is okolja – azért, hogy kevés gyermeket szült:

> Tizennegyedfél tőlt véle szám esztendő
> Mellyekben sok miatt történt gyászos idő
> Kedvetlen mostoha vélem veszekedő
> Kevés nap is mult el - - többire volt meddő.[39]

Itt jegyezzük meg, hogy a kendilónai személyközi viszonyokat bizonyára ismerő Verestói Görgy, a temetési prédikációra felkért püspök harmonikus együttlét emlékképét festve a gyászoló gyülekezet megríkatására számíthatott, amikor az elhunyt nevében érzelmes búcsúmonológot iktatott szövegébe:

> Oh hogy nem láthatom jó Atyámfiait!
> Oh hogy kedves Aszszony Anyádnak szavait
> Nem hallom. Fájlalom könyv-hullatásait
> És rajtam téjendő sürü siralmait.[40]

Ez a szerepvers kevésbé számol anyós és meny feszültségektől nem mentes viszonyával – de az bizonyára nem is tartozott a családon kívüli világra. Vagy inkább a közvélemény pozitív befolyásolásának szándékáról van szó, id. Teleki Ádámnak felesége betegségét és halálát újra meg újra elbeszélő, már-már mentegetőző emlékezései inkább ezt valószínűsítik.

38 Kolozsvár Állami Levéltár Kendilónai Teleki család anyaga. Teleki levelek 438. 191. doboz 356.
39 Kolozsvár, Egyetemi könyvtár, Ms. 729
40 Verestói, *i. m.*, 75.

Brezovicai Horváth Zsuzsánna (házasságkötés: 1753 után, 1764 előtt)
Id. Teleki Ádám idős korában sem óhajtotta az özvegyemberek kenyerét enni. Harmadik felesége Brezovicai Horváth Zsuzsánna; őt 1761-es, Vay Katának ajánlott névnapi köszöntőjében igaz édes társának nevezi, de mintha tapintatlan iróniával ki is szerkesztené (a testi kapcsolattól való elzárkózása miatt?):

Igaz édes társam alázatosságát
Ajánlja hivséggel holtig leányságát
Groff WAY KATÁnak szentelte lányságát
Szentelte? 's többiti mindenben sokságát.[41]

Az ő nevében is búcsúzik elhunyt anyjától Teleki Ádám, amikor gyászversében „mostani társam"-ról szól. Rettegi György szerint Teleki Ádám számára ez rangon aluli házasság, de nem csodálkozik rajta, úgy véli, az ő rendjéből (értsd a főnemességből) senki nem ment volna hozzá. Az indokot nem részletezi.[42]

Mária Terézia császár, király
A királynőnek kíván a kedvében járni id. Teleki Ádám, amikor sereget szerel fel és felajánlja – saját vezényletével – a császári hadsereg számára. Tehát nem sokkal házasságkötésük, 1740 után magára hagyja második feleségét. A második asszony, Toroczkai Klára búcsúztatójában egy pesti evangélikus lelkész említi Teleki Ádám udvari kegyeleminstálását:

Valának sok bajos dolgai férjének
Mellyek nagy sebeket hogy szivén ejtének
Nem ada nyugalmat addig elméjinek
Míg Bétsben nem vivé nagy terhét igyének.

Ez azonban Teleki Ádám önéletírásában másként fest: tisztségkérésként és csak mellékesen, a gyanú eloszlatására tett kétségbeesett kísérletként (1744. június elejétől szeptember végéig járta az udvari kérelmezők bürokratikus labirintusait):
„Anno 1744 Die 9na Juius érkeztem bé Bécsben és szállottam a Landstraczban az Aranyos Angjalhoz." Két nap múlva: „Délután Schömbroumban Felséges

41 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2991/444.
42 Rettegi, *i. m.,* 200–201.

Asszonyunk kegjelmes kezeit meg csokoltam, és a Felséges Corregensnél audientian voltam." (…) „Voltam Camerae Referendarius Fekete uramnal" (…) „Kétszer voltam Rimanoczi urammal és Groff Bethlen Gábor urammal. Az után Schonbrunnban Felséges Király Aszszonyommal igen privatissima Audientiam volt (Doboka vármegye fő ispánsága iránt valo Solicitatiomat declaralva)."[43]

A kiszólások, az ügyintézés lelkiismereti aspektusa szolidáris olvasót is feltételeznek. Bizonyára nem szívesen vállalta az alkukat, amelyek árán a Rákóczi-pártiság gyanúját elháríthatta magáról. Tény, hogy nem bízza a véletlenre a róla fennmaradó képet. Június 25-én jegyzi fel: „NB Sok Argumentumimat pennára nem tehetem, mellyeket itten keserves szívvel declaraltam." „Minden particularitásokat pennara nem tehetek, de az egy Felseges Nehai Carolus Csaszar előtt tett absolutiomnak artatlansagan kívül soha is ollyan szerentsém nem volt."[44]

A róla szóló gyászbeszéd tartalmait még meghatározhatta id. Teleki Ádám. Nem kell meglepődnünk azon, hogy azok sorában, akiktől búcsúzik, mert élete folyamán jelentősek voltak számára, előkelő hely illeti meg a császár-királynőt mint jótevőjét.

A kedvenc lány: Zsuzsanna

Éppen Teleki Ádám verséből rekonstruálhatjuk életkorát: apja köszöntőjében a gyermekek (Pál, Ádám) neve mellett Katáé még nem jelenik meg, a vers tehát valamikor az 1740-es évek közepén keletkezett. „Szívem rejtékében plántáltatott szép kints"-nek, „az lónai háznak ékes Nimphájának", „liliumnak" nevezi a leánykát – s mulatságos hasonlattal él („te vagy kebelemben, házamon mint kilints"), sajnos, Zsuzsanna nem ért felnőttkort.

A makrancos Kata

Teleki Ádám Toroczkai Klárától született, Kata nevű leánya Rhédey Farkashoz ment feleségül. Apja a férjválasztással nem értett egyet; hogy a Rhédey család vagy a vőlegény (könnyelműnek ítélt előélete) ellen volt kifogása, itt most kevésbé fontos. Mintha gyermekei felnőtté válásának gondolatával birkózott volna nehezen… Ekkoriban anyja, Vay Kata betegeskedett, ő pedig az özvegyi bánatból való kibontakozás állapotát kezdte élni. Kata a Lónához közeli Dobokára, a

43 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 993.

44 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (az Erdélyi Múzeum-Egyesület anyagából), Ms 1884. *Teleki id. Ádám naplója* (valószínű, hogy 1739-ből).

Rhédey-birtokra költözött. (Az írás szokását, a verses levelek és köszöntők írását következetesen gyakorló apja verses intelmekkel fordult feléje is.)

Megjegyezzük, hogy Teleki Ádám Kendilónán nevelkedő leánygyermekei között volt már Kata nevű; négyéves korában hunyt el (temetése: 1730. július 30-án). Nagyanyja, Vay Kata lelkifurdalással emlegeti, hogy nem törődtek vele kellőképpen.

A másik Kata nem sokkal nagyanyja elhunyta után már férjhez kívánkozott. Ez az „illetlen időzítés" is oka lehetett apja versbeli kedvetlenségének; a későbbiekben azonban a családi kötelékek értékét hangsúlyozza ismét; saját betegsége, de lánya távolléte, sőt gyöngélkedése is aggasztja (ekkorra már megszületett Kata fia, a kis Rhédey Ádám):

Beteges vóltodon nagyon is busulok
Meg nem irod okát, fel sem is találok,
Jövő Septembernek napiban számlálok
Melly gondolatimban, azon meg is állok[45]

Teleki Kata, Rhédey Farkasné, majd Alvinczy Gáborné gyászkönyvét 1810-ben a Református Kollégiumban nyomtatták ki: *Két halotti beszédek, és egy gyász-oszlopa, néhai gróf széki Teleki Kata ur aszzony ő nagyságának, és kedves kisded unokájának, Kis Rhédei gróf Rhédei Ádám urfinak utolsó tiszteletekre*, Kolosvárt, Nyomt a' Ref. Col. Betüivel, 1810. Az első szöveg Incze Sámuel, a kolozsvári református egyházközség első papja tollából származik: *Vérségi szeretet;* a második Szilágyi Sámueléből, aki „rendes Professor a kolosvári Réformátum coll. köz. hist. Sidó görög és Római Literaturában": *A tiszta aszszony és elein földé lételt* 1809. dec. 17., a harmadik címe pedig *Gyász oszlopa* – szerzője identitását K.B.S. szignó rejti.[46]

Legényember mulatságai

Életére való egyik visszapillantásában id. Teleki Ádám különös figyelmet fordít személyi kapcsolatrendszere hölgyekkel való részeire. Drezdai, berlini udvaronc életéről is feljegyez emlékezetes mozzanatokat. Verses önéletírásában, amelyet Biró

45 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2991/445. *(Édes jó leányom, légy jó egészséggel…)* K. Lona, 1765. aug. 25.
46 A szerző talán Kövesdi Boér Sándor.

Vencel is vizsgált,[47] felidézi akadémiákra való kiutazása, majd a fejedelmi udvarokban való forgolódása idején kisasszonyokkal kapcsolatos hosszabb-rövidebb ügyeit is; megrendezett „szemben levését", majd jegyességét egy magyarországi leányzóval (Galambosi Sárával), sőt a mátkaság végét:

Csak hamar Bényei Györgynek egy levelét
Vészem, mellyben irta, Sárám a' szerelmét
Lónjai Ferentznek atta, s mint Jegyesét
Tartya, változtatta tőllem az elméjét.

Melyly dolog énnékem örömömre esett
Hogy ekként meg-váltam, 's szabaddá tetetett
Személlyem, és attol szabadulást is vett
Mert bizony énnékem nem is igen tettzett.[48]

Versbe szedi továbbá külföldi ártatlan időtöltéseit (s „hírbe keveredését") öreg nyelvtanára kisasszony-lányaival. Versben és némi öniróniával részletezi táncos bravúrjait, sőt veszedelmesre forduló enyelgéseit egy férjes asszonnyal (Zichy Péterné Bercsényi Zsuzsannával), vagy egy előkelő táncospárjával, a „lutheránus Sinzendorff kisasszonnyal"[49] (mondhatni, magas rangú magyar vagy osztrák hölgyekkel).

Szülei iránti engedelmességét jelöli meg, mint annak az okát, miért nem vette feleségül a szerelmes természetű Sinzendorff kisasszonyt.[50]

47 Biró Vencel, *Teleki Ádám és Erős Ágost lengyel király* = B. V., *Képek Erdély múltjából*, Kolozsvár, Minerva, 1937, 65–75.

48 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények, Ms 1563, 51.

49 „Sinzendorff Kis Aszszony ki volt Lutherána/jeles szép termetű éppen mint Diána/Hogj vélem gyakorta kedvére tántzolna/Mesterkedék miként kedvembe juthatna./[51 v.] Édes Annya őzvegy jó Aszszony, és jeles,/Néki egy leánya volt ez kellemetes/Személlyem annális lenni tekintetes/Kezdett, voltis végiglen szép emlékezetes./E' kegyes szollita gyakran a' Tántz körben/Hogj estem nékie nagjon szerelmében, /Ne útállyam őtet, vegyem kebelemben./E' drága szűz hamar megis betegedetett/Hogj személlyem néki szerelmében esett/Doctor oda hivatván, tette feleletet/Tudgya mi az oka 's ki tette e' sebet./Titkonn a Nagj Aszszony magához hivatott/Kért a' leányának ne tegyek több okot/betegségre, hanem jó resolutiót/Adjak, s' tégjek vélle rendes házasságot./El menék leányához, véle-is beszéllék/Egjebet tsokoknál néki nemis adék/beszédemmel szive annak erőssödék,/ És semmi egyebet nem is resolválék." Egyetemi Könyvtár Kolozsvár, Ms 1563, 51. Más, korabeli változat: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 730, 6 v. (*Cantio elegans, Sive descriptio Vitae Humanae partim Correcta, 5-8). partim Composita, ab Adamo Comite Teleki de Szék, Trajecti ad Mosam ad Pagum bany penes Alt-Pilsen 1746 2ta 8bris)*

50 *Uo.*

Katonaként

Bizonyára anyja szemrehányó leveleinek is következménye az a komoran bibliás hangnem, amely az *Élete leírása*[51] címet viselő költeményt jellemzi. A Meuse folyása mellett immár meg is élve a hadviselés tapasztalatait, 1746-ban id. Teleki Ádám bűnvalló imádságában, amelyet saját megfogalmazása szerint is részben szerkesztett, részben írt, az *ubi sunt* toposz asszonyokra vonatkozó részével talán saját ifjonti kalandjaitól is búcsút kíván venni:

Hol vagyon Juditha? Kegyes Catharina?
Hová let bűneit száno Magdaléna?
Eszther királyné mint egy egész Columna?
Aszszonyok és szűzek elmúltak magokba.

Ennyi sok szép szűzek és kegyes személlyek,
A világ Leánnyi, s azoknak seregek,
Ell hultak és multak sok győnyőrűségek
Válogatás nélkül a sírbe tétettek.[52]

Végül a kérdés

Értelmiséginek tekinthető-e idős Teleki Ádám? Hazájabeli és külföldi stúdiumai nyomán sem volt hajlandósága a folyamatos tudományművelésre vagy önálló politikai-közéleti szereplésre, bár életmódja (könyvgyűjtés, újságolvasás, tudósok és tanuló ifjak támogatása, gazdálkodás) céltudatos és a közösséget is érintő viselkedést mutat. Íráshasználata méltó a figyelemre. A művészet mágikus szerepe érvényesül abban az írásszokásban, amely életét végigkíséri; prózát, verset, írásos jelet hagy, a legszemélyesebb módon értelmezi környezetét és rögzíti lélekállapotait.

Az íróság mint hivatás kialakulása előtt másfélszáz esztendővel egy másféle literátusság jellemzi őt: a személyes kapcsolatok megélése és az írás képessége közötti kis távolság, a saját élményvilág jelentőségének mondhatni, modern tudata, a saját életút új meg új változatú elemzése. (Hasonlóan járt el Kazinczy alig fél

51 *Descriptio Vitae Humanae partim correcta, partim composita* ab Adamo Comiti Teleki de Szék Colonello,Trajecti ad Mosam in pago Boni Penes Alt Pilsen situato 1746 2da 8br. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 3604.

52 *Uo.*

évszázaddal később, de mindent el is követett írásművei szélesebb nyilvánosság elé juttatásáért.) Honnan ez az írókedv; és kikben jelölhető meg az író közönsége (van-e a kendilónai nemesi udvaron vagy az erdélyi keresztül-kasul sógorosodott magyar nemesi körön kívül ilyen)?

Milyen jövendő várt e magányos magyar szerzőre? Szerzőnek tekinthetjük-e, ha kéziratban maradt írásait tekintve nem számolhatunk kora nagyobb nyilvánosságával? Líraiságnak nevezhető-e a több alkalommal újrakezdett, kiegészített verses életkrónika, a 18. század erdélyi magyar nemességének szövegvilágához mérten is egyéni hangú írásmód: archaizálás ez vagy egy eltűnő félben levő versbeszéd szokásszerű használata?

Van-e itt valami más képlet is, mint az ünnepeket a családi hagyomány szerint verssel is ékesítő egyéni „időkedvesmulatás"? A Rádayakkal Pécelre és Pestre, a Telekiek közül főként Teleki Sándorral, id. Lászlóval Szebenre, Gernyeszegre, anyjával levelezve Kendilónára figyelő „rossz diák" életútja, strófa- és rímhasználata ugyan Amadé Lászlóéhoz is hasonlít, de nyelvezete a mostanában leginkább közköltészetnek nevezett terjedelmes szöveganyagból lehet számunkra inkább ismerős.

Autoriter édesanyja, háromszori házassága, leánygyermekei, kiterjedt családja egyéb nőtagjai, általában az ismeretségi körébe tartozó nők erőteljesen befolyásolták (írásaiban is megmutatkozó) személyiségképét. Verselése egyébként formai újításokra nem törekszik, könnyen folyó, sok képpel teljes, érzelmi töltete erős.[53] Költészete középpontjában saját élete áll: folyamatos reflektálás az életre mint örömünnepek és megpróbáltatások sorára és kísérlet e „megpróbáltatások" korrekciójára is. Moralizálni talán anyjától, verselni ma sem tudjuk, kitől tanult. Életvitelének legfőbb nyilvánosságformáját édesanyjával való kapcsolatában jelölhetjük meg. Udvarlásainak, sőt házasságainak, apaságának története társadalmi és érzelmi kudarcok sokaságát is jelenti – de ez talán nem is tanulmányba: regénybe kívánkozik.

53 Id. Teleki Ádámról lásd még e tanulmány szerzőjétől: Egyed Emese, *Apák és fiúk a széki gróf Teleki családban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. Biró Annamária, Boka László, Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó–reciti, 2014, 79–95.

Biró Annamária

AZ ÉRTELMISÉGI SZEREP KRITÉRIUMAI A 18. SZÁZAD VÉGI LAPSZERKESZTÉSI GYAKORLATBAN*

Dolgozatomban 18. század végi szövegek újraolvasásával, a sajtóorgánumok megindulásának vizsgálatával arra teszek kísérletet, hogy elhelyezzem a korabeli újságírókat a korszak szellemi közegében. Próbálkozásom kísérlet, egyelőre csak néhány szempontot kíván felmutatni, hiszen a professzionalizáció előtt maguk az újságkészítők sem tudták meghatározni saját szerepüket, sőt, igen kevés az erre való reflexió. Ráadásul ebben az időszakban még a tudós kategóriája sem differenciálódott, gyakran használják gyűjtőfogalomként annak ellenére, hogy történnek kísérletek a pl. szépírók kiválására. A magyar nyelvű sajtó megindulása idején magyar nyelvterületen még nem beszélhetünk polgári nyilvánosságról, sőt a mintaadó német lapok is csak fenntartásokkal építhetők be a Jürgen Habermas által konstruált rendszerbe.[1] A hitelesség és a legitimizáció is kérdéses még: szavahihető-e a híreit, tudósításait több forrásból beszerző újságíró, ki és mi hatalmazza fel arra, hogy a közösség irányító szerepében szólaljon meg? Ezért gyakran más intézményekkel való egyesülésben képzelik el a tevékenységüket. Jelen dolgozat tehát az újságírói hitelességgel, a sajtómunkások és tudós társaságok kapcsolatával, valamint a politika és újságírás kérdéskörével foglalkozik. Ez utóbbi azért is fontos, mert az államvezetés igen korán felismeri a sajtó manipulatív jellegét, tehát politikától független újságírás már a 19. század elején sem tételezhető. A közösség irányítása, a véleményalkotás viszont az értelmiségi magatartás egyik alapkategóriája, így ha az újságírót értelmiségiként tételezzük, azt kell látnunk, hogy már igen korán szembe kell néznie azzal a problémakörrel, hogy a politikai elköteleződés és az értelmiségi függetlenség hogyan egyeztethető össze. 2006-os tanulmányában Gyáni Gábor felhívja a figyelmet arra, hogy az újságírói hivatás története szerves

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Jürgen Habermas, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp., Gondolat, 1971.

része az értelmiség társadalomtörténetének, hiszen itt is jól nyomon követhető, miként válik az egzisztenciálisan független értelmiség alkalmazotti értelmiséggé[2] – jelen esetben az államvezetés által alkalmazott és befolyásolt véleményalkotóvá.

Induljunk ki Pánczél Dániel 1799-es, a *Bécsi Magyar Merkurius*ban megjelent kijelentéséből, amely már a 18. század végén az újságírói szerepkör ellentmondásaira hívja fel a figyelmet:

> A tudósok litterátus Harlekineknek tartják őket, a világ nagyjai keveset gondolnak velek, az olvasók hazugoknak nevezik, az asszonyok pedig egy friszért az újságírónál gyakran nagyobbra becsülnek.[3]

Már ebben a rövid szövegben is megtörténik egy viszonylag erőteljes szétválasztása a tudósi és újságírói szerepköröknek. A tudós a véleményalkotó, aki elismeri ugyan az újságíró tanultságát, műveltségét, de megbízhatatlannak, talán még szerencselovagnak is tartja őt. Legalább van véleménye róla, tehetnénk hozzá, hiszen az idézet további részében a szerep megítélése még negatívabbra fordul: a politikai szféra nem foglalkozik vele, az olvasók (kik lehetnek?) szavahihetőségükben kételkednek, a nők pedig olyan szakmai kompetenciákat becsülnek többre, amelyeknek eredménye rövid életű ugyan, ám látványos és a mindennapi életben az aktualitást (megfelelő hajviselet) biztosítják – amely aktualitás a tájékozottság szinonimája is lehetne. A fodrász képes tehát az európai trendekhez felzárkóztatni őket, az újságíró – akinek a szellem felzárkóztatása lenne a feladata – nem. August Ludwig Schlözer szerint viszont az európai kultúrtörténetben nagyon jelentős szerepük van az újságoknak: a szabad véleménynyilvánítás, a hírek és események szakszerű bemutatása és értelmezése tette Európát azzá, amilyennek ő azt a 18. század végén látni szeretné.[4] Tanítványainak – akik közé a magyar nyelvű újságírás úttörőjét, Rát Mátyást is soroljuk – azt sugallta, hogy egyetlen ország sem válhat európaivá sajtótermékek nélkül.[5]

2 Gyáni Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából*, Médiakutató, 2006, tavasz, http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet/ (Letöltés: 2018. 05. 30.)

3 Idézi Kókay György (szerk.), *A magyar sajtó története I.*, Bp., Akadémiai, 1979. Elektronikus kiadás: http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/79.html (Letöltés: 2018. 05. 30.)

4 August Ludwig Schlözer, *Theorie der Statistik, Einleitung*, Göttingen, 1804, 78. „Zeitungen – mit einem Gefühl von Ehrfurcht, schreibe ich dieses Wort nieder. Zeitungen sind eines der großen CulturMittel, durch die wir Europäer, Europäer geworden sind."

5 Az már más kérdés, hogy a nemzeti nyelven írott sajtótermékeket nem minden esetben üdvözölte. A tudósok tájékozottságát féltette, elképzelhetetlen ugyanis olyan tudós, aki minden európai nyelven olvasna.

Tudós hazafiság és újságírói szakma

Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű sajtó indulásakor a lapok szerkesztői legtöbb esetben nem merik az önálló véleményformálás terhét vállalni. Ennek egyik következménye, hogy a hírlapok nagyon sokáig megmaradnak a referáló újságok szintjén – bár ehhez a cenzúraviszonyok is nagyban hozzájárulnak. Másik következmény pedig a tudós társaságok és a folyóiratok, zsurnálok szoros összefonódása. A tudós társaság lehetne az a háttérintézmény, amely biztosítaná a hitelességet, kontrollt gyakorolna az általa kiadott lap fölött, ezáltal válhatna véleményalkotó fórummá. Ha elfogadjuk, hogy a magyar nyelvű sajtó a német – és főleg a bécsi német – nyelvű sajtó mintájára jött létre, akkor ez a modell könnyen leírható, ahogyan az ettől való eltérések is. Kezdetekben a lapok legitimitását a nyomdász biztosította, hiszen a császári-királyi privilégiumot ő birtokolta, a lapban megjelenő tartalmakért neki kellett vállalnia a kockázatot. Így történt ez az 1771 és 1776 között megjelent *Privilegierte Anzeigen* című lap esetében is, előbb Emerich Felix, később pedig a Ghelen nyomda van feltüntetve. A politikai szerepvállalás, a cenzúra előírta szabályok betartása a feladatuk, ez viszont nem teszi lehetővé a tudós világ előtti hitelesség megteremtését. Ezért van szükség a háttérben munkálkodó társaságra, amely a lap irányultságát is megszabja.[6] A társaság tagjai ugyanis patrióták, akik a haza java érdekében munkálkodnak,[7] de nevük nem kerül a nyilvánosság elé. A levelezői-tudósítói hálózat kiépítése is innen indul, a szász Johann Seivert révén a hálózat egy-egy eleme öröklődik is. Később ő ugyanis átkerült a Karl Gottlieb Windisch vezette *Ungrisches Magazin*hoz, aki levelezői hálózatát tudósokból (Johann Seivert, Cornides Dániel, Benkő József, Conrad Dominik Bartsch) építi fel, ezáltal biztosítottnak vélheti a tudományosan megalapozott, hiteles tudósítást.[8] A tudósítók jelen esetben még nem bérért dolgoznak, maga az újságíró is tekinthető egzisztenciálisan független véleményalkotónak, az anyagiak tehát nem

6 Bernád Ágoston Zénó, *Philippides von Gaya és a Privilegierte Anzeigen = Irodalomértelmezések a felvilágosodástól napjainkig*, szerk. Egyed Emese, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2014, 157–167.

7 *Ankündigung von der Herausgabe der kaiserl. königl. privilegierten Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erbländern*, Wien, Ghelen, 1771, 2. „Eine Gesellschaft wohlgesinnter Patrioten, hatte vor einigen Jahren, unter andern gemeinnützigen Bemühungen sich entschlossen, Nachrichten aus sämmtlichen kaiserl. Königl. Erbländer zu sammeln, und … zum Druck zu befördern, und öffentlich heraus zu geben."

8 Andrea Seidler, *Gelehrter Diskurs und die Entstehung der ersten Gelehrten Zeitschrift in Ungarn im späten 18. Jahrhundert = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in der Habsburger Monarchie im 18. und 19. Jahrhundert*, hg. Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien, LIT 2007, 17–48.

befolyásolják a tudósítás milyenségét. Az egyedüli mérce a tudományosság mércéje még a természeti hírek vagy napi események leírásában is.

A korszak egyetlen, valóban működő tudós társasága az Aranka György által vezetett *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*.[9] Érdekes, hogy bár a kezdetektől törekednek a tudós társaság és egy leendő folyóirat kapcsolatának megvalósítására, ezt a tervüket végül nem tudják megvalósítani. Egyed Emese hívja fel rá a figyelmet legutóbbi tanulmányában, hogy már a társaság egy korai ülésén (1793. december 10-én) jegyzőkönyvbe veszik: „Szükségesnek ítéli a Társaság a magyar hazának esztendőnként egy-egy naplókönyvvel vagy úgynevezett journállal is szolgálni."[10] Ennek tagolását a következőképpen képzelték el: Európa politikai aktualitásai (I. rész); a Habsburg-birodalom érdemleges történései (II. rész); a tudomány külföldi eredményei és a megjelent jelentős könyvek (III. rész); ugyanez a hazai magyar vonatkozásban (IV. rész) és végül a belföld gazdasági-társadalmi aktualitásai, de időjárási tudnivaló is (V. rész), ami tökéletesen megfelel a korábban említett német mintáknak. Bár említett tanulmányában Egyed Emese megkérdőjelezi Aranka György szerzőségét, *A' Magyar Nyelv Mivelése 'Sengéjének II. Szakasza* című műben a fenti példákra a szerző mintaként hivatkozik, azaz a tudós társaság és a zsurnált egymástól elválaszthatatlannak tételezi.[11] Bár 1796-ban megjelenik ugyan a Nyelvművelő Társaság egy munkája[12], amelyet akár folyóiratként is felfoghatunk, nem a tapasztalatból származó tudás miatt, hanem a tudós társaság legitimáló funkciójából adódó pozícióért fordul Kis János Aranka Györgyhöz 1797-ben tanácsért egy folyóiratterv kapcsán. 1797. 06. 30-án Nagybarátiból címzett levelében jelzi szándékát, ugyanakkor finoman arra is utal, hogy baráti társaság tanácsadásával tervezi lapjának megindítását.[13] Augusztus 11-én kelt leve-

9 Történetéhez lásd Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai kiadó, 1955; *Aranka György erdélyi társaságai*, s. a. r. Enyedi Sándor, Ugrin Aranka, Bp., Szépirodalmi kiadó, 1988; Dávid Péter, *„Itt van a' legvégső óltára Pallásnak": Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013.

10 Jancsó, *i. m.,* 141.

11 „Tiz esztendővel azután 1771ben az igen Tudos, és érdemes Trsztyánski Dániel Ur egy Társaságot kőtőtt az emlitett Vindisch, Veszprémi, Seiwert, Cirbesch, és két Klein Urakból. Annak Tárgya volt nevezetesen M.Országnak Főld le irása szerint valo természeti esmérete, és a' Haza történeteinek, a' régi Királyok Leveleiből, pénzekből, 's kőre valo Irásokbol valo világosittása. Munkájokot adták ki Bétsben illyen Titulus alatt: Kaiserliche Königliche Privilegirte Anzeigen."

12 *A' Magyar Nyelv-mivelő Társaság munkáinak elsö Darabja,* Szeben, Hochmeister, 1796.

13 Kis János Aranka Györgynek, Nagybaráti, 1797. 06. 30., MTAKK, M. Irod. Lev. 4r. 146. sz. Vass József másolata, 47–48. „Egy magyar Journál kiadása felől való igyekezetünkben is tanácsoddal s itéleteddel fogok rövid idő mulva élni, ha megengeded, és ha barátimmal elébb bővebben beszélhetek, a kiknek plánumom már kezekben van." A levelet kiadta Enyedi György, *Kis János és Aranka György levelezése*, ItK, 1986, 168–169.

lében azonban konkrétabb segítséget is kér. A tudós társaság egyrészt az autoritást biztosítaná, másrészt Kis az anyagi fedezetet is tőle várná:

> ne sajnáld első leveledben az én planumomról itéletedet megírni. Nem lehetne-e úgy intézni a dolgot, hogy Ti is egyesítenétek velünk magatokat, s autoritástok által nyernétek meg több érdemes irókat az együtt dolgozásra. A nyomtatás az erdélyi Társaság költségén lehetne, ha kitelhetnék. De a planumban elébb legalább a rendes munkás társaknak meg kellene egyezniek. Azonban itéletedre hagyok mindent.[14]

Aranka György figyelmét természetesen nem kerüli el a második kitétel sem. Míg a szellemi támogatást, a társaság véleményalkotó szerepét biztosítani tudja, az anyagi fedezet előteremtése elképzelhetetlen a folyamatosan pénzügyi problémákkal küzdő társaság számára.[15] Aranka anyagi szempontból egy fordított modellt képzel el, ezáltal Rát Mátyás, Révai Miklós vagy akár Péczeli József elképzeléseihez alkalmazkodik, amelyek szerint az újságot kiadó nyomda bevételeiből lehetne akár egy tudományos társaságot is támogatni. A független véleményalkotás problémájára nem térnek ki, kérdéses viszont, hogy amennyiben a lap és a tudós társaság között anyagi függőségi viszony alakulna ki, milyen mértékben biztosíthatná a társaság a hitelességet. Az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* mögött nem áll tudós társaság. A szerkesztő, Rát Mátyás maga által többször is sérelmezett kevés pénzért végzi a szerkesztést, és alapvetően ő egy másfajta autoritási modellt követ az imént vázolthoz képest. Az ő publicisztikai mintája a göttingai tanár, August Ludwig Schlözer által meghonosított politikai újságírás. Schlözer mögött nem állt tudós társaság, bár mint a korszak egyik leghíresebb egyetemének oktatója, az ő kompetenciáit a tudós világ sem kérdőjelezte meg, és az irodalomtörténeti legendák szerint a politikai szféra legmagasabb szintjein is odafigyeltek lapjaira, a *Briefwechsel*re és az azt követő *StatsAnzeigen*re.[16] A lapszerkesztő mint abszolút autoritás Rát Mátyás tetszését is elnyerte, és a napi hírek, kritikák meghonosításában

14 Kis János Aranka Györgynek, Nagybaráti, 1797. 08. 11. Enyedi, *i. m.*, 170–172.

15 Aranka György Kis Jánosnak, 1797. 09. 15. Enyedi, *i. m.*, 173–176. „Ezen felűl, ha néktek tetszenék, az én vélekedésem szerént közelebb is lehetne egyesülni. Talán a Társaság neve nevelné valamennyiben a Journál világát; talán nem olyan könnyen érné az a szerencsétlenség, mely az elenyészett jeles igyekezeteket érte nemes Magyarországon."

16 Véleményére, közleményeire Mária Terézia és II. József is odafigyelt. Lásd Martin Peters, *AltesReich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*, Marburg, LIT Verlag, 2000, 221.

maga is követte. A sajátos magyar helyzetből adódóan a lap pozíciója is fordított: maga a sajtó kell küzdjön azért, hogy egy tudós tásaság létrejöttének szükségességére felhívja a figyelmet. Kókay György többször is visszatér rá tanulmányaiban, hogy Révai Miklós mint a *Magyar Hírmondó* szerkesztője már a nyolcvanas évek elején arra törekedett, hogy lapjával az akadémiai program megvalósításáért küzdjön. De mivel azt kellett tapasztalnia, hogy az újságkiadás jelentékeny haszna a nyomdász-kiadót illeti, saját lap, és egyszersmind saját nyomda alapítására gondolt, amelynek jövedelmét az irodalom támogatására szándékozott fordítani.[17] A későbbi *Magyar Museum* és *Uránia* lapok mögött is a hitelességet, a megszólalás jogosságát biztosító társaságok álltak, Kazinczy Ferenc viszont az egyszemélyes lapszerkesztési modell hagyományát viszi tovább, ahogyan a hírlapok esetében Rát Mátyáshoz hasonlóan Szacsvay Sándor is ezt teszi Bécsben. Tudós társaság és anyagi bizonytalanság kapcsolatára Péczeli József esetében is találunk példát: ő abban az esetben tudna egy létrejövő tudós társaságot támogatni, ha *Mindenes Gyűjteményére* összegyűlne 1000 előfizető. Ehelyett csupán 137 állandó olvasóra számíthat, ezért neki is egyedül kell folytatnia munkáját. A sajtó által (anyagilag is) támogatott tudományosság modelljét Görög Demeternek és Kerekes Sámuelnek sikerült először megvalósítania, meghonosították a pályázati modelleket, és nem csupán lapszerkesztőként, hanem könyvkiadóként is működtek.

John Lukacs írja, hogy a közvélemény klasszikus kora a 19. század első fele, amikor a közvélemény nem a többség, hanem egy politikailag tudatos kisebbség véleményét jelentette.[18] A magyar sajtó megindulásánál szintén ezt látjuk. A lapszerkesztők véleményét legitimálhatja a mögöttük szerveződő tudós társaság, de több esetben elegendő autoritást biztosít a képzés, amelyben részük volt, vagy – például Kazinczy esetében – az az esztétikai tudatosság, amelyet általános érvényűnek tekintenek.

Az újságírói hitelesség

A kérdés a továbbiakban az lehet, hogy a publikum elfogadta-e a lapszerkesztők önként kijelölt szerepkörét, illetve hogyan viszonyultak maguk az újságírók az általuk közölt hírek igazságtartalmához. Pánczél Dániel ez esetben is igen nega-

17 Kókay György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra,* Bp., Universitas Kiadó, 2000, 119.
18 John Lukacs, *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete,* Bp., Európa, 2004, 123.

tívnak tartja az újságírók publikum általi megítélését: „Egyik olvasója patrióta, a másik respublikánus, a harmadik monarchista, és midőn az újságot olvassa, mindenki a maga gondolatja szerént káromkodik. Hazugnak, mindennek neveztetik a szegény újságíró."[19] Itt tehát annak a tézisnek a felismeréséről van szó, hogy nem létezik abszolút igazság, és nem lehetséges a referáló újságírás sem. Az újságíró, véleményének hangoztatásával, csak bizonyos körök helyeslését nyerheti el, a vele egy véleményen levőkét. A magyar nyelvű sajtó indulásakor azonban még nem így tételeződik a probléma. A *Magyar Hírmondó* egymást követő szerkesztői más-más elvet vallottak az újságírói hivatásról, ezzel összefüggésben pedig a hírek, tudósítások igazságtartalmáról is. Mint korábban már említettem, Rát Mátyás a schlözeri modellt követi lapjának tervezésekor, bár a politikai véleménynyilvánításnak nem biztosít akkora teret, mint Schlözer, aki göttingai tanár lévén volt sokáig cenzúramentességet élvezett. Monográfusa, Martin Peters Schlözer újságírói tevékenységéről értekezve fontosnak tartja szétválasztani a „Gelehrter" és „Gebildeter" fogalmakat, míg az elsőt a rendi berendezkedéshez köti, vagyis a tudós fogalmához a nemesi értékek is hozzárendelődnek, a képzett, művelt kategória ezektől mentes. H. E. Bödeker nyomán Schlözert a képzett, művelt újságíró mintapéldájának tartja.[20] Schlözer maga az újságírókat külön rendként képzelte el, amelynek feladata a politikai szféra kontroll alatt tartása lenne. Láthatjuk, hogy ebben a modellben az újságíró magasan képzett, mind a tudós, mind pedig a politikai szféra fölött álló értelmiségiként jelenik meg, akinek véleménye befolyásoló hatással van a közösségre. A hírek igazságértékéhez azonban ő maga is szkeptikusan viszonyul. Önmagát – és minden újságírót – gyűjtőként képzelte el, aki egyéni megjegyzésekkel látta el a beküldött tudósításokat, de azok valóságtartalmáért nem vállalt felelősséget.[21] Nem a hír igazságtartalmán van tehát a hangsúly, hanem az interpretáció milyenségén. Az események, történések csakis a nagy államszerkezet egészén belül értelmezhetők, a hatásmechanizmusok előrevetítése az újságíró legfőbb feladata. Hasonló elképzeléseket vall a tanítvány, Rát Mátyás is, aki a forráshasználatban és a véleményalkotásban is követi egykori tanárát. *A magyar hírlelő levelek eránt való tudósítás* 11. pontjában fogalmazza meg erre vonatkozó elképzeléseit:

19 Kókay, *A magyar sajtó..., i. m.,* 187.
20 Peters, *i. m.,* 29.
21 *Uo.* 222.

> A külföldi nevezetes történetek és találmányok felől való tudósításokat, amennyire lehetséges lészen, a kútfőből, azaz minden nemzetnek tulajdon írásiból s hírlelő leveleiből fogja venni, és magyarul érthetőképpen, mulatságosan s az olvasóknak értelmekhez, hasznokhoz alkalmaztatva, maga szavaival előadni és megírni. (…) Azon dolgokat, amelyek felől fel nem teheti, hogy minden olvasónál tudva légyenek, a természeti és történetbéli tudományokból vett rövid magyarázatokkal meg fogja világosítani. Mert az homályos dolgok unalmasok az olvasóknak.[22]

Véleményem szerint a fenti idézetből is nyilvánvalóvá válik az értelmiségi magatartás: a lapszerkesztő jelen esetben messzemenően tájékozottabb olvasóinál, több nyelven gyűjti be információit, szelekciós munkát végez, fordít és értelmez. A mindenkori olvasói kompetenciával is tisztában van, hiszen képes eldönteni, mi lehet érthetetlen számukra, ezekhez pedig magyarázatot kínál. A szórakoztatva nevelés korai megnyilvánulásával van itt dolgunk, amely elképzeléshez később az *Uránia* szerkesztői is csatlakoznak, akik a tudományosságot annak szűkre szabott kereteiből próbálják kimozdítani lapjuk segítségével:

> A' sivatag Túdósságot, haszna-vehető Tudománnyá tenni, a' képzellt és Szőr-szál-hasogató Eszeskedéseket, az Elet', Jóerkölts', és a' Köz-társaság' Tzéllyaihoz alkalmaztatni, a' Böltsességet, mint Szokrátes az Égből le-hozni – ez-is eggy Haszna az illy írásoknak. (…) Határ és Végek közzé szorítatott az emberi Elme. A' tudni-méltó Dolgok egész széles Vidékjeit nem hatja által eggy Tekíntettel semmi Szem… Az Igasságok' öszvefontt Lántzát tagonként lehet tsak el-fogni: el-tévelyedel, ha azoknak tsak eggy Szemét el-ejted! – Az illy írások azok a' Tár-házak, a' mellyekbe az Igasságok egygyenként le-rakatnak, a' jó Mag híntetik, a' Mátérialék le-tétetnek, mellyekből lassan emelkedik-fel a' Bőltsességnek szép Palotája…[23]

Világos tehát, hogy mind Rát Mátyás, mind pedig az *Uránia* szerkesztői, Kármán József és Pajor Gáspár alkotóként és közvetítőként képzelték el az újságírót. Véleményalakító hatásukkal már ebben a korai időszakban tisztában voltak, ezért az

22 A *Magyar Hírmondó* válogatott anyagát Kókay György rendezte sajtó alá, a továbbiakban ebből a kiadásból idézek. *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság*, s. a. r. Kókay György, Bp., Gondolat, 1981, 45–46.

23 *Bé-vezetés = Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1999, 14–15.

igazmondásra, a hírek ellenőrzésére, a hitelesség fenntartására törekedtek, ebben például Rát Mátyás eltér a schlözeri modelltől. A hibák, a stílus megbicsaklása éppen abból adódik, ami a napi sajtót megkülönbözteti a tudományos munkáktól: a gyorsaságból. Rát Mátyás belátja saját korlátait, és arra is hamar rádöbben, hogy a szórakoztató és tanító funkciót nehezen tudja fenntartani, az alkotói munka időt igényelne, amit az aktualitásra való törekvés nem enged meg. Már 1780 decemberében ezt írja:

> Igaz, hogy néha rendesebben s mulatságosabban lehetne a dolgokat előbeszélleni. Azonban nem olyan munka ez, hogy azt máskorra lehetne halasztani, amikor az írónak több üressége és jobb kedve fogna lenni. Annak felette ki-ki maga tapasztalásból tudhatja, hogy a szüntelen való elmebéli munkálkodás, hanemha csupa vígságos dolgok körül forgolódik, az elmének elevenségét nagyon elnyomja, és a gondolatokat, avagy csak azoknak kimagyarázását, mintegy sikertelenné tészi. Márpedig az én írásom nagyrészént unalmas, nehéz fordításból áll, gyakran kedvetlen dolgok körül foglalatoskodik, és szakadatlanul egymás után foly. Mert egyik levelet elvégezvén, azontúl a másikról kell aggódnom.[24]

Tudományos pálya és újságírói karrier számára egyre inkább összeegyeztethetetlennek tűnik, a társadalmi megbecsülés pedig csak az elsőt illeti. Ezért távozik rövid időn belül, és lelkészi hivatalt vállal, ami viszont ugyancsak nem segíti hozzá egy tudományos karrier kiépítéséhez.

Az elmélyültség lehetőségének korlátozott volta, a naprakészség, a gyors tempóban végzett munka vezet oda, hogy a lapszerkesztők egyre kevésbé tudnak figyelni híreik igazságtartalmára.[25] Talán ezzel magyarázható hivatásuk negatív megítélése. Révai Miklós, aki szintén a tudományos szférából érkezik, változtatni kíván ezen[26],

24 *Magyar Hírmondó,* 1780. december 6., 98. szám.

25 Ezt fogalmazza meg később Pánczél Dániel is. „…ha hazudik is egyet-egyet, […] mert mit is tehetne egyebet ő tsak azt írja meg amit mások beszéllenek és gondolnak – ő Evangéliumot nem ír: sőt ha maga a tudós Lukáts Evangelista minden héten kétszer Evangéliumot írna, valyon lehetséges volna e, hogy tsupa igazságot írjon? […] Ők az olvasóknak idő töltést szereznek." Idézi Kókay György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 137.

26 Benkő Józsefnek, lapja egyik tudósítójának írja: „Én az Újság írást, mellynek még sokaknál igen alá valón vagyon le festetve az képe, magasabb, és érdemesebb polcra akartam fel emelni; annyival is inkább, hogy a' Fösvény Nyomtatósok vissza élnek azzal az alkalmatossággal kárunkra, mellyel az igaz meg világosodásnak, és Nyelvünk gyarapodásának eszközeit a' Közönségnek ki mondhatatlan nagy hasznára egész Ország szerte, mennél könnyebben, és mennél többekkel közöltethetnők, ha Haza szerető Lélek ülne a' Kormányán." Ré-

bár a szakirodalomból tudjuk, hogy újságírói karrierje viszonylag rövid életű. Jelen tanulmányban erről nem szólunk, de az újságírói szakma és nyelvművelés szorosan összefügg ebben az időszakban, mindkettő a közjót szolgálja, és mindkettő hasonló kompetenciákat igényel. A nyelvhasználat pontossága és a nyelv határainak szélesítése Révai szerint a lapszerkesztői szerepkör egyik legfontosabb eleme[27], amely azonban a tudományokban, morálban való jártassággal és a képzelőerő határtalanságával egészül ki, amelyek szintén az értelmiségi magatartás alapkellékei:

> Elnyargalok szabadjában, valamerre terül csak előttem a széles világ; megjárok eget, poklot, de mégis a földet főképpen; mert ehhez legközelebb is, legkönnyebben is férkezhetünk. S nemcsak természetieken fogok megállapodni; hanem még a fenyítékes erkölcsoktatóknak is komor szabású oskolájokba bépillantok; de csak futólag, hogy valamit ne rontsak jókedvemben.[28]

A Révait követő szerkesztők egyike sem tekinthető a tudós magatartás folytatójának, talán ezzel is magyarázható, hogy eltűnik az a fajta tudatosság, amely egy másik szerepértelmezés felől írja elő a hitelességet és igazmondást. Bár a politikai újságírás schlözeri alapelveihez Szacsvay Sándor munkássága áll legközelebb, ő nélkülözi a tudósi magatartás eszközeit. Hamar felismeri a sajtó manipulatív jellegét, ennek ellenére mindent közread, amit beküldenek hozzá. Schlözerhez hasonlóan ő sem vállal felelősséget hírei igazságtartalmáért, bár a véleményalkotás szabadságát megőrzi: „egy újságíró olyan kalmár, ki minden portékáját csak úgy adja, amint vészi, ő nem tehet róla, ha sokszor ára felett vásáralván valamit, drágábbocskán találja adni, mint amint illenék – írja 1786-ban, majd így folytatja: – Amint veszik a tudósító leveleket, az újságba aszerént iktatják, s ők magok se hiszik sokszor, olyanokat írnak; s miért fizetnénk nékik egyébért? hadd írjanak."[29] Szacsvay a magyar közönség számára szokatlan bátorsággal próbálja alakítani a politikai közvéleményt, ezért a politikai elit is gyanakodva tekint munkásságára,

vai Miklós Benkő Józsefnek, 1785. július 11. *Benkő József levelezése*, szerk. Szabó György, Tarnai Andor, Bp., MTA ItI, 1988, 253–259.

27 Révai Miklós, *Új esztendőre való igen az elején, de azután egyéb is*, *Magyar Hírmondó, i. m.,* 66. „…ihol tehát, ahol természetem hajlandósága után látszatósban szolgálhatom a közjót, én bizony ide fel ülék az ujságíró polcra oly szándékkal, hogy annak érdemét magasabbra emeljem, mivelhogy egészen az anyanyelvnek művelésére akarom fordítani. Nékem nem elég csak egyedül akárhogyan is híreket firkálnom, hanem ugyan egy újságírónak személye alatt csak mégis eljátszom alakosan."

29 *Magyar Hírmondó*, 1786. január 4.

hiszen a politikai mechanizmusban az újságírónak még nincs helye. A politikai karrier és az újságírói tevékenység ugyanúgy összeegyeztethetetlen, mint a tudósi és a publicisztikai tevékenység. Id. Teleki Domokos Aranka Györgyhöz írott levelében hívja fel erre a figyelmet:

> Szacsvay uram szeretné ott fenn a concipistaságot elnyerni, de ha úgy ír, a mint firkál, úgy bajosan fog célt érni. Sámuel bátyám (az erdélyi kancellár) sem igen kedvelheti őkelmét, pedig esze elég vagyon. Bizony jó, ha az ember moderate mártja tollát a kalamárisba.[30]

Rákai Orsolya Szacsvay újságírói pályáját elemezve fejti ki, hogy Szacsvay Sándor nem tartotta be a nyilvános észhasználat legfőbb szabályát, azaz a kritikát nem megfigyelő, hanem aktív átalakító eszközként alkalmazta; konkrétan túlzottan közeledett a csak a szépirodalom számára engedélyezett nyelvhasználati módhoz – az allegóriához és szatírához. Utódja, Decsy Sámuel elhatárolódik ettől, és visszatér a korábbi újságírói feladatkörök maradéktalan betöltéséhez: a közléshez, tájékoztatáshoz, amivel tovább élteti a referáló újságírás hagyományát. Rákai ezt a nemesi nemzet megalapozta publikumfogalommal magyarázza, amelynek alapja, hogy a nyilvános észhasználó nem tudós, hanem a nemzetnek éppolyan tagja, mint feltételezett közönsége, a nemzet.[31] A korábbiakban viszont azt tapasztaltuk, hogy az újságírással foglalkozó, az értelmiségi szerepkörhöz közel álló személyek igenis tudósként tételezik magukat, némiképp publikumuk fölött állnak, hiszen annak ízlését alakítják, a számukra hozzáférhetővé tett híreket saját véleménnyel látják el. Véleményem szerint már a *Magyar Hírmondó* esetében elkezdődik az újságírói szakma differenciálódása. A referáló újságot készítők nem a tudósi, értelmiségi modellt követik, hanem a lapszerkesztésben átmeneti karrierlehetőséget látnak. Ezt bizonyítja Ungi Pál tevékenysége is, aki sem Szacsvay szatirikus stílusát nem tudja követni beköszönő szövegében, sem pedig Rát és Révai hiteles tudósi magatartását. Elfogadja a publikum megítélését, amely az újságírót hazugnak

30 Id. gróf Teleki Domokos 1790. szept. 12-én Aranka Györgyhöz írt levele. *Új Magyar Múzeum*, 1856, 339. Ugyancsak a gyakorlati érzék hiányát panaszolja Ungi Pál is Benkő Józsefnek írott levelében: „Posonig tsak ugyan felverekedtem, a' hol sok szép Leveleit szemléltem Tiszt Uramnak Szatsvai Urnál, kivel Bétsbe felmenvén az elmúlt Esztendőnek a farkán, a Músa és a Kurír Irásában Cooperatora voltam ez esztendőnek két első hónapjaiban, a' mikor kéntelen voltam ott hagyni: mert Ő Kelme igen kevés *Practica Philosophiát* tanultt, és tellyességgel nem tudja, miket nem szenvedhet-el a' Nemes és pallérozott elme." Ungi Pál Benkő Józsefnek, Pozsony, 1787. június 5., *Benkő József levelezése, i. m.,* 278.

31 Rákai Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete*, Bp., Universitas Kiadó, 2008, 138–139.

tartja („Míg én azelőtt az olyan tisztességes mesterséget űztem, a világ kincséért magamat a hazguságra rá nem vehettem volna, és soha eszem ágában sem volt, hogy az ülés járkálással felcserélvén, erre a vétkes mesterségre adjam magamat.”[32]), Benkő Józsefnek írott levelében pedig azt is bevallja, hogy csupán a hálózatépítés miatt vállalja a munkát: ezáltal megismerkedhet a haza tudósaival, ami később majd őt magát is hasznos tagjává teheti nemzetének.[33]

A különböző újságírói magatartások egyidejű jelenlétét bizonyítja Batsányi János *Vélekedés és javallás* című rövid írása, amely az általa szerkesztett *Magyar Museum*ban jelent meg.[34] Az újságírókat írástudóknak értékeli, és mivel sokan olvassák írásaikat, fokozott felelősséggel kell rendelkezniük. Visszatér az etikus magatartás alapelveihez, az igazság kritériumának alkalmazásához és az a helvétiusi gondolat is megjelenik írásában, hogy a nyilvánosság az uralkodó és a polgár közös érdeke. A cenzúráról is van mondanivalója, amelynek tiltó funkcióját tudomásul veszi ugyan, de elhatárolódik attól, hogy az újságíró elköteleződjön, és politikai erők bábjaként eszközként használhatóvá váljon:

> Egy-átallyában: az igaz-lelkű, betsületes-szivü embernek meg tilthattyák ugyan (ha azok, akik hatalommal bírnak, ezzel szabad kéjek szerént élni akarnak), hogy é vagy ama kedvetlen igazságot ne írja, közönségessé ne tegye, de semminémű emberi hatalom nem kénszerítheti őtet arra, hogy ezt vagy amazt írja, hirlellye.[35]

A lapszerkesztők azonban nem sokáig maradhattak meg szellemileg független pozíciójukban. A sajtó manipulatív jellegével nem csupán maguk a lapszerkesztők, hanem a politikai elit is egyre inkább konfrontálódott, és a cenzúraszabályok erősödésén túl aktívabban bele kívántak szólni a lapszerkesztésbe. A továbbiakban egy bécsi lapalapítás történetén keresztül mutatom be azt, hogyan vált az újságírói hivatás politikailag is fontos szakmává, és hogyan befolyásolta a mindenkori politikai elit a lapszerkesztés mechanizmusait.

32 *Magyar Hírmondó, i. m.*, 79.
33 Ungi Pál Benkő Józsefnek, *Benkő József levelezése, i. m.,* 291.
34 [Batsányi János], *Vélekedés és javallás*, Első folyóirataink: Magyar Museum I., s. a. r. Debreczeni Attila, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004, 449–450.

Sajtóorgánumok a titkosrendőrség hálójában. Az újságírói szerep megváltozása

A 19. század elejének bécsi sajtójáról írva a szakirodalom többnyire egyetért azzal, hogy ennek története nem más, mint a cenzúra története.[36] Azokat az ideológiákat ugyanis, amelyeket a teoretikusok megfogalmaztak, nagyon sok esetben a rendőrség valósította meg. A Polizei-Zensur-Hofstelle Ferenc császár legszemélyesebb műve volt. A cenzúra, amely eddig inkább kultúrpolitikai céloknak, a közösség szellemi irányításának a szolgálatában állt, ezáltal végleg rendőri üggyé lett, szervesen beépült abba az ellenőrzési mechanizmusba, amely minden kulturális termék fölött átvette az uralmat. A cenzúrahivatal 1801-től tartozott a rendőrséghez. Pontosan meghatározott szabályai azonban csak az újságcenzúrának és a színházi cenzúrának voltak.[37] A cenzorok kiválasztásában már pontosabb megkötéseket találhatunk: a cenzornak nyelveket kellett ismernie, az általa felügyelt tudományterületen eredményeket kellett felmutatnia, át kellett látnia a rendőrség és a cenzúra viszonyát, nagyfokú affinitása kellett legyen a nemzeti szellem és az uralkodó ízlésirányok iránt.[38] Nem lehet eltekinteni attól sem azonban, hogy osztrák területeken még a felvilágosult polgárság is a cenzúra alapvető szükségességének az elvét vallotta. 1830 előtt egyáltalán nem számított becsületbe vágó dolognak a cenzori hivatal betöltése. A cenzorok sorában olyan írók és publicisták neveit találjuk, mint Josef von Sonennfels, Alois Blumauer, Josef Retzer, J. M. Armbruster, Franz Sartori, Josef Schreyvogel, Matthäeus von Collin és Bartholomäus Kopitar. Ezek a hivatalnokok cenzori ténykedésük mellett meggyőződéses jozefinista felvilágosítók voltak. Társadalmi pozícióját tekintve a cenzori hivatal sokkal nagyobb tekintélyt jelentett, mint az írói vagy a publicisztikai munkásság. Ugyanakkor a cenzori hivatal jövedelméből nem lehetett megélni, csak mint mellékkereset szolgált a tanári vagy professzori foglalkozás mellett. A cenzor, a kritikus és az esztéta perszonáluniója nem véletlen, hanem ebből magyarázható a cenzúra és az irodalomkritika normarendszerének messzemenő egyezése. Az államvezetés maga is igen korán felismeri a sajtó szerepét a véleményformálásban, ezért a cenzúra

36 Ernst Viktor Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik*, Wien, Leipzig, 1892.
37 Bővebben lásd Sashegyi Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., 1938.
38 Anna Hedwig Benna, *Die Polizeihofstelle. Ein Beitrag zur Geschichte Österreichischen Zentralverwaltung*, Wien, 1942, 167.

tiltó eszközei mellett saját lapalapítással a manipulatív szerepkört is megpróbálja kisajátítani. Ennek egyik legékesebb példája a bécsi *Vaterländische Blätter* című, 1808 és 1814 között megjelenő lap története. Joseph Thaddäus von Sumerau, a Polizeihofstelle elnöke javasolta az államkonferenciának 1804. szeptember 1-jén, hogy az államigazgatás népszerűsítésére és a közvélemény pozitív befolyásolására lapot kellene alapítani.[39] Ebben a felterjesztésben Sumerau ki is fejti, hogy a lapnak milyen funkciókat kellene ellátnia. A titkosrendőrség ebben az esetben nem csupán a megfigyelő lenne, hanem hatékonyan közreműködne a lap szerkesztésében. A hatalom ugyanis ebben az esetben azt várta a sajtótól, hogy megbízható polgárokat neveljen, akik belülről erősítik az államot.[40] Az általa megfogalmazott témák mindegyike bekerül majd a lap programjába. Armbruster tér rá ki ismét 1807. október 26-i felterjesztésében, hogy Magyarországon az írók megnyerése sürgető feladat lenne, hiszen ők befolyásolják a közvéleményt, és kiterjedt külföldi kapcsolatokkal rendelkeznek, így a német területek folyóiratait is tájékoztathatnák elképzeléseikről. Egy folyóirat alapítása ürügyén az udvar magához vonzhatna több fontos embert is, egy *Oesterreichische Blätter* című lap alapítását javasolja.[41] 1808. március 24-én közli Stadion Sumerauval, hogy elképzelése pozitív elbírálásban részesült. Arra azonban nincsenek adataink, hogy miért változtatták meg a lap nevét. Egyik szerkesztője valóban Armbruster lesz, a másik pedig (Armbruster halála után) a császári és királyi könyvvizsgáló, Franz Sartori.[42] Johann Michael Armbruster (1761–1814) sváb származású, aki saját bevallása szerint tudósként, külföldiként és protestánsként állt a Habsburgok szolgálatában, sok hasonló későbbi tudós között elsőként. Armbruster Schillerrel járt iskolába, 1782-ben politikai okokból Zürichbe menekült, és Johann Caspar Lavater köréhez csatlakozott. Kezdetben a forradalmárokkal szimpatizált, azonban a király kivégzése után egyre inkább az ausztriai ház politikájához közeledett. 1793 és 1799 között a *Der Volksfreund* című lapot adta ki, amely saját meghatározása szerint „Ausztria érdekeit szem előtt tartó népszerű politikai hetilap", később a *Der redliche*

39 *Uo.* 149.

40 *Uo.* 149. „Die Kultur, das steht in den Gesetzen der menschlichen Natur und dem Staatszweck liegende Fortschreiten zur höheren Vollkommenheit in allen nützlichen Kenntnissen, Fertigkeiten und Geschichtlichkeiten in der echten Religiosität und Sittlichkeit, ist der Maßstab für die inneren Kräfte des Staates." „A kultúra, mindig az emberi természetnek megfelelően és az állam érdekét is szolgáló előrelépést jelent a teljesebb tökéletesség irányába, minden hasznos ismeret, képesség és ügyesség terén, az igazi vallásosságban és erkölcsiségben: ez jelenti az állam belső erejének a mércéjét."

41 Lásd Wertheimer Ede, *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*, Századok, 1896, 293–309, 394–412.

42 Andrea Seidler, Wolfram Seidler, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*, Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag, 1988.

Schwabenbote című lap szerkesztője volt. Az 1790-es években Sumerau báró osztrák szolgálatba hívta. Jellemző, hogy Armbruster, akinek Sumerau különösen a sajtó irányába tanúsított „konstruktív" álláspontját méltatta, eleinte kizárólag a sajtót ellenőrző funkciókat láthatott el. Később rendőrbiztos lesz, rendőri besúgó, megbízói elégedettek lehettek munkásságával, mert 1801-ben Bécsbe költözik. De protestánsként és külföldiként hosszú ideig nem sikerül megszereznie a bécsi kormánykörök bizalmát, újságírói tevékenységet csak mellékfoglalkozásként folytathat, és csak 1808-ban a Napóleon-ellenes sajtókampány indulásakor bízzák meg komolyabb publicisztikai feladatokkal. Jellegzetes és egyáltalán nem egyedi eset, hogy 1814-ben, bécsi publicisztikai pályájának csúcspontján öngyilkosságot követ el. Újságírói tevékenysége azért oly fontos mégis, mert ő volt az, aki a korban megjelenő legtöbb bécsi (az állampatriotizmus elvét valló[43]) időszaki produktumot megjelentette. Egy titkosrendőrség által irányított lap esetében minden részletre odafigyeltek, így magának a kiadónak a személyére is. Joseph Vinzenz Degen egyike volt azon besúgóknak, akik már a jakobinus mozgalom idején is adatokat szolgáltattak az udvarnak.[44] 1811-ben a lap kiadását Anton Strauß nyomdász veszi át, a lap ezután valamivel nyitottabb és kevésbé konzervatív lesz. Ugyancsak az ő nyomdájából kerültek ki a Vormärz más fontos lapjai, például a *Der österreichische Beobachter*, a *Der Sammler,* a *Wiener Zeitschrift* és Hormayr *Archiv*ja.[45]

A *Vaterländische Blätter* hetente kétszer, negyedrét, kéthasábos formában megjelenő, részben politikai, részben kulturális újságként határozza meg önmagát.

Karl Friedrich von Kübeck 1809-es meghatározása pontosan megvilágítja azokat az elképzeléseket, amelyek akkoriban a sajtó és az állam viszonyára vonatkoztak. Ám azt sem szabad elfelednünk, hogy ezek többnyire idealizálták a sajtó hatókörét, és általában elhallgatták az állam kontrollszerepét:

> A sajtó a társadalmi viszonyok teljesen új szereplője, amely a régi államvezetés művészetét és szerkezetét teljesen hasznavehetetlenné fogja tenni. Az államvezetés régi művészete az autoritás és az erőszak ügyes használatában állt és áll többnyire még ma is, melyet a született nemesség, a klérus és

43 Az állampatriotizmusról lásd S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 159–228.

44 Lásd Werner M. Bauer, *Die Verleger und Drucker Joseph Vinzenz Degen und Johann Baptist Wallishauser und ihre Stellung in der österreichischen Literatur ihrer Zeit = Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, Hg. Herbert Zeman, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1979.

45 Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Wien, 1879, 321–322.

> a hadsereg alkalmaz. A sajtó alámos minden autoritást és megszűntével elveszíti jogosultságát a fizikai erőszak alkalmazása is, amely tartósan csak a szellemi erőszak szolgálatában létezhet, önmagában nem. A kormányzás a jövőben tehát a szabad akaraton fog alapulni, a törvények tekintélyén és elfogadottságán, mindkettő pedig a nemzetek meggyőzésén (mármint a nemzetek művelt illetve vagyonos részének a meggyőzésén), és ha ez sikerült, akkor előáll egy olyan szellemi produktum, ami semlegesíti a szabad sajtót és a szabad sajtó által felkorbácsolt szellemi erőket.[46]

Kübeck elmélete semmiképpen sem nevezhető egyértelműnek és félreérthetetlennek, hiszen a szabad sajtó hangoztatása után ennek semlegesítéséről beszél. Pontosan ilyen politikai háttérrel indul a *Vaterländische Blätter* is, programadó írásának kijelentései csakis fenntartással olvashatóak.

A lap magyar munkatársai közé soroljuk Schedius Lajost és Rumy Károly Györgyöt, akiknek informátori tevékenységével a magyar szakirodalom is foglalkozott.[47] Rumy eleinte úgy gondolta, hogy a korabeli cenzúrarendeletek miatt a külföldi tudós köröket nem tájékoztathatja alaposan a magyar viszonyokról, ha ezt a Monarchia területén megjelenő német nyelvű lapokban teszi. Ezért a sokkal nyitottabb szellemű Göttingában adja ki a *Musen-Almanach*ot. Ezzel azonban felhívta magára az udvar figyelmét. Így került az 1807-es országgyűlésen azok közé, akiknek beszervezését Armbruster szükségesnek vélte. Fried István kutatásaiból tudjuk, hogy Armbruster azt ajánlotta a császárnak, hogy rendeljen a *Musen-Almanach*ból harminc példányt, s ez a gesztus Rumyt hálára fogja kötelezni, ami abban is megnyilvánulhat, hogy a titkosrendőrség által ellenőrzött lapokba küld

46 *Tagebücher des Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau*, hg. v. Max v. Kübeck, Wien 1909/10, II, 130. „Die Presse ist ein ganz neues Element der sozialen Verhältnisse, welches die alte Staatskunst und die alten Staatsformen ganz unbrauchbar machen wird. Die alte Staatskunst bestand und besteht größtenteils noch in dem geschickten Gebrauch der Autorität und der Gewalt, welche der Geburtsadel, die Geistlichkeit, und die Waffen darbieten. Die Presse unterwäscht alle Autorität und mit ihrem Falle fällt auch die physische Gewalt, die nur der geistigen dienen, sich selbstständig dauernd nicht behaupten kann. Das Regiment wird also fortan auf den freien Willen, das Ansehen der Gesetze auf die Zustimmung und beides auf die Überzeugung […] der Nationen (des Durchbildung und Besitz vorwaltenden Teiles derselben) gestützt werden müssen, welche Überzeugung ein Produkt der entgegengesetzten Faktoren der freien Presse und der dadurch angeregten Denkkraft sein wird."

47 Schedius Lajosról lásd Szilágyi Márton, *Újabb adalékok Schedius Lajos titkos informátori tevékenységéről = Szövegkönyv: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára,* szerk. Szilágyi Márton, Völgyesi Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 225–246. Rumy Károly Györgyről: Fried István, *Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*, MKsz, 1979, 288–297.

tudósításokat.[48] A megrendelés valószínűleg elmaradt, ezért a *Vaterländische Blätter* Rumyról szóló első hírei igen elmarasztalóak. A lap Bécs francia megszállásának idején nem jelenik meg, és amikor 1810-ben újraindul, érezhetően nyitottabb szellemiségű. Ekkor válik Rumy Károly is rendszeres tudósítójává.

T. Erdélyi Ilona a korszak kutatásának fontosságát hangsúlyozó könyvében kitér a *Vaterländische Blätter*, a *Biblioteca Italiana* és a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsolatára.[49] Elgondolkodtatónak tartja, hogy azonos időben három majdnem azonos profilú, programú folyóirat jelent meg más nyelvű, más nemzetiségű olvasók számára. Feltételezi, hogy mindhárom lapnak köze van a titkosrendőrséghez, de tárgyi bizonyítékokat még a *Vaterländische Blätter* esetében sem tud hozni. A *Tudományos Gyűjtemény* esetében feltételezéseit Trattner János személyéhez köti, aki jó bécsi kapcsolatokkal rendelkezett.

A fentiekkel azt a folyamatot kívántam érzékeltetni, amelynek végén az alábbi metternichi alapelvek állnak, amelyek lehetetlenné tették az újságírói szerepkör függetlenségének megőrzését.

> Különbséget kell tennünk a gondolkodás, a beszéd az írás és a nyomtatásban való megjelenés között. Gondolkodni? Szabad. Az ember szabadnak született. Beszélni? Itt meg kell különböztetnünk, hogy gondolataink kicserélése végett beszélünk-e vagy pedig közönség előtt. Az első esetben különbséget kell tennünk, hogy hány emberrel cserélünk eszmét, utóbbi esetben azonban az államnak élnie kell az ellenőrzés jogával. Az írás olyan szabad, mint a gondolkodás, pusztán a gondolatok rögzítése. Azonban teljesen másképp áll a dolog, teljesen más ügy a nyomtatásban való megjelentetés. Ebben az esetben az állam szűk korlátokat kell emeljen, amelyet cenzúrának nevezünk.[50]

A sajtó története a szabad véleménynyilvánításért folyó harc története, így pedig szerves része az értelmiségi karriertörténeteknek.

48 Fried, *i. m.*, 293.

49 T. Erdélyi Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés,* Bp., Balassi Kiadó, 1998.

50 „Ich unterscheide: Denken, Reden, Schreiben, Druckenlassen. Denken? Ja das ist frei. Der Mensch ist freigeboren. Reden? Da muß man wieder unterscheiden, ob man rede, um Gedanken auszutauschen oder um zu lehren. Im ersteren Falle muß unterschieden werden, ob man vor vielen rede, im letzten Falle muß der Staat aber immer genaue Kontrolle üben. Schreiben ist frei wie das Denken, es ist nur ein Festhalten der Gedanken. Aber anders und eine ganz eigne Sache ist es mit dem Druckenlassen. Da muß der Staat die engen Schranken ziehen, die wir Zensur nennen." Metternich levele Anastasius Grünnek, 1838. 03. 16-án. *Max Löwenthals Tagebuch*, *Anhang zu Heinrich Bischoff, Nikolaus Lenaus Lyrik*, Berlin 1921, II, 201.

Dede Franciska

A HÉT KEREKASZTALA

Gondolatok a szerkesztőről, a szerzőkről és a lapról a tízéves jubileumi szám kapcsán*

> Deczember elején A Hét fennállásának tizedik esztendejét éri el. Ez alkalommal a szerkesztőség nagyobb terjedelmű jubiláris számot ad, melynek magvát azon kiválóságok irásai adnák akik a tíz esztendő alatt A Hét-et mai niveaujára emelték. Kollegiális szeretettel kérem vegyen részt azok sorában és vagy prózában vagy akár kötott formában sziveskedjék ünnepünkön megjelenni. […]
>
> Egyuttal kérem, hogy egy ujabb arczképét, melyet a jubiláris számban óhajtanánk közölni, szintén mellékelni szíveskedjék.
>
> Igaz nagyrabecsüléssel és kollegiális üdvözlettel
>
> Kiss József[1]

A Hét szerkesztője Czóbel Minkához intézett sorait 1899. november 22-ei dátummal írta, a jubileumi szám alig egy hónappal később, december 24-én jelent meg. Ebben az évben az önmagát politikai és irodalmi szemleként meghatározó hetilap 53 száma látott napvilágot.[2] A karácsonyra időzített ünnepi szám a megszokott terjedelemnél jóval bővebben, a borítóval együtt 52 oldalon jelent meg. Bár a szerkesztők ez alkalommal is megtartották a hagyományos szerkezetet és rovatokat, a megszokottnál jóval több szerző szerepel a lapokon, és az általában csak

* A tanulmány elkészítését az Országos Széchényi Könyvtár kutatóidővel támogatta. Az illusztrációk a nemzeti könyvtár gyűjteményében található lappéldányokból valók.

1 A kéziratos leveleket betűhív átírásban teszem közzé, a hivatkozásokban az adott levél dátumát és írásának helyét a mai helyesírás szabályai szerint adom meg. A lábjegyzetben közreadott idézeteket folyamatosan, a bekezdések és a sortörések jelölése nélkül adom közre. A többi idézett szöveget (a versrészletek és a kötetben kiadott levelek kivételével) a mai helyesírás szabályai szerinti átírásban közlöm. Az idézett levél: Kiss József Czóbel Minkához, Budapest, 1899. november 22., Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Fond 30/96, 3. sz. levél

2 Megindulásakor (és az azt követő öt évben) *A Hét* társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyként jelent meg.

a címlapképpel illusztrált folyóirat e számban szinte önmaga „képes katalógusát” nyújtotta az olvasóknak: az elsősorban a lap munkatársait, gyakrabban-ritkábban szereplő szerzőit bemutató számtalan különböző méretű portré, mellkép és néhány ¾-es vagy egész alakos fénykép mellett[3] kottát és karikatúrát is találhatott benne a kíváncsi olvasó.

De vajon mit árul el ez az ünnepi szám a szerkesztőről, a munkatársakról és magáról a lapról? Kiket gyűjtött maga köré *A Hét*? Kik azok, akik – Kiss Józsefet idézve – a tíz esztendő alatt *A Het*et „mai niveaujára emelték”?

„Ez a szerkesztő egy kis ínyenc”

Az ünnepi szám címlapján, állát jobb kezébe fogva, könyökét megtámasztva, elgondolkodó arckifejezéssel mutatkozik meg a szerkesztő, a mellkép alatt a következő két sor olvasható:

> Hétszer tiz év egy emberélet,
> Félig elalszod, félig elfecsérled.

Amikor az 1880-as évek utolsó évében a mutatványszámmal megindította lapját, Kiss József – bár komoly anyagi gondokkal küzdött – már országosan ismert költő volt. Életútja különböző állomásai után, negyvenhét évesen alapította meg új hangvételű irodalmi és társadalmi hetilapját, amely harmincöt évig[4] jelent meg a századfordulón és a századelőn, és ha az első két évtizedben játszott, egyértelműen meghatározó szerepe a *Nyugat* megalapításával megváltozott is, vitathatatlanul a korszak egyik legjelentősebb magyar folyóirataként tartható számon mindmáig.

De vajon milyen személyiség volt a lap szerkesztője?

Kiss József apró termetű, törékeny alkatú férfi volt, aki sokat foglalkozott egészségi állapotával, a levelekben sűrűn kitért rá, hogy épp milyen betegséggel küzd, és amikor dolgozott, nemegyszer kényeztette magát.[5] A munkájában

3 Százhárom különböző fényképet számolhatott meg az, aki kézbe vette a számot (Sajó Sándor kétszer is szerepel ugyanazzal a képpel).

4 Kiss József halála (1921) után is megjelent még 1924-ig.

5 Több visszaemlékezésben is szerepel, hogy otthonában fogadta az írókat, illetve hogy amikor dolgozott, bezárkózott, ágyban maradt, kímélte magát. Lásd például Kosztolányi Dezső, *Arcképvázlat Kiss Józsefről = Kiss József és kerek asztala*, Bp., Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934, 137–141.

hihetetlenül igényes volt: nemcsak saját verseinek cizellálásában, hanem a lap korrektúrájában, mások szövegeinek formázásában is tökéletességre törekedett. Több visszaemlékezés tér ki arra (nemegyszer kedves iróniával), hogy milyen gondossággal javította Kiss József a pontatlannak ítélt szavakat, pongyolának tartott fogalmazást. „Híre megy K. J. finnyásságának, amellyel irtózik a sablonos, szürke, hétköznapias irodalmi formáktól. Ez a szerkesztő egy kis ínyenc: a ritkaságot, a rendkívüliséget, a meglepőt keresi…" – írta róla Krúdy Gyula.[6] Szomaházy István a jubileumi szám hasábjain elevenítette fel a szerkesztő gondosságát:

> A Hamlet töprengései […] közönséges zsúrbeszélgetések voltak azokhoz a kétségekhez képest, amelyekkel Kiss József a munkatársai cikkeit megbírálta. […] A József körúti szőnyeges fészekben hányszor néztem őt, amint tűnődve forgatta az idegen kézírásokat, közbe-közbe olyanokat sóhajtva, mintha az első kozák lovasezred épp most lépte volna át a budapesti vámsorompót.[7]

Emellett hatalmas energia lakozott benne, amellyel előteremtette a lap megjelenéséhez szükséges pénzösszeget, és amellyel cikkeket kért a szerzőktől, és az ígért írásokat időre be is hajtotta.

Már a lap megindítása komoly nehézségekbe ütközött,[8] és a kezdeti gondok később sem szűntek meg, Kiss József továbbra is gyakran küzdött pénzzavarral (a nyomdaköltségek mellett a honoráriumok fedezetét is elő kellett teremtenie).[9]

---

6 Krúdy Gyula, *Mese a varrógépről* [1925] = Uő., *Irodalmi kalendáriom: Írói arcképek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, 210–218, itt: 212–213. Kóbor Tamás és Ignotus is visszaemlékezett a szerkesztő igényességére (Kóbor Tamás, *[Előszó] = Kiss József és kerek asztala, i. m.*, 3–6., itt: 4–5. és Ignotus, *Kiss József és kerekasztala = Kiss József és kerek asztala, i. m.*, 127–128.).

7 Szomaházy István, *[cím nélkül]*, A Hét, 1899. dec. 24., 850.

8 „Igen tisztelt uram! Meginditó lapunk anyagi alapjának kérdése olyan akadályokba ütközött, hogy az előkészitő intézkedéseket egyelőre, septemberig meg kellett szűntetnem. (Sub rosa megjegyzem, hogy Jókai már irja is a novellát és Feszty Árpád a müvészeti tárczát, Gozsdu is köpte a markát stb stb.) Barátaim most azon vannak, hogy akaratom ellenére egy meglehetősen jövedelmező állást szerezzenek számomra és bár rugdalózom ellene és egész ambiczióm most a lap körül forog, még sem zárkózhatom el annak elismerésétől hogy jobb a bizonyos a bizonytalannál. Petőfinek könnyü volt, a koldusbot és függetlenséget emlegetni, neki nem volt 5 gyereke mint nekem. Ha az igért állás dugába dűlne, akkor rendelkezésemre fogják bocsátani az anyagi eszközöket, hogy a lapot a siker kilátásával megindithassam. […] a lap címe ez lett volna, hogy: »A hét«". Kiss József Justh Zsigmondhoz, Budapest [1889] augusztus 3., OSZK Kézirattár, Levelestár 5. sz. levél

9 Több visszaemlékezésben és levélváltásban található a tiszteletdíjra vonatkozó utalás. Kiss József önérzetesen válaszolt például a(z egyébként nem az írói honoráriumaiból megélő) tiszteletbeli főmunkatársának, amikor Justh a „pénzkérdést" feszegette, jelezve, hogy amikor „a szerkesztő koplal", a főmunkatárs „kreditáljon a lapnak, úgy amint a szerkesztő teszi". Kiss József Justh Zsigmondhoz, Budapest, 1890. augusztus 30., OSZK Kézirattár, Levelestár, 1. sz. levél. Erdős Renée a szerkesztő faragott kis dobozából a tenyerébe vándoroló

S bár a lap több mint három évtizedig fennállt, a pénzkérdés és a fennmaradás folyamatos fejtörést okozott a szerkesztőnek.[10]

Kiss Józsefnek azonban nemcsak a lap megjelenésének anyagi fedezetét kellett előteremtenie, hanem a tartalmi színvonalat is folyamatosan biztosítania kellett, és behajtania az ígért kéziratokat. Mert bár – ahogy Krúdy Gyula fogalmazott – *A Hét*be írni presztízst jelentett,[11] a lapot – a levelek tanúsága szerint – nem volt mindig könnyű megtölteni és a cikkeket időre megszerezni íróiktól.

Márk Lajos karikatúrája a jubileumi számban

aranyak emlékét elevenítette fel (Erdős Renée, *Első találkozásom a mesterrel = Kiss József és kerek asztala, i. m.*, 161–163., itt: 161–162.), a szerkesztő és Herczeg Ferenc levelezésében pedig arra is van példa, hogy maga a szerző javasolhatott árat a kért regényért (Kiss József Herczeg Ferenchez, Budapest, 1891. január 3., OSZK Kézirattár, Levelestár, 1. sz. levél).

10 Nemcsak a levelezésekben található erre utalás, hanem Krúdy Gyula és Herczeg Ferenc is szemléletesen írja le visszaemlékezésében a szerkesztő pénzszerzési kísérleteit. Krúdy, *Mese a varrógépről, i. m.,* 211. Herczeg Ferenc is megemlíti visszaemlékezéseiben a szerkesztő anyagi gondjait, megörökítve azt az esetet is, amikor Kiss József egy sikeres pénzkérési akciója után megvette magának azt a korai dinnyét, amelyért a kölcsönt biztosító reggel még sajnálta az árat. Herczeg Ferenc, *Emlékezései: A gótikus ház*, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1939, 11–12. *A Hét* pénzügyeiről lásd még Lengyel András, *A Hét kiadóhivatali igazgatójáról*, MKsz, 128. évf., 2012, 74–92.

11 Krúdy, *Mese a varrógépről, i. m.,* 211.

A szerkesztő különböző módon igyekezett hatni a potenciális szerzőkre: a leveleiben kér, könyörög, fenyegetőzik, ultimátumot ad, hízeleg és dicsér, vagy éppen korábbi ígéretekkel „kereskedik". Érdemes két levél részletét idézni Kiss József „eszköztárát" érzékeltetendő; az egyik Tóth Bélához íródott, a másik 1907-ben Herczeg Ferenchez:

> Régi megszokásból jövök magához kéziratot kunyorálni A Hét karácsonyi számába; lehet hogy Ön ujabb megszokás révén azt fogja felelni: kotródjon az úr! de az is lehet, hogy eszébe jut, hogy nagyon rosz napokban, amelyekre se hivatkozni, se emlékezni nem jó, A Hét Önnek nagyon hűséges jó barátja volt.[12]

> Az új darabod témájára annak idején én figyelmeztettelek és te nekem az ötletért 100 havannát kötöttél le. Ennek usque két esztendeje. Idő közben az orvosok eltiltottak a szivarozástól és én a szivarjaidat igénybe nem vehetem. Ha azonban a „Deryné ifjasszonyból" egy alkalmas korfestő részletet átengednél A Hétnek – ezzel kiegyenlitettnek tekinteném a szivar-kontónkat. Áll?[13]

A levelek tanúsága szerint a cikkek témáját hol a szerzők ajánlották, hol a szerkesztő javasolt – vagy kért – egy-egy aktuális eseményhez kapcsolódó írást. A munkatársakat, írókat a saját művek küldésén túl arra is biztatta, hogy olvassanak (helyette is) külföldi irodalmat, és ajánljanak fordításra mindenekelőtt novellákat. Sokszor élt az írók személyes kapcsolatai és külföldi útjai által kínált lehetőségekkel is. Justhtól például „cannesi saison-képet" kért a karácsonyi számba, amikor a beteg író Dél-Franciaországban töltötte a telet (és ugyanabban a levélben egy „római fényképet" is Justh gyermekkori barátjáról, az aranyifjúból pappá lett gróf Vay Péterről), Pekár Gyulát pedig arra biztatta, hogy szerezzen Munkácsy Mihálytól skiccet *A Hét* számára.[14]

De vajon kik voltak azok, akik hétről hétre olvasták a lapját?

12 Kiss József Tóth Bélához, é. n., OSZK Kézirattár, Fond 129/20, 12. sz. levél
13 Kiss József Herczeg Ferenchez, [1907.] február 3., OSZK Kézirattár, Levelestár, 6. sz. levél
14 A vonatkozó levelek az OSZK Kézirattárában találhatók.

„[…] olyan közönségnek, amely még nincs […]”

„Most tíz éve fohászkodtam neki annak a vállalkozásnak, hogy hetilapot alapítok olyan közönségnek, amely még nincs, olyan írókkal, akik még csak lesznek”[15] – írta Kiss József *A Hét* jubileumán. De kikből is állt ezt a formálódó közönség (vagy pontosabban olvasói közösség)?

A Hét „a nagyvárossá fejlődő Budapest újságja kíván lenni, a polgárosuló középrétegek számára írják és szerkesztik a szerkesztők, akiknek szeme előtt a nagy nyugati irodalmi és társadalmi revük példája lebeg”.[16] Olvasói „elsősorban az akkulturáció-asszimiláció útját járó bankár- és kereskedőcsaládok hölgytagjaiból, a nagyvárosi hivatalnokok, polgári értelmiségiek” közül kerültek ki, az „újdonságokra fogékony modern nőknek” íródott, előfizetői között szerepeltek „a vidéki kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek, úri családok” tagjai.[17]

Bár *A Hét* a formálódó nagyváros újságja szerepet törekedett betölteni, olvasóközönsége nem korlátozódott a főváros lakóira. Ahogy Ignotus fogalmazott, „*A Hét* és Kiss József s körülötte az ő köre teremtette meg azt az irodalmi levegőt, mely Budapestről elhatott vidékre, a nyolcvan magyar városba, melynek Budapest volt a fővárosa, a birtokokra s a kastélyokba, hol az irodalom kultusza tartotta éppen a hidat általában a kultúrához”.[18] Maga a szerkesztő is utalt a vidéki olvasókra egyik felhívásában, akik „megkeresésünk nélkül, önkényt küldözgetik nekünk azok címét, akikről fölteszik, hogy *A Hét* nekik kedves olvasmány lehet”.[19] A szerkesztői üzenetek és az 1901-ben indított receptpályázatra beérkező levelek is tanúsítják, hogy a lapot széles körben olvasták Budapesten kívül is.[20]

15 Kiss József, *Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről*, A Hét, 1899. dec. 20., 845. (A szöveg szerepel a *Kiss József és kerek asztala* című kötetben is.)

16 Fábri Anna, Steinert Ágota (vál., kiad.), *A Hét politikai és irodalmi szemle. 1890–1899. Válogatás,* Bp., Magvető, 1978, I. kötet, 5.

17 Lipták Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*, Bp., L'Harmattan, 2002, 95. Angyalosi Gergely ezzel szemben tanulmányában a lap célcsoportjaként a „művelődni, tájékozódni és szórakozni vágyó kispolgári réteget” jelöli meg. Angyalosi Gergely, *A magyar irodalmi modernség kezdetei:* A Hét *első évtizede* = Uő., *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijárat, 2009, 11–24, itt: 11. Az olvasóközönségre lásd még Krúdy Gyula, *Kiss József estéje* [1922] = Uő., *Irodalmi kalendáriom: Írói arcképek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, 207–209.

18 Ignotus, *i. m.*, 130–131.

19 Kiss József, *Olvasóinkhoz!*, A Hét, 1897. dec. 25., 821.

20 A lap 1901-ben receptpályázatot hirdetett arra kérve olvasóit, hogy az ételek leírása mellett azok eredetét is osszák meg velük. A beérkezett levelekből többet teljes terjedelemben vagy részleteiben közöltek is a nyári hónapokban, év végén pedig kötetbe szerkesztve jelentették meg a recepteket. Az olvasók küldtek leveleket Erdélyből és a Partiumból, a Felvidékről és a Délvidékről, kisebb és nagyobb városokból, községekből, kis falvakból és népszerű üdülőhelyekről is. A receptpályázatról lásd Dede Franciska, *Tartsd jól a bestiát! Emma*

Sőt, hogy *A Hét* írásai olykor *A Hét* hasábjain kívül is eljuthattak a vidéki (és fővárosi) olvasókhoz, jól mutatja az az erősen vitatható eljárás, amelyet a szerkesztő is nehezményezett egyik üzenetében: „*Ama bizonyos vidéki lapokat*, melyek *A Hét*ből olykor egyes közleményeket átvenni szoktak, egész bizalommal kérjük, szíveskedjenek a forrást mindig felemlíteni. Nekik nem árt, nekünk használ vagy legalábbis – dukál."[21]

Kiss József azonban nemcsak arról emlékezett meg, hogy hol olvasták, hanem arról is, hogy hol írták a lapot: „Furcsa egy újság! Kávéházban olvassák és kávéházban írják is. Azért írják-e kávéházban, mert ott olvassák? Vagy azért olvassák a kávéházban, mert ott írják? Sohase tudtam vele tisztába jönni. Közel nyolc esztendeje a belvárosi Central Kávéház volt *A Hét* főhadiszállása, az Athenaeum tőszomszédságában, melynek történeti nevezetességű falait tavaly lebontották. Itt nyomták és ott készült *A Hét*. Minden pénteken és szombaton gyanús külsejű urak foglalták le a kávéház különböző sarkait, akik ott hétközben soha meg nem fordultak. Órahosszant elültek egy pikoló mellett egy helyen és serényen rótták egymás alá a sorokat az egyformára szabott papirosokon. Ezek *A Hét* emberei voltak."[22]

„A dzsinnek. A Hét *saját külön ördögei"*

„Voltaképpen nem is a publikumnak csináltuk, hanem magunknak, író kollegáinknak, a skriblereknek, az Otthonnak. A közönségnek úgyszólván csak gráciaképpen engedtük meg, hogy kibiceljen nekünk."[23]

A Hét az első években még név szerint feltüntette munkatársait és (tiszteletbeli) főmunkatársa(i)t, négy év után azonban a nevek helyét a címlapon hirdetések váltották fel. (Kóbor Tamás neve 1901-ig még olvasható volt ugyan főmunkatársként, végül azonban az övé is eltűnt.) Természetesen már a kezdetektől egyértelmű volt, hogy nem egyforma mértékben vették ki a részüket a mindennapi szerkesztői

asszony (Ignotus) receptpályázata és A Hét szakácskönyve: Egy századfordulós „blog" története, Bp., Kortárs Kiadó–OSZK, 2010; Lengyel András, *A szakácskönyv-szervező „Emma asszony": A kollektív „irodalmi" gasztronómia mint érdeklődésgenerálás és habitusformálás*, Kalligram, 2017, május, 76–94.

21 *Heti posta*, A Hét, 1890. márc. 2., 148. S hogy ez az eljárás nem teljesen példa nélküli a fővárosban sem, arra bizonyíték Wohl Janka Justh Zsigmondhoz írott levele, amelyben arra kér engedélyt, hogy lapjába a forrás megnevezése nélkül átvehesse Justh Stróbl Alajos műterméről írt és *A Hét*ben megjelent írását. Wohl Janka Justh Zsigmondhoz, 1890. június 8., OSZK Kézirattár, Levelestár, 38. sz. levél

22 Kiss, *Egy lapról…*, *i. m.*, 845–846.

23 *Uo.*, 845. Az Otthon az írók és hírlapírók köre volt.

munkákból a feltüntetett írók: Jókai Mór például minden bizonnyal elsősorban egy-egy írással és presztízsével járult hozzá a lap sikeréhez, nem pedig a mindennapi szerkesztői munkával. 1891-ben a 17. számtól kezdve a következő nevek voltak olvashatók a címlapon munkatársakként feltüntetve: Ambrus Zoltán, Balogh Pál, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Jókai Mór, Kozma Andor, Mikszáth Kálmán, Murai Károly, Petelei István, Rákosi Viktor, Sebők Zsigmond és Szemere Attila, hozzájuk csatlakozott szintén ez évben (a 28. számtól) még Kóbor Tamás és Homo (Pollák Illés). Egy évvel később Petelei István neve eltűnt, ellenben ugyanekkor megjelent a munkatársak között Ignotus (1892/42. szám), őt követte Pekár Gyula (1893/9. szám), majd Szomaházy István[24] és Tóth Béla (velük egy időben pedig Sebők Zsigmond neve lekerült a listáról: 1893/30. szám). 1893 végén (a 47. szám után) aztán végleg eltűnt a munkatársi névsor.

A belső munkatársak személyét illetően a különböző visszaemlékezések, levelezések mellett Faragó József karikatúrája is támpontot nyújthat az olvasónak: a jubileumi számban közzétett karikatúráján hét munkatárs (balról jobbra: Heltai Jenő, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, Kóbor Tamás, Papp Dániel (?), Ignotus és Bródy Sándor) emeli a magasba a szerkesztő Kiss Józsefet *A Hét* egyik, pajzsként feltartott példányán.[25] A belső munkatársakat többek között azért is nehéz pontosan megnevezni, mert gyakran írtak álnéven (valószínűleg éppen azt elkerülendő, hogy azonnal szembetűnjön, mennyi szöveg születik ugyanabból a tollból), illetve például az *Innen-Onnan* rovat írásait sokszor (ál)név vagy megkülönböztető jegy és jelzés nélkül adták közre. Bár ezek a szövegek sokkal rövidebbek, mint a *Krónika* vagy *Saison* rovatban helyet kapott írások és a különböző könyv- és színházi kritikák, megfogalmazásuk igényessége mindenképpen avatott tollat és szakértelmet, íráskészséget igényelt és mutat.[26]

24 A jubileumi számban úgy emlékezik vissza, hogy ő volt *A Hét* első segédszerkesztője. *A Hét*, 1899. dec. 24., 850.

25 *A Hét*, 1899. dec. 24., 871.

26 Az *Innen-Onnan* szerzőiről a jubileumi számban megemlékezik például Lovik Károly, de a szerkesztői üzenetek vagy rövid emlékezések egyes soraiból is kikövetkeztethető néhány szerző neve. Írt *Innen-Onnan*t például Tóth Béla, Ignotus, Kóbor Tamás, Kozma Andor, Ági Adolf, Heltai Jenő, Papp Dániel, Ambrus Zoltán, Szőllősi Zsigmond, Reiniger Simon és Széchyné Lorenz Jozefin. Kabos Ede úgy emlékszik vissza a jubileumi számban, hogy ő írta a lapnak a legelső *Innen-Onnan*t. A rovat század eleji időszakával (mindenekelőtt Kosztolányi Dezső, Cholnoky Viktor és Kiss József szerzőségével) több tanulmányban és önálló kötetben foglalkozik Lengyel András.

Faragó József karikatúrája a jubileumi számban

A tízéves jubileumra több író küldött verset, tárcát, rövidebb-hosszabb írást magáról *A Hét*ről, a szerkesztőségről, a munka menetéről, műhelytitkokról és határidőkről. Az egyik beszámoló Szőllősi Zsigmond tollából származott és a *Fekete szombat* címet kapta. A cikk a szerkesztőségi terek bemutatásával kezdődött.

> Itt készül *A Hét* minden szerdán délelőtt. Ekkor van a szerkesztőségi konferencia. Ami abból áll, hogy mindenki hoz egy témát – valaki másnak, és mindenki kijelenti, hogy a neki szánt témát nem fogja megírni. Ebben történik a megállapodás.
>
> Így azután *A Hét* pontosan készen van minden szerdán. Amiből logikusan következik, hogy soha sincs készen szombaton. Ah, az a szombat! A börze híres fekete szombatja is lehetett valami, de mi volt ez *A Hét* szombatjaihoz képest! Ez a szombat maga a kétségbeesés. Ez a szombat maga a megtestesült utolsó óra! Rémület, láz, gyötrelem, halál. […]

> *A Hét*, amely szerdán készen volt az utolsó sorig, szombaton egyszerűen – nincs. A kolumnák üresen tátongnak. Nincs krónika, nincs vers, nincs novella, nincs *Innen-Onnan* és nincs is kilátás, hogy legyen. […]
>
> Vasárnap van. […] Készen van teljesen, tele van egészen és csak az nincs benne, ami már nem fért belé. Igaz, hogy egy szó sincs benne abból, ami szerdán kontemplálódott, de benne van mindaz, ami szombaton hiányzott belőle.
>
> Ki csinálta meg? A dzsinnek. *A Hét* saját külön ördögei, amelyek ennek az újságnak fekete sorait hétről hétre telehordják tüzes szikrákkal és sugarakkal. Hogyan készül *A Hét*, ez *A Hét* legtitkosabb titka.[27]

Az első évtizedben két főmunkatárs neve tűnt fel a lapban. Míg azonban Justh Zsigmond (tiszteletbeli) főmunkatársként szintén nem a mindennapi szerkesztői munkát adta a lapnak, hanem mindenekelőtt társasági kapcsolatait, közvetlen utat biztosítva ezáltal a születési arisztokrácia egy részéhez,[28] addig a másik, név szerint feltüntetett főmunkatárs, Kóbor Tamás hosszú évekig valóban belső munkatársként dolgozott a lapnál.[29] Kiss József sógora (eredeti nevén Bermann Adolf) banktisztviselőből lett íróvá és szerkesztővé.

> Von pick auf a generálisságon kezdtem, még mielőtt az első cikket megírhattam volna […]. A kéziratok behajtásában én helyettesítettem Kiss Józsefet. Már az első számtól kezdve állandó rovatom lett a mások által megígért, de soha el nem készült cikkek megírása. Idővel ez lett a leggazdagabb rovata a lapnak. Több mint fél tucat ilyen munkatársunk volt, Ambrus Zoltánnal, Tóth Bélával és Keszler Józseffel az élén. Ezek hétről hétre szorgalmasan és határozott biztonsággal elfelejtették megírni a cikkeket és a novellákat. Lapzártakor mit tehettem egyebet, mint hogy teleírtam a lapot. […][30]

27 Szőllősi Zsigmond, *Fekete szombat*, A Hét, 1899. dec. 24., 876.

28 Nem sokkal később Justh lemondott főmunkatársi tisztéről (amelynek módját Kiss József nehezményezte is, mert hamarabb értesült erről a döntésről a többi lap, mint ahogy maga *A Hét* közzétehette volna a változást), de ezután is, egészen rövid élete végéig küldött írásokat a hetilapnak.

29 Justh Zsigmond neve az 1891. év 34. számig olvasható, míg Kóbor Tamásé (főmunkatársként) az 1893. évi 49. számtól az 1901/29. számig volt feltüntetve.

30 Szilágyi Ödön, *A Parnasszus tetején. XIII: Kóbor Tamás*, Délibáb, 1928. máj. 19., 12–13. Idézi: Sánta Gábor, *A kiábrándult urbanitás poétája*, Budapesti Negyed, 23 (1999. tavasz): 12–48, 14, 16.

A mindennapi munkát végző munkatársak közül maga a szerkesztő is *A Hét* egyik „oszlopaként" emlékezett meg a jubileumi számban Ambrus Zoltánról.[31] Kapcsolatuk azonban a fennmaradt levelek tanúsága szerint messze nem volt konfliktusmentes, többször is komolyan összevesztek. „Kedves barátom! Kijelentem neked, hogy én az utolsó pillanatban való kapdosásokat megelégeltem; hogy a fizetség arányához engem megillető és kikötött munkát pontosan megkövetelem, valamint te sem késel pontosan a kikötött dijakat bekövetelni. […] Korábban nagy és szép cikkeket irtál és tekintettel voltál arra, hogy szerdán meglegyen a munkád java része. Utóbbi időkben ez nem történik többé"[32] – írta Kiss József 1890 nyarán. Ambrus Zoltán nem késett a válasszal:

> Kedves barátom!
> Kijelentem neked, hogy hetenkint kétszer-háromszor válogatott szekaturákra ébredni megelégeltem. Hogy „a kikötött munkát megköveteled" nagyon elhiszem; parbleu, mindig megkaptad – Én soha se köteleztem magamat, hogy a dolgaimat szerdára szolgáltatom át, sőt arra se, hogy ezek java részét adom át szerdán, vagy hogy csak egy betűt is adok szerdára. Hogy gyakran megesett, hogy a munkám java részét már szerdán átadtam, ebből nem következik, hogy szerdára akármivel is tartozom. Ez egyszer megy, másszor nem megy. Az ember nem masina. Az olyan féle munka végzését, a minöt én liferáltam, egy kis belátással nem lehet órákhoz kötni. De erröl soha szó se is volt. Az, hogy a mennyiben tudtam, igyekeztem a szükséghez alkalmazkodni, az nem alkothatott praecedenst.[33]

Sipulusz (azaz Rákosi Viktor) 1891-es visszaemlékezése szerint is mindig az utolsó pillanatban írta meg *A Hét*nek szánt (ígért) írásokat Ambrus Zoltán:

31 Kiss, *Egy lapról…, i. m.*, 845.

32 Kiss József Ambrus Zoltánhoz, Budapest, 1890. június 24. Megjelent: Ambrus Zoltán *Levelezése*, kiad. Fallenbüchl Zoltán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 71.

33 Ambrus Zoltán Kiss Józsefhez, Budapest, 1890. június 26., Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (a továbbiakban PIM Kézirattár) V5239/41/1. Válaszlevelében a szerkesztő kijelentette, hogy nem fogad el pénzviszszatérítést, amit Ambrus felajánlott, mert neki az író munkájához van jussa. Kiss József Ambrus Zoltánhoz, Budapest, 1890. június 25. Megjelent: Ambrus Zoltán *Levelezése*, 72. Kiss József levele, amely tartalma alapján egyértelműen Ambrus Zoltán küldeményére volt válasz, a levelezésgyűjteményben 1890. június 25-i dátummal jelent meg. Mivel a levelek a szövegkiadás szerint családi tulajdonban vannak, ez esetben a nyomtatásban megjelent dátumra kell hagyatkoznom, így azonban (mivel a PIM Kézirattárában lévő levél datálása egyértelműen június 26.) azt kell feltételezni, hogy az egyik dátumnál valahol véletlen elírás történhetett.

> […] *Péntek*. [Kiss József] Reggel beszól a *Kammon*ba:
> – Nincs itt Ambrus?
> Ebéd után az *Otthon*ban:
> – Nem láttátok Ambrust?
> Hatkor a *Hungária*ban:
> – Nem látták Ambrust?
> Este a *Kis Pipá*ban:
> – Nem volt itt Ambrus?
>
> Ambrus Zoltán ugyanis többnyire két cikket ír egy számba, s ezt (bosszút állva mindnyájunk helyett) mindig pénteken éjjel írja meg. Kiss egész nap keresi, hogy legalább *egy* cikket kiszorítson belőle estig. De ezt még sohase sikerült. Az Ambrus-napokon velünk édes, mint a méz.[34]

A belső munkatárs és a szerkesztő közötti vitákat mindenekelőtt a kéziratleadás határideje és a honorárium kérdése okozta, de volt vitájuk Ambrus folytatásokban közölt regényének elhúzódása miatt vagy a vasúti szabadjegy kérdését tekintve is. Ambrus népszerű szerző volt, Berzsenyi-sorozatát (is) szerette a közönség (a jubileumi számba is egy Berzsenyi-jelenetet adott), és neki is szüksége volt munkára,[35] így a nézetkülönbségek ellenére évekig *A Hét* egyik oszlopa maradt.

A Hét fontos munkatársa volt Tóth Béla is. „Arra már az édesapám tanított meg, most egy negyedszázada, hogy Kiss József legelül jár az élő költők között."[36] Ugyanitt nevezi Kiss Józsefet „atyai barátjának", „jó cigánypajtásának", és levelezésük hangvétele is közeli kapcsolatot feltételez. Kiss Józsefék Tóth Béla feleségét, Lidót is jól ismerték, a levelek tanúsága szerint időnként össze is jártak. A két férfi a levélváltás során nemegyszer használta az író nyilvánosan (a lapban) is használt álnevét, az Efendit. Egyik, még *A Hét* indulása előtti levelét Kiss József – a többi levéllel ellentétben – tegező formában írta. A levél hangvétele, játékossága jól mutatja kettejük baráti viszonyát.

34 Sipulusz [Rákosi Viktor], *Hogy készül „A Hét"*? A Hét, 1891. nov. 29., 770.

35 Lásd például Ambrus levelét a szerkesztőhöz, amelyben felajánlotta megrendelésre készült írását Kiss Józsefnek (a megrendelő nem volt otthon, ezért ajánlotta helyette *A Hét* szerkesztőjének). Ambrus Zoltán Kiss Józsefhez, é. n., PIM Kézirattár, V5239/41/2.

36 Tóth Béla, *Felfedezem Kiss Józsefet* (1897) = *Kiss József és kerek asztala*, *i. m.*, 221–224, itt: 222.

Kedves Effendim!

Salŭm aleikŭm! Allah sugároztassa reád fényességét, adjon […] dicsöséget és óvjon meg mindennemü rosztól, ami a nyomorult gyaurok közt annyira elharapódzott, mint a minémüek: a lázadó idegek, gyomorhurut, álmatlanság, koslatási mánia, emberszólás, bitangok által való pártfogolás stb; de áldjon meg az ő jóvoltából mérséklettel, igaz barátokkal és a czélon túllövö ellenségekkel. Szívemből kivánom. […]

Nekem ugy rémlik, hogy nem saját érdemem, de apád iránti kegyeleted, akit Allah bizonyára pogányoknak megközelithetetlen hetedik mennyországába emelt, hogy a tubafa üdvezitö árnyékában megifjodva zenghesse örökszép dalait, igen az sugallta neked, Effendim, ezt a levelet; mert te tudod, hogy ő engemet életében szivébe foglalt és az apák rokonszenve a fiak öröksége!

Igy is köszönöm neked, Effendim! […]

Legalázatosabb szolgád Juszuf[37]

A Hét megalapítása után datálódott levelek tartalma legtöbbször az írásokra vonatkozik: a szerkesztő cikket kér, krónikát, fordítást, novellát, *Innen-Onnan*t, témajavaslatokról váltanak levelet, illetve betegségről, honóriumról és remélt találkozásokról (nemcsak az íróval, hanem feleségével is).

Kiss Józsefnek azonban nem Tóth Béla volt az egyetlen munkatársa, akit az édesapján keresztül ismert meg. Közel tizenöt esztendeig volt *A Hét* belső munkatársa annak a Veigelsberg Leónak a fia, aki Kiss József alig négy évvel idősebb kortársaként nehéz időszakában beajánlotta a költőt a *Pester Correspondenz*hez.[38] A fiú később így emlékezett vissza írói indulására:

Már tíz évvel elébb bevilágította gyermekkoromat, hogy mikor egy esztendei vidéki gimnazistáskodás után Budapestre tértem, ott az azalatt múlt

37 Kiss József Tóth Bélához, Budapest, 1887. április 14., OSZK Kézirattár, Fond 129/200, 1. levél

38 „A »Pester Correspondenz«-nél vagyok és németül írok, illetőleg tanulok írni. […] Ön személyesen aligha ismeri Veigelsberget. Egyike azon ritka embereknek, kiket lehetetlen nem szeretni. Arcára van írva a becsületesség és jóság. Tudtomon kívül járt el érdekemben és ugyancsak volt baja, míg rávehetett, hogy oly dologba vágjam a fejszémet, amihez nem értek. Első kivonataimat ő maga nézte át. Tegnap egy tárcát fogadott el tőlem a Lloyd részére. (Falk távollétében ő vezeti a lapot.) Szóval, az életben még kevés emberrel találkoztam, aki annyi jóakaratot tanúsított volna irántam, mint ő." Kiss József Nordau Miksához, Budapest, 1875. július 24. Megjelent: *Ó mért oly későn: Levelek Kiss József életrajzához*, kiad. Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő, bev. Seifert Géza, Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1972, 55.

> 1881-i télen két új név tűnt volt fel az irodalomban: a Mikszáth Kálmáné s a Kiss Józsefé, s mindkettő már barátja volt apámnak, ki, mint a *Pester Lloyd* egyik főembere s német nyelven maga is művészi s a határokon túl is ismert író, magyar társai előtt nagy tiszteletben állott. […] hogy az ismerős név a szerkesztő ítéletét meg ne vesztegesse, küldtem aztán első versemet a senkire rá nem valló „Ignotus" aláírással *A Hét*hez – de Kiss József a verset azon nyomban kiadta, íróját kerestette, meg is találta, s így ragadt rajtam az Ignotus név s így ragadtam én ott *A Hét*nél […].[39]

„[…] olyan írókkal, akik még csak lesznek"

A lap alapításakor Kiss József az országos hírű nevek mellett, akikkel az első számot „felcifrázta" (mert hiszen a „csecsemőnek előkelő keresztapákra van szüksége, hadd lássa a közönség, hogy a gyerek jó famíliából való"),[40] csakhamar „többnyire még sehová sem tartozó, de sikeréhes, ugrásra kész fiatalokkal vette körbe magát *A Hét* szerkesztőségében".[41] Voltak, akiket a szerkesztő már korábbról ismert (Mikszáth Kálmánnal egy időben járt a rimaszombati gimnáziumba,[42] Kóbor Tamás a sógora volt), másokkal édesapjuk révén (Tóth Béla, Ignotus), társaságban[43] vagy ismerősökön keresztül találkozott, de arra is van példa, hogy őt keresték fel (Erdős Renée vagy később Juhász Gyula),[44] vagy ő keresett meg valakit, akinek felfigyelt a munkájára (Herczeg Ferenc).[45]

39 Ignotus, *i. m.*, 125–126.

40 Kiss, *Egy lapról…, i. m.*, 845.

41 Sánta, *i. m.*, 14.

42 Rubinyi Mózes, *Kiss József. I. rész.*, Népszerű Zsidó Könyvtár kiadása, [1926], (Népszerű Zsidó Könyvtár, 9.), 10.

43 „Valamikor ott volt gyűlhelye az akadémikus és nem akadémikus irodalomnak. Jókai és Gyulai Pál, Ágai, Csiky Gergely, Tolnai, Komócs[y], Silberstein, Vadnai, Bartók és e sorok írója sűrűn megfordultak a patriarchális egyszerűségű családnál […]." Kiss József, *Neugebauer László = Kiss József és kerek asztala*, *i. m.*, 72–74, itt: 72–73. A visszaemlékezés korábban *A Hét* 1893. évfolyamában jelent meg.

44 Rövid tárcájában szeretettel emlékezett vissza a szerkesztővel való első találkozására, amelyet a kolozsvári egyetemi tanárának, Széchy Károlynak köszönhetett, aki azzal bízta meg, hogy az irodalomtörténeti szemináriumán Kiss Józsefről tartson előadást, és elküldte, hogy a szükséges adatokat magától a költőtől szerezze be. Kiss József rákérdezett a fiatalember verseire. Két költeménye még azon a héten megjelent, „és attól fogva én lettem *A Hét* legsűrűbben megjelenő költője. Másküléönben igen ritkán találkoztunk". Juhász Gyula, *Csevegés – Kiss Józsefről* = Uő., *„A tékozló fiú: Novellák, emlékek, szatírák"*, szerk. Fráter Zoltán, Válogatott Mesterek, Bp., Ferenczy Könyvkiadó, 1995, 192–194., itt: 193–194. A visszaemlékezésben szereplő Széchy Károly azonos *A Hét*ben néhányszor publikáló Lorenz Jozefin írónő férjével.

45 „Megtörtént azonban az a csoda, amelyre föltettem az életemet, és amelyben hinni mégsem mertem: a hírnév eljött értem a kávéházba. Egy feltűnően kicsi termetű úr ült az asztalomhoz. Olyan volt, mint egy kisfiú, aki körszakállt ragasztott. – Olvastam Öntől egy-két dolgot. Nem volna kedve *A Hét*be írni? – kérdezte vontatott orrhangon." Herczeg, *i. m.*, 11.

Az évek során Kiss József maga köré gyűjtötte a korabeli irodalmi élet színe-javát. Ahogy Ignotus írta:

> Nem volt a kilencvenes éveknek megállapodott vagy jelentkező tehetsége, kit Kiss József *A Hét*hez oda nem édesgetett – Ambrus Zoltán és Petelei István, Tolnai Lajos és Jékey Aladár, Justh Zsigmond és Malonyay Dezső, Szemere Attila és Keszler József, Kozma Andor, Bródy Sándor és Herczeg Ferenc mind írt neki. Nála tűnt fel Gárdonyi Géza, nála Kemechey Jenő, Papp Dániel és Cholnoky Viktor – Kóbor Tamást és engemet, Kaffka Margitot és Heltai Jenőt ő kezdett íratni, s az inas *A Hét*ben ugyanoly szabadon és teljesen hallathatta szavát, mint a mester.[46]

A tízéves jubileumi számba rengetegen írtak. Összesen hetvenhárman jelentkeztek valamilyen közleménnyel és fényképpel, harmincan csak képen tűntek fel, tizenöten pedig csak írást küldtek (ideszámítva Fejér Jenőt, aki kottát, illetve Veigelsberg Viktort, aki karikatúrát küldött).[47] (Sőt a jubielumi szám *Heti posta* rovatában jelezték, hogy ennél is több kéziratot kaptak, de vagy terjedelménél fogva nem fértek a már így is háromszorosára nőtt számba, vagy késve érkeztek; szerzőik engedelmével azonban a későbbiekben megjelentetnék ezeket a szövegeket is.)

46 Ignotus, *i. m.*, 127. A névsort kiegészíthetjük a későbbi évekből az alábbi nevekkel: Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Juhász Gyula, Ady Endre, Karinthy Frigyes, Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, Surányi Miklós.

47 A névsorban szerepelnek azok az álnevek és jegyek is, amelyeken az írók a jubileumi számban megjelentek: *közleménnyel és fényképpel is szerepel:* Abonyi Árpád, Ábrányi Emil, Ágai Adolf, Ambrus Zoltán (Ygrec), Bánffy Dezső, Bánóczy József, Bársony István, Bartók Lajos, Bede Jób, Béla Henrik, Berczik Árpád, Berzeviczy Albert, gr. Csáky Albinné Bolza Anna, Dienes Márton, Endrődi Sándor, Erdős Renée, Evva Lajos, Faragó József, Gáspár Artúr, Gáspár Kornél, Gelléri Mór, Gyalui Farkas, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Herman Ottó, Herman Ottóné, Ignotus (Emma), Jékey Aladár, Jeszenszky Sándorné (Mariska), Jókai Mór, Kabos Ede, Kenedi Géza, Kiss József, Kóbor Tamás (X.; Simplex; Δ), Kozma Andor, László Albertné, Lenkei Henrik, Lovik Károly (Délibáb=D-b), Makai Emil, Márk Lajos, Márkus Miksa, Martos Ferenc, Mikszáth Kálmán, Neményi Ambrus, Palágyi Lajos, dr. Pap Dávid, Papné Fuchs Margit (P. Fuchs Margit), Pásztor Árpád, Radó Antal, dr. Radó Sámuel, Rákosi Viktor (Sipulusz), Reiniger Simon (mérleg szimbólum), Salgó Ernő, Sas Ede, Szabó Endre, Szabó Sándor, Szabóné Nogáll Janka, Szalay Fruzina, Szávay Gyula, Széchyné Lorenz Jozefin (Széchy Károlyné), Szécsi Ferenc, Szentessy Gyula, Szőllősi Zsigmond, Szüry / Szűry Dénes, Tóth Béla (Jaákh), Ujlaki Antal, Várady Antal, Veigelsberg Leo, Veszelei (Veszeley) Károly, Vészi József, Zalár József, gr. Zichy Géza. *Csak fényképpel szerepel:* Aczél Endre, Apor László, Beniczkyné Bajza Lenke, Braun Sándor, Emich Gusztáv, Gopcsa László, Gozsdu Elek, Groó István, Gyarmathy Zsigáné, Kemechey Jenő, báró Kempelen Farkas, Kern Aurél, Kun József (Hetes), M. Kornis Aranka, Milkó Izidor, Molnár Ferenc, Murai Károly, Osvát Ernő, Papp Dániel, Sajó Sándor (2 képpel), Strausz Adolf, Szász Gerő, Szatmári Mór, Thury Zoltán, Tutsek Anna, Varsányi Gyula, Vértesi Arnold, Vicomte Letorières (gr. Vay Sándor), Zboray Aladár, Zempléni Árpád. *Csak közleménnyel szerepel:* Czóbel Minka, De Gerando Antonina, Farkasházy Zsigmond dr., Fejér Jenő (kottát küld), Gárdonyi Géza, Jászai Mari, Kálnoki Izidor, Mezei Ernő, Podmaniczky Frigyes, Rákosi Jenő, Szabolcska Mihály, Szomaházy István, Telekes Béla, Tetta, Veigelsberg Viktor (karikatúrát küld).

A jubileumi számban megjelentek között vannak, akiket jól ismert a közönség (belső munkatársak, gyakran közölt szerzők), és olyanok is, akik ritkán publikáltak, vagy csak a jubileumi számot követően kezdtek nagyobb számú közleménnyel jelentkezni *A Hét*ben. Találhattak az olvasók országosan ismert szerzőket (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán) és (még) ismeretlen(ebb)nek tűnő neveket is, mint Osvát Ernőé[48] vagy Reiniger Simoné, akiről talán nem is sejtették, hogy az *Innen-Onnan* rovat egyik szerzőjéről van szó.[49] Olyanokat is megismerhettek, akik nem íróként kapcsolódtak a laphoz (közöltek képet például Emich Gusztávról, az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat – *A Hét* nyomdája – vezérigazgatójáról is).[50] A „megjelentek" közt van költő és író, államférfi (Bánffy Dezső, Berzeviczy Albert, Podmaniczky Frigyes) és zeneszerző (gróf Zichy Géza,[51] Fejér Jenő), képzőművész (Faragó József) és színésznő (Jászai Mari), nőnevelő (De Gerando Antonina), természettudós (Herman Ottó) és orientalista (Vámbéry Ármin).[52] Vannak idősebbek és ifjabbak, férfiak és nők, arisztokraták és polgári származásúak, professzionalisták és dilettánsok. Vannak, akiknek az írása és a fényképe alatt eltérő név szerepel, mert egyik helyen a polgári(vá vált) nevüket tüntették fel, míg a másik helyen az (egyik) álnevüket (például Rákosi Viktor/ Sipulusz vagy Ignotus/ Emma esetében). A szerzők között találunk többeket, akiknek a nevével más lapoknál is (rendszeresen) találkozhattak az olvasók (amint ezt Kiss József nemegyszer nehezményezte is a leveleiben), nemcsak szerzőként, hanem olykor szerkesztőként is (például az *Új Idők* esetében Herczeg Ferenc nevével).

Több esetben családi, rokoni kapcsolat is felfedezhető a jubileumi számban feltűnő szerzők között. Papné Fuchs Margit (P. Fuchs Margit), aki Margit álnéven írt verseket és tárcákat *A Hét*be és más lapokba,[53] dr. Pap Dávid jogász és hírlapíró[54] felesége volt, a jubileumi számban mindketten megjelentek. Herman

48 A jubileumi számban Osváthként.

49 Mérleg szimbólum alatt jegyezte írásait a rovatban, a jubileumi számban azonban polgári neve szerepelt a fénykép alatt.

50 „Az írását nem láttuk szerkesztőségünk asztalán, mégis minden Hetünk, amit az olvasóink kilenc esztendő óta láttak, tőle való. Emich Gusztávról írtunk, a mi derék nyomdászunkról." [Kóbor Tamás], *A csöndes munkatárs*, A Hét, 1899. dec. 24., 880.

51 Gróf Zichy Géza zongoraművész, zeneszerző, költő is volt.

52 Bár a jubileumi számba többen is inkább visszaemlékezést, rövidebb gondolatot küldtek, nem a hivatásukhoz kapcsolódó cikket.

53 Gulyás Pál (szerk.), *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Argumentum Kiadó–MTA Könyvtára, 1992, IX: 826.

54 Eredeti nevén (1895-ig) Kohn Dávid jogász, a *Magyar Hírlap* munkatársa, majd a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság titkára, a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának tagja. *Magyar írók élete és munkái,* szerk. Szinnyei József, Bp., Hornyánszky Viktor, 1899, 1905; utánnyomás: Bp.,

Ottó és Ottóné, Szabó Endre és felesége, az írónő Szabóné Nogáll Janka csakúgy küldött írást és képet is, mint ahogy megjelent írással Czóbel Minka költőnő, és szerepelt képpel az unokatestvére, gróf Vay Sándor-Sarolta.[55] Vészi József író, hírlapíró mellett ott szerepel későbbi veje, Molnár Ferenc. A legszemléletesebb példa a családi jelenlétre azonban minden bizonnyal a Veigelsberg családé, hiszen írt a jubileumi számba Ignotus és Emma álnéven Veigelsberg (később Ignotus) Hugó, küldött karikatúrát a testvére, Veigelsberg (Véghelyi) Viktor, és olvashatott a közönség pár sort az édesapjuktól, Veigelsberg Leótól is.

„Fölöttébb jól ismerem a mágnás-tempót"

A jubileumi szám első írása Bánffy Dezső báró, volt miniszterelnök rövid visszaemlékezése,[56] rögtön utána gróf Zichy Géza verse következik (aki többször is megjelent a lapban, noha Kiss József véleménye az irodalmi teljesítményéről – legalábbis korábbi levelei tanúsága szerint – nem volt éppen hízelgő).[57] Rajtuk kívül találhatott még képet az olvasó e számban a Vicomte Letorières álnéven író gróf Vay Sándorról (vagyis Vay Sarolta grófnőről) és báró Kempelen Farkasról, olvashatta az édesanyja révén a gróf Teleki családdal rokon De Gerando Antonina írását és mindenekelőtt gróf Csáky Albinné Bolza Anna grófnő visszaemlékezését.

A grófnő neve már a mutatványszámban is feltűnt: nagy vihart kiváltó cikkében 1889. december elején „nyitotta meg" szalonját a szellemi elit előtt.[58] A jó szándékú, de talán nem a legszerencsésebben megfogalmazott kezdeményezésre az írók válasza a szinte teljes elutasítás lett, amelyet a következő számokban –

Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, VI: 702–703. és X: 273.

55 Gróf Vay Sándor édesapja, Vay László (felesége Beniczky Sarolta) és Czóbel Minka édesanyja, Vay Evelin (férje Czóbel Imre) testvérek voltak. Gudenus János József, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, Bp., Heraldika Kiadó, 1998, IV: 164–166.

56 A lapban többször írtak róla, és a jubileumi évben folytatásban közreadták naplójegyzeteit, amire a szerkesztő tizenöt évvel később, *A Hét* 25 éves jubileumán így emlékezett vissza: „Báró Bánffy Dezső addig járt nálunk iskolába, míg maga is megtanult írni és egy ízben meglepett bennünket egy Naplótöredékkel, amely nem volt apokrif, de hamisítatlan, valódi. Meg is gyűlt vele a baja. Úgy elverték rajta a port, mint annak a rendje. Mert ami szabad volt nekünk, rakoncátlan, szilaj firkászoknak, azt nagyon rossz néven vették tőle, a bukott miniszterelnöktől, aki sajtóval már nem is rendelkezett." Kiss József, *Conférence: A Hét 25 éves jubileuma* = *Kiss József és kerek asztala*, *i. m.*, 30–33, itt: 32.

57 Lásd Kiss József két levelét Gáspár Imréhez (1875. március 29. és április 17.). Megjelent: *Ó mért oly…*, *i. m.*, 41. és 43–44.

58 Gróf Csáky Albinné, *Salonélet*, A Hét, mutatványszám, 1889. december elején, 5.

részben – közzé is tett a szerkesztő a lap hasábjain, hogy aztán az 5. számban Csáky Albinné sértődött válaszát is közöljék.[59] Bár az ötletet és javaslatot láthatóan leszavazták, Kiss József Justh Zsigmondhoz írott, évjelzés nélküli, de a levél utalásaiból kikövetkeztethetően ugyanez év novemberében írt levelében beszámolt a szalonról: „Talán tudja, hogy Csák[y]éknál megnyílt a Salon. Egy csomó irót fogadtak. Voltünk vagy harminczan. Azt hiszem, az irók jól érezték ott magukat és hogy a példa utánzókra találni fog. Minden második szombaton fogadnak."[60] Két évvel később lapokban is írtak a Csáky-szalonról, illetve képet is közöltek az ott jelen volt írókról.[61]

Nem véletlen, hogy Kiss József Justh Zsigmondnak számolt be az új társasági kezdeményezés megvalósulásáról. Nem is annyira lapja épp távol lévő tiszteletbeli főszerkesztőjével osztotta meg egy korábbi lapvita megkésett folytatását, mint inkább Csáky Albinné közeli ismerősének, Tout-Pest egyik központi alakjának számolt be az eredményről. Az arisztokrata irodalmi szalon gondolata Justh régi, dédelgetett álma volt, amelyet néhány évvel korábban franciaországi magyar barátnője, Nemeskéri Kiss Margit személyén keresztül remélt megvalósítani, akinek azonban 1886-ban kötött házassága meghiúsította az író tervét.[62] Később jóbarátja, a fiatalon elhunyt gróf Csáky István édesanyja, az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter felesége volt az, aki megvalósította a régi tervet.[63]

Csákyné azonban nemcsak a mutatványszámban közölt *Salonélet* című cikkel tűnt fel, hanem az 1890. január 5-én megjelenő első szám címlapján is az ő portréja szerepelt, sőt szalonját, otthonát, környezetét is bemutatták az olvasóknak egy rövid ismertető írásban. Ez nemcsak azért tűnt jó választásnak, mert Bolza Anna grófnő a vallás- és közoktatásügyi miniszter felesége volt, hanem azért is, mert egyszersmind a budapesti társasági élet egyik aktív szereplője is. Az arisztokrácia támogatása pedig fontos volt a lapnak egyrészt lehetséges

59 Lásd részletesen Fábri Anna, *Eszmesúrlódások*, Budapesti Negyed, 46. évf., 2004, 5–38.

60 Kiss József Justh Zsigmondnak, [1890.] november 16., OSZK Kézirattár, Levelestár, 6. sz. levél

61 Például a *Magyar Géniusz*ban.

62 Lásd Justh Zsigmond Nemeskéri Kiss Margitnak 1886. augusztus 21-én írt levelét. Megjelent: Konrádyné Gálos Magda, *Sigismund Justh et Paris. Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIXe siècle*, Bp., 1933, 73.

63 Angyalosi Gergely 2009-es tanulmányában Dóczi Lajost véli a Kiss József és Csáky Albinné közötti közvetítőnek („A kapcsolatot feltehetően Dóczi Lajos, a kor ünnepelt drámaírója teremtette meg, aki idősebb Andrássy Gyula munkatársa volt a külügyminisztériumban, és az első számtól adott írásokat a lapnak", Angyalosi, *i. m.*, 13.), de Justh Zsigmond kapcsolati hálója, Csáky Albinnéval való közvetlen kapcsolata, társaságformáló tervei, egyéb művelődésszervező kezdeményezéseiben való aktív részvétele inkább azt valószínűsítik, hogy ő volt a közvetítő. Ezt támasztja alá az is, hogy Justh önálló cikket szentelt a grófnőnek, amelyben a nő hivatásáról (is) elmélkedik, és ezt a véleményt erősíti Kiss József fent említett levele is.

előfizetőként,[64] másrészt presztízst adó közegként, amely tagjainak életmódját figyelemmel kísérik és mintáját követik a lap elsődleges célközönségének tekintett középosztály tagjai. A születési arisztokrácia élete – legyen szó hazai arisztokratákról vagy külföldi koronás főkről – mindig is érdekelte a (női) közönséget, nem véletlen tehát, hogy *A Hét* címlapján sűrűn közöltek fényképet hercegi, főhercegi családokról, adtak hírt eljegyzésekről.[65] Emellett a szerkesztő számíthatott arra is, hogy ha Tout-Pest néhány jeles alakjáról közöl képet, *A Hét* (de legalábbis az adott száma) a hazai születési arisztokrácia körében is érdeklődésre tarthat számot, népszerűsítve egyszersmind az őket követő, mintát kereső (és adott esetben asszimilálódni vágyó) középosztály tagjai között is.

Az arisztokrácia megnyerése tehát fontos volt a szerkesztőnek,[66] s hogy ezért olykor kompromisszumra is készen állott, azt éppen a grófnővel való levélváltása tanúsítja:

> Tisztelt Kiss ur! –
> Azt se tudom mikép kezdjem, mit önnel közölnöm kell, – mert magam részéről semmikép okadatolva nem találom; de mégis meg kell tennem! –
> Tehát: Clotilde főherczegné ő fensége szeretne a „Hétre" előfizetni, de – azt találja hogy a czímlapon lévő múzsa miatt nem lehet – hogy miatta a lapot nem lehet asztalon feküdni sem hagyni, oly házban, hol fiatal leány van, – s'a.t. – Megvallom, hogy nekem e skrupulus eszembe se jutott volna – De miután ez ily magas helyen létezik, – és miután más női ösmerőseim részéről is hallottam azt emlegetni, – tehát kötelességemmé vált önt reá figyelmeztetnem, azon kéréssel, őltőztesse fel jobban múzsánkat, nehogy elijessze lapjától a nagyon is finom érzésű közönséget, és mielőtt engem is e múzsa szomszédságában szerepeltetne! – Bár mennyire túlzottnak tartom ama felfogást, mégis nagyon röstelném azt megbotránykoztatni és az ön vállalatának is csak kárára lehetne! –

64 Gróf Csáky Albinné előfizetője volt a lapnak. Lásd Gróf Csáky Albinné Kiss Józsefhez, Szepesmindszent, 1896. november 15., PIM Kézirattár, V5239/90/3.

65 *A Hét* első évfolyamainak illusztrációiról lásd Dede Franciska, *Személyesség és tartózkodás: A Hét első tíz évfolyamának címlapképei = Hagyomány, közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*, szerk. Ablonczy Balázs, Ifj. Berényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka, Bp., BIP, 2002, 312–322.

66 Csáky Albinnének szóló ajánlással jelentette meg például *Újabb költemények* című kötetét. Kiss József, *Újabb költeményei 1883–1889*, Bp., Révai Testvérek, 1891.

> Ugy védtem meg őnt egyelőre ő Fenségével szemben, hogy megmondtam, miszerint az első cliché el lett rontva, 's hogy a legutolsó perczben kellett önnek e – rajzot alkalmaznia faute de mieux, – 's megigértem, hogy közölni fogom önnel azonnal ő Fensége kivánságát.
> Ha e változás megtörténik nem kétkedem, hogy abonnál!,
> Őszinte tisztelettel
> Gr. Csáky Albinné[67]

A főhercegnéi neheztelést kiváltó rajz *A Hét* címlapképét (a mutatványszámon P. Márkus Emília színésznőt ábrázoló rajzot) keretbe foglaló művészi alkotás volt: egy nőalak, akinek lenge fátylán átsejlik, kivillan a keble és az egyik combja. Valószínűleg a főhercegné később meg lehetett elégedve, mert a néhány héttel később megjelent első szám címlapján (gróf Csáky Albinné fényképe mellett), valamint az azt követő számokban is már egy sokkal „decensebb", mindent szemérmesen elfedő öltözetben ábrázolták a ledérnek ítélt múzsát. S hogy maga a szerkesztő is érezte, hogy talán magyarázatra szorul a változtatás (vagy esetleg önérzetének szólt a pár sor), az első szám *Heti posta* rovatának első bejegyzésében „válaszolt" egy vélhetően soha meg nem született levélre:[68] „Budapest. *A. K.* A görög égaljhoz szokott múzsa megfagyna ebben a nagy hidegben. Felöltöztettük tehát. Új címlapunkon már állig begombolódzva jelenik meg s egészen úgy viselkedik, mint egy jóravaló, szolid múzsához illik."[69]

67 Gróf Csáky Albinné Kiss Józsefhez, 1889. december 13., PIM Kézirattár, V5239/90/1. Faute de mieux: jobb híján (fr).

68 Mivel közvetlenül a mutatványszám utáni első számban jelent meg a szerkesztői „válasz" (vagyis a nagyközönség nem tudhatott a címlapváltozásról), valószínűtlen, hogy a szerkesztő(ség) egy valós észrevételre reagált.

69 *A Hét,* 1890. jan. 5., 18.

A mutatványszám címlapja

Az első szám címlapja

Az elsősorban a (közép)polgári közönséghez szóló hetilap a továbbiakban is rendszeresen közölt címlapképeket és ahhoz kötődő rövidebb szövegeket arisztokratákról, uralkodókról, olykor valamilyen aktualitáshoz kötve, de nemegyszer minden különösebb apropó nélkül is. A 100. (ünnepi) szám megjelenésekor például a

címlapon nyolc előkelő hölgy portréja volt látható,[70] miközben a képhez tartozó rövid szövegbe nem is annyira bújtatott reklámot is becsempészett a cikk írója Strelisky műterméről. „A *Strelisky* atelier-jében készültek e fölvételek, az előkelő körök műtermében, ahol finomság, precizitás, ízlés és valóságos teremtő szellem dolgozik."[71]

Bár Kiss József igyekezett megnyerni lapjának az előkelő társaság tagjait, nemegyszer fogalmazott meg kritikát az arisztokrácia néhány tagjával vagy kezdeményezésével szemben. „Gróf Károlyi Melinda mint láthatta, az Ön szövegével megjelent. Óhajtásához képest küldtem belőle nehány példányt Nagy-Károlyba. Remélem Melinda grófnö megköszönte Önnek méltatását. Én természetesen se nem vártam, se nem kaptam semmi hiradást. Fölöttébb jól ismerem a mágnás-tempót."[72] A Justh szorgalmazására alapított Műbarátok Köréről is úgy vélte, hogy „csak cautio-képes vállalatokat támogat, vagy pedig luxusczikkekre költi a pénzét", ezért nem mert támogatásért fordulni hozzájuk. [73]

„Örizkedjék a tollforgató asszonyoktól […]"[74]

Kiss József Herczeg Ferenchez intézett szavait ő maga nem (sem) tartotta meg teljes mértékben, hiszen nem gróf Csáky Albinné volt az egyetlen hölgy, aki több-kevesebb írást közölt *A Hét*ben. Az 1899-es jubileumi számban összesen 17 író- és költőnő jelent meg szöveggel és/vagy képpel, az itt megjelentek fele pedig máskor is publikált a lapban (azokat számítva, akik tíz közleménynél többel jelentkeztek a lap fennállása idején).[75] Közülük – Galambos Ferenc repertóriuma szerint – a legtöbbször megjelent hölgy Szalay Fruzina költőnő volt (1890 és 1916 között közel kilencven verset és egy novellát közölt a lapban), őt követi álnéven írt tárcáival gróf Vay Sarolta (1895 és 1903 között több mint hatvan tár-

70 Gróf Andrássy Tivadarné; Széchenyi Alice grófnő; Nyáry Olga; herceg Odescalchy (sic!) Gézáné; Dessewffy Rolla grófnő; Pálffy Pauline grófnő; gróf Bethlen Andrásné; Zichy Marianne grófnő.

71 *A Hét*, 1891. nov. 29., 781.

72 Kiss József Justh Zsigmondhoz, Budapest, 1892. szeptember 8., OSZK Kézirattár, Levelestár, 3. sz. levél. A levél Justh rövid szövegére utal, amelyben bemutatta a közönségnek a grófnőt.

73 Kiss József Justh Zsigmondhoz, Budapest, 1890. augusztus 30., OSZK Kézirattár, Levelestár, 1. sz. levél

74 Kiss József Herczeg Ferenchez, Budapest, 1891. január 3., OSZK Kézirattár, Levelestár, 1. sz. levél

75 Az adatokat Galambos Ferenc repertóriuma alapján állítottam össze, de csak az eredeti műveket vettem figyelembe, a műfordításokat nem. A repertóriumban nem szerepelnek az *Innen-Onnan* rovat szerzői. Galambos Ferenc *„A Hét" írói és írásai 1889–1924,* I–II, Bp. OSZK, 1954. http://mek.oszk.hu/13000/13006/. Letöltés ideje: 2018. 04. 15.

cát közölt Vicomte Letorières és D'Artagnan álnéven), míg a harmadik helyen Erdős Renée áll közel félszáz verssel (1897 és 1909 között). Jelentősebb számú közleményt mondhat még magáénak a Mariska álnéven jelentkező Jeszenszky Sándorné, Szabóné Nogáll Janka, Gyarmathy Zsigáné (részben Egy asszony álnéven), M. Kornis Aranka és Czóbel Minka (közülük többen több műfajban is alkottak). Rajtuk kívül feltűnt még a jubileumi számban gróf Csáky Albinné Bolza Anna, Herman Ottóné, Széchyné Lorenz Jozefin, Papné Fuchs Margit, László Albertné, Tutsek Anna, Beniczkyné Bajza Lenke, De Gerando Antonina és Jászai Mari színésznő. A megjelenések arányszámát – mindenekelőtt Széchyné esetében – módosíthatja, hogy például az *Innen-Onnan* rovat szerzőit és írásait a repertórium nem szerepeltette, a jubileumi szám egyik szerkesztői üzenete azonban egy kolozsvári levélíró hölgy kérdésére az alábbi felvilágosítást küldte: „Az *Innen-Onnan* !?! jele alatt éppen a kegyed egyik szellemes földije: Széchy Károlyné ír. Ő az egyetlen női írónk, aki ezt a nehéz rovatot állandóan és ritka esprit-vel támogatta. Régebben *** jegy alatt is írt, de azóta a három csillagot egy más munkatársunknak engedte át."[76]

A névsorból látható, hogy a korszak számontartott és többnyire ma is ismert írónőiről és költőiről (vagy adott esetben más területen jelentőset alkotó nőkről) van szó.[77]

A jubileumi számban valamilyen módon szereplő hölgyek közül (a 118 főből 17-en vannak, vagyis a teljes szerzői gárda nem sokkal több, mint 15%-át teszik ki)[78] többen családi vonalon is kapcsolódtak az irodalomhoz (vagy a laphoz). Herman Ottóné férje természettudós, de több írása jelent meg a folyóiratban, Szabóné Nogáll Janka a műfordító Szabó Endre felesége volt (aki szintén publikált Kiss József lapjában). A ma már kevésbé ismert hölgyek közül a Mariska álnéven író Jeszenszky Sándorné férje és apósa is jogász volt, köztük az utóbbinak, Jeszenszky Danónak Temérdek álnéven jelent meg néhány költeménye. Papné Fuchs Margit férje, az ügyvéd Pap Dávid írt a jubileumi számba is, Széchyné Lorenz Jozefin házastársa pedig irodalomtörténész egyetemi tanár volt (többek között Juhász Gyula tanára is). Beniczkyné Bajza Lenke irodalmi szalont tartott fenn, egyébként pedig Bajza József leánya volt, első férje Heckenast Gusztáv

76 *Heti posta* (Amélie. Kolozsvár), A Hét, 1899. dec. 24., 886.

77 Természetesen a lap teljes időszakát tekintve további nevekkel bővíthető a sor, hiszen a jubileumi szám megjelenése utáni években jelentkezett a lapban például Kaffka Margit, a Lys-Noir álnéven publikáló Gutmann Irén vagy Pap Mariska is.

78 Nem számítva külön, hogy valaki képpel is és szöveggel is jelentkezik-e, vagy csak az egyikkel, illetve másikkal.

könyvkiadó. Gróf Vay Sándor-Sarolta testvére Vay Péter író, katolikus pap, később püspök, apostoli protonotárius, unokatestvére pedig Czóbel Minka.

De vajon mit gondolt a szerkesztő a nőírókról? Az egyik szerkesztői üzenet szerint nem volt szükséges sem „céhbeli írónak", sem férfinak lenni ahhoz, hogy valakinek az írása megjelenhessen *A Hét*ben, de a válasz emellett határozott állásfoglalást is tartalmazott a nőírók témaválasztását és művészi képességeit illetően (még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy nagy valószínűséggel egy dilettáns olvasónőnek szólt).

> Dehogy, dehogy akadály az, hogy nagysád nem céhbeli író, sem nem férfi. A közönséges mesterségekben sem lehetett, annál inkább nem lehet a szépmesterségekben, nevezetesen a belletristikában fönntartani a céhrendszert és ha lehetne is, nekünk nem volna semmi kedvünk hozzá. Ami pedig a nőírókat illeti, mi végleg leszámoltunk ama ostoba előítélettel, mely oly igazságtalanul sújtja az író-nőket. Meggyőződésünk, hogy vannak tárgyak, mégpedig nem kis számmal, melyek az önök gyengéd kezei alatt elevenedhetnek meg csupán. Az asszonyalakok rajzában beállott dekadenciát egyrészt, az ál-nautralizmus szülte durvaságot másrészt: önök vannak hivatva, ha nem is megszüntetni, de gyöngíteni. Írjanak asszonyokról, sokat asszonyokról, írják meg róluk amaz igazságokat, melyek a férfi-írók számára elérhetetlenek és ha művészet dolgában nem is versenyezhetnek a férfiakkal, az olvasóközönséget hálára kötelezik mindenképpen. Még egyszer köszönet az elbeszéléséért, melynek címét szeretnők megváltoztatni – ha megengedné?![79]

Van azonban olyan női szerző, akit nemcsak bátorít, hanem „valóságos ünnepléssel fogad" és rendszeresen közöl: lapja második számától kezdve (bár nem egyforma intenzitással, de huszonöt éven keresztül) jelent meg az önálló verssel és műfordítással egyaránt jelentkező költőnő, Szalay Fruzina.[80] „Ezt a kis zengő fülemilét nagyon szeretem, talán azért, mert én vezettem be az irodalomba és tényleg népszerüségét A Hétnek köszönheti" – írta róla Czóbel Minkának kül-

79 *Heti posta* (Budapest. *E.F.*), A Hét, 1890. máj. 11., 308.

80 „A kaposvári Szalay Fruzina verseit a korabeli magyar modern irodalom lapjának, *A Hét*nek szerkesztője, Kiss József […] valóságos ünnepléssel fogadta és rendszeresen közölte. Nem fukarkodott az elismerő szavakkal…" Fábri Anna, *„A szép tiltott táj felé". A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs Kiadó, 1996, 159.

dött egyik levelében.[81] Ez annak ismeretében még érdekesebb, hogy a költőnő édesapja Szalay Károly ügyvéd, országgyűlési képviselő volt, aki a tiszaeszlári perben a vádat képviselte,[82] Kiss József pedig a vérvád és a fellángoló antiszemitizmus hatására és ellen írta meg *Az ár ellen* című versét, és Tolnai Lajoshoz ekkor küldött levelében is azt hozta fel egyik érvként, hogy miért nem vállalta el a *Magyarország és a Nagyvilág* szerkesztését, hogy ebben „az antisemitikus világban" nem akar lapot szerkeszteni.[83]

Mindezek ellenére nem egészen nyolc évvel később a fiatal költőnő verse feltűnt *A Hét*ben, hogy azután számos önálló költeményt (és jelentős számú műfordítást) közöljön tőle a szerkesztő. A jubileumi számban Szalay Fruzina *Hintán* című versével és arcképével jelent meg, talán kedves utalásként arra, hogy tíz évvel korábban *A Hét*ben megjelent első verse is ezen a címen látott napvilágot.

Kiss József különböző hangnemben és más-más szerepet öltve levelezett *A Hét* (női) szerzőivel vagy megszólított művészeivel. Míg például Prielle Kornéliával szemben a legudvariasabb tisztelet hangját ütötte meg,[84] addig Czóbel Minkával vagy Erdős Renée-vel szemben nemegyszer vett fel pártfogói, tanítói hangnemet, amelyre a költőnők eltérő módon reagáltak.

Czóbel Minkával való levélváltása (a költőnő ceruzás rájegyzéseivel) jól mutatja, hogy a szerkesztő nem mindig bánt kesztyűs kézzel az új tehetségekkel. Czóbel

81 Kiss József Czóbel Minkához, é. n., OSZK Kézirattár, Fond 30/96, 5[b]. sz. levél

82 Szalay Károly ügyvéd, országgyűlési képviselő. „A tiszaeszlári perben mint országos hírű ügyvédet őt hívták meg, hogy Solymosi Eszter anyja nevében a magánvádat fenntartsa." A képviselőházba 1884-ben „antiszemita programmal jutott be". *Magyar írók élete…, i. m.,* XIII:333. Lásd még *Országgyűlési Almanach 1887–1892: Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, szerk. Sturm Albert, Bp., Nagel Ottó, [1888], 300. Köszönöm Fábri Annának, hogy felhívta a figyelmemet a rokoni kapcsolatra.

83 Előző levelében még költeményt kért új lapjába a címzettől (Kiss József Tolnai Lajoshoz, 1882. május 25., OSZK Kézirattár, Levelestár 1. sz. levél), majd alig egy héttel később már három okot hozott fel arra, hogy végül miért nem vállalta el a *Magyarország és a Nagyvilág* szerkesztését. Mindenekelőtt a „kiadók egyéniségét" említette, másodsorban azt, hogy megkeresésére Tolnain kívül senki nem válaszolt, végül harmadik érvként a tiszaeszlári vérvádat említette. „Egy harmadik okom is volt. Ebben az antisemitikus világban nem akarok lapot szerkeszteni, nem akarok annyi emberrel érintkezni, mint esetleg reám nézve kikerülhetlen lenne. Megvonulok és hallgatok. Lehet, hogy még felderül olyan idö, amikor az a fájó ingerültség, mely rajtam erőt vett, múlni fog. Egyelőre nincs kilátásom reá. Ha tíz évvel ifjabb volnék, okvetetlenűl kivándorolnék – Amerikába. Ha erösebb testalkatu volnék ma is megtenném. Megutáltam Európát. Az eszlári eset óta szörnyen szégyellem, hogy versírásra vetemedtem. Oly országban, hol a törvényhozó testületben ily középkori mesét komolyan tárgyalhatnak, minden idealista kötni való bolond. Azt hiszem különben hogy a publikům okos része soha nem is tartotta egyébnek." Kiss József Tolnai Lajoshoz, 1882. június 4., OSZK Kézirattár, Levelestár 2. sz. levél

84 Három levél három különböző megszólítást mutat: „Nagyságos asszonyom" (1887. március 8.), „Drága jó Kornélia Mama" (1903. december 6.) és „Drága Művésznőnk" (é. n. március 19.).

Minkát Justh Zsigmond ajánlotta a figyelmébe,[85] bár az első reakció más lett, mint amit vártak.

> Ne vegye zokon, hogy becses küldeményére nem válaszolhattam rögtön. […] Rabszolga vagyok mint collegáim nagy része, talán jobb része s az irás mely sokaknak kellemes sport [Czóbel Minka aláhúzta és három felkiáltójellel megjelölte ezt a részt], nekem idegtépő, kegyetlen robot. Csak ritkán engedhetem meg magamnak azt a kellemes luxust, hogy egy-egy munkatársat, kezdö irót vagy irónőt soraimmal fölkeressem. […]
>
> Költeményét […] figyelemmel elolvastam. A tapogatódzó költöi lélek fel-felcsillanására itt is rá-rábukkantam.
>
> De közléséröl – már terjedelménél fogva is le kellett mondanom. Ha azt állitanám, hogy csak terjedelménél fogva, nem mondanék igazat és én Nagysádat annyira tisztelem és képességeiröl oly magasan vélekedem, hogy egy szokásos phrazissal vagy üres bókkal a dolgot elütni nem akarom. […]
>
> Ha Nagysád ezen levelem után még méltatni fog arra, hogy költeményeit velem közli, igérem, hogy ezentúl is olyan kiállhatatlan öszinte és igaz leszek, mint e pillanatban, de azt is megigérem, hogy ha valami szépet produkál, mód nélkül megdicsérem. [Czóbel Minka csillaggal megjelölte ezt a részt, és a lap alján kézírásával olvasható: Ebböl sem kérek.][86]

Később azután megváltozott a szerkesztő véleménye. A második kötetről a költőnő barátjával, Justh Zsigmonddal írat ismertetést,[87] a harmadik kötet megjelenése előtt pedig arra kéri, hogy *A Hét* közölhessen műveket belőle. Más levelekben költeményekről mond véleményt, beszámol egészségi állapotáról, és a költészetről, a költemények le(nem)fordíthatóságáról elmélkedik.

85 Lásd Justh Zsigmond Czóbel Minkának, 1889. október 19., megjelent: Justh Zsigmond *Naplója és levelei*, kiad. Kozocsa Sándor, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 514. „Noha az ízlés és az életszemlélet rokonsága fűzte a kor néhány nagy írójához és festőjéhez, valójában kívül állt az irodalmi élet körein. Ez a kívülállás ugyan határozottan megnövelte alkotói szabadságát, de hátráltatta költői »karrierjét«. Sokáig csaknem elfeledett alakja volt a magyar irodalom történetének…" Fábri, *i. m.,* 162.

86 Kiss József Czóbel Minkához, Budapest, 1890. május 1., OSZK Kézirattár, Fond 30/96, 1. sz. levél. A levél elejére Czóbel Minka ceruzával rájegyezte: „Itt küldöm neked Kiss J. levelét. Kár volt neki drága idejéből ennyit venni, nem kértem véleményét, egyszerüen tudni akartam kell e lapjának vagy nem? A tirade és kissé irigyen hangzó keserüséget a »nem rabszolga« irók ellen pedig el engedtem volna. – [a lap oldalán folytatva] Egy úgynevezett »költő« más költőkről azt teszi fel hogy az írás »kellemes sport«!!!"

87 Kiss József Czóbel Minkához, [1891.] december 29., OSZK Kézirattár, Fond 30/96, 5. sz. levél. A Czóbel Minkáról szóló írás: Justh Zsigmond, *Czóbel Minka*, A Hét, 1892. jan. 17., 37–38.

Czóbel Minka pár művét a későbbi években is olvashatta *A Hét* közönsége, de elsősorban 1890 és 1894 között jelentek meg versei a lapban, vagyis jóbarátja, Justh Zsigmond korai haláláig.

Pártfogói vagy még inkább mester szerepben lépett fel Kiss József Erdős Renée-vel szemben (is), akinek leveleiben jól érzékelhető a fiatal költőnő (hízelgő) hódolata az idősebb, ismert és elismert költő iránt, a tanítvány tisztelete a mester felé, a kezdő pártfogolt odafordulása ahhoz, akitől segítséget remél, de nem hiányzik a levelekből a férfi-női játékosság sem. Bár a levelek egy része datálatlan, a másik része pedig a jubileumi szám után íródott, mégis érdemes röviden utalni rájuk, hiszen *A Hét*ben akkor induló költőnő később évekig rendszeresen jelentkezett versekkel a folyóiratban.

> Nagy gyönyörüséggel olvastam az Ön szerelmes levelét és benső meghatottsággal azt a hizelgö confessiókat, melyeket Ön a poétának tesz. Igaz volna, hogy a légkör, mely engem körülvesz, poézissel van telitve? Inkább elhiszem, hogy az Ön szomjas szemei mindenütt poézist látnak és az Ön lázas lelke heves alkotásvágyában mindent átformál és színessé varázsol. Kivánom, hogy sokáig tartson mindkettőnk érdekében.[88]

Bár mindkét levél datálatlan, valószínűleg Erdős Renée alábbi levele lehet az idézett Kiss József-levél előzménye.

> Igen szeretett Mesterem!
> Ha Öntől jövök, napokig más a levegő körülöttem.
> Isten tudja mi ez?
> Úgy kell lennie, hogy megtelik a lelkem az Ön lelkéből kiáradó nagy és szomorú költészettel és akkor úgy vagyok, mintha álomban járnék.
> Ha tudná, milyen nagy jót cselekszik velem, mikor ott tart magánál egy-egy óráig és megengedi hogy hallgassam! Én magam nem vagyok költő olyankor, csak egy leány, aki verseket hallgat és néz ki az Ön szemeiből. Mindegy ha prózában van is.[89]

88 Kiss József Erdős Renée-hez, [1902], OSZK Kézirattár, Levelestár, 6. sz. levél. A levél második részében a szerkesztő utal a költőnő *Sapphó*jára. *A Hét*ben 1901 októberében és 1902 februárjában is jelent meg egy-egy költemény *Sappho éneke* címmel; a levél előzményének tekinthető Erdős Renée-levél feltehetőleg 1902 elején íródott (lásd 89. jegyzet).

89 Erdős Renée Kiss Józsefhez, Budapest, Szerda, [1902], PIM Kézirattár, 5239/110/3. A levél feltehetőleg 1902-ben íródott, akkor jelent meg a *Magyar Géniusz*ban Somlyó Zoltán *Erdős Renéehez* című költeménye, amely-

A levelekben Kiss József tanácsokat ad, eljár Erdős Renée érdekében, dicsér, kritizál, zsörtölődik, megbántódik, panaszkodik, és olykor kicsit udvarol.

> A menköbe is! Sohse voltam én olyan okos, mint ahogy Ön rám disputálni akarja. Ellenkezöleg mindig bolondja voltan a nöi bájaknak, amikböl Önnek is bőven kijutott.[90]

Természetesen nemegyszer ír a költőnő verseiről is, és a dicséretek vagy kritikák mellett saját alkotói tapasztalatait is megosztja a fiatal poétával.[91] Máskor „traccsra" hívja, beszámol arról, hogy hogyan járt el az érdekében, nehezményezi, hogy más lapoknak ír, az övét pedig hanyagolja, megbántódik, amikor úgy véli, hogy „pártfogoltja" nem méltányolja eléggé a segítségét. A költőnő általában mesternek szólítja, beszámol dolgairól, elkeseredéseiről, bizonytalanságairól, örömeiről, válaszol aktuális ügyekkel kapcsolatban, mentegetőzik, magyarázkodik, „lamentál" és panaszkodik, köszönetet mond és csipkelődik. Később eltávolodnak, bár néhány levelet azután is váltanak.[92]

Végezetül – bár még sokakról lehetne írni – egy „hölgyről" még mindenképpen említést kell tenni, aki éveken keresztül udvaroltatott magának a kollégákkal, levelezett az olvasókkal, olvasónőkkel, és mindenekelőtt kokettált *A Hét* szerkesztőjével: „Kedves Kiss, megírtam már egyszer magának, hogy én a nőket nem szeretem? Tudom, hogy maga annál jobban szereti őket, énhelyettem is, s én ezt természetesnek találom […]"[93]

A csipkelődő hangvételű levél alján az aláírás helyén mindössze az állt: Emma.

---

re a levelében utalt. Lásd Menyhért Anna, *Szerelem és kánon között: Erdős Renée*, Palócföld, 2009/3, 40–67, itt: 53. http://bbmk.hu/files/download/palocfold_archivum/. Letöltés ideje: 2018. 04. 15.

90 Kiss József Erdős Renée-hez, Budapest, 1901. július 1., OSZK Kézirattár, Levelestár, 1. sz. levél

91 „Az utolsó versei nagyon gyengék. Pihenjen. Önnek ezt éreznie is kellett. […] Nekem is volt olyan periodusom, azt hiszem mindjárt az első füzetem kiadása után, amikor kétségbeejtően gondolatszegény lettem. Ez nem jelent semmit, de tudni jó." Kiss József Erdős Renée-hez, Szombat, é. n., OSZK Kézirattár, Levelestár, 7. sz. levél. Egy másik rövid levélkében szintén a túlzott költői termékenységére utal: „Tudja, hogy Ön nagyon termékeny? Csak el ne hizzon, az együtt jár vele. Ha megengedi, megölelem." Kiss József Erdős Renée-hez, Péntek, é. n., OSZK Kézirattár, Levelestár, 8. sz. levél. A költőnő már idézett visszaemlékező rövid írásában utal is a levelekre. Erdős, *i. m.*, 163.

92 Összezördülésükről és eltávolodásukról lásd Erdős, *i. m.*, 163., az 1913-as leveleket pedig: PIM Kézirattár, 5239/110/1 és 5239/110/9.

93 Emma asszony [Ignotus], *Levél öregekről és fiatalokról*, A Hét, 1902. jún. 1., 347.

„Annyi álnevet hírlap még nem fogyasztott, mint A Hét*”*

> Az álnevek tarka gomolyagjában gyakran tűnt fel egy selyem dominó, aki az *Emma asszony* nevet viselte. Ő a mi fátyolos hölgyünk, a spiritus familiaris, aki mindig jókor bukkanik föl, s kakaskukorékoláskor, e lap tördelésénél, ismét eltűnik. Homály borítja utait és dominóját, az fedje el múltját és jövendőjét is. Emma asszony is olyan, mint a villik, addig él csak, amíg hiszünk benne. Miután még sokáig van rá szükségünk, tovább hiszünk benne és – nem leplezzük le ezúttal sem.[94]

A *Hírlapjaink* című millenniumi kiadvány szerint *A Hét* „nem űzte soha a nevek kultuszát, ellenkezőleg, rendes rovataiban a legkitűnőbbek álnév alatt dolgoztak”.[95] A lap szerzői valóban számos álnevet használtak, egy-egy író gyakran többet is vagy éppen többen ugyanazt. (*A Hét* több szerzője megváltoztatta a születési nevét is, néhányuknak épp egyik álneve vált polgári névvé, mint Kóbor Tamásé vagy Ignotusé.) Az egyik legnagyobb „álnévfogyasztó” Ambrus Zoltán volt, de több álnevet és monogramot, írói jegyet mondhatott magáénak Kóbor Tamás, és számos álnév birtokosa volt Ignotus is.[96] Az álnévhasználat játéklehetőséget is rejtett magában, amit leginkább az Emma alakjába bújt Ignotus aknázott ki, amikor önmagával polemizált, csipkelődött és kokettált a lap hasábjain, minden bizonnyal sok örömteli percet szerezve mindenekelőtt munkatársainak és azon olvasóknak, akik tudták (vagy sejtették), hogy kit rejtenek az álnevek.[97]

Lovik Károly a jubileumi számban számos munkatársát leleplezte az álnevekről szóló írásában. „Annyi álnevet hírlap még nem fogyasztott, mint *A Hét.* Rövid idő alatt nem tudta senki, ki rejtőzik alattuk, nem még Kiss József sem. Sőt többet mondok, azok sem, akik maguk viselték. Mert az óriás halmazban összekeverődtek s gyakran felcserélődtek, ahogy Hamlet a párbajban a mérgezett kardot ellenfelével fölcseréli.”[98] A „Kedves Kiss!” megszólítású levelek

94 D-b = Délibáb = Lovik Károly, *Álnevek*, A Hét, 1899. dec. 24., 867.

95 *Hírlapjaink: A Magyarországi hírlapok monográfiája*, Bp., 1896, II:5.

96 Lásd Gulyás Pál, *Magyar írói álnév lexikon: A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1956.

97 Lásd Dede Franciska, *„Szerzők a lámpa előtt”: A Hét és az Új Idők szerzői 1895–1900*, ItK, 109. évf., 2005, 287–312; Uő., *Tartsd jól…*, 21. jegyzetben *i. m.,* és Uő., *Férfiak szoknyában: Emma asszony (Ignotus) levelei és Horkayné (Herczeg Ferenc) beszélgetései A Hétben és az Új Időkben = A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. Fábri Anna, Várkonyi Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 285–311.

98 Lovik, *i. m.*, 867.

íróját azonban nem leplezte le. Az 1893-ban „született" Emma asszony Ignotus tollából látta meg a napvilágot, hogy azután több mint egy évtizedig küldözgesse csipkelődő, szellemes és kritikus leveleit mindenekelőtt a szerkesztőnek (és el-elvétve egy-egy olvasónak). Emma asszony az évek során önálló életre kelt. Bár az olvasók sejtették, hogy Emma nem hús-vér asszony, sőt, néhányan azt is tudni vélték, hogy valójában csinos bajusza van,[99] a szerkesztőség és a közönség is örömmel vett részt a szerepjátékban, amely során Ignotus „szoknyát öltött". Nem véletlen, hogy az ünnepi számban is megjelent, kivételesen nem kezdeményezőként, hanem egy olvasó(nő)i levél megszólítottjaként és válaszadójaként. Debrecenből küldte (kedvesen provokáló) kérdéseit Emmának László Albertné (akiről a levele mellett képet is láthattak az olvasók),[100] hogy hol veszi a mídereit, és hogy „mi különbség van a *»fin de siècle«* és a *»szecesszió«* között a *házaséletben*".[101]

De vajon milyen írások jelentek meg még az ünnepi alkalomra?

„Kiss úr előtt emeljünk kalapot"

A jubileumi számban – háromszor olyan terjedelemben, mint általában – az olvasók megtalálhatták a megszokott rovatokat és műfajokat. Itt is van *Krónika*, színházi és irodalmi kritika, *Innen-Onnan*, a lap végén *Heti posta* és hirdetések, a költemények mellett pedig tárcák, jelenetek, visszaemlékezések, gondolatok, rövid krokik színesítik a kivételes lapszámot. A néhány jelentős különbség egyike, hogy sok megszólított szerző személyes üzenetet, emléket vagy köszöntést küldött a szerkesztőnek vagy a szerkesztőről (a lapjáról), illetve hogy számtalan szövegközi képpel mutatkoztak be az olvasóknak.

99 Mindössze egyszer leplezték le: 1896-ban az egyik szerkesztői üzenetben maga Kiss József árulta el, kit takar az álnév (amit aztán Emma asszony a maga temperamentumával igencsak nehezményezett is), és egyszer lepleződött le véletlenül: az 1893. évi számok kötetbe fűzött példányainál a tartalomjegyzékben Ignotus, míg a szöveg alatt Emma neve állt.

100 Az olvasók természetesen igyekeztek megtudni, hogy kit rejt az Emma álnév. Nem volt ez másként az 1901-ben meghirdetett receptpályázat idején sem, amikor több levélben tettek nyílt vagy burkolt célzást, utalást Emma személyére. Az egyik levélíró azt is elárulta, hogy Herkulesfürdőn a társaságban *A Hét* beszédtéma, és együtt találgatták, kit rejthet az álnév: volt, aki magát Kiss Józsefet, mások László Albertnét sejtették az álnév mögött. (K. L.-né, *A Hét,* 1901. szept. 1., 576.) Lásd Dede, *Tartsd jól…, i. m.*, 27.

101 László Albertné, *Levél Emma asszonynak*, A Hét, 1899. dec. 24., 869.

Néhány írás tartalma azonban nem kapcsolódott közvetlenül a jubileumhoz. Saját személyes emlékeket idézett fel életéből például Bánffy Dezső, aki „hiteles" naplójegyzeteket küldött,[102] vagy gróf Csáky Albinné, aki az 1867-es koronázásra emlékezett vissza. Berzeviczy Albert *A rococo-pavillon* címmel gyermekkori visszaemlékezéseket közölt, Jeszenszky Sándorné (Mariska) pedig egy fürdői találkozás emlékét elevenítette fel a „kopott, elhízott eszem-iszom franciával". Mások szerelmi tárgyú költeményeket vagy az elmúlásról szóló sorokat küldtek; megint mások „gondolatokat", aforizmákat, életbölcsességeket fogalmaztak meg, s olyan szerző is van, aki nyelvhasználati gyakorlatot feszegetett (Berczik Árpád rövid elmélkedése a „látóképes levelezőlapról"). Ygrec, azaz Ambrus Zoltán népszerű Berzsenyi-sorozatának egy jelenetét adta a lapnak, míg Jászai Mari az írásról elmélkedett („Írni! ami annyit tesz, mint *alkotni*! Adni egy darabot a saját lelkéből").[103]

A szerkesztő felhívására beküldött (irodalmi) válaszok másik része közvetlenül kapcsolódott *A Hét*hez és szerkesztőjéhez. A pár soros köszöntések (mint Podmaniczky Frigyesé) vagy rövid aforizmák (mint Bársony Istváné) mellett többen – mindenekelőtt a belső munkatársak – írtak az elmúlt tíz esztendőről és arról, hogy hogyan készül a lap. Kiss József sokszor idézett tárcájában az indulásról, a célokról, munkatársakról írt, Szomaházy István a szerkesztő igényességéről, Szőllősi Zsigmond pedig a heti időbeosztásról (mindketten igen humoros formában); Lovik Károly az álnevekről lebbentette fel a fátylat, Tóth Béla pedig azon morfondírozott, hogy vajon milyen érzés lenne *A Hét* összes (kötetbe kötött) példányát a saját szobájában, könyvespolcán tudni. Sipulusz (Rákosi Viktor) *Aspázia kincse* címmel a kézirattal kopogtató íróról írt – a szerkesztők szemszögéből. Mikszáth Kálmán és Jókai Mór nyílt levelet küldött a szerkesztőhöz, utóbbi a feleségét köszönve neki (aki „fiatal tanuló művészleányként" számos Kiss József-verset szavalt a „szigorú műbírónak", mígnem házasság lett a vége).

A Hét szerkesztője azonban nemcsak azokat hívta meg a jubileumi számba, akik rendszeres szerzői voltak, hanem azokat is, akik eltávolodtak az évek alatt (Béla Henrik) vagy egyáltalában csak ritkán jelentek meg a lapban. Így például Szabóné Nogáll Janka ötletes kis írást küldött egy templomépítésről, ahol a tervező-, építő-, festő-, faragóművészek mellett az állandó kibic nevét is odavésték az

102 A megelőző számokban folytatásokban tették közzé jegyzeteit.
103 Jászai Mari, *Írni*, A Hét, 1899. dec. 24., 857.

emlékkőre azzal a felirattal, hogy „Nézte: Okolicsányi", és amelyben párhuzamot vont saját szerepével, így fejezve be a szöveget: „Így voltam én is *A Hét*tel. Nem vihettem soha az építéshez egy csipetnyi homokot sem, de mindig ott voltam a munka mellett. […] Most pedig olyan büszke, boldog, diadalmas vagyok, hogy *A Hét*et »felépítettük«, hogy helyet hódítok én magamnak még a táblán is. *Nézte:* Szabóné Nogáll Janka."[104]

A (versbe írt) köszöntések egy részét *Édességek* cím alatt gyűjtötték egybe. Némelyikük *A Hét*nek szólt, más részük Kiss Józsefhez íródott (Ábrányi Emil, Szabó Endre, Rákosi Jenő, Martos Ferenc, Szentessy Gyula, Telekes Béla tollából). Érdemes néhány példát idézni a szerkesztővel való kapcsolatot, a lap szerzőinek humorát, szellemességét, stílusjátékát illusztrálandó.

Ábrányi Emil: *A Hét jubileumára. Kiss Józsefnek*

A hét mindig szerencsés szám vala.
Itt is bevált a régi kabala,
Sőt itt még jobban, mert megnőtt a szám:
A Hétből – tiz lett, drága Józsikám!

Tiz év! S milyen tiz esztendő, fiam!
No rászolgáltál, hogy mindannyian,
Kik láttuk „jönni s nőni" a lapot:
Kiss úr előtt emeljünk kalapot. […]

Rákosi Jenő: *Kiss Józsefhez*

A kor ellen Önök se vétnek,
Jubéleum készül a Hétnek.
S ön szól: irják tele az elmék,
Akik nivójára emelték.

104 Szabóné Nogáll Janka, *Nézte: Okolicsányi*, A Hét, 1899. dec. 24., 863.

Én e nivót, az [I]sten látja lelkem,
Eddig csak hallgatásommal emeltem.
De – mert az évek mennek, jönnek,
Ha most üdvöt kivánok önnek,
Remélem, hogy ez egypár sortul,
Talán, nivója fel nem fordul.
Bár jó nincs benne, csak a rim,
És persze: jó kivánatim.
De haj, mit ér a szóvirág:
Önnek csak egy Hét a – világ.

Szécsi Ferenc: [cím nélkül] Amióta úgy odaláncolódtam Thália szekeréhez, hogy jelenetekben gondokozom, „színlap"-ot kérek a vendéglői pincértől és a liftes ember kérdésére „harmadik felvonás"-t emlegetek – azóta *A Hét*nek is csak színházi módra tudok gratulálni: az Úristen segítse még sok-sok jubiláris jelenéshez ezt az elsőrangú szereposztással szerkesztett szellemes újságot és minél előbb tétesse ki a kiadóhivatala ajtajára azt a táblát, hogy: „Erre az évfolyamra az összes előfizetési nyugták elfogytak".[105]

A jubileumi szám a tekintetben is különleges volt, hogy a megszokott címlapképpel (és a felöltöztetett múzsával) ellentétben ez alkalommal egy munkás ábrázolásának reprodukciója keretezte a címképet, és a bevett gyakorlatukkal ellentétben számos arcképet jelentettek meg a szerzőkről is: a munkatársak is megmutatkoztak számtalan, különböző méretben közzétett portré, mellkép és néhány ¾-es vagy (általában ülve készült) egész alakos fénykép segítségével. A *Heti posta*ban pedig azt is elárulták, hogy mindez „*Kurz és trsának*" köszönhető.[106]

„Tiszteld a tehetséget! Tiszteld minden formájában […]"

„Valami törvényszerűség uralkodik-e a tehetségek megjelenésében vagy puszta véletlen volt, hogy *A Hét* első idejében mindjárt egész csapat eredeti, egymástól

105 Mindhárom szöveg (az első vers egy hét versszakból álló költemény első két strófája) az *Édességek* ünnepi rovatban jelent meg. *A Hét*, 1899. dec. 24. 855.
106 *Heti posta*, A Hét, 1899. dec. 24., 886.

merőben elütő új talentum bukkant fel" – tette fel a kérdést a szerkesztő sokat idézett emlékezésében az 1899. december 24-ei számban.[107]

A jubileumra Kiss József közös ünneplésre hívta közeli munkatársait és ritkán jelentkező vagy időközben eltávolodott szerzőit, az egykor a lap születésénél bábáskodókat és azokat is, akik már születése után, akár egy évtizeddel is később csatlakoztak hozzá. A 118 név és a (borító nélkül) 48 gazdagon illusztrált oldal már önmagában ízelítőt adhat abból, hogy mekkora munka lehetett minden héten igényes tartalommal megtölteni a lapot; felkutatni és megtartani a munkatársakat, szerzőket; begyűjteni, átolvasni, javítani a kéziratokat. A cikkek, versek és köszöntések, az évek során váltott (különböző hangvételű) levelek és a későbbi visszaemlékezések pedig abba engednek bepillantást, hogy milyen élénk, szellemes, művelt, tájékozott és inspiráló közeg lehetett a lap körül kialakult munkatársi, szerzői és olvasói kör.

A Hét tízéves jubileumi száma – némi időbeli vissza- és előretekintéssel kiegészítve – jó apropót nyújtott néhány kérdés és szempont felvetésére mindenekelőtt a lap első (másfél) évtizedére vonatkozóan, és talán néhány adalékkal is szolgált egy eleven, modern, alkotó (századfordulós és századeleji) irodalmi közeg és közösség formál(ód)ásáról és megtartásáról.

> […] talán mégse volt véletlen, hogy azok a fiatal, duzzadó erők ennél a lapnál jelentkeztek. *A Hét* ajtaja fölé arany szöveggel egy feliratos tábla van odaszegezve: Tiszteld a tehetséget! Tiszteld minden formájában, minden kialakulásában, és ha nem érted meg mindjárt, légy azon, hogy megértsd![108]

107 Kiss, *Egy lapról…, i. m.*, 845.
108 *Uo.*

Buda Attila

„A TISZA PARTJÁN ÚJ KALÁSZOK ÉRNEK" (BABITS) – A NYUGAT SZERZŐINEK CSOPORTOS ÖNREPREZENTÁCIÓJA

1916. március 27-én Tihanyi Lajos, a siketnéma festőművész a következő levelet küldte barátjának, Tersánszky Józsi Jenőnek a frontra:

> Édes Józsim,
>
> […] Beszámolhatok a tegnapi délelőtt tartott Nyugat Mattinéról. Rengeteg gyönyörű publikum (a smokkok persze kizárva!), amit én élveztem ki a legjobban, a füleim nem voltak elfoglalva költői szárnyalásokkal. Volt Ady, Babits, Moritz, [!] Ignotus, Karinti [!] és közzene. Persze Ady-nóta, szóval „vas gut und Teuer", amint dukál ennek a publikumnak. Mondhatom szörnyű hálás a lelkesedettséget és rajongást illetőleg. Az előadás ezt alig honorálta. Gondolom, ha te egyszer ott lennél a pódiumon, hatásosabb előnyben volnál velük szemben, ismerve gesztusaidat és < … > azt a majdnem páratlan tulajdonságodat ezenközben, hogy úgy olvasod a dolgaidat, mint ahogy csak az teheti, akinek szívből jött és szívét adja szóval is. Ne komédiázz, se engem ne vádolj majd azért, mert ez jutott eszembe. Láttam pl. hogy Babits, akinek óriási sikere volt, olyan volt, mint[ha] ex katedra bölcselkedne, Ady egy lámpalázas primadonna |: volt :|, amint az ilyen költői míveletet, mint [?] egy alanyi vers elszavalása ülve – [a] túlhonoráló publikum[nak] érthetővé is tett. Karinti [!] persze elemében volt, sajnos, akkorra az emberek már éhesek voltak. Ezt K[arinthy]. észre is vette és magánbosszúból mindent el- és felolvasott, ami a kezében volt. Persze gyönyörű nők voltak és ez engem jobban lefoglalt, mint hogy még jobban figyelhettem volna arra, hogy < … > provokált szemvillanásokon kívül

(persze én is provokáltam), még mi is történik ott a Zeneakadémián. […]
Ölellek, csókollak

Lajosod[1]

Annak a hosszú, de meg-megszakadó, a *Nyugat* önértelmezését – intézményként és irányzatként –, egyben önfenntartását is szolgáló történetnek az első része, amelyből kéziratos dokumentumok, valamint a korabeli napilapok cikkei alapján néhány epizódot, esettanulmányt mutat be ez az írás, 1909-ben kezdődött, és 1918-ban zárult le.[2]

A megismeréshez és leíráshoz felhasznált forrásanyag döntően a korabeli újságokból származik,[3] azokból, amelyeket általában elkerül az irodalomtudományi érdeklődés, részben joggal, részben megszokásból. Híreik, hosszabb-rövidebb cikkeik ugyanis egy-egy naphoz, annak valamely alkalmához kötődnek, ezért megjelenésük után nyomban megkezdődik aktualitásuk homályosodása, s a következő nap új hírei máris a feledésbe lökik a megelőzőket. Csakhogy ugyanebben a tényben rejlik értékük is, a pillanatok sorozatának megragadásával mintegy filmszerű képét mutatják a valóságnak, sokszor olyan részleteivel, amelyek az utókor előtt már nem látszanak. Természetesen le kell fejteni róluk az újságírói felületességeket és túlzásokat, mindazt, amit más napilapok hasonló témájú tudósításaival összevetve lehet kiküszöbölni; egyben tisztában kell lenni avval, hogy minden felmerülő kérdésre nem lehet majd választ kapni csak ezekből a forrásokból, s hogy az irodalmi érték sok szempontú vizsgálata, a befogadás különféle szempontjainak felfejtése nem a napisajtó, hanem a szakmai folyóiratok, tanulmánygyűjtemények, tudósi monográfiák oldalain kezdődik és fejeződik be. Jelentőségük az előbbiek hallgatólagos tudomásulvétele mellett abban áll, hogy a mindenkori jelent megörökítő, ám a pillanattal tovaszálló esetlegességeik lehetővé teszik a már kanonizálódott, általánossá érlelődött tények differenciált újraolvasását.

1 PIM V. 4 330/167/40. Kézírás, levélpapíron, boríték nélkül. A kiegészítések értelem szerint. Lásd még *Nyugat,* 1916. április 1., 435.

2 Második, itt nem tárgyalt része pedig a húszas évek néhány elhalt próbálkozása után az 1930 és 1933 eleje közötti években követi, amikor e kezdeti elképzelés mint Nyugat-Barátok Köre éledt újra, az akkor szerkesztők közül Móricz Zsigmond elképzeléseit követve, lásd Buda Attila, *A Nyugat Kiadó története,* Bp., Borda Antikvárium, 2000, 96–108. Lásd még Buda Attila, *Kosztolányi és a Nyugat Barátok Köre,* Studia Litteraria, 2018 (megjelenés előtt).

3 Az 1909 és 1918 közötti matinékkal kapcsolatos, napilapokban megjelent hírek, tudósítások, cikkek szöveggyűjteménye kiadás előtt.

Ebben a világháború előtti szűk évtizedben egy több részből egybeszövődő hálózattal lehet modellálni a *Nyugat* és olvasóinak találkozóit, amelyet egyfelől az előadó-művészet, másfelől a nyomdai úton előállított sajtótermékekek határolnak. E kettő közötti tág mezőn feszült először is a személyes irodalmi érintkezések hálója, amely bármely résztvevőjét egyszerre több intézményhez is köt(het)i, másodsorban a csoportérdek(ek) hálója, amely valamilyen kohéziós erő által egymáshoz ragaszkodó, egymás (és ezáltal saját maguk) reprezentációját elősegítő írók között jött létre. Az erősítő kapcsolatok mellett természetesen jelen voltak az ambivalens, esetleg ellenerőt jelentő/mutató összetevők is: a *Nyugat* által képviselt vagy szerzőinek tulajdonított irodalmi-politikai állásfoglalások elutasításának, a politikailag differenciált fővárosi és vidéki napisajtónak, az olvasók eltérő irodalomértési, művészeti ízlésének, hagyományának, valamint a személyükben jelen lévő érdeklődőknek, befogadóknak a hálózata.

A lap életét kísérő, közönséget feltételező[4] események formailag egy matiné – (tervezett) akadémia[5] – irodalmi szalon sorozatot alkotnak: önálló vagy többé-kevésbé rendszeresen egymást követő délelőtti/késő délelőtti fellépésekkel. És bár mindvégig a *Nyugat* szerzőire épültek ezek a közönségtalálkozók, mégis megfigyelhető két jelentős különbség, hálózati elmozdulás az első és a második, 1930–1933 közötti időszak indítékai között: míg a világháború előtt a matinék az olvasók, előfizetők számának *bővítésére* irányultak, addig 1930 után nem annyira a megnyerésük, sokkal inkább a *megtartásuk* volt a cél, hogy ki legyen egyensúlyozva valamivel az Osvát halála utáni változás, hiszen a Móricz Zsigmond által megvalósítani kívánt legfőbb szerkesztési elv – a „nemzeti koncentráció" – idegenül, mondhatni (politikailag) ellenségesen csengett az addigi, egyébként sem nagy számú előfizető számára. Másfelől éppen emiatt, míg az első időszaknak a résztvevői egy-egy kivételtől eltekintve kizárólag a *Nyugat* szerkesztői és írói, valamint színészek, előadók voltak, akik magukat akarták bemutatni a közönségnek az Osvát által fémjelzett szabad megszólalás csoportképző határain belül, addig a második időszak előadásai nem annyira a lap közleményei és szerzői körül forogtak, hanem a harmincas évek elejének divatos és az akkori közbeszédben tárgyalt témáit taglalták a Móricz által meghívott előadók. S bár

4 A húszas évek végén sor került egy-egy sokak által tárgyalt, érdeklődőket, olvasóközönséget vonzó témakör megvitatására is – A színház válsága, A házasság válsága stb. – ankét formájában, vagyis a *Nyugat* lapjain, az olvasókkal való fizikai találkozás nélkül.

5 Lengyel András, *A Nyugat „iskolájának" elvetélt terve,* MKsz, 2013/4, 489–493; Buda Attila, *Néhány gondolat* Lengyel András A Nyugat „iskolájának" elvetélt terve (1918) *című írásához,* MKsz, 2014/1, 94–99.

részt vettek nyugatosok is ezeken a délutánokon, ekkor már szó nem volt sem egyéni, sem csoportos önérvényesítésről, hiszen az már sokkal korábban lezajlott; ennek következtében nem a lap szerzőinek, szerkesztőinek, hanem magának az új szerkesztésű *Nyugat*nak a reprezentációjáról volt szó.

* * *

A kezdeti csoportérdek azonban nem zárta ki azt, hogy magánérdekek ne csatlakozhassanak melléjük, ezeket legjobban a szerkesztőinek, az első év jelentős anyagi támogatójának és a kor irodalmával szembeni különbözést leginkább alátámasztó szerzőjének a magatartása mutatja. Osvát számára természetesen az volt a legfontosabb, hogy a folyamatos megjelenés biztosítva legyen, s ez a körülmény, miközben ő háttérbe húzódik, mégiscsak erősítse meg szerkesztői pozícióját és közlési elveit, válogatási szabadságát, sőt: kizárólagosságát. Ehhez képest számára másodrangú kérdést jelentett, hogy ez a cél milyen pénzből valósul meg; anyagi elképzeléseiben elsősorban a mecénásokra gondolt, s csak mellékesen az előfizetőkre, valamint az egyéb olvasókra. Ennélfogva Osvát az önreprezentációs igény hálózatán kívül állt, sőt, nyilván a megjelenésből kizártak számára egyenesen hálózati hibát jelentett. Hatvany pénzügyi támogatóként szembekerült Osvát anyagi igényeivel, íróként pedig irodalmi ízlésével. Frusztrációinak orvoslására Ady előtérbe helyezését kívánta, miután Ady tőle ugyanezt kívánta – legyőzve a nem sokkal korábbi dukduk affér csalódását –, valamint az előfizetők számának növelését, amire többek között a matinézést látta a legjobb megoldásnak. Hatvany tehát hálózaton belül akarta elrendezni a nézeteltérést, amivel Osvátot is bosszanthatta, aki ellene volt minden hasonló hírverésnek. Ady romantikusan tekintett saját költői tehetségére és annak a közönség által visszaigazolt összetevőire; megélhetését költői és hírlapírói tevékenysége szolgáltatta, életvitele azonban meghaladta azt a mértéket, amit az előbbiekkel folyamatosan meg lehetett keresni. Ez a kényszer furcsa, egyszerre hálózaton belüli és kívüli kapcsolatban tartotta Hatvany mellett, azonosulva vele addig, amíg a báró az ő irodalmi hírnevét növelte, anyagilag támogatta, s kritizálva és kifogásolva, amikor ezt is, azt is hanyagolta. Ignotusnak a *Nyugat* a napilapoknál emelkedettebb, más presztízsű közlési lehetőséget biztosított, a lap oldalain verseit, novelláit is közreadhatta, egyben vezércikkírói tapasztalatát az új irodalom (majd a világháború kitörése után, a központi hatalmak, a status quo) megerősítésére fordíthatta; számára azonban a *Nyugat* csupán újságírói tevékenységének egy újabb,

bár kétségkívül fontos hálózati elemévé vált. A Hatvany–Osvát-párbajig az előbbi lekötelezettje, a matinézésben kívánságainak (vonakodó) teljesítője volt. Ady, Ignotus és Osvát neve már a *Nyugat* megjelenése előtt sem csengett ismeretlenül a modern irodalmi irányzatok iránt érdeklődők körében, Ignotusnak hírlapírói munkája pedig kimondott tekintélyt biztosított; mindhármukat – habár nem egyforma tágasságú körben – érdeklődő olvasók vették körül, pozíciójukat a velük polemizáló szerzők is erősítették. A matinék többi résztvevője számára azonban kezdetben egy-egy fellépési alkalom az elismertség, a hálózaton belüli jelenlét ismételt megerősítését hozta egy szándékban, megjelenési helyben együvé tartozó irodalmi csoportosulás tagjaként – amelyen belül azonban témáiban, kifejezési eszközeiben a csoporttagok közül mindenki meglehetős szabadsággal rendelkezett. Talán ennek érvényesülése következtében mozdult el a reprezentációs súlypont, amíg 1909 elején a szerzők elismertetése indokolta a matinézást, addig 1918-ban már ők adtak tekintélyt a nekik helyet biztosító folyóiratnak.

Nagyvárad: a mintaadó példa

1909. szeptember 17-én Lengyel Menyhért mint a *Nyugat* titkára leutazott Nagyváradra, megszállt a Rimanóczy Szállóban, és másnap reggelre, lehetőleg még a délelőtt során valamikor a *Nyugat* jelzett, de nem részletezett terve miatt találkozót kért Juhász Gyulától. Erről a tervről 19-i számában a *Nagyváradi Napló* adott hírt, amelynek kiadója és laptulajdonosa Fehér Dezső volt.[6] Ady nem sokkal korábban még a szerkesztőség tagjaként írta ide cikkeit. Nem véletlen tehát a némiképp reklámízű, túlzó beharangozás a rendkívüli népszerűségre szert tett, pompásan szerkesztett *Nyugat*ról, az egyetlen magyar modern irodalmi revüről, amelynek a régi irodalmi gyámkodás alól felszabadult olvasóközönség lelkesedéssel szegődött a táborába. A *Nyugat* szerkesztősége csak a közönségnek ezt a kivételes figyelmét akarta viszonozni egy magas nívójú matinésorozatával – tervezett állomásai: Nagyvárad, Arad, Kolozsvár, Temesvár –, amely éppen Nagyváradon fog kezdődni.[7] Az előző év decemberében átadott Fekete Sas nagytermében rendezendő matinén Ignotus, Ady, Hatvany, Osvát, Kaffka, Lengyel Menyhért és Juhász Gyula vesznek majd részt, akik önmagukban garantálják azt a sikert, amit a modern magyar irodalom el is

6 *Nagyváradi Napló,* 1909. szeptember 19., 6.
7 *Független Magyarország,* 1909. szeptember 23., 11.

vár Nagyvárad intelligens publikumától. Egy két nappal későbbi cikkből kiderül, hogy Lengyel Menyhért *A Holnap* tagjait is felkereste támogatásért – amiről a társaság tagjai 20-i ülésükön határoztak.[8] Juhász Gyula összekötő szerepet vállalt a társaság és a folyóirat között. 26-án a lapok már a műsort is közölték.[9] Eszerint a megnyitót Osvát tartja majd. Aztán Kaffka Margit felolvassa egy novelláját, Juhász Gyula pedig több versét. Ezután a magyar irodalom külföldi jelenlétéről Hatvany Lajos tervezett előadást tartani, majd Ignotus olvassa fel verseit. Őt követi Lengyel Menyhért drámafelolvasásával, és az egész estet Ady fejezi be az első terv szerint.[10] Ugyanazon a napon, 21-én a *Nagyváradi Napló* a matiné iránti általános érdeklődésről számolt be, és újraközölte a műsort. 29-én időpont-megerősítő hír jelent meg a matinéról, a másodiki, hosszabb ismétlés pedig az utolsó figyelmeztetés volt.[11] Még egy nappal az esemény előtt is Osvát megnyitóját hirdették, Ignotus pedig Juhász Gyula mellett a másik versolvasóként volt feltüntetve.[12] A *Nagyváradi Napló* október 3-i, reggeli számában még a matinéről nem tudott beszámolni, csak arról, hogy az esti vonattal érkezett Budapestről Kaffka, Lengyel M., Hatvany és Ady, az éjszakaival pedig Ignotus, Fenyő, Reinitz, valamint Lukács Hugó.[13] A másik helyi lap, a *Nagyvárad* hosszú cikkben, névre lebontva ismertette és minősítette a fellépőket, de ez még mindig a matiné előtt íródott, és reggel jelent meg.[14] A *Nagyváradi Friss Újság* negyediki számában közölte a tényleges délelőtti programot: Ignotus, Kaffka, Juhász, Hatvany, Lengyel M., Ady/Reinitz, mindez Fenyő Miksa konferálása mellett.[15] Két nappal később az *Aradi Közlöny* megírta még, hogy a matiné után A Holnap Társaság tagjai bankettet rendeztek, a vendégek pedig a délutáni vonattal visszautaztak a fővárosba. A *Nagyváradi Napló* ugyanaznapi számában pedig felsorolta, hogy a közönség soraiban ott volt Osvát, Fenyő, Franyó, Emőd, Manojlovics, Lukács – ezzel az első fellépés helyi sajtója befejeződött.[16]

8 *Nagyváradi Napló,* 1909. szeptember 21., 4.; *Magyarország,* 1909. szeptember 23., 11.
9 *Nagyvárad,* 1909. szeptember 26., 8.; *Nagyváradi Napló,* 1909. szeptember 26., 8.
10 Ady már 1909. május 18-án részt vett A Holnap kolozsvári szereplésén Emőddel, Juhásszal és Dutkával, illetve november 11-én Aradon, lásd később.
11 *Nagyváradi Napló,* 1909. szeptember 29., 6.
12 *Nagyváradi Napló,* 1909. október 2., 4.
13 *Nagyváradi Napló,* 1909. október 3., 9.
14 *Nagyvárad,* 1909. október 3., 3–4.
15 *Nagyváradi Friss Újság,* 1909. október 4., 2.
16 *Aradi Közlöny,* 1909. október 5., 6.

Ady Endre Temesvárott: a matiné mint magánakció és az Ady-ellenes reakció

Ady azonban evvel az október 3-i nagyváradi matinéval elégedetlen volt, kifogásolta Ignotus viselkedését, amellyel őt háttérbe szorította. Ezért úgy gondolta, hogy a régió másik nagyvárosába, Temesvárra is ellátogat, meghívás nélkül, saját akaratából, és csak Reinitz Bélát viszi magával, s ketten lépnek majd fel. Feltételezhető, hogy a szervezésre korábbi, hírlapírói ismeretségeit használta fel. Temesvár közönsége azonban sok szempontból más volt, mint Nagyváradé. A helyi napilapok fellépésük napján, október 17-én reggel adtak hírt először az eseményről. A *Temesvári Hírlap* Adyt az új magyar költészet hatalmas határjelzőjeként aposztrofálta ugyan, de említette az erről élesen polemizáló véleményeket.[17] Egy nappal később, tehát a matiné után a *Temesvári Újság* rövid beszámolójában politikai síkra terelte a matinét: Ady rajongói közt a szabadkőműves szellem követőit és a Galilei Kör tagjait megnevezve, nem feledkezve el arról sem, hogy a *Nyugat* írói együttesen a nemzetietlen, vallástalan, érzelgős új vallást terjesztik; hallgatóságuk szinte nem is volt.[18] 19-én adta le a *Temesvári Hírlap* közvetlenül a matiné után készült beszámolóját. Ennek szerzője a hírlapi tudósításokra hivatkozva ugyancsak nem nagyszámú, de lelkes, megértő és érdeklődő közönségről számolt be, amely a modern költőgárda vezérére volt kíváncsi. Ady költészetének értékelésére nem vállalkozott, de megállapította, hogy a jelen lévő közönség a rokonszenves érdeklődés minden jelével fogadta a diadalmasan előrenyomuló új magyar irodalom képviselőit, s hírt adott arról is, hogy a matinéra leutazott Fenyő Miksa és Osvát Ernő is. Ebből az írásból lehet tudni, hogy Ady rövid felolvasással kezdte a műsort, amely saját pályának kezdetéről szólt. Majd régebbi és újabb verseit vette sorra, amit Reinitz Ady-dalai követtek. Az előadást frenetikus tapsvihar jutalmazta, és a jelenlévők újabb s újabb dalokat kívántak. Legvégül Ady ismét elmondta még néhány versét.[19] Ugyanezen a napon a *Temesvári Újság* is közölte a maga beszámolóját. Ennek elején azonnal a kozmopolitizmust említette, amely a haza, a nemzet, az erkölcs, a vallás, a tekintély, a törvény és még ki tudja, mi minden ellensége, terjesztői pedig a „sötétség lovagjai". Céljuk, hogy beférkőzzenek az emberek szívébe, és kiöljenek belőle minden szép érzést – szóval tökéletes rémhír- és félelemkeltéssel mutatta be a *Nyugat*, *A Holnap*,

17 *Temesvári Hírlap,* 1909. október 17., 7.
18 *Temesvári Újság,* 1909. október 18., 3.
19 *Temesvári Hírlap*, 1909. október 19., 5.

a Galilei Kör tagjait. Talán egy csodálatos idézettel lehetne illusztrálni mindazt, ami – nem utolsósorban – az első világháború szellemét megalapozta, s ami rámutat arra, hogyan tusakodik a magyar lélekben kelet és nyugat:

> A Nyugat írói Dévénynél át akarják hozzánk plántálni a gerinctelen, hazafiatlan és csigavérű francia művészetet, melyben nincs élet, mert hiányzik belőle az éltető erő: a hazafias és vallásos szellem: melyben nincs életkedv, mert idő előtt elfecsérelte erejét, amikor ledöntött minden erkölcsi korlátot[20]

– és világosan mutatja azt a frusztráltságot, amit az ismeretlen és azonnal meg nem érthető okozott. A cikk írója kiragadott egyes részleteket Ady beszédéből, önteltnek, hazafiatlannak és magyarszidónak minősítve, verseitől a költemény minősítést is megtagadva:

> Kínrímjei voltak azok egy beteges léleknek, mely hogy nem tud felemelkedni a költőiesség magaslatára, ahol ihlet szállja meg a hivatottak lelkét, legjobban mutatja az, hogy minduntalan a posványban fetrengeni szokott állattal hozakodott elő.[21]

És bár az Ady személyiségét, viselkedését megörökítő baráti emlékezésekből is látszik, hogy a felfokozott költői öntudat, illetve az életlehetőségek konfliktusa a vele folytatott (közvetett vagy egyenes) kommunikációt nehézzé tette, Tihanyi fentebb idézett leveléből pedig kiderül, hogy nem volt egy okvetlen pódiumkész alkat, az is nyilvánvaló ebből a beszámolóból, hogy az értékrend és a viselkedésminta áthidalhatatlan különbsége lehetetlenné tette a legcsekélyebb megértést is az eltérő világszemléletben; Ady romantikus önképe mérföldnyi messzeségben volt a népnemzeti költészet ekkor már politikailag motivált romantikájától. A cikk szerzője még azt is megjegyezte, hogy a közönség többször élénken tapsolt – amit azonban csak szánalomból tehetett meg, hiszen nem volt az elhangzottakban semmi költőiség, semmi felemelő.[22] A felolvasásról Barna Sándor, aki ekkor a *Nyugat* ügynöke volt, október 20-án levelet írt Hatvany

20 *Temesvári Újság,* 1909. október 19., 2.
21 *Uo.*
22 *Uo.*

Lajosnak.[23] Eszerint a matinén nagyjából négyszázan jelentek meg – az mégis ráfizetéses volt, a temesvári könyvkereskedők mindössze öt előfizetőt tudtak szerezni. Az újságcikkekben megnevezetteken kívül a levélíró szerint egyébként jelen volt még Manojlovics Tivadar is, aki Ady verseinek német fordítását olvasta fel; sajtóbeli említetlensége feltehetően arányban állt a felolvasás hatásosságával.

A Nyugat Debrecenben: a konzervatív irodalom megnyerési kísérlete, avagy a szívatás művészete

Az első debreceni matinét 1909. október 24-én rendezték. A *Debreceni Független Újság* 20-i számában bejelenve az eseményt, azonnal minősítette is az érkezőket.[24] Ignotus azonkívül, hogy nagy műveltségű kritikus, „leheletfinom érzés-nüanszok s bizarr és ragyogó detail-meglátások színes szavú lírikusa" is. Tóth Árpád a *Nyugat* legartisztikusabb poétája, lírája „meleg csengésű", akiről azonban még Debrecenben is kevesen tudják, hogy helyi fiatalember, és a *Nyugat* dolgozótársaként szerez dicsőséget a debreceni névnek. Móricz Zsigmond, aki az *Újság* – és nem a *Nyugat* – kiváló munkatársa, tömör és zamatos magyar parasztnovellák szerzője. Végül Ady Endre következik majd, aki már fiatalon osztozik a magyar poéták küzdelmes sorsában új érzések, új témakörök megismertetése miatt. A matinéra a Csokonai Kör is készült, udvariasan várva az érkező költőket, köztük Adyt – anélkül, hogy evvel a *Nyugat* irányával azonosítaná magát. Mindenesetre a kör a matiné előtt társas összejövetelt tart, amelyen vezetői és néhány tagja együtt vacsoráznak a *Nyugat* dolgozótársaival.[25] 23-án a *Debrecen* című napilap a vendégek közül bemutatta Tóth Árpádot, aki álmodozó lélek, nőiesen puha szív, ellentétben Móricz Zsigmonddal, aki viszont „csupa erő, csupa határozottság, és aki falusi életképeiben, elbeszéléseiben és éppen most folyó regényében a magyar parasztoknak oly találó alakjait rajzolta meg, hogy azokkal nagy íróművészek sem szégyenkezhetnének". Kettejük kiemelését a cikk szerzője avval indokolta, hogy a közönség nyilván feléjük fog a legnagyobb érdeklődéssel fordulni – annál is inkább,

23 MTAK Ms. 376/1025. Kézírás cégjelzéses levélpapíron. A fejléc szövege: Nyugat. Főszerkesztő: Ignotus, szerkesztők: Fenyő Miksa és Osvát Ernő. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest VIII., Rákóczi út 9. II. Telefon 174-24. A fejléc a Mikes-érem fényképét is magában foglalja.

24 *Debreceni Független Újság,* 1909. október 20., 4.

25 *Debrecen,* 1909. október 22., 3.

mivel Móricz egy debreceni tárgyú elbeszélését fogja felolvasni.[26] A matiné napján Móricz Pál – nem rokona Móricz Zsigmondnak – lelkesítő sorokkal köszöntötte az érkezetteket. Először természetesen a cívisváros lakóinak udvarolt, nem is akárhogyan: „Debrecent úgy szoktuk tekinteni és nevezni, mint a magyarság Moszkváját; mert a magyarságnak ősvárosa ez a Debrecen." Az érkezettek ugyan nem mindig haladnak a debreceniekkel egy úton – folytatja –, de azért jó magyarok, hiszen visszamaradt nemzetünket akarják előbbre vinni. Hangjuk bár szokatlan és bántóan éles, de érzéseik hullámzása a haza, a nemzet szeretetéből származik. A debreceniek nem vetik ugyan a hullámokba magukat, de az érkezettek azért nagyrabecsülésre érdemesek.[27] Ugyanitt, egy oldallal odébb kis hír olvasható az esti társas vacsoráról – ezt még nyilván lapzárta előtt nem sokkal adták le –, amelyen megjelentek a Csokonai Kör illusztris vezetői, a debreceni írók közül is többen. Az ott történteket több lap írása alapján mozaikként lehet összerakni. Kardos Albert Csokonait idézte, az első bohém írót, akinek szerinte a követői a *Nyugat* szerzői. Ignotus válaszában a *Nyugat* programját mint az irodalmi szabadság érvényesítését mutatta be, amitől a jelen lévő előkelő hallgatóság percekig szóhoz sem jutott, míg végre Kardos megjegyezte, ha minden szónoklata után ilyen gyönyörű riposzt következne, akkor kizárólag a szónoki pályára adná magát. Ezt követően Géresi Kálmán Ignotust éltette, aztán pedig Jászi Viktor azokra emelte poharát, akik „biciklin verejtékkel másszák Magyarország modernizálásának meredek hegyoldalát, ahelyett, hogy államilag szubvencionált, kényelmes omnibuszokon húzatnák magukat csendesen". Ezután Ady kifejtette, hogy őt a negyvenévesnél idősebb generáció érti meg a legjobban, ezért éltette az örökifjú Géresit – aki 68 éves volt, Ignotusnál is 28 évvel idősebb –, Kuthy Sándor debreceni költő pedig „Osvát Ernőt, a Nyugatot csodálatosan finom ízléssel és bámulatos fáradhatatlansággal vezető szerkesztőt köszöntötte fel", „majd a kedélyes este után a Kereskedelmi Csarnokba vonultak át a fővárosi vendégek". Ekkor már jelen volt Osvát is.[28] A bankettről Tóth Árpád egy magánlevélben számolt be:

> Ignotus óriási tósztot mondott, melyben borzasztó finoman orrba boxolta Kardosékat, akik a helyi lapokban azt írták volt, hogy szívesen fogadják a Nyugatistákat, „bár excentrikusak is, és bár nem jelenti ez a szíves fogad-

26 *Debrecen,* 1909. október 23., 3.; *Debreceni Független Újság,* 1909. október 23., 3.
27 *Debrecen,* 1909. október 24., 4–5.
28 *Debrecen,* 1909. október 24., 6.; *Debreceni Független Újság,* 1909. október 24., 6.

> tatás azt, mintha azonosítanánk magunkat a Nyugat programjával" […] Azután a Csarnok vendégei voltunk, ahol megpezsgőztettek bennünket, s a pezsgőzés hatása alatt 1. Ady udvarolni kezdett Vándor Ivánnak (ez egy vén nő), 2. Osvát udvarolni kezdett Hajósnénak (ez egy nagyon szép nő), 3. én udvarolni kezdtem Móricz Pálnak (ez egy szép szerkesztő). […] Este a színházban ingyen páholyból hallgattuk meg az egyik színész által tiszteletünkre mondott néhány szót, aztán a vasútnál vacsoráztunk, ahol Kardos Samu szíveskedett némely irodalmi dologban kitanítani Ignotust, aztán elutaztak.[29]

Érdekes fejlemény, hogy a *Debreceni Független Újság* aznapi névtelen írását – amelyben a szerző először kalapot emelt a debreceni tradícióőrzés előtt, egyben kifejezte reményét is: e hagyománytisztelő, nemes ragaszkodás nem állhat a *Nyugat* helyi megjelenésének útjába – a Tóth Árpád-levelezés sajtó alá rendezője, Kardos László magának Tóthnak tulajdonítja. Ő különben alkalmi cikkírója is volt ennek a napilapnak. És ugyancsak sajátos, hogy ugyanebben a számban Radó István hosszú cikket közölt Hatvany Lajosról – aki nem is volt jelen a matinén. A szerző Hatvany *Nyugat* körüli érdemeit sorolja fel, amelyek közül a legfontosabb: „mecénási érzéke, amellyel ki tudja választani azt a művészetet, azt az irányt, amely megérdemli, hogy pártolja, lábra állítsa, és meg is erősítse." Majd munkáinak felsorolása, értékelése után így zárta írását: „fel akartam hívni azoknak a figyelmét, akik eddig nem tudtak róla, arra az emberre, akinek közvetve a holnapi matiné gazdagságát köszönhetik."[30] Ennek az írásnak érdekességét az adja, hogy ebben lép előre Hatvany először mint a *Nyugat* megjelenésének biztosítója. Talán nem lehetetlen, hogy ezt az írást Ignotus sugalmazta Hatvany hiúsága felkeltésére, mivel még 24-én este Budapestről levelet írt neki, amelyben saját debreceni sikerét jelezte, egyben a bárót kapacitálta a matinékon való részvételre.[31] 25-én a debreceni *Esti Hírlap* írója igazi helyi színekkel festve, hosszan tárgyalta a matinét, különösen Ignotusnak azt a megjegyzését, amely szerint a közönség nem szólhat bele abba, amit az író megír.[32] 26-án a *Debrecen*, a *Debreceni Újság* és a *Debreceni Független*

29 *Tóth Árpád levelei,* sajtó alá rend. Kocztur Gizella, Kardos László, Bp., Akadémiai, 1973 (Tóth Árpád összes művei), 40–41.

30 *Debreceni Független Újság,* 1909. október 24., 5.

31 Ignotus Hatvany Lajosnak; Budapest, 1909. október 24. Lásd Buda Attila, *A levelezések őszintesége, avagy a filológus kategorikus imperatívusza = A Nyugat-jelenség* (1908–1998), szerk. Szabó B. István, Bp., Anonymus, 1998 (Nyugat Könyvtár), 63–64.

32 *Esti Hírlap (Debrecen),* 1909. október 25., 1–2.

Újság oldalain több cikk foglalta össze a matiné eseményeit, ezeknek az írásoknak a hangneme lelkendező, túlbeszélő, szóvirágokban bővelkedő; nem csoda, hogy Fenyő Miksa ugyanezen a napon többek között ezt írta Hatvanynak – a matiné lezárásául is:

> A kegyelemdöfést Debrecen adta meg. A deficit ugyan csak 120 korona volt, de e helyett akkora volt az erkölcsi siker (vezércikk, vacsora, taps, díszelőadás), hogy felolvasóink belecsömörlöttek. S most már kötéllel sem lehet őket vidékre vinni. Úgyhogy a vidéki felolvasások alighanem abbamaradnak.[33]

Kaposvár: Ady újabb magánakciója és az Ady-kisajátító reakció

A temesvári látogatás után Ady Endre 1909. november 7-én Kaposvárott tartott felolvasást. A *Somogyi Hírlap* egy héttel korábban harangozta be a matinét, s – feltehetően okulni akarva az előzők tapasztalatából – Adyt igyekezett elválasztani az „utánzóitól". Ezt maga Ady tette először egy évvel korábban – részletkérdés, hogy az *Új Idők* ugratta-e be, vagy magától is ezt gondolta –, ebből lett a nevezetes dukduk affér kínos magyarázkodásokkal. A névtelen cikkíró ezen a vonalon haladt tovább, részben saját túlzó jelzőivel ellátva Adyt, akinek csodálatosan égő fekete szeme, értelmes, okos, szép barna arca, költészetének pedig a lélek legmélyéig ható hangja van. Vele szemben az úgynevezett holnaposok csak beteg poézissel bírnak, s az Adyt érő támadások kizárólag az ő versei parodizálásából fakadnak. Amikor Ady feltűnt, százával akadt olyan fűzfa lantos, olyan kifacsarodott agyvelejű poéta, aki utánozni akarta. Hozzájuk azonban Adynak semmi köze nincs, mert Ady „a *ma* költője, de nem a *holnapé*". Ráadásul Ady magyar költő – szemben a kozmopolita holnaposokkal, az ő költészete „színmagyar, lángoló, csodálatos". Kísérője Reinitz Béla, akinek a muzsikája teljesen visszaadja „Ady költészetének mélységeit és magas szárnyalását". Velük jön Kaposvárra Mikes Lajos budapesti hírlapíró, a *Pesti Napló* – és nem a *Nyugat* – munkatársa; talán ő szervezte ezt az alkalmat.[34] Október 31-én egy másik kaposvári lap is beharangozta az eseményt:

33 Fenyő Miksa Hatvany Lajosnak; Budapest, 1909. október 26. Lásd Buda, *A levelezések…, i. m.*, 64.
34 *Somogyi Hírlap (Kaposvár),* 1909. október 28., 3.

a három résztvevőről már szinte kanonizálódott szóvirágokkal – ami önmagában is mutatja, hogy a vidék mennyire tudta feldolgozni és magáénak érezni a (fő-) városi irodalmat. Némiképp mulatságos azonban, hogy míg néhány nappal korábban Ady égő fekete szeméről esett említés, a hónap utolsó napján már nem cizellálta ennyire a szerző, egyszerűen a költő érdekes fekete fejéről ejtett szót. Mikes azért ment, hogy Ady utánzóiról olvasson fel, noha „sem Ady Endre, sem más társaságában nem szokott lerándulni sehova – évtizedek óta nem utazott el Budapestről –, és Kaposvár az egyetlen város, ahol szerepelni fog".[35] November 3-án a *Somogyi Hírlap* új kifejezésre talált Ady (arcának) reprezentálására: „az antik görög tragédia bronz lárvája". Ebből a képből bontotta ki az árkádiai magaslatok ormain álló szobrának idolját – valamint azt, hogy ötven év múlva egy légiónyi híve lesz; de csak ötven év múlva. Ma a *Nyugat* kis csapatán kívül legfeljebb a napraforgók értékelik a szavát ennek a nyugati magyarnak, akinek a költészete párizsi parfümtől harmatos rozmaring.[36] Az már csak hab a tortán, hogy mindez szó szerinti átvétel volt a *Debreceni Független Újság* 1909. október 31-i számából, amelyben még a debreceni matinéról számolt be az eredeti cikkíró. Közben Kaposvár készült a nagyszerű eseményre, Ady reprezentációja lassan a kisvárosi búcsúkét érte el: hölgyrajongókról korábban is esett már szó, Kaposvárra egész Somogy vármegyéből vártak résztvevőket, ezenkívül: „Lelkes kaposvári úrileányok virágossá akarják tenni a nagy magyar poéta útját. A kaposvári úrilányok gyönyörű virágcsokrát Faragó Sárika fogja Ady Endrének átnyújtani, amikor a Korona pódiumán megjelenik."[37] Két nappal a matiné előtt újabb kisajátító cikk született, írója nagyváradi illetőségű hírlapíró volt. Említést tett a váradi *Szabadság* című lapról, amely verseket is közölt, többek között a kálvinista mód magyaros Ady Endréét is. Az egyébként szabadelvű lapot azok az olvasók is szerették, Ady, az igazságos magyar érzésektől duzzadó költő versei miatt, – akik nem voltak szabadelvűek (csak magyarok – teszi hozzá e sorok írója). Egyszer aztán Ady eltűnt – és Párizsban tűnt fel ismét. Költészete féktelen és buja lett, franciássá lett szokásában és költészetében egyaránt. Tagja lett A Holnap Társaságnak – de egyszer csak otthagyta az őt követőket, s azóta egymagában szálldogál, mint

35 *Somogyvármegye (Kaposvár),* 1909. október 31., 5.

36 *Somogyi Hírlap (Kaposvár),* 1909. november 3., 3.; eredetileg: *Debreceni Független Újság,* 1909. október 31., 1–2.

37 *Somogyvármegye (Kaposvár),* 1909. november 3., 4. Mindezt megismételték három nappal később is: *Somogyvármegye (Kaposvár),* 1909. november 6., 2–3.

a sas, ma már a magáé, nem pedig A Holnap-osoké.[38] Mindemellett ezekben a napokban a helyi lapok több Ady-verset is közöltek. Hetedikén, a matiné reggelén a *Somogymegye* azt is megírta, hogy Ady Endre „a nagy magyar szomorúságoknak hívebb megszólaltatója sem volt még, ez a fiatal költő bele tud hasogatni a szívünkbe, és szomorú magyar verseivel földalolja bennünk az alvó sovént".[39] E szám másik hírében Ady Endre megfellebbezhetetlenül Magyarország legnagyobb költője, a matiné pedig a magyar kultúra diadalmas ünnepe.[40] Két nappal a matiné után jelent meg Göndör Ferenc tudósítása. Elején a kaposvári közönséget ünnepelte, mert a forradalmi költészetnek körében sikere volt, amihez jelentősen hozzájárul Mikes előadása *Költészet és politika* címmel és Reinitz zenéje, mert: „A nagy szerelmesek sem találhattak szebben egymásra, mint Ady Endre és Reinitz Béla. Ennek a két embernek nem lehetett nem találkozni." Ady felolvasását tomboló virágdobálás követte, de a tapsból, ünneplésből Mikesnek és Reinitznek is kijutott.[41] A *Somogyi Hírlap* aznapi száma Mikes előadásának kivonatát is közölte: Adyt a Petőfi Sándor – Vajda János – Szilágyság vonalon reprezentálta: „Új mezsgyét vágott azon az úton, amelyen Petőfi járt, és amelyet fél századon át gyöpösítettek be a megalkuvók. Ezen az új mezsgyén vezet az ő útja oda, ahol a jövő nagy, erős, okos, művelt magyar nemzete áll." Úgy tűnik, a hagyomány nyelvéhez Mikes is alkalmazkodott. Reinitz Ady-dalai után pedig maga Ady pozicionálta magát: „abból a dicsőségből, amelyeket halála után olyan szívesen adnak a magyar költőnek, a ma költője életében akarja kivenni a neki szánt részt" – vagyis hát a halhatatlanságot már életében kívánta.[42]

Arad: Ady A Holnap Társaság tagja – matiné mint a női rajongók és a vallomások alkalma

A női közönségnek természetesen minden matinén kitüntető szerepe volt. Egy-két beszámoló külön említette is ezt a tényt. Az 1909. november 11-i felolvasás után „Szép leányok, szép asszonyok kérő szemmel, kérő szóval fogták körül a poétát és poétatársait". Az autogramra várók hosszú sorokban álltak: „Az első autogramot

38 *Kaposvári Hírlap,* 1909. november 5., 4.
39 *Somogyvármegye (Kaposvár),* 1909. november 7., 1.
40 *Somogyvármegye (Kaposvár),* 1909. november 7., 5.
41 *Somogyvármegye (Kaposvár),* 1909. november 9., 1–3.
42 *Somogyi Hírlap (Kaposvár),* 1909. november 9., 1–2.

Obláth Mariska, az írónő és nővére kapták. Azután Vajda Marietta következett. A szép Montag Erzsi elővarázsolta ridiküljéből Adynak a Nyugat Ady-számában megjelent arcképét, és az alá kért és kapott autogramot." Ekkor valaki megkérdezte a két kézzel is aláíró Adytól: „Mért nem tartasz cégvezetőt?" Egy másik meg azt mondta neki: „Autogramstambilt kellett volna hozni." Ezt már Ady sem bírta szó nélkül: „Van. Próbáltam is másutt, de a hölgyek azt mondták, hogy így nem eredeti az autogram."[43] Ady ezen a napon nagyon vallomásos hangulatban volt egy másik aradi napilap tudósítása/közvetítése szerint:

> Azon senki sem ütődött meg, – mondotta –, hogy Budapesten egy Roda Roda is felolvashatott, és Morris Rosenfeld is pódiumon kereshette föl a maga publikumát. Őreá könnyen kimondják, hogy kortesutakat tesz s szerénytelen. Úgy érzi, hogy joga van látnia a maga közönségét, felkeresni, beszélni vele. Aminthogy megfélemlítve és félve se meri tagadni, hogy ő igenis eleven korában jogot formál legalább a kamataihoz a halála utáni járandóságoknak.[44]

A Nyugat Szabadkán – matiné mint csalás, visszaélés egy már meglévő reprezentációval

Szabadkán 1911. december 9-én tartottak matinét. Nem a *Nyugat* kezdeményezte, hanem a Szabadkai Kereskedelmi Egyesület – a híradó tudósítás szerint. Negyedikén jelent meg az eseményről az első hír, eszerint igazi árukapcsolás készült: a fellépők részben a *Nyugat* ekkor már befutott szerzői, valamint a közönség kedvencei voltak. Babits, aki új verseiből készült felolvasni, Kosztolányi, aki a szabadkai irodalmi viszonyokról cseveg majd, és Karinthy, a pompás humorista Babitsról és Kosztolányiról olvas fel. A három nyugatos mellett Szebenyei József konferál, és Vásárhelyi Tessa szabadkai színésznő Ady-verseket és francia dalokat ad elő.[45] Az est után társas vacsorát és táncvigalmat terveztek.[46] Hatodikán

43 *Arad és Vidéke,* 1909. november 12., 2–3., 7–8.
44 *Aradi Közlöny,* 1909. november 12., 8.
45 *Reggeli Újság (Szabadka),* 1911. december 4., 3.
46 *Bácsmegyei Napló (Szabadka),* 1911. december 5., 1.

egy másik szabadkai újság megírta, hogy az érdeklődés igen élénk. A tervezett műsorban szerepelni fog még Kovács Lili kisasszony, és néhány pompás dalt fog előadni, Vásárhelyi Tessa műsora is pontosabb lett: egy Ady-dal és egy operaária.[47] Egy nappal a fellépés előtt a *Bácsmegyei Napló* cikkírója éles támadást intézett a fellépő Babits ellen: „szép fiú, jó fiú, kedves fiú, okos is, borzasztóan olvasott, nagyon művelt ember, hogy szinte elszédül az ember a tudományától, – de, hogy diszkréten fejezzem ki magamat –, egy kicsit (legalább ezt mondják róla) – kongregációs." Vagyis a cikkíró nem tudta, de azt mondják, tehát igaz lehet: ez a legszebb karaktergyilkosságok egyike. A kongregációvád nem sokkal korábban hangzott el Bresztovszky Ernő tollából, aki a *Népszava* költőjeként – s még az egyetemről sértetten egy Babits-kritika miatt – a *Nyugat*tal együtt Babitsot is támadta. A cikk szerzője ezzel a váddal akarta egymás ellen fordítani a *Nyugat*ot és Babits Mihályt, vagy utóbbit leválasztani az előbbiekről. Érthető, ha a többi fellépőre már kevés hely maradt; új adat, hogy Kosztolányi a csevegés mellett *A szegény kisgyermek panaszai*ból is felolvas néhányat.[48] A matiné közönsége nagyszerű volt: „Elegáns hölgyek, feketébe öltözött urak; érdeklődés, figyelem és taps." Kosztolányi – természetesen – a saját költészetét ismertette a versei felolvasásán kívül. Babits is több versét osztotta meg a közönséggel, többek között az *Anyám nevére* címűt. Ezután Sáron Etelka magyar költők verseit szavalta – Várkonyi Tessa neve hiányzott az előadók közül. Karinthy írói paródiáiból mondott el néhányat, végül Kovács Lili Babits-verset énekelt.[49] Három nap múlva, 12-én azonban kirobbant a botrány: az estet nem a Kereskedelmi Egyesület kezdeményezte, hanem Szebenyei Lajos néhai hírlapíró, 1911-ben könyvügynök. Szabadkán mint a *Nyugat* megbízottja lépett kapcsolatba az egyesület vezetőségével, s elkérte tőlük nagytermüket a matiné céljára, amit készségesen meg is kapott. Ezután felutazott Budapestre, és kiadva magát a Kereskedelmi Egyesület megbízottjának, megállapodott Babitscsal, Karinthyval és Kosztolányival a fellépésről, Babitsnak 200, Kosztolányinak és Karinthynak 120-120 koronát ígérve. Ráadásul Szabadkán önmagát is úgy aposztrofálta, mint a *Nyugat* szerzőjét, s megállapodott a három színésznővel is, akik közül utóbb Vásárhelyi Tessa lemondta a részvételt. A matiné előtt Szebenyei azt mondta a fellépőknek, hogy a honoráriumot a jegyárusító Heumann Mór őrzi, az előadás után fogják megkapni. Akkor azonban kiderült,

47 *Reggeli Újság (Szabadka),* 1911. december 6., 2.
48 *Bácsmegyei Napló (Szabadka),* 1911. december 8., 1–2.
49 *Reggeli Újság (Szabadka),* 1911. december 10., 7.

hogy ők ketten már elszámoltak, erre előbbi nagy nehezen 40-40 koronát fizetett a három szerzőnek – aztán gyorsan eltávozott a színhelyről.[50] Ugyanebben a számban összefoglaló is olvasható a matinéról, amelynek írója viszont a szabadkai Kosztolányi Dezsőt dicsérte túl a többi szereplő rovására.[51] Szebenyei József nagy valószínűséggel az előző este írt, de csak 12-én reggel megjelent, őt leleplező cikkről tudomást szerzett, mert aznap reggel, amikor az megjelent, már közre is adta védekezését és visszatámadását. Eszerint az írók a honorárium nagyobb részét – Babits kivételével – megkapták. Karinthyval és Kosztolányival úgy állapodtak meg, hogy velük Budapesten fog elszámolni, amire Szebenyeit a velük való barátság és kölcsönös szeretet hatalmazta fel. Az ellene szóló cikk viszont nem más, mint egy „tehetségtelen ripacs zsurnalisztika szenzációhajhászása", amiért még a következő nap meg fogja indítani a sajtópert.[52] Az írói reprezentációval való visszaélést Fenyvesi Ferenc, a ripacs „zsurnaliszta" egy nappal később tette helyre:

> Szebenyei nem tagadja és nem is tagadhatja, hogy ő Szabadkán a Nyugat megbízottja, Budapesten mint a szabadkai Lloyd Egyesület megbízottja járt el, holott senkitől sem volt megbízása. Szebenyei nem író, mint ahogy a plakátok hirdették, nem hírlapíró, mint ahogy most mondja. Őt gyanús üzemei miatt elbocsátották a Pesti Naplótól, s azóta tipikus álhírlapíró, aki részletfizetéses megrendeléseket gyűjt könyvekre. / Azt sem tagadja, hogy az ide lehívott íróknak és itt szereplésre felkért színésznőknek nem fizetett: holott mint tegnap neki bebizonyítottuk, 150 koronával többet vágott egymaga zsebre. Kosztolányiék már itt a hangverseny után meg akarták pofozni, amikor kiderült, hogy Heumann Mórtól felvette az eladott jegyek árát, de fizetni nem akar, azonban ettől a tervüktől elállottak, mert Szebenyein egy helybeli színész ruhája volt, s azt féltették. Azt állítja Szebenyei, hogy ő barátságosan megállapodott, hogy hétfőn Budapesten a hátralékokat kifizeti. Erre vonatkozólag legyen szabad utalnom arra, hogy hétfőn még a jeles úr itt járt Szabadkán, s csak ma hajnalban szökött meg nyilatkozatának következményei alól. Különben, ha bárki tisztán akarja látni, ki ez a gyanús Szebenyei, utalok arra, hogy a Bácsmegyei Napló tegnapi cikke Kosztolányival és Karinthyval történt előleges megállapodás alapján jelent

50 *Bácsmegyei Napló (Szabadka),* 1911. december 12., 2.
51 *Bácsmegyei Napló (Szabadka),* 1911. december 12., 4.
52 *Reggeli Újság (Szabadka),* 1911. december 12., 5.

> meg, s legközelebb provokálni fogom az ő nyilatkozatukat Szebenyei úrról. / Szebenyei József neve rendszerint a lapok törvényszéki rovatában fordul elő, – végtelenül sajnálom hogy az én révemen ilyen előkelő helyre került. / Amennyiben pedig Szebenyei úr megindítja és lefolytatja a Bácsmegyei Napló tegnapi cikke miatt a sajtópert, 200 koronát fizetek bármily jótékony célra. / Ígérhetek: úgysem indítja meg.[53]

* * *

A *Nyugat* szerkesztőit, szerzőit, a folyóirat jelentőségét az irodalomtudomány az elmúlt évtizedekben beillesztette a magyar irodalom többszázados hagyományába, s kialakította azt a fogalomrendszert, amely segítségével a jelen és majd az utódok is ezt a lezárt történetet az idő múlásával egy folyamatosan bővülő határú, egyszerre homályosuló és élesedő kép részleteivé építhetik tovább.

A fenti történetek viszont, amelyek a lap és közönsége mindennapjait adják vissza, legyenek bár kacagtatóan nevetségesek vagy szívszorítóan elkeserítőek, a pillanat megragadásával előlépnek a tablóból. Megmutatják a nagy gondolatok, a magasztos pillanatok, az illúziók egy-egy ma már elhomályosodott részletét, amely ott lapul a tudomány megállapításai és mércéje mögött. Hátrafelé néz az olvasó, de magát látja a tükörben: ezek vagyunk – semmi több.

53 *Reggeli Újság (Szabadka),* 1911. december 13., 4.

Szénási Zoltán

A NEMZETI IRODALOM FOGALMÁNAK VÁLTOZATAI BABITS ESSZÉIBEN – 1919-ES PÁLYAFORDULATAINAK TÜKRÉBEN

Babitsról szólván ma már nem lenne újdonság a költészet elefántcsonttornyába zárkózó művész képét a költő 1918–1919 pályaszakaszának mozgalmas történéseivel cáfolni. Az őszirózsás forradalom utáni politikai aktivitása, majd a Tanácsköztársaság idején vállalt egyetemi tanársága és az írói direktóriumban betöltött pozíciója, végül a kommunizmusból való kiábrándulása és a sokat vitatott, önigazoló és önvváddal küzdő, politikai szerepvállalásának kudarcát is beismerő *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéje jelzik Babits ekkori pályafordulatait. Tanulmányomban ezt a rövid, de annál mozgalmasabb életszakaszt vizsgálva három szöveg értelmezésével azt szeretném bemutatni, hogy hogyan alakult Babits nemzeti irodalomról alkotott elképzelése ebben az időszakban. Jelen esetben, s a szövegek születésének történeti kontextusa is ezt erősíti, nem az irodalom mibenlétére, hanem nemzeti jellegének megragadására esik a hangsúly, azaz arra: mit is értett Babits az adott szóösszetételben az irodalom determinánsaként szereplő nemzet fogalma alatt. A dolgozat végén röviden kitérek arra is, hogyan olvasták Babits írásait, s hogyan látták ekkori szerepvállalásait saját kortársai.

A *Szózat*ról írt cikke, *Az igazi haza*, 1919. február 15-én jelent meg az *Új Világ*ban. Babitsnak ez az írása illusztrációként használja a Vörösmarty-verset arra, hogy a világháborús összeomlás utáni válsághelyzetet megpróbálja értelmezni, s ennek keretében fejti ki nemzet és *Emberiség* viszonyát. Babits gondolkodásmódjának egyetemessége fejeződik ki abban, ahogy a nemzet sorsát a világé alá rendeli, ezzel mintegy elfogadva a háború utáni nemzetközi helyzet alakulásának jogosságát:

> Az Emberiség előbbre való, mint a nemzet! És talán jó is, hogy pusztuljanak a nemzetek, amelyek nevében halomra ölték a szent Emberiséget, kínozták és keresztre feszítették az Isten képmását.[1]

A haza fogalmát azonban Babits nem a „földdel" azonosítja, melynek politikai-ideológiai konstrukciójában a háború eredőjét látja, hanem a műveltséggel, melyet nem lehet szembefordítani az *Emberiség*gel, az egyetemes művelődés keretében, véleménye szerint, az egyes nyelvek és kultúrák csak és kizárólag gazdagíthatják egymást.

Az egyetemen Babits 1919 tavaszán *Az irodalom elmélete* címen tartott előadást, melyben a művek osztályozása során külön figyelmet szentelt a „nemzeti szempont" értelmezésének is. A mai konstruktivista nacionalizmuselméletekkel összhangban Babits ekkor úgy látja, hogy a 18. század előtt nem beszélhetünk nemzeti irodalomról, ez csak a „nemzeti szellem ébredése" után lehetséges, amikor az egyes kultúrák tudatosan és politikai alapon elkülönülnek egymástól. Érdemes megjegyezni, hogy *Az európai irodalom története* első kötetének időhatára is a 18. század második fele lesz, tehát az az időszak, amikor a korábban egységes európai irodalom elkezd nemzeti irodalmakra szétesni, azaz az „európai irodalom titkos hasadása megkezdődött".[2] Babits szintézisének tanúsága szerint ettől kezdve nem lehet az európai irodalom történetét egységes irodalom történeteként elbeszélni.

A nyelvi különbséget 1919 tavaszán Babits nem látja döntőnek, ellenben úgy véli, a nemzeti irodalmak elkülönülése az irodalom történetében időben viszonylag kései, s nem irodalmi szempont diktálta fejlemény, azaz külsőség, partikuláris és időben változó, mely az egyetemes és örök emberi kultúrához képest szükségszerűen másodlagos is.[3] Ez a szemléletmód magában foglalja a külső szempontok szerint alakított irodalmi kánon változékonyságának az elvét is. Babits szerint ugyanis amennyiben más, nem nemzeti, de szintén politikai kritérium (például a forradalmi proletárság) formálja át az irodalmi kánont, akkor például Arany helyett más, „egy ugyanakkor élő jelentéktelen író, akinek művében esetleg ütközik a proletárköltészet csírája" kerül a kánon csúcsára. Ebben a gyorsírással lejegyzett, s csak jóval a költő halála után kiadott előadásszövegben

1 Babits Mihály, *Az igazi haza: Cikk a Szózatról* = *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*, szerk. Téglás János, Bp., Universitas (Babits Könyvtár, 3.), 323.

2 Babits Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Nyugat, é. n., 327.

3 Babits Mihály, *Az irodalom elmélete* = B. M., *Esszék, tanulmányok I*, s. a. r. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 578.

veti fel Babits az először nemzetietlennek minősített, majd a nemzeti kultúra meghatározó részévé váló irodalmi jelenségek problematikáját is:

> Az író először, első megjelenésekor, önmagát fejezi ki, sőt leggyakrabban épp ezzel feltűnésekor a „nemzetivel" szemben áll. Később a körülmények változásával odafejlődnek a dolgok, hogy éppen ebben a felkeltett ellenszenvben látják az igazi nacionalizmust, és eljön az idő, amikor ezt az írót nemzete – adoptálja.[4]

Babits egyik példája erre az adoptációs folyamatra már ekkor Ady Endre.
Az „egyéni lélekállapot expressziójaként" felfogott irodalom elmélete azonban kritikusan fordul a nemzeti lélek kérdéséhez is. Babits ekkor úgy látja, a művész minél egyénibben fejezi ki saját lelki tartalmait, a befogadó annál jobban érzi rajta az általános emberit, éppen ezért az irodalom nemzeti lélekből való eredeztetése egy szűkítő formula bevezetését jelentené.

Saját nemzetkoncepciójának újrafogalmazása 1919 augusztus–szeptemberében nem mond egészen ellent a februári cikk alapgondolatának. A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* ezt a következő formulában foglalja össze: „Nemzet: a kultúra." Ez ugyanis egyértelmű elhatárolását jelenti saját nemzetfelfogásának a vérségi-leszármazási (és territoriális) alapon definiált nemzetfogalmaktól, s magában rejti a társadalmi asszimiláció révén végbemenő akkulturációs folyamatok pozitív minősítését:

> Testileg talán nem vagyunk rokonok: lelki közösség az. Egy nyelv, mely gondolkozásunkat hasonlóvá tette; ugyanazon mesék, melyeket hallottunk a gyerekszobában; ugyanazon történet, melyet tanultunk az iskolában; ugyanazon könyvek, melyeket olvastunk; hasonló városok, amelyekben éltünk; hasonló tájak, melyeket láttunk. És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődtünk! Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy, amint lelkünkben fölgyülemlett.[5]

A társadalmi asszimiláció ebben az esetben nem egy konstruált nemzeti identitásmércének való maximális megfelelést és az idegen eredet teljes felszámolását írja

4 *Uo.*, 572.
5 Babits Mihály, *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*, Nyugat, 1919/14–15, 912.

elő, hanem – miként Schöpflin is kifejti 1908-as *A város* című esszéjében[6] – a szó eredeti értelmében vett összeolvadást jelent, melynek révén új vagy pontosabban megújult közösségi képződmény jön létre. A nemzeti közösség tehát – Babits felfogása szerint – folyamatosan változó kulturális organizmus, s nem eleve adott normák rendszere. Másik nézőpontból tekintve ez azt is jelenti, hogy az új kulturális jelenségek recepciójában az egyes alkotóknak nem a rögzített elvárásokhoz kell igazodniuk, hanem maga a közeg változik meg az írói alkotótevékenység hatására, s válik befogadóképessé az arra érdemes újdonság iránt. A nemzeti–nemzetietlen szembeállítás is – az egyetemi előadásban elhangzottakkal összhangban – ebben az összefüggésben veszíti el értelmét:

> Hugo Victor *esprit germanique* volt, Ady nemzetietlen; az irodalom nemzetietlen, mikor megszületik, mint a Kazinczy mozgalma. *De nemzeti lesz később!* – mint a ma idegen és vendég gondolat holnap emlék és lelkünknek része lesz – s talán az egész lelkünk ilyenből szövődik.[7]

A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszében viszont Babits újra visszatér a nemzeti lélek fogalmához, mely 1913-ban írt, de 1917-ben megjelent *Magyar irodalom* című írásának egyik kulcsfogalma. A háború előtt még a *Játékfilozófia* differenciálódáselméletét is felhasználva az irodalom nemzeti jellegét a következőképpen értékeli:

> Minden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a *nemzeti* irányában is. S az irodalom, a nyelv művészete, annál értékesebb, mennél nemzetibb a nyelve, mennél *idiomatikusabb,* a görög szó etimológiai jelentése szerint.[8]

Az irodalom ekkor, 1913-ban még a nyelvi és kulturális közösségként értett nemzet lelki kifejeződése, s nem az „egyéni lélekállapot expressziója", mint az egyetemi előadásban. A nemzeti irodalom különbözősége révén sajátos árnyalatot képvisel az európai irodalom sokszínűségében, ahogy a *Szózat*ról írott cikkében is megfogalmazza majd: az egyetemes kultúrát gazdagítja, vagy – zenei metaforával élve –:

6 Schöpflin Aladár, *A város,* Nyugat 1908/7, 353–361.
7 Babits Mihály, *Magyar költő…*, *i. m.*, 913. [Kiemelés az eredetiben.]
8 Babits Mihály, *Magyar irodalom* = Babits, *Esszék, tanulmányok, i. m.,* 362.

a „nagy koncerthez egy új hangot" ad.[9] Az irodalom nemzeti jellegének és az egyes művek világirodalmi értékének kettőségét pedig az alábbi formulával oldja fel:

> Míg tehát egy irodalomnak, *mint egésznek*, értéke annál nagyobb a világirodalomban, mennél inkább új hangot visz bele, s mennél több új kifejezőeszközzel gazdagítja, azaz mennél kifejezettebben külön nemzeti karakterrel bír: addig, megfordítva, valamely *egyes* műnek világirodalmi értéke annál nagyobb, mennél általánosabban emberi vagy európai érdekkel bír, s mennél európaibb eszközöket használ a kifejezésre.[10]

Babits 1913-ban tehát elsősorban nem azzal kínál alternatívát a magyar mint nemzeti irodalom mibenlétének megértéséhez Beöthy volgai lovasának az eredetmondát megalapozó nemzetkarakterológiai fejtegetéseihez képest, hogy dolgozatának második felében Ruskin nyomán a magyar irodalmat (területi elven) regionális típusokra bontja, s ezzel mintegy decentralizálja a nemzetet mint abszolút értékközpontot, s az egység helyett annak többszínűségét fogalmazza meg, hanem azzal, hogy a magyar irodalmat a kezdetektől az európai irodalom (ami az ő fogalmi rendszerében azonos volt a világirodalommal) szerves és kiszakíthatatlan részének tekinti, a nemzeti szempont egyoldalú hangsúlyozásában, s különösen is az európaival való szembehelyezésében egyszerűen kulturálatlanságot feltételez. 1919-ben Babits a bergsoni „durée" időkoncepciójával alátámasztott múltnak azt az örökségét, mely a nemzeti kultúra ápolásához szükséges, a köznemesség hagyományával azonosította,[11] s olyan európai és magyar műveltséganyagot értett rajta, melyet sem a korabeli avantgárdban, sem a háborús hazafias propagandában, sem a népköltészetben, sem – később – a paraszti kultúrát idealizáló népiesség képviselőinek többségében nem látott. Szegedy-Maszák Mihály szerint „[Babitsot] a húszas években a Kommün és a békeszerződés[,] illetve az avant-garde is védekezésre kényszerítette, s már arra a következtetésre jutott, hogy »Gyulaiék szigorúsága a sovinizmus túlkapásai iránt« mintegy saját tevékenyégének előzménye volt. Az efféle értékőrzés ellenhatásaként jelentkezett saját tevékenyégében a tízes évek nemzetköziségéhez képest."[12]

9 *Uo.,* 378.
10 *Uo.,* 381–382.
11 Vö. Szegedy-Maszák Mihály, *Babits nemzetfelfogása = Költők és koruk: Babits Mihály és József Attila*, szerk. N. Horváth Béla, Szekszárd, PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, 2009, 29.
12 *Uo.,* 32.

Babits sokat vitatott írásának első része az irodalmi társaságok tagrevíziós törekvésére reagál, melynek keretében meg kívánták vizsgálni az egyes írók politikai szerepvállalását a forradalmak idején. Babits az írói szabadságra hivatkozva vitatja (tegyük hozzá: hasztalanul) a Kisfaludy és a Petőfi Társaság ehhez való jogát. Ennek keretében fejti ki, hogy mit is ért a nemzet fogalmán, s az írás második felében vall saját konzervativizmusáról is. Ugyanekkor Szabó Dezső leleplezéssel fenyegette meg Babitsot, mivel a költő nem volt hajlandó belépni a „faji" alapon szerveződő Magyar Írók Szövetségébe, s a jobboldali radikális sajtó részéről is támadások érték Babitsot. Lendvai István az *Új Nemzedék*ben még március elején a *Szózat*ról írott cikk miatt igen élesen kritizálta Babits érzéketlenségét a háborús összeomlás utáni nemzeti tragédia iránt,[13] figyelmen kívül hagyva a költő gondolkodásmódjának ebben az írásban is megmutatkozó főmotívumait: az erőszakmentesség elvét, a kulturális nemzetkoncepciót, s az ekképpen értett kultúrnemzetek alkotta, szubsztanciálisan a nemzetnél magasabb rendű, mert egyetemes emberiség kulturális sokféleségének igenlését. Decemberben ugyancsak Lendvai reagált a *Nyugat* újraindulására és Babits lapszámnyitó írására.[14] A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszében Lendvai olvasata szerint a költő „húsz oldalon át mossa magáról a vörös festéket".[15] Babits vallomását hiteltelennek érzi, a *Nyugat*tal kapcsolatban pedig az ismert antiszemita sztereotípiákat ismétli, szemére vetve a költőnek, hogy a keresztény magyarok helyett Ignotus, Déry Tibor, Osvát Ernő, Sisa Miklós, Kornfeld báró és Hatvany Lajos társaságát választotta, s ezért, illetve korábbi politikai szerepvállalásáért számonkéréssel fenyegeti meg Babitsot.

Nemcsak a radikális jobboldal, illetve az irodalmi társaságok részéről érték támadások a költőt, hanem az ekkor már emigrációba kényszerült baloldalról is. Valamennyi kritika közül a legélesebb Hatvany Lajosnak a bécsi *Jövő*ben publikált cikksorozata volt, mely a magyar értelmiség katasztrófáját Babits példáján mutatja be. A költő politikai nézeteinek változását Hatvany a következő képlettel írja le:

> Babits, aki pacifista, de jó magyar 1918 októberében, – jó nemzetközi, de még nem jó kommunista 191[9] januárjában, már nem jó magyar, de jó

13 Lendvai István, *Haza és emberiség: Nyílt levél Babits Mihályhoz = A vádlott: Babits Mihály*, 1. jegyzetben *i. m.*, 325–336.

14 Lendvai István, *„Magyar költő kilencszáztizenkilencben": Széljegyzetek Babits Mihály önvédelméről = A vádlott: Babits Mihály*, *i. m.*, 416–420.

15 *Uo.*, 417.

> bolsevik 1919 áprilisában és ellenforradalmár, soviniszta, jó antiszemita 1919 augusztusában.[16]

*Szózat*ról írott cikkére utalva Hatvany úgy látja, hogy Babits egy üres nemzetfogalmat próbál megtölteni tartalommal a Tanácsköztársaság bukása után született esszéjében, s ez – Hatvany szerint – következetlenné és hiteltelenné teszi őt.

Babits esszéje, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* tehát mindkét oldalról hiteltelennek tűnt, de amíg a radikális jobboldalon a költő nemzeti érzéséről és konzervatív világnézetéről tett vallomását nem látták kellően őszintének, addig Hatvany és a baloldal részéről az új, keresztény-konzervatív kurzusnak tett behódoló gesztusként értékelik az írást.

Kosztolánczy Tibor és Nemeskéri Erika nemrég publikált tanulmányukban feltárják a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszé interpretációs hagyományában megfigyelhető, a különböző szövegváltozatok összevetésére alapozódó „értelemgondozói" munkát.[17] Babits 1919-es írása nemcsak lehetőséget ad az eltérő értelmezői érdekek érvényesítésére, de esetenként rá is szorul a jóindulat hermeneutikájára. Babits sem kerüli meg ugyanis azt, hogy választ adjon arra: kik a felelősek a háborús összeomlásért és a forradalmakért. Válasza nem sokban különbözik Szekfű Gyula – akit esszéjében még mint sorstársát aposztrofál – *Három nemzedék* című írásában kifejtettektől. Babits egyrészt a háborús nacionalizmust, másrészt a Tanácsköztársaság zsidó vezetőit jelöli meg, harmadsorban pedig „a forradalmárok irodalmát, akik »futuristák« voltak: megtagadták a hagyományt, s újra akarták kezdeni a kultúrát!"[18] 1919 őszén az egy évvel korábban a polgári forradalomért lelkesedő költő már ismét a szerves fejlődés elvét vallja nemcsak az irodalom, de a nemzet életében is. Olyan éles váltások, melyeket írótársa neki tulajdonít, mégsem következtek be Babits gondolkodásmódjában, de – miként ezt a nemzeti irodalomról alkotott koncepciójának alakulása mutatja – valamifajta visszarendeződés (például a nemzeti lélek fogalmának újraértelmezésével) mégis megfigyelhető nála.

16 Hatvany Lajos, *A magyar értelmiség katasztrófája: Irodalom és forradalom*, Jövő, 1922. nov. 23., 6.

17 Kosztolánczy Tibor, Nemeskéri Erika, *„Sokszavú herold": Magyar költő kilencszáztizenkilencben*, Irodalomtörténet, 2016/2, 138–161.

18 Babits Mihály, *Magyar költő…, i. m.*, 926.

Széchenyi Ágnes

„KÖZÉPHELY ÉS ALAPKŐ". SCHÖPFLIN ALADÁR IRODALMI ÉS EMBERI HÁLÓZATA MENTALITÁSTÖRTÉNETI KERETBEN*

A Babits-emlékkönyvben írja a kávéházi találkozások hangulatát felidézve Laczkó Géza:

> …a Centrálban szoktunk volt találkozni. A legkülönösebb társaság gyűlt össze a Központi Kávéház kurtábbik végének belső sarok-asztalánál. Ahányan voltunk, szinte annyi kor- és eszme-osztály, egyik véglettől a másikig. Minden tekintetben *középhelyet* foglalt el Schöpflin Aladár. Korban, években sem erre, sem arra nem túlzott, talán ezért volt mintegy középpontja a változatos társaságnak. Ismert minden új írót, új könyvet, új eszmét személyesen, s bölcs pillantással, tömött bajusza alá morgott „hm"-el, sorozta őket széleskörű tudása láthatatlan cédulakatalógusának megfelelő fiókjába. Kérdése már felelet volt, s felelete mindenképpen vita-lezáró.[…] Schöpflin volt az *alapkő*, mondom, már csak azért is, mert szinte mindig ő volt az első az asztalnál, ahová munkája befejeztével jött át a szomszédos Franklinból. Uzsonnakávéja tűnt el épp apró kortyokban mozdulatlan bajusza alatt, amikor lassan-lassan összesereglettünk.[1]

A két értékelő mozzanat, a középhely és az alapkő Schöpflin életpályájának delére vonatkoznak, a beérkezett, a mértéknek számító kritikusra. De vizsgáljuk meg, hogy milyen út vezetett idáig, milyen küzdelmek előzték meg a minősített nagyrabecsülést. Jean Cocteau írja, hogy életünk térképe nem úgy van összehajtva, hogy egy nagy főutat látunk rajta, hanem fokozatosan nyílik ki, mindig egy új kicsi szakasz mutatkozik meg.[2] Ahhoz, hogy ezt az alapvetően „élete és munkássága"

* Részlet a szerző készülő Schöpflin Aladár-monográfiájából.

1 Laczkó Géza, *Izzó lélek az enyészet üllőjén = Babits emlékkönyv,* szerk. Illyés Gyula, Bp., Nyugat Kiadó–Irodalmi R. T., 1941, 142–143. Az idézetbeli két kiemelés a tanulmány szerzőjétől.

2 Jean Cocteau, *A párisi fiú,* ford. Szinnai Tivadar, Bp., Géniusz, 1925. Utóbb *A nagy mutatvány* címmel, Pór Judit fordításában. Bp., Európa, 1991.

típusú utat feltárhassuk, nem elég a szerző munkáit olvasni. Ez az alap, de csak az alap. Hangsúlyozni kell, mert nem közismert, hogy Schöpflin regényeket is írt, váltakozó színvonalon, de ezekben is sok életrajzi vonatkozást rögzít.[3] (Az élettörténet és az életmű magától értetődően összefügg, de nem egy kritikus esetében. Ellenben az életrajzi tér tapasztalatai és tervei mintázzák az írói életmű tematikáját, irányát.) További forrás levelezésének kötete,[4] mások visszaemlékezései róla – mint például a már idézett Laczkó-leírás, a kézirati hagyatékos anyag,[5] benne iskolai dokumentumai, telefonos noteszei, továbbá a címtárak, s végül mindig marad néhány enigma. S van még egy angol nyelvű több mint száz oldalnyi interjú, amit az egyik dédunoka, Alison Mason készített Schöpflin Gyulával és feleségével, Balázs [Klein] Katalinnal.[6]

Mindmáig nem lévén empirikus, faktológiailag is feltárt, átfogó Schöpflin pályaképünk, közkeletű pontatlanságok keringenek Schöpflin Aladárról. Az egyik, hogy lateiner háttérből jött volna. Vagy hogy sváb vagy szepességi német volna.[7] Mindkettő tévedés, ma úgy mondanánk, első generációs értelmiségi volt Schöpflin Aladár, az eredet pedig a német–francia határon levő Rastattba vezet, oda, ahol Goethe tanára, a történetíró és akadémia alapító Johann Daniel Schoepflin is született. Az elsődleges, közvetlen családi közeg levált erről az ágról, és önálló egzisztenciát teremtett. Dokumentumokkal azt tudjuk alátámasztani, hogy a mindössze húsz kilométernyire fekvő Badenből települt a család az Osztrák Birodalom keleti felébe, mégpedig Johann Georg Schöpflin révén, aki mint kertépítő vándorolt be a Nyitra–Pozsony-vidékre, és a Habsburgok birtokán tevékenykedett mint kertész. Ideérkezésének motívumai ismeretlenek.[8] Schöpflin Aladár édesapja Schöpflin Gyula, a felvilágosult Zichy Pál gróf gazda-

3 *A pirosruhás nő* (1921, Pozsonyt idézi fel), *Mossóczy Pál szép nyara* (1922, saját zalai házitanítóskodását kelti életre, egyfajta beavatási regény is, a nagykamasz első szerelmi élménye egy úriasszonnyal), *Kitli János szerencséje* (1924, a IX. kerületben, fiatalkora lakóhelyén játszódik), *Balatoni tragédia* (1927, a főváros balatonkenesei üdülőjében töltött idő élménye), *Vihar az akváriumban* (1939, felesége testvérének szigetszentmártoni nyaralója vidékén játszódó történet).

4 *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei,* s. a. r. Balogh Tamás, Pécs, (Pannónia könyvek), 2004.

5 Az OSZK Kézirattára és a Petőfi Irodalmi Múzeum rendelkezik nagyobb anyaggal, szórványok természetesen másutt is találhatók.

6 A szerző birtokában.

7 „A szepességi németség rohamosan magyarosodó rétegét képviseli Schöpflin Aladár." Farkas Gyula, *A magyar irodalom története.* Bp., Káldor, 1934, 281. A Szepesség a Magyar Királyság északi részét jelentette, ma Szlovákia és Lengyelország között felosztott terület.

8 Széchenyi Ágnes, *Schöpflin Aladár pályakezdése,* Irodalomtörténeti Közlemények, 2014/3., 353–384.

tisztje volt Manigán (ma Malženice, Szlovákia)[9], édesanyja Greguss Hermina.[10] Az apa betegsége miatt veszítette el állását, ezért költözött be a család Pozsonyba, ahol az utolsó két évben Schöpflin Gyula mint postai kézbesítő dolgozott, s fia kilencéves volt, amikor apja meghalt. A pályakezdésről szóló idézett tanulmányomban végigvezettem a (nagy-)magyarországi Schöpflin-ágak történetét, s dokumentálom, hogy a későbbi kritikus családjának a sorsa volt a legnehezebb. A visszaemlékezések szerint Schöpflin Aladár büszke volt apai családjának múltjára és teljesítményére, az életkörülmények megváltozása nyomán azonban kora ifjúságától már az anya dominálta fejlődését, életszemléletét. „Aladár szellemét és szlávos érzelmességét anyai örökségnek tartotta. Ebből fakadt diákos álmodozása is, ezeket hiába rejtette el, beszélgetés közben, mint mélybe zümmögő dallam, kibuggyant belőle és enyhítője lett világos, reális életszemléletének" – írja róla Bohuniczky Szefi.[11] A „reális életszemléletet" elsősorban a nincstelenség formálta. Anyja szégyellte szegénységüket, és nem is nyugodott bele életük kereteinek megváltozásába, mindenáron elő akarta teremteni a fiúgyermekek tanulásának anyagi alapját. „Anyámnak az lett a legfontosabb, hogy jómódban élő rokonaink meg ne tudjanak semmit, mert a gazdag előtt a szegény hiába ártatlan, mindig bűnösnek látszik. A pozsonyiak fölfogása akkoriban ilyen volt. Édesanyámban annyira fejlődött a gőg, hogy többet nem is láttuk mosolyogni. […] Pozsonyban a lakásunk tele lett kosztos diákkal, Ida húgom [valójában nővére – Sz. Á.] varrt, anyám a kaszárnya lakóira foltozott […] egyetlen céljuk, hogy a fiúk tanuljanak és úriemberek legyenek. Azt hiszem Pozsonyban mi voltunk a leggondozottabb gyerekek."[12]

Egy másfajta tévedés Schöpflinnel kapcsolatban, hogy a *Nyugat* alapítója lett volna. Ezt a tévedést maga Schöpflin táplálta, az évek távlatából nem tartotta lényegesnek a nagyon is fontos részleteket felidézni. Egy szerkesztőnek írt levelében – aki nem azonos Szinnyei Józseffel – beszámol legfontosabb pálya adatairól, már az áll: „[a]lapításától fogva főmunkatársa a Nyugatnak".[13] Pedig dehogy.

9 A gazdatiszt megjelölés mellett olykor a *dvorský*, azaz *kasznár* foglalkozást tüntetik fel az egykori dokumentumok. A kasznár gazdatiszt volt, a magtár kezelője, más szóval gazdasági intéző, helyenként ispán. Forrás: Pallas Nagylexikon.) Az 1869-es népszámlálási íven – Nyitra Vármegye Levéltára – Sch. Gyula neve mellett az *ispány* szerepel. Mindkét szülő írt és olvasott. A 29-es számú házban laktak, házuknak négy szobája, két kamrája, két konyhája, pincéje, két fészere, egy istállója és egy csűrje volt.

10 A Greguss név meglehetősen gyakori a Felvidéken, hitelt érdemlő dokumentum nem támasztja alá az édesanya Greguss Ágosttal való rokonságát, bár több erre utaló szóbeli történet élt Schöpflin Aladár fiainál.

11 Bohuniczky Szefi, *Schöpflin Aladár és baráti körünk,* Irodalomtörténet, L. évf., 1962/1, 106.

12 Kézirat, a szerző birtokában.

13 Kézirat, a szerző birtokában.

Saját úton ő is felfedezte magának Ady Endrét, már a *Még egyszer* (1903) című kötet megjelenésekor, írt is róla a *Vasárnapi Ujság*ba. Öt évvel később Adynak írta meg, milyen légüres térben érzi magát két világ határán: „Nagy disputákat állottam, vén butákkal és ifjú irigyekkel, akik jöttek hozzám Ön mellett foglalt álláspontomon csodálkozásukat kifejezni, az Ön egyénisége és tehetsége által keltett nyugtalanságukat elárulni, Ön ellen áskálódni." És panaszkodik is Adynak, hogy bár hívják, még senkit nem látott a neki „izengető" nyugatosok közül, de témája sincs, amit megírjon nekik.[14] Bizonyítható, hogy a *Nyugat*ot létrehozó szerkesztők közül senkivel nem volt ismeretségben az induló 1908-as év 7. száma előtt. Egy kávéházban a kezébe került egy valamikor nagy garral indult, de hamar levitézlett hetilap, a *Magyar Géniusz* egy száma – ez 1902 júniusában volt –, azt látta benne, hogy a lap szerkesztését egy Osvát Ernő nevű fiatalember vette át, akiről már hallott valakitől, mint a fiatalság szerkesztőjelöltjéről. Ettől fogva figyelemmel kísérte ezt a csekély anyagi eszközeit már formájával is eláruló lapocskát, de találkozott benne néhány névvel, amelyeket megjegyzett magának. Ezek közül utóbb Fenyő Miksa, Kaffka Margit, Szini Gyula, Gellért Oszkár nevére emlékszik; Gellért később mint szerkesztőtárs került a lapra Osvát mellé. A Schöpflin Aladár nevű fiatalember akkor még nem érezte meg, hogy ez a szerény kis lap az első kísérlet egy később nagy jelentőségre jutott irodalmi mozgalom integrálására. (Később tudta meg Fenyőtől, hogy a *Magyar Géniusz* volt a *Nyugat* „nagyanyja".)

Munkahelye 1898-tól a *Vasárnapi Ujság* szerkesztősége volt, egy szép idézetben emlékezik meg erről.

> A huszadik század első évei. Az irodalomnak egy szigete, egy szerkesztőség, amelyben csupa kedves öreg urak ülnek s amelyre mindenki úgy nézett, mint a változhatatlan konzervativizmus erődítményére. Az öreg urak között egy fiatalember, már harminc körül járó, ül az íróasztalnál, szorgalmasan dolgozik, egyik nap egy elhalt külföldi nagyság életrajzát írja külföldi újságok nyomán, másik nap természettudományi cikket dolgoz át egy amerikai folyóiratból, harmadik nap a szerkesztőségbe beérkezett verseket bírálja illő szigorral. Közben irodalomról ábrándozik, esszé-írásról, komoly kritikai munkáról, az irodalmi életbe való bekapcsolódásról, melyet félénk, húzódozó természete

14 Schöpflin Aladár levele Ady Endrének, 1908. febr. 29. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei,* 5. jegyzetben *i. m.,* 25–26.

> addig elzárt előle. Kísérletei nem sikerülnek, próbálkozásai visszautasításra találnak, neve ismeretlen, mert mindig névtelenül vagy álnéven ír, a levegőt sűrűnek, nyomasztónak érzi, minden lépésénél beleütközik valamibe, ami arra figyelmezteti, hogy az irodalmi életben nincs meg a szabadság, az írónak százfelé kell megalkudni, szabadabb, bátrabb szava, ha összesúrlódik egy abszolút érvényűnek hitt közvéleménnyel, nem tud publicitáshoz jutni. Mindenütt, amerre néz, irodalmi közönyt lát, a kritikai gondolkozástól való félelmet, a bátorság hiányát. Már-már rezignált, azon gondolkozik, hogy vagy örökre meg kell maradni kryptogram [titkosírású szöveg – Sz. Á.] helyzetében, az irodalmi hivatalnok alárendelt szerepében, vagy más pályát nézni magának. Önbizalma, amely mindig ingadozó volt, már-már a minimumra süllyed, lemaradásában a saját gyengeségének bizonyítékát kezdi látni. Ez a fiatalember voltam én a huszadik század első éveiben.[15]

A társtalanság, a kínos csalódások, a visszautasítások magánya volt ez az időszak. Egy patinás szerkesztőségben ült, de a hetilap akkorra lemenő ágában volt, túlélte magát. Egy öreg szerkesztőségi kolléga, Kazár Emil hozta testközelbe az irodalmat a zöldfülű ifjú számára:

> [m]int afféle fiatal emberke, vonzódtam hozzá, ezt igyekeztem is kimutatni. Néha elmentem vele egy pohár borra vacsora előtt valami kis korcsmába, ahol jó bort mértek, és olyankor a zárkózott és húzódozó ember a pohár mellett fölmelegedett és sokat, érdekeseket mesélt nekem fiatalkoráról, a hetvenes évek irodalmi és sajtóviszonyairól, meghalt és élő nagyságokról. Ezekből az elbeszélésekből kaptam először bepillantást az irodalmi életbe. Addig csak könyvekből ismertem az írók életét, az irodalom mögött működő motívumokat, a magánügyeknek a közügyekbe való belejátszását, a pártok és klikkek áskálódásait egymás ellen. Kazár Emil bevezetett a kulisszák mögé és bizony sok patetikus hőst mutatott meg nekem, amint öltözőjében festi és preparálja magát, vagy a zsebében csörgő garasokat számlálgatja.[16]

Ez új tapasztalat volt, s hozzájárult ahhoz, hogy Schöpflinben megerősítse saját irodalomfogalmát. Őt az irodalomnak nemcsak az esztétikai, de társadalmi és lélektani

15 Schöpflin Aladár, *Az indulás,* Nyugat, 1932/2., 74–76.
16 Schöpflin Aladár, *Kazár Emil,* Nyugat, 1922/II., 717–719.

összetevői is érdekelték. Mondhatta volna akár azt is, úgy is, ahogy Gérard Genette, hogy a mű nem azonos a szövegével.[17] A mű keletkezéstörténeti és befogadói kontextust feltételez. A – mai kifejezéssel – szövegimmanens vizsgálatból mindig kitekintő Schöpflint érdekelte a korszakváltás, aminek részese volt, a szerzők helyzete is, s az a tágabb viszonyrendszer is, amelyet irodalmi életnek nevezünk. Íróportréi a teljes embert nézték, írói arcképeinek szereplői dinamikus közegben, rokon, és ellenszenvek hálójában is mozogtak, nem csak az esztétikai felfogások tekintetében. Talán meglepő, hogy erre Schöpflin olyan korán jött rá. Talán részben Gyulai egyetemi hatása volt ez, aztán az öreg munkatársak hasonították magukhoz, és rokonszenves lényük kisugárzása, ahogy a nemzeti klasszicizmus irodalmát kolportálták. És a megrázkódtatás, tapasztalatok egymásra halmozódása, ahogyan Manigáról Pozsonyba, majd Pozsonyból az egészen más léptékű Budapestre érkezett. A fókusznak ez a kinyílása tette egyre fogékonyabbá egyszerre a *portré*ra és a *tabló*ra. De Schöpflin szemlélete szinte betűről betűre egyezik Taine felfogásával is, aki szerint „az okiratok csupán jelek, melyekből össze kell állítani az élő, cselekvő embert, a szenvedélyekkel felruházott embert, a szokásokkal bíró embert, hangjával, arculatával".[18]

1898-tól haláláig a Franklin-Társulat kötelékében dolgozott, egy óriási kiadóvállalatában, egy üzemrendszerben, amelynek folyamatát, azt, hogyan lesz egy benyújtott kéziratból elfogadott hetilap-publikáció vagy könyv, közelről ismerte. Ennek személyes, ízlésbeli komponensei is vannak, először emberi (szerkesztői, főszerkesztői) szűrőn kellett keresztülmenjenek, s ez az első akadály bizonyulhatott sokszor a legnehezebbnek. Közismert a *Vasárnapi Ujság* ekkori konzervativizmusa. Schöpflin két világ határán állt, s ösztönösen megérezte, amit Gadamer utóbb így fogalmazott meg: „ami változik, az összehasonlíthatatlanul szembetűnőbb, mint az, ami marad a régiben. […] Ezért azokat a perspektívákat, melyek a történeti változások tapasztalata felől tárnak fel, mindig az a veszély fenyegeti, hogy torzítások, mert elfeledkeznek a rejtett maradandókról."[19] A közeljövőben az Argumentum Kiadónál megjelenő kötetem, amely Schöpflin Aladár *Vasárnapi Ujság*-beli majd minden cikkét tartalmazza, jól bizonyítja majd a múltnak és jelennek azt az egyszerre lehetséges elismerését és tiszteletét, amelyben valószerű a túlélt korszak kritikája és a lassan születő, az újra fogékony közönség sürgetése.

17 Angyalosi Gergely, *Idea és funkció: Gérard Genette esztétikájáról,* http://www.c3.hu/~gond/tartalom/18-19/fraangyal.html. Letöltés ideje: 2018. 06. 17.

18 Hippolyte Taine, *A környezet módszere,* Helikon, 1966/4., 438–439.

19 Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata,* ford. Bonyhai Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 23.

Egy alkotó társadalmi megbecsülését, hivatásának kiteljesedését sok esetben jól mutatják a címtárak. Schöpflin Aladár lakhelyei jól, szinte tankönyvi példa szemléletességével mutatják, hogyan jutott szakmailag-családilag előbbre. Az egykorú cím- és névtárakat, illetve levelezéskötetét használva forrásul, a következő térbeli rajzolatot kapjuk: 1900: IX., kerület, Üllői út 53/b (albérlet), 1905: IX., Rákos utca 2. [erre az időre esik Schöpflin Aladár eljegyzésének kihirdetése] (ma Hőgyes Endre),1910: IX., Lónyay utca 43., 1914: IX., Ráday utca 59. [ott született tehát az első fiú, a későbbi író, Schöpflin Gyula], ez még mind a főváros külső köre. De a környezetben – érdekes módon – osztozik az akkor még alig ismert Babitscsal (1913/14: X., Szabóky utca 54., a 1916: Reviczky utca 7.) és Kosztolányival (1905: IX., Üllői út 21., 1906: IX., Ferenc krt. 42., 1908/09: VIII., Baross u. 4.). A következő fokozat Schöpflin életében – s erre felesége, Maderspach Irén családja is nagy erővel késztette, az I. kerületi, Nagy Sándor [1921-től Lovas] úti lakás, a 1920-tól 1929-ig bizonyosan.[20] (Schöpflin Aladár feleségének szülei az Úri utcában laktak. A két család különbözőségére vall a következő történet: „[e]gyszer Schöpflinéknél beszélgetés közben a nemesi adományozó-levelekről volt szó. Irén [Schöpflin Aladár felesége, Maderspach Irén – Sz. Á.] megmutatta családjának szépen színezett címerrel ékes dokumentumát. Schöpflin ironikus mosollyal nézte a kutyabőrt, utána könyvtárukhoz lépett, kiemelte a *Dichtung und Wahrheit*-ot, föllapozta, elénk tette és azt mondta: − Ez az én nemességem! – Miután elolvastuk a hajdani Schöpflin professzorról írt lapokat, csodálkozva állapítottuk meg, hogy tökéletesen ráillenek Schöpflin Aladárra is.” Bohuniczky Szefi idézte fel így emlékeit Schöpflin Aladár eredetéről, „nemességéről”.[21] A sznobéria és a szellemi nemesség ütközik össze a történetben a kutyabőr mutogatásában.[22]

20 Maderspach Irén (1887–1977) a múltját az 1200-as évekig visszavezető Maderspach család egyik tagjának, az 1844-ben katiburgi előnevet kapott Maderspach Ferenc leszármazottja. Maderspach Károlyné 1849-es megvesszőzése mint szabadságharcos élő legenda volt. A családtörténetet és ennek fakszimile dokumentumait lásd Maderspach Kinga, *Hidakat épített: Maderspach Károly hídépítő mester élete,* https://drive.google.com/file/d/0B8TEJZ_F3pXvWkU4UXQ5ekhDUjQ/view. Letöltés ideje: 2015. 05. 30. A nemesi címer eredeti példánya a Schöpflin-örökösök birtokában van.

21 Bohuniczky Szefi, *Schöpflin Aladár és baráti körünk,* Irodalomtörténet, L. évf., 1962/1, 106.

22 A sznobéria kifejezés használata ekkor még kifejezetten provokációnak számított pl. Angliában is. John Galsworthy 1929-ben megjelent *Modern komédiá*jában a Forsyte-ok harmadik nemzedékében Fleur Forsyte-ot éri az az inzultus, hogy egy mondain társasági hölgy nyilvánosan „sznob”-nak nevezi, s ezért perre mennek. John Galsworthy, *Modern komédia*, I, ford. Szabó Magda, Bp., Európa, 1970, 389. (*Snob* is a pejorative term for a person that believes there is a correlation between *social status* and *human worth*. *Snob* also refers to a person that feels superiority over those from lower social classes, education levels, or other social areas. The word *snobbery* came into use for the first time in England during the 1820s. Wikipedia. Letöltés: 2018. 06. 25.)

A nehezen megközelíthető helyről Schöpflinék idővel leköltöztek az Attila út és Mikó utca sarkán álló nagy bérházba (I., Attila u. 39., a mai házszám 79.), végül onnan – szerencsésen még a világháború kitörése előtt, de Schöpflin Aladár egyre gyakoribbá váló apró szélütései miatt – az V. kerület, Királyi Pál utca 9. III. emelet 6. szám alá, amely lakás igen közel esett a Franklin-Társulat székhelyéhez, az Egyetem utca 4.-hez. Az olcsó külváros – a Vár környéke, egyben a régi kisvárosi miliőhöz való visszatérés – a régi városfalon belül eső városrész. Önmagában egyfajta fejlődéstörténet térben és időben megrajzolható vonala.

A beérkezett Schöpflint alig tudjuk máshol elképzelni, mint a nyugatosok körében. És egyfajta – irodalomtörténeti – nézőpontból ez igaz is. Babits mellett fontos szerepet töltött be a mindig kiegyenlítő, ugyanakkor határozott állásfoglalásokat közzétevő Schöpflin-szövegek, például a Berzeviczyvel való vitában, a Vörösmarty Akadémia újjászervezését vagy az asszimilációt illetően. És volt egy szoros összejáró kapcsolat is köztük, délutáni kávé, vacsora, kirándulások Esztergomba. Alátámasztják ezt a folyóiratszámok mellett a Babits-kronológia[23], Török Sophie naptárai[24], Babits Mihály beszélgetőfüzeteinek[25] megfelelő oldalai, fényképek. (A bszélgetőfüzetekből az derül ki, a Babitsot rendszeresen látogatók közül szokásosan együtt ment hozzá Gellért Oszkár, Schöpflin Aladár és Illyés Gyula. Ez egyfajta belső viszonyrendszer leképezését is jelenti: szerkesztők és társszerkesztők többnyire együtt.)

Ez a páros elemző módszer végigvihető más nyugatosok esetében is. Schöpflin és Móricz kapcsolatára vonatkozóan szintén bő dokumentáció áll rendelkezésünkre, a kapcsolatot, a viszonyt elemezve első helyre a már idézett Schöpflin levelezéskötet tesszük. Nem kell hozzá nagy képzelőerő, hogy belássuk, Schöpflin sokszorta több levelet írt, mint amit ez a kötet tartalmaz. Ez esetben elég a kötet szolgáltatta anyag, Móricz Schöpflin eljegyzéséhez gratulál tegező formában. Intim az alkalom, s a tegezés feltételezi a korábbi ismeretséget, a kapcsolat fejlődését.[26] A következő fennmaradt Móricz-levél ennél is árulkodóbb, Schöpflin Aladár elsőszülött fiához való, feleségével közös bátorító, gratuláló levél, mely közeli közös, azaz családos látogatást ígér.[27] Irodalmi témát érint a következő levél,

23 Róna Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája,* [1., 2., 3.a, 3.b kötetek], (1883–1908, 1909–1914, 1915–1918, 1919–1920), Bp., Balassi Kiadó, 2011, 2013, 2015.

24 *Török Sophie naptárai 1921–1941,* I–II, szerk. Papp Zoltán János, Bp., Argumentum, 2012.

25 *Babits Mihály beszélgetőfüzetei,* szerk. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 1980.

26 Móricz Zsigmond Schöpflin Aladárnak, Bp., 1909. júl. 9., *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, i. m.,* 66.

27 Móricz Zsigmond Schöpflin Aladárnak, Bp., 1910. aug. 29., *Uo.,* 88–89.

amely Schöpflin Móriczról szóló írására reagál. Tartalmi levél, Móricz megköszöni a cikket (valójában tanulmányt), „bölcs"-nek és „szeretettel teli"-nek mondja, „amely az első cikk a munkáimról. Az *első*! Az egyes! A jeles!"[28] A vonatkozó bibliográfiák átnézésével kétségtelenné válik Móricz lelkesedésének oka: valóban ez volt az *első* átfogó írás, s nem alkalmi kritika munkáiról. Fontosnak tartom kiemelni a Móricz-levél egy önéletrajzi mondatát, mert nemcsak őt, de Schöpflin mentalitását és társadalomszemléletét is jellemzi, rá ugyanolyan érvényes, kivéve az utolsó mondatot, a gorombáskodást: „Az én vérszerinti őseim között ott vannak a kapásjobbágyoktól a zászlósurakig minden áthidaló társadalmi rétegből valakik. Nekem azért ebben az országban senki sem imponál és semmi rang és osztály, mert én ennek az országnak a népét úgy tekintem, mint atyafi, vérrokonokat. Azért is érzek jussot rá, hogy a Károlyiaktól az utolsó paraszttal mindenkivel gorombáskodhassak: mert az embernek szabad a véreit, önmagát szidni."[29] Közismert, hogy a *Huszadik Század*ban megjelent tanulmányában Schöpflin Ady prózaíró párjaként emeli az első sorba Móriczot. Olyan sokat és jelentőset írt Schöpflin Móriczról, hogy az utókor érdemesnek tartotta önálló kötetbe gyűjteni Schöpflin majdnem valamennyi Móricz Zsigmondról szóló írását.[30] A kötet bevezetőjében a sajtó alá rendező Réz Pál egyedülálló jelenségnek mondja, hogy Schöpflin személyében van egy „józan, fogékony, becsületes, bátor ember, aki [Móricz] minden művét elolvassa, vagy megnézi színpadon, mérlegre teszi, elemzi, megmutatja helyüket egy nagy rendszerben, a magyar irodalom egyetemességében". Ezt a kiemelő gesztust Ady, Kaffka Margit, Biró Lajos, Molnár Ferenc és sokan mások esetében meg lehetne ismételni, mert Schöpflin egyik megkülönböztető gesztusa volt a *pályakövető* olvasás és értékelés.

Móricz első fiának, Schöpflin Gyulának, Ady pedig második fiának, Schöpflin Endrének volt a keresztapja.

A Kosztolányival való kapcsolat jóval problematikusabb. Nem az irodalomkritikus véleményeire gondolunk, arról Kosztolányinak véleménye is elsőrangú

28 Móricz Zsigmond Schöpflin Aladárnak, Bp., 1911. dec. 4., *Uo.,* 107.

29 *Uo.,* *** Itt mondok el egy apróságot, ami Schöpflin Aladár örökségeként jelent meg többünk előtt. 2000-ben Schöpflin Gyula kitüntetést kapott a parlamentben, s a kitüntetés végén a miniszterelnökség „ajándékaként" megjelent egy idegenvezető, aki az ünnepeltnek akarta megmutatni az akkor újonnan oda átvitt rekvizitumokat, a koronát, a jogart és az országalmát. Schöpflin Gyula azonban elpárolgott, a kirendelt kalauz először az ünnepségre meghívottak maradékának a kevéssé illékonyaknak (Mérei Vera, Litván György és a szerző) akart vezetést tartani, de a „rebellis" szavak hallatán, hogy a tárgyakat már többször láttuk a Nemzeti Múzeumban, végül távozott. Schöpflin Gyula ezalatt egy pikoló világossal ünnepelt a nem túl távoli Gerbeaud teraszán. Amikor felleltük, annyit mondott, ezek nem szakrális emlékek, apja sem tartaná azoknak.

30 *Schöpflin Aladár Móricz Zsigmondról,* vál. és az előszót írta Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1978.

volt. Mint a Schöpflin 75. születésnapjára összeállított *Magyar Csillag* számban Rédey Tivadar idézte egy magánlevélből Kosztolányit: „Egy életen át magyar könyvekkel foglalkozott, akkor is, amikor divat volt ez, s most is, amikor már alig divat, és mindenkor vállalta a hivatásából származó áldozatot: A személyekre tekintettel nem lévő szókimondást, a csöndes, elmélyülő munkát és a tisztes, büszkén viselt szegénységet. Soha egyetlen sort nem írt le, melyben ne hitt volna. Már a jelen távlatából is kitetszik, hogy ő a magyar kritika."[31] Az idézet – noha kritikusnak sem volt akárki Kosztolányi sem, de nem méregetjük és nem is keressük skáláját, ami alapján véleményt mondott – megtisztelő és felemelő, akár egy Schöpflin-monográfia címéül is szolgálhat. De tartozik kettejük kapcsolatához egy anekdota is. Kosztolányi és Schöpflin Aladár közel laktak egymáshoz, Schöpflin – mint már említettük, az Attila út sarkán, Kosztolányi alig száz méterrel feljebb, a Logodi és a Tábor utca hegyesszögében. Egyszer, összetalálkozván a lenti főutcán, a szél lesodorta Schöpflin kalapját, s azt nem sikerült időben elkapni. A kalap csak repült, görgött az Attila úton, hiába szaladtak utána, mígnem egy autó is átment rajta. A keménykalapot felvevén Schöpflin formázta, igazgatta, s ekkor Kosztolányi a történet szerint így szólt volna: legalább van valami fazonja. Ez a megjegyzés az adott szituációban Schöpflin egyéniségére is utalt. Schöpflin többek képe szerint halk volt, és inkább egy számvevő szenvtelensége jellemezte, mint a társasági szereplés. A kritikai életmű fontosabb volt a kritikusnál.

Kolozsvári Grandpierre Emil friss diplomával kereste fel Schöpflint, annak barátja, Tolnai Vilmos biztatására. A kritikus 75. születésnapján elevenítette fel emlékeit és mérte meg Schöpflin irodalmi súlyát. „Szikár, napbarnított, kemény tartású, sötéthajú, marcona bajszú öregúr"-ként írja le, aki „[n]em írónak látszott, inkább katonának, nyugalmazott búr ezredesnek, vagy angol őrnagynak".[32] Egyszerű viselkedése azért is szembeszökött, mert akkor „jóformán minden író pózolt. Volt bátorsága egyszerűen írni, amikor körülötte mindenki eredetieskedett, s ereje javát modorosságokra tékozolta. Sem az életben, sem az irodalomban nem mutatott újjal önmagára, […] nem terelte a szemlélők vagy az olvasók figyelmét »saját jelentőségére«". Elősorolta Schöpflin alig tudott tetteit, hogy Kaffka Margitot ő beszélte rá a prózára, hogy Tóth Árpád is a *Vasárnapi Ujság* révén talált utat magának, hogy Móricz első regényét,

31 Rédey Tivadar, *Schöpflin szerepe irodalmi kritikánkban,* Magyar Csillag, 1942/II., 257.
32 Kolozsvári Grandpierre Emil, *Schöpflin Aladár [1947]. = Legendák nyomában: Tanulmányok,* Bp., Szépirodalmi, 1959, 76.

*A galamb papné*t a Franklinban ő adta ki, s hogy amikor sem Osvát, sem Ignotus nem találta közlésre érdemesnek Babits verseit, ő teret adott nekik hetilapjában. És ott van a kezdetben nehezen befogadott Nagy Lajos, akiről első megjelenésétől fogva rendszeresen írt. „[E]gyetemes kritikusi fogékonyságot” tulajdonít neki, s elfogulatlanságának árát azzal fizette meg, hogy „kritikusi arcéle nem olyan éles, mint Gyulai Pálé és Boileau-é”.[33] Csakhogy míg az ő szellemük „élesen megrajzolt, de szűk körben mozgott”, addig „Schöpflin szellemének köre áttekinthetetlenül tágas”.

Hatvany Lajos – a *Nyugat* körében ismerkedtek meg – „[h]alk és nyugodt mondatok”-kal jellemzi Schöpflint, „melyek erősen és logikusan, szoros, okos, olajos egymásutánban, szakadás nélkül, zökkenő nélkül, nesztelenül kapcsolódnak egymásba. Határozott beszéd, bár nem nyomatékos; átlátszó, bár éppen nem fényes, sőt ellenkezőleg, inkább szürkésen világló. Sehol egy szenvedélyes kiáltás, sehol egy paradox, sehol egy rikító színfolt, sehol egy hibbanás.”[34] Feltehető, hogy azt a felmérhetetlen mennyiségű munkát, amit Schöpflin elvégzett – s ekkor nem szólunk a nyilvánosságra nem jutó kéziratok kötegeiről, amelyek közül ki sem látszott Schöpflin a szerkesztőségi szobájának asztala mögül, s nem érintjük a tízezer oldalra rúgó műfordítói életművét és saját regényeit – nem is lehetett volna folytonos érzelmi hevülettel csinálni.

A nyugatos kapcsolatok sokasága, folyamatossága mellett volt Schöpflinnek egy *magántársasága*, ahol felszabadultabbnak érezte magát, mint „nagy barátai” körében. A Pauler utcai Kéményseprő vendéglő, a krisztinavárosi Zöldfa, a belvárosi Apostolok és a zugligeti, hűvösvölgyi kirándulások jelentették a kikapcsolódást, amely alkalmakkor Rippl-Rónai Józseffel és Zorkával, a Móricz házaspárral (Jankával), Bohuniczky Szefivel, Farkas Zoltánnal, Elek Artúrral, Bodor Aladárral, Márffy Ödönnel és Bajcsy-Zsilinszky Endrével[35] töltötték az időt, többnyire családosan, a feleségével együtt.[36] A későbbiekben Zádor Anna került a Franklin-Társulathoz, s vele alakult ki személyesebb munkakapcsolat, barátság.[37]

33 Nicolas Boileau (1636–1711), francia költő, esztéta, kritikus.

34 Hatvany Lajos, *Schöpflin Aladár,* Pesti Napló, 1917. július 26., 1–3; Hatvany Lajos, *Irodalmi tanulmányok,* II, Bp., Szépirodalmi, 1960, 226.

35 A Bajcsy-Zsilinszky Endrével való kapcsolata tüzetesebb kapcsolattörténeti forráskutatást kíván. Schöpflin Aladár a *Szóza*tba annak megindulásától fogva írt, itt jelent meg Tormay Cècile *Bujdosó könyvé*ről írt kritikája is (1920. január 1.). Bajcsy-Zsilinszky csak később került a napilaphoz.

36 Bohuniczky Szefi, *Otthonok és vendégek,* összeáll., a szöveget gondozta és az előszót írta Petrányi Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1989, 227, 237, 260, 298, 305, 340, 344, 346–352.

37 *Zádor Anna interjúi,* szerk. Markója Csilla, Bardoly István, forráskiadvány négy kötetben. *Enigma*, 54, 55, 57. és 58. számai.

Schöpflin evangélikus volt, vallását gyakorolta, de nem járt rendszeresen templomba, s ha tette, azt sem családi körben. Schöpflin Gyula emlékezése szerint a szentestei éjféli mise volt csak „kötelező". Vallási előítélet nem volt Schöpflin Aladárban, a legszigorúbb magánügynek tekintette, de arra felfigyelt, ha a szépirodalomban ez valamiképpen szerepet játszott. Kivétel volt a zsidókérdés, a korszakban előtolakodó asszimilációs probléma és a zsidók állampolgári jogainak törvényi kétségbe vonása. (Schöpflin, mint közismert, aláírta a zsidótörvény elleni tiltakozást 1938-ban.) Farkas Zoltán, a *Vasárnapi Ujság*nál és a későbbiekben is kolléga írja: „Sokat beszéltünk erről a kérdésről, hiszen fontos problémája volt a magyar közéletnek. Aladár teljesen tisztában volt a zsidóság nagy értékeivel, de éppen úgy kétségtelen hibáival is. Voltak meghitt zsidó barátai, de általában Mikszáth híres mondásának álláspontján állott. De eleve elítélt mindennémű brutalitást a zsidókkal szemben. Éppen olyan mély érzésű humanista volt, mint Babits Mihály, ebben a vonatkozásban éppen úgy, mint minden egyéb tekintetben is. Emberi felfogása a liberalizmusé volt, individualista volt egész életében, a szabadság híve volt mindig, melyet a szegény[ek] érdekében mégis korlátozni kell."[38] Ugyancsak Farkas Zoltán idézi fel Schöpflin megértését, egyéni „filoszemitizmusát" a vegyes házasságokkal kapcsolatban. „Schöpflin Aladárral beszélgettünk egyszer arról, hogy mi is az oka a gyakori keresztény író, művész és zsidónő közti házasságnak, amely az akkori viszonyok között néha feszélyezetté tette a helyzetet. A vén bölcs úgy magyarázta a dolgot, hogy a zsidó nő több és mélyebb megértéssel volt a férj jelentőségével szemben, mint Ali tréfásan mondta, jobban aláfekszik férje tehetségének, jobban tűri szeszélyeit. Alighanem igaza is volt, bár nem mindig volt ez igaz, például Tóth Árpád esetében…"[39] A menye is zsidó származású volt, Klein, utóbb Balázs Katalin Prágában végezte az orvosi egyetemet. Itt sikamlósabb területre érünk, mert több olyan dokumentum, visszaemlékezés van birtokunk-

38 Farkas Zoltán, *Emlékeim,* I, [1948], Új Forrás, 2008/3. http://epa.oszk.hu/00000/00016/00133/080318.htm Letöltés: 2015. 02.03. Mikszáth nevezetes mondása: feltehetően arra a Mikszáthhoz kapcsolt állításra utal Farkas Zoltán, hogy antiszemita az, aki a kelleténél jobban utálja a zsidókat.

39 Farkas Zoltán, *Emlékeim,* II, [1948], Új Forrás, 2008/4. http://epa.oszk.hu/00000/00016/00134/080419.htm Letöltés: 2015. 02. 03. Azt, hogy ez a kérdés valamiképpen a korszak sajátja volt, egy érdekes idézettel támasztjuk alá: „A zsidó – nem zsidó vegyes házasságok számát Kovács Lajos statisztikus 50 ezerre becsülte az 1868-as emancipációs törvény és a II. világháború között. […] Publikálatlan önéletrajzában Zilahy érdekes szempontokat fűzött e jelenséghez: »a keresztény értelmiségi merev, szinte ellenséges reakciókkal találkozott családjában és rokonságában. Ez magyarázza, hogy mintegy 70%-uk kezdve Jókaitól […], a legfiatalabb irodalmi nemzedékig, a zeneszerző Bartók Béláig és Kodály Zoltánig, kiváló színészekig és festőművészekig – zsidó lányokat vettek feleségül, nem pénzért, hanem a melegebb megértésért, amelyet a zsidó lélek mutatott foglalkozásuk iránt.«" Idézi: Frank Tibor, *Kettős kivándorlás: Budapest–Berlin–New York 1919–1945,* Bp., Gondolat, 2015, 39–40.

ban, amely Maderspach Irén szalon-antiszemitizmusára utal. Ehhez azonban be kell vonnunk fia, Schöpflin Gyula (írói nevén Nagypál István) kortársi közegét is.

Schöpflin Gyula – annak ellenére, hogy budapesti születésű volt – felvételt nyert az Eötvös Collegiumba. Kollégistaként részt vett az 1931-es kommunista röplapozásban, amiért eltávolították az egyetemről, és tanári diplomáját sosem szerezhette meg.[40] A korabeli ifjúság iránykereső történetét itt rövidre zárjuk, csak annyit jelzünk, hogy Schöpflin Gyula Bálint György Szent István parki lakásában lett otthonos, tagja annak a baloldali, sőt részben kommunista baráti körnek, amelyhez Radnóti is tartozott. (Későbbi feleségét is itt ismerte meg.) A fiatalokkal – így a Radnótival – való kapcsolatba belekapcsolódott Schöpflin Aladár és felesége is. (Radnóti Miklós és Schöpflin Aladár között szoros szellemi közösséget jelentett az előbbinek Kaffka Margitról írott disszertációja, s az, hogy barátságuk idejére esett Kaffka Margit síremlékének leleplezése is. Ez utóbbi felemlegetése Schöpflin Aladár nagyszámú Kaffka-tanulmánya miatt is fontos, nem véletlenül avatta ő a húsz éven át készült síremléket. S Kaffka hiányát is jól mutatja a visszaemlékezés, a nemzedéki kánonból teljesen hiányzott, a nyugatosokon kívül a fiatalok közül csak a Radnóti házaspár, Vas István és az ifjú Schöpflinék vannak jelen.[41] Azt is tudjuk, hogy a zsidó származása miatt álláshoz nem jutó Radnótit 1942-ben Schöpflin is szerette volna besegíteni a Baumgarten Alapítvány könyvtárába.[42]) Radnótiné visszaemlékezése jelzi az idő múlását, amikor kortársuk édesapjáról beszél. 1937-ben járunk, mozi után a Spolarich kávéházba mennek Budára: „*Schöpflin bácsi* vár bennünket […] olcsó hely és valamit vacsorázunk.” S másutt ugyanez a megnevezés jut Schöpflinné Maderspach Irénnek is. Párizsban járnak a PEN-kongresszuson, s ez egybeesik a fiatalok franciaországi utazásával. „Este várjuk az öreg Schöpflinéket”, vagy „Idegesít a Schöpflin néni is eléggé, de benne sok kedvesség van, és ő mégiscsak Schöpflin néni.”[43] Aztán fordult a kocka Schöpflinné megítélését illetően – Radnótiné naponkénti bőséges lejegyzéseiben sok a pillanatnyi hangulat rögzítése –, de most nagyot és véglegesen. Radnótiné Gyarmati Fanni megtudja, hogy

40 Tombor András, *Az 1932-es kommunista szervezkedés a Collegiumban = Szabadon szolgál a szellem*: *Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995,* szerk. Kósa László, Bp., Eötvös Collegium–GIFT Kft., 1995, 127–137; Schöpflin Gyula, *A magasból a mélybe: Az irodalom peremén II,* Irodalomtörténet, 1978, 383–407. Schöpflin Gyula levéltári anyaga a kollégium levéltárában: ECL 18. doboz 18. dosszié.

41 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, *Napló 1935–1946,* I, Bp., Jaffa Kiadó, 2014, 416.

42 Schöpflin Aladár Sík Sándornak, Budapest, 1942. december 1. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, i. m.,* 432.

43 Radnóti Miklósné, *i. m.,* 157, 197, 199.

Schöpflin Gyula menyasszonya milyen bántódásoknak van kitéve jövendő anyósától. „… kiutálja valósággal. Nem hívja meg, lebeszéli a fiúkat, hogy hozzá menjenek, zsidózik, csúf megjegyzéseket tesz. […] egész utolsó módon viselkedik. Ali bácsi helyes, jó, kedves, de nem tudja ellensúlyozni."[44] A kapcsolat fokozatai rekonstruálhatók a *Napló*ból, csak egy olyan részt emelünk ki, amely a Schöpflin házaspár nőtagjával való viszony rejtett, de Radnótiékban kétségtelen elmérgesedésére utal: „[e]lmentünk a Mátyás pincébe, öreg Schöpflinékkel ott találkozunk. Tudniillik hozzánk kellett volna jönniük, de hát lehetetlenség befűteni[45] [1940 februárjában járunk – Sz. Á.], Pista [Koroknay – Sz. Á.] volt még ott és Bálinték, meg a Tolnai Gábor és a Vas Pista, akit a Mutti [Schöpflinné Maderspach Irén – Sz. Á.] fanyalogva fogadott. Mondtam Miklósnak, ne hívja meg, mert túl sok lesz a zsidó a Mutti számára, aki azért nem egészen tiszta ember, és minket is épp csak a régi ismeretség miatt tűr el, azt hiszem. […] Ali bácsi fiatal és kemény, akármelyiknél különb még mindig."[46]

Keménységét, feleségével szembeni keménységét egy ízben nem tudta tartani, erről Gellért Oszkár emlékezik meg *Kortársaim* című kötetében. 1940-ben járunk, ugyancsak, mint az előbbi történetekben. Megjelent a Babits-emlékkönyv, amelyben Illyés Gyula 70-nél több írót szólaltatott meg, „akik közt a fele nem volt »árja«. [E]gy fasiszta lap megírta, hogy az *Emlékkönyv* írói között Schöpflin is, Kádár Erzsébet is […], Rónay György is, Bernáth Aurél is zsidó. Ketten nem cáfolták: Rónay György és Bernáth Aurél, pedig minden ősük »árja« volt. Ketten helyreigazítottak. Kádár Erzsébet – az ő dédapja Damjanich volt […] és Schöpflin. Akkor maga Schöpflin szabadkozott előttem: – A feleségem akarta a helyreigazítást."[47] E tanulmány szerzőjének Schöpflin Gyulától származó értesülése szerint az 1977-ben elhunyt id. Schöpflinnével való kapcsolatukat mindvégig beárnyékolta anyjának felesége iránt érzett ellenszenve.

Schöpflinnek a zsidósághoz való viszonyához tartozik egy enigmatikus, egyelőre megfejtetlen fényképe, mely valójában egy grafikával kiegészített, egyébként közismert ábrázolata. A fiatal szerkesztőt pajesszal csinosítja ki a kép, ami így egyfajta karikatúra lett. De a hátán Schöpflin Aladár autográf soraival azt állítja a felirat: „Schöpflin Aladár rabbinövendék korában".[48] A viccesnek szándékozott

44 *Uo.,* 337.
45 *Uo.,* 487. [1940. február 24.]
46 *Uo.,* 488.
47 Gellért Oszkár, *Kortársaim,* Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1954, 230.
48 A szerző birtokában, amiért ezúton mond köszönetet Lengyel Andrásnak, aki a képet neki ajándékozta.

képet feltehetően valaki akkor készíthette, azaz színezte ki grafitceruzával, s rajzolt rá néhány zsidó motívumot, amikor Schöpflin a *Nyugat* közreműködője és főmunkatársa lett. Ártatlan tréfa volt akkor, noha a *Nyugat*ot érő támadásokban az alapítók zsidósága rendre előkerült. Arra utalhat, amit a lapról akkoriban mondtak, hogy zsidó lap, s hogy Schöpflin – a *Vasárnapi Ujság* vezető szerkesztője, a Franklin-Társulat irodalmi titkára – „asszimilálódott” az új közösséghez, a modern magyar irodalom akkori legfontosabb orgánumához.

Schöpflin Aladár életének utolsó éveire, a háború alatt és 1945 után alaposan, sőt, gyökeresen megváltozott a kapcsolatvilága. Babits, Móricz meghaltak, 1941-től a német megszállásig működött *Magyar Csillag*ot a nálánál éppen harminc évvel fiatalabb Illyés Gyulával szerkesztették, ha ugyan az ő közreműködése nem csak névleges volt, amire sok jel vall.[49] 1945-ben fia, Schöpflin Gyula a kommunisták közreműködésével a Magyar Rádió műsorigazgatójává neveztek ki, majd 1949–50-ben stockholmi, oslói és koppenhágai követ volt.

Míg fia szekere futott, az apa irodalmi vállalkozásai fizikai értelemben elpusztultak,[50] megszűntek vagy erős kommunista kontrol alá kerültek. Még 1944. május 1-jén levelet kényszerült írni Babits Mihálynénak, amelyben értesíti, hogy a Baumgarten Alapítványra is vonatkozik egy új kultuszminiszteri rendelet, nevezetesen hogy a könyvtárukban őrzött könyveket listázni kell szerzőik származása szerint, s a zsidó szerzők könyveiről készült jegyzéket a sajtóügyek kormánybiztosán keresztül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba továbbítják. Kérése, hogy Babitsné mint tulajdonos döntsön, elviszi-e a rendelet értelmében szóba jöhető, egykor Babits tulajdonát képező könyveket. A levél másolatának szélén autográf sorok: „Nem adtam be zsidó jegyzéket, M. könyveihez nem nyúlt senki, csak az oroszok gyújtóbombája!”[51] De ez a levél számol be Elek Artúr öngyilkosságának híréről is, s egy újabb Babitsnéhoz intézett levél kéri az ígért temetési hozzájárulás – 100 P – megküldését az ugyancsak öngyilkos Komor András családja számára[52].

49 Nem perdöntő, hogy a Schöpflin-levelezéskötetben csak két, a beküldött kéziratokra vonatkozó levél van, az egyik Kovács Endrének szól közvetlenül, a másikban Illyés értesíti arról, hogy Gulyás Pál kéziratát „halandzsának” tartja. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, i. m.,* 372–373.

50 „A Franklin épülete csakugyan teljesen összeomlott, a romok maguk alá temettek mindent, kéziratokat, szedéseket, szóval mindent, köztük [Babits] Mihály dolgait is. […] Az alapítványi ház is kiégett teljesen, csak falai vannak meg, elpusztult a Babits szoba is a könyvekkel együtt.” Schöpflin Aladár Babits Mihálynénak, 1944 áprilisában. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, i. m.,* 391.

51 *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, i. m.,* 388–389.

52 *Uo.,* 389.

1948 szeptemberében a Gazdasági Főtanács meg akarja fosztani a Baumgarten Alapítványt annak gazdasági hátországától, egy vállalat igényli ki az alapítvány által közben újjáépített székházat. 1948-ban Révai József még segít,[53] 1949 áprilisában „baráti" hangon azt kérdezi Schöpflin Aladártól, mit szólna, ha a Baumgarten-díjat „meghagynánk eredeti rendeltetésére – fiatal írók segélyezésére – , de megfosztanánk individualista jellegétől és állami kezelésbe kerülne".[54] Schöpflin Aladár – a polgári világ szülötte, az érvelésben hívő úriember – komoly mérlegeléssel és udvariasan válaszol az időközben népművelési miniszterré kinevezett Révainak. Annál is inkább teheti ezt – noha betegsége ellenére sincs elvágva a külvilág híreitől –, mert 1949 márciusában, a kiosztás második évében Kossuth-díjjal jutalmazzák. S az is igaz, hogy „csak" a második fokozattal, de mégiscsak elismeri őt az „állami hatóság".[55] Révai kezében – úgy véli – jó helyen van, lesz a Baumgarten Alapítvány ügye, noha maga azon az álláspontón van, hogy „az alapítvány az autonómiára van felépítve […] Az alapítványnak ma már hagyományai vannak, és nem tudom, nem volna-e ártalmas ezeket megbontani."[56]

Schöpflin Aladár halála után, 1950 októberében megszüntették a Baumgarten-díjat, helyét a József Attila-díj vette át.[57] A minisztériumi határozatot már Basch Lórántnak kézbesítették.[58]

A magánéleti szálak is az élet feladását segítették elő. Fia, Schöpflin Gyula 1950. január 14-én – a Rajk-per hatására – kilépett állásából, és egy megrázó levélben köszönt el apjáéktól. Rajk Lászlót az ifjúkori kommunista kirándulásokról ismerte Schöpflin Gyula, és több mint rokonszenvezett vele. Nem tudta elképzelni, hogy ügynök lenne, hogy valamikor is hazája ellen fordulna. Rajk letartóztatása azonban megértette vele, ő maga is lehetne egy koncepciós per célszemélye.[59] (Ahogy az lett Ignotus Pál, aki apját kísérte haza amerikai emigrációjából, majd itthon volt temetésekor. A következő nap tartóztatták le. 15 évre ítélték, 1956-ban szabadul.) Meghozta döntését, hogy nem tér vissza Magyarországra. „Drága

53 Révai József levele Schöpflin Aladárnak, Budapest, 1948. szeptember 10. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, i. m.,* 405.

54 Révai József levele Schöpflin Aladárnak, Budapest, 1949. április 22. *Uo.,* 413.

55 Schöpflin Aladár levele Révai Józsefhez, Bp. 1949. június 18. *Uo.,* 414.

56 *Uo.*

57 Téglás János, *A Baumgarten alapítvány végnapjai. A vétótól,* Múltunk, 2006/1., 231–258.

58 OSZK Fond 145/48/4G. A Népművelési Minisztérium fejléces papírján, Domokos János autográf aláírásával. Domokos János (1921–1987), paraszt-, majd kommunista párti politikus, műfordító, 1951-től a könyvkiadásban dolgozott, 1965-ig az Európa Könyvkiadó igazgatója.

59 Saját maga megszerkesztette virtuális vádiratát. Lásd Schöpflin Gyula, *Szélkiáltó: Visszaemlékezés,* Bp., Magvető–Pontus, 1991, 299–300.

Apám és Anyám, Életem legkeserűbb, legnehezebb óráiban írom ezeket a sorokat. Olyan elhatározásra kényszerültem, amely számomra, mindnyájunk számára a legfájdalmasabb; tudom, hogy ebben az életben nem fogunk találkozni többé. Mégsem volt más választásom. […] Teljesen tisztában vagyok azzal is, milyen súlyos hátrányokat fog okozni lépésem maguknak társadalmi és anyagi téren is. Talán, ha Isten megsegít, ezen lesz módomban enyhíteni. De higgyék el, mindenekfölött az fáj – és fájni fog egy életen át – hogy így kell búcsút vennünk egymástól. Bízom benne, hogy Apa korára és személyére való tekintettel nem fogják »bűnömet« hetedíziglen büntetni. Nem tudom elfelejteni: mikor 1932-ben letartóztattak, Apa azt mondta nekem: Fiam, viselkedjél úriemberhez méltóan. E szavakat követem most is. Nem tudom tovább vállalni a szörnyűségekre, hazugságoknak, terrornak és embertelen kegyetlenségeknek azt a szövevényét, amelyért felelősnek kéne éreznem magam.”[60]

Schöpflin Aladár bő fél év múltán, 1950. augusztus 8-án halt meg. Gyászjelentőjét a „Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány kuratóriuma és tanácsadó testülete” adta ki. A korabeli napilapok apró tudósításai szerint az egyházi szertartást Szimonidesz Lajos evangélikus lelkész, vezérőrnagy, tábori püspök végezte. Waldapfel József, Katona Jenő és Gellért Oszkár „elvtársak” búcsúztatták. Részben már nem az „övéi”.

Tipikus magyar sors beteljesítője a Schöpflin család, a migráció és emigráció egyik példája. Schöpflin Aladár mindkét fia a családjával elhagyta Magyarországot. (Schöpflin Endre 1956-ban.) A Monarchiában kezdődött, a Rákosi-diktatúrában végződött az akkor már betegsége fedezete mögül a hallgatásba visszavonuló Schöpflin Aladár pályája. Életműve élesztés alatt áll.[61]

60 Publikálatlan kézirat, másolata a szerző birtokában.

61 Lásd Rákai Orsolya, *A teljes zenekar: Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége,* Irodalomtudomány és kritika, EditioPrinceps, 2013; Rózsafalvi Zsuzsanna, *A portré alakvariánsai Schöpflin Aladár életművében,* Bp., Ráció Kiadó, 2013. Jelen tanulmány szerzője is dolgozik egy alapos Schöpflin-monográfián.

Rózsafalvi Zsuzsanna

RÉDEY TIVADAR KAPCSOLATI HÁLÓJA LEVELEZÉSE TÜKRÉBEN

Napjainkra már általánosan elfogadottá vált, hogy a társadalmi és kulturális élet mérvadó személyiségei kapcsolati hálójának elemzése nagy haszonnal járhat az irodalomtudomány számára, hisz mikroszinten a vizsgált személy életművének tartalmi és formai kérdéseire, valamint annak alakulástörténetére adhat válaszokat, makroszinten pedig a tudományos élet és az azt irányító csoportosulások működésmechanizmusához is irodalomszociológiai magyarázattal szolgálhat. Nem véletlen tehát, hogy az effajta vizsgálódás kitüntetett teret kapott az utóbbi évtizedek irodalomértésében, s a megnövekedett érdeklődés oka nemcsak az eredmények hasznosíthatóságában, hanem abban is rejlik, hogy eljárásmódja és szempontrendszere – még kidolgozott terminológia híján is, de a gyakorlatban működve – mindig is részét képezte főként a biográfiai központú értelmezések módszertanának. Az interdiszciplináris, végső soron a szociológiából és a szociometriából származó közelítésmód különösen alkalmas a huszadik század eleje irodalmi életében vezető szerepet játszó írók, tudósok életpályájának, illetve azok hatása és tulajdonképpeni befolyása vizsgálatára, hisz az irodalmi életet ez idő tájt formálisan és informálisan működő irodalmi csoportosulások és szellemi körök szőtték át, különböző társaságok alakították, amelyek zömének története máig feldolgozatlan. Különösen termékeny lehet az efféle vizsgálat a köztudatból méltatlanul kiesett Rédey Tivadar vonatkozásában, hisz kevés olyan, a 20. század első felében élt írónk, tudósunk van, akinek kapcsolati hálója kiterjedtebb lett volna, s aki korabeli hatásában éppolyan jelentékeny volt, mint a hátrahagyott életművében.

A *Napkelet* és részben a *Nyugat* nemzedékeihez egyaránt tartozó Rédey, az író, költő, szerkesztő, színház- és irodalomkritikus, könyvtáros, egykori nemzeti könyvtári igazgató, tanár, számos szépirodalmi kötet és szakkönyv szerzője, tu-

catnyi szaklap publicistája a két világháború közötti kulturális életnek részben polihisztora, részben alakítója volt. A fordulat évét követően számos kortársához hasonlóan perifériára szorult, amit jól szimbolizál az akadémiai tagságától való megfosztatása is. Nem véletlenül jegyezték fel ismerősei, hogy élete végén érzékelve félreállítottságát, így mutatkozott be: Rédey Tivadar voltam.[1] Rendkívül értékes és több tudományágra rátekintő életműve feledésbe merült, amin az utolsó évtized kutatásai, főként a *Napkelet* történetének feltárása, valamint a két világháború közötti színházkritika szisztematikus számbavétele látszanak csak enyhíteni.

Arra a kérdésre, hogy ki is volt Rédey Tivadar a kortársak szemében, a válasz annak függvényében adható meg, hogy mely, a fentebb már említett tevékenysége felől tesszük fel a kérdést, még akkor is, ha kapcsolati körei részben fedik egymást. Erre a kérdésre keresem majd a válaszokat egy készülő, nagyobb lélegzetvételű tanulmány főbb csomópontjainak áttekintése által, amely részben P. Földes Anna 2012-es tanulmányát[2] tekinti kiindulópontnak, de amely az egyéb, az életmű egészére rátekintő, tudományos igényű közelítés hiányában a visszaemlékezésekre és Rédey az MTA KIK Kézirattárában található Rédey-levelezésre mint elsődleges forrásra támaszkodik. Az alábbiakban az életmű főbb területeihez kötődő szellemi műhelyekre szeretnék fókuszálni, hogy átfogó képet kaphassunk a tudós intellektuális közegéről.

A középnemesi múltú családból származású[3] Rédey Tivadar a budapesti egyetemen tanult, és itt is doktorált 1909-ben: értekezését az esszéista, irodalomtörténész Péterfy Jenőről írta, aki tragikusan fiatalon, a disszertáció elkészülte előtt tíz évvel hunyt el. Egyetemi évei alatt alakult ki mélyebb barátság közötte és Babits Mihály között, akihez korábbi, gyerekkori-családi kapcsolat is fűzte.[4] Mindketten tagjai voltak a Négyesy-szemináriumnak, azaz a Stílusgyakorlatok címmel meghirdetett, az alkotói kibontakozást segítő egyetemi önképzőköri óráknak, s talán ennek is köszönhető, hogy ritkán publikáló költőként, de élete végéig jelen volt a korabeli, főként enciklopédikus lapokban, s mindvégig megőrizte szoros kapcsolatát a költővé és

1 Vértesy Jenő, *Rédey Tivadar (1885–1953)*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1959. 3. sz., 182.

2 P. Földes Anna, *A Nyugat szerkesztőjének és a Napkelet kritikusának barátsága. B. M. és Rédey Tivadar*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2012. 4. sz., 380–412.

3 A Rédey-hagyatékban fellelhető életrajzi vázlat szerint édesapja, id. Rédey Tivadar építészmérnök volt, aki Ógyallán Feszty Adolf irodájában dolgozott. Feszty Árpádot és feleségét, Jókai fogadott dédunokáját is müncheni tanulmányútjuk alkalmával ismerte meg. Rédey Tivadar Fesztyék lányával, a festőnő Masával barátságban volt. A Rédey-hagyatékban fenn is maradt néhány fóliónyi Jókai-kézirat, amelyet ajándékul adott a festőnő a családnak. Vö. Életrajz. MTA KIK Kt Ms 4539/1.

4 P. Földes Anna tanulmánya részletezően kitér a két család közötti kapcsolatrendszerre.

szépíróvá vált szemináriumi tagtársaival. Korai költeményeit Kiss József lapja, *A Hét*, valamint az *Új Idők* közölte. *A Hét* szerkesztőjéhez eleve bejáratos volt, ő rendszerezte könyvtárát is. A Rédey-hagyatékban fennmaradt Kiss-levelek mutatják a szerkesztő méltánylását a pályakezdő költő irányában.[5] Az *Új Idők* kiadóvállalatánál, a Singer és Wolfnernél jelent meg *Prizma* című verseskötete 1912-ben, csekély visszhangot váltva ki. Egyes verseinek esztétikai színvonalát mindazonáltal az is mutatja, hogy *a Perc-szonett* címűt több ízben, és még néhány évvel ezelőtt is, több korrekciót követően a Magyar Rádió Babits ismeretlen verseként tűzte műsorára.

Négyesynél azonban jelentősebb hatással volt az ifjú Rédeyre tanára, Riedl Frigyes, aki nemcsak a budapesti egyetem irodalomóráin, hanem az Andrássy úton lévő otthonában heti rendszerességgel tartott teadélutánjain is fogadta egykori tanítványait és barátait. Talán ezek a főként a francia és latin műveltséget szem előtt tartó és annak modern alakulását, recepcióját követő összejövetelek szolgáltak mintául a nyugatos íróknak, köztük elsődlegesen is Babits Mihálynak, s majd Rédeyék szerdai fogadónapjainak is. Rédey budapesti egyetemi éveit Péterfy Jenőről írott disszertációja zárta, amely könyvként is megjelent 1909-ben.[6] A könyvről a konzulens és bíráló Riedl írt a *Budapesti Szemle*ben ismertetést[7], egyaránt kiemelve a mű erényeit és hiányosságait. Nem sokkal azt követően, 1910-ben Babits a *Nyugat*ban publikált, az *Irodalom halottjai* című esszéjében[8], szigorú elmarasztalást fogalmazott meg a kötetről és Rédey Péterfy-portréjáról. Ugyanekkor Babits a Nyugat Kiadónál megjelentetet, *Két kritika* című kötetébe is beemelte a folyóiratban közölt elgondolásait, s így Rédeyvel burkoltan polemizálva maga is megalkotta és véglegesítette saját, korábbi Péterfy-értelmezését.[9] Rédeyék generációjára – Babitsra, Oláh Gáborra, Osvát Ernőre és Schöpflin Aladárra – e két esszéista, irodalomtörténész a róluk írott portrék tanulsága szerint is – köztudottan nagy hatást gyakorolt.

A későbbi tudományos tevékenység és a kapcsolati tőke kialakulása szempontjából is meghatározóak voltak az egyetemi évek. Egykori hallgatótársai az irodalmi és tudományos élet meghatározó személyiségeivé váltak. Rédey Babits Mihállyal és Kosztolányival maradt a legszorosabb kapcsolatban, amelyről

5 Vö. Kiss József Rédey Tivadarhoz, [1914. szeptember 25.]. MTA KIK Kt Ms 4539/124.

6 Rédey Tivadar, *Péterfy Jenő*, Bp., Buschmann, 1909.

7 Riedl Frigyes, *Péterfy Jenőről. Péterfy Jenő. Irta Rédey Tivadar. Bp., Buschmann. 1909,* Budapesti Szemle, 1911. 414. sz., 463–466.

8 *Az irodalom halottjai.* [2.], Nyugat, 1910. június 1., 11.sz., 734-742. Kötetben: Két kritika.[Bp., Nyugat, 1911.], 33–66.

9 Rédey Babitsnak írott levelében nem adja egyértelmű jelét neheztelésének a recenzió hangvétele miatt, azonban annak hangsúlyozásában, hogy Rédey örül, hogy felhívhatta Babits figyelmét Péterfy személyére, bújtatott riposzt érezhető. Lásd Rédey Tivadar Babits Mihálynak. 1911. április 24. OSZK Fond III/1043/1.

szépirodalmi és tudományos szövegek is árulkodnak. Kosztolányi róla mintázta az eredetileg az *Alakok*ba (1829) szánt, majd végül a *Bölcsőtől a koporsóig* (1933) című kötetben megjelent *Könyvtáros* figuráját,[10] s aki – miként a novella fiktív alakja – a megírás időpontjában, a húszas évek végén az akkor még a Nemzeti Múzeum részeként működő, s négyszázezer kötettel bíró Széchényi Országos Könyvtárban körbevezette az elbeszélőt. Rédey ugyanis az egyetemi éveket követően, 1910-ben került a nemzeti könyvtárba fizetés nélküli őrként,[11] ahol az intézmény számos részlegének munkájába bekapcsolódott. Előbb a Kézirattárban dolgozott, ő rendezte a Nemzeti Múzeum nagy sikerű, centenáriumi Jókai- és Petőfi-kiállításait, 1929-től 1935-ig a Hírlaptárat vezette, amelyet követően, Fitz József főigazgatósága idején, már a könyvtár szinte valamennyi döntéshozó testületének tagja volt, s erről a posztról, nagy szakmai utat bejárva, 1945-ben főigazgató-helyettesként ment nyugdíjba. Rédey tehát a hivatali ranglétra (azaz a fizetés nélküli tisztviselőségtől az igazgatói posztig) és szellemi gyarapodás különböző lépcsőit végigjárva lassan, de egyre biztosabban alapozta meg könyvtári pályáját és előmenetelét – párhuzamosan a lapszerkesztői és kritikusi tevékenységével. Későbbi feleségével, Hoffmann Frigyesnek, az Eötvös Collegium tanárának Mária nevű lányával is itt mélyült el ismeretsége, aki nővérével, a későbbi neves művészettörténésszel, a Szépművészeti Múzeum Grafikai tárának vezetőjével, a máig sokat hivatkozott művészettörténész Hoffmann Edithtel a századelőn az első női egyetemi hallgatók egyike volt. Hoffmann Máriával kötött házassága valódi szellemi kapcsolatnak is bizonyult: a visszaemlékezések és a korai levelek tanúsága szerint a kiváló humorú, de sem írói, sem vezetői ambíciókkal nem rendelkező Mária szilárd háttérországot és együttgondolkodási lehetőséget biztosított a kultúra igen sok területén tevékenykedő férjének. Mária kézirattári felettese a nemzetközi kodikológus szaktekintélynek számító Bartoniek Emma volt, akinek édesapja, Bartoniek Géza, Hoffmann Frigyes[12] Eötvös Collegium-beli tanártársa volt.

Rédey a Hoffmann lányok révén került közvetlenebb viszonyba Riedl Frigyessel is, akivel – ahogyan a Rédey-hagyatékban fennmaradt, széles stilisztikai horizonton mozgó, főként a Tátrából küldött képeslapok is mutatják – annak

10 Kosztolányi Dezső, *Könyvtáros* = K. D., *Bölcsőtől a koporsóig: Alakok*, Bp., Szépirodalmi, 1959, 318–320.

11 Karácson Imre, *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára az 1910. évben,* MKsz, 1911. 2. sz., 116.

12 Rédeyné Hoffmann Mária, *Riedl Frigyesről*, Bp., Studium ny., 1923.

haláláig nemcsak szellemi, hanem baráti kapcsolatban is maradt,[13] s akiről Hoffmann Mária 1923-ban lírai hangvételű esszéportrében emlékezett meg.

Rédey könyvtári tevékenységéről – fontos írói és alkotói hagyatékok megszerzéséről, feldolgozásáról, sajtótörténeti kutatásairól, a Színháztörténeti Tár megszervezéséről, és vezetői munkájáról – már külön tanulmányban szóltam.[14] Arról azonban eddig nem, hogy nemzeti könyvtári tevékenysége, ezen belül is hivatala tekintélyes kapcsolati hálójának egyik fenntartó, olykor alakító ereje volt. Babitsékkal való szellemi és privát érintkezése közismert ugyan, az azonban kevésbé, hogy munkahelye jóvoltából sokszor nyújtott számukra segítséget. Mind Babits, mind Török Sophie számos alkalommal kért forrásműveket a könyvtárból – akár soron kívüli engedéllyel, olykor épületen kívüli használatra. Török Sophie a harmincas években Majtényi Flóra írónőről tervezett kötetéhez kapott forrásdokumentumokat Rédeyéktől. Kosztolányi ugyanekkor készülő műveihez, Kosztolányiné pedig színházi olvasmányaihoz kért köteteket.[15] De nem csupán egykori egyetemi társaival, hanem a más szellemi közegben mozgó írókkal, kutatókkal és alkotókkal való találkozásáról is maradtak fenn visszaemlékezések. A *Napkelet*et támogató arisztokraták közül a karitatív tevékenységeiről híres Károlyiné Apponyi Franciska is felkeresi, családtörténeti kutatásokban remélve segítséget.[16] A tudományos és szépirodalmi élet neves személyiségei is bátran fordulhattak hozzá. Némely eset maga is irodalmi szöveg forrásává, témájává vált: Rédey Krúdy Gyulával való könyvtárbeli találkozását – aki közismerten sokat látogatta a bibliotékát regényeihez való adatgyűjtés céljából – és egy forrásgyűjtés esetét jegyezte le az *Új Idők*ben a második világégést követően, a hajdani szép időkre emlékezve.[17] Könyvtári állása ugyanakkor tudományos kutatásaihoz a fő helyszínt is biztosította: a hírlaptári munkája alapozta meg azt a tucatnyi rádió- és konferencia-előadását, amelyet a hazai sajtó fejlődéséről tartott, és színháztörténeti kutatásai is itt mélyültek el.

Rédey ugyanakkor több, általa jó szakembernek tartott tudóst juttatott álláshoz, törekedvén a könyvtár szellemi műhelyként való megőrzésére. Így került

13 A tudós haláláig kapcsolattartásuk rendszeres volt, ezért maradhattak fenn ezek az utazásokról származó képes levelezőlapok.

14 Rózsafalvi Zsuzsanna, *Rédey Tivadar a nemzeti könyvtárban = Interpretációk interpretációja: tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. Zsupán Edina, Bp., OSZK–Gondolat, 2015 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 7.), 107–115.

15 Vö. MTA KIK Kt Ms 4539/127–130.

16 Károlyi Lászlóné Rédey Tivadarnak. 1947. március 8. MTA KIK Kt Ms 4539/118.

17 Vö. Rédey Tivadar, *Isten hozta, Krúdykám*, Új Idők, 1949. július 2., 27. sz., 15.

Halász Gábor – aki párizsi ösztöndíjasként, 1925-től kezdett írni a *Napkelet*be előbb recenziókat, majd esszéket – díjtalan gyakornokként a könyvtárba 1927-től, majd a későbbiekben a Kézirattár élére.[18] Rédey Péterfy-portréja hatással volt Halász későbbi esszéíró stílusára is. A fiatal kolléga rövid idő alatt Rédey és a Hoffmann lányok legbensőbb baráti köréhez tartozóvá vált, rendszeres vendége lett Rédeyék Buday László utcai lakásának. A visszaemlékezések és a levelezés is azt mutatja, a fiatalabb generációból Halásszal alakul ki a legszorosabb szellemi kapcsolata Rédeynek éppúgy, mint a Hoffmann nővéreknek. A hagyatékban található levelezésből az is kiderül, hogy Halász Rédeyék hosszabb távollétei alatt a fővárosi, könyvtári események ismertetése mellett a lapokban megjelent érdekességekről is beszámolt nekik. Tolnai visszaemlékezéséből is tudható, hogy Halász lehetett a közvetítő kapocs Ortutay Gyula, Jékely Zoltán, Hevesi András és Tolnay Gábor nemzeti könyvtárba kerüléséhez, amelyben Rédeynek is fontos szerepe.[19] Mint ahogyan abban is, hogy Rédey révén a fiatalok személyesen is kapcsolatba kerülhettek az irodalmi élet meghatározó tényezőivel, a *Napkelet* és a *Nyugat* körével, amire Jékely visszaemlékezése is utal: „A Nyugat »vezérkarával« inkább Rédey Tivadarék Buday László utcai archaikus hangulatú, tudós-író-művész lakásán nyílt alkalmam találkozni, ahol Babitsékon kívül, Halász Gábor, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Sárközi György volt gyakori vendég…”[20] Hogy Halász írásai mellett Ortutay és Szerb írásai is megjelentek a *Napkelet*ben, szintén Rédeynek volt köszönhető.

Rédey ugyanakkor részese, mégpedig fontos eleme volt a Babits körül szerveződő szellemi körnek. Kettejük között életük végéig tartó szoros munkatársi és baráti kapcsolat alakult ki, mely legszorosabbá barátsággá leginkább a húszas évek közepétől-végétől vált. A Rédey és a Babits család a gyermekkorba és Pécsre visszanyúló rokoni-baráti kapcsolatáról P. Földes Anna tanulmánya alaposan beszámol, ebben többek között arról is szól, hogy Babits volt Rédey és Hoffmann

18 Mikó Krisztina, *Halász Gábor*, Bp., Balassi, 1995, 14–15.

19 „1934 márciusában elsőnek én, majd Ortutay, őt követte Jékely, ideiglenes, úgynevezett ADOB-os (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) gyakornoki kinevezést kaptunk, havi 74 pengő 62 filléres fizetéssel az Országos Széchényi Könyvtárba. Kezdetben mindhárman a Rédey vezette Hírlaptárban dolgoztunk. Én magam elsősorban Halász Gábor javaslatának köszönhetem könyvtári munkahelyemet. Halász azonban nagyra becsülte Ortutayt is, az induló Jékelyt pedig – egy Nyugatban megjelent későbbi cikke tanúsítja – nemzedéke legnagyobb költőígéretének tartotta Weöres Sándorral, Vas Istvánnal, Radnótival és a többiekkel szemben. Maga Halász szinte házifiú volt a Buday László utcában.” Tolnai Gábor, *Árnyból szőtt lelkek*, Bp., Corvina, 1988, 10–11.

20 Jékely Zoltán, *A Nyugatról = Vallomások a Nyugatról*, szerk. Rónay László, Illés László, Kabdebó Lóránt, Bp., PIM–Népművelési Propaganda Iroda, 1971, 61–62.

Mária esküvői tanúja. Nem csupán az azonos társadalmi körből való származás, az egyetemi évek és a hasonló érdeklődés kapcsolta össze a két értelmiségit, hanem Babits respektálta a tudós Rédey írásait és a körülötte kialakult tudományos közeget. A húszas években, a *Nyugat* szerkesztéspolitikai válságai idején talán éppen ezek okán megpróbálja Babitsot a *Napkelet*hez kapcsolni, igaz, sikertelenül, amely törekvését a lap főszerkesztője, Tormay Cècile is támogatta.[21] Babits számára Hoffmann Mária, a könyvtár irodalomtörténésze, illetve Edith húga, a Szépművészeti Múzeum művészettörténésze a legmagasabb intellektuális közeget is biztosítani tudta. Egymás fogadónapjain rendszeresen részt vettek, s Rédeyék visszatérő vendégei maradtak az esztergomi háznak. A harmincas évektől a nyarakat Esztergomban töltik, ahol Török Sophie a helyi szállodában foglal a Hoffmann-lányok és Rédey számára szállást. Rédey olykor az esztergomi kulturális rendezvényeken előadóként is szerepet vállal.[22] Gyakori vendég Esztergomban Schöpflin Aladár is, akihez, mint a Franklin-Társulat lektorához, Rédey gyakran irányít fiatal tehetségeket. P. Földes Anna a Babitsékkal való kapcsolatot mélyebben elemző tanulmányában arra is felhívta a figyelmet, hogy Török Sophie naptáraiban Schöpflinék mellett Rédeyék a leggyakoribb látogatók. Babits feleségének képein gyakorta szerepel a házaspár, az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető Babits-fotóanyagban, amelyet a közelmúltban dolgoztam fel, szám szerint 12-szer láthatóak. A Babitscsal való levelezésből nem csupán a származás- és ízlésazonosság derül ki, hanem Rédey több tudományterületet is átfogó tájékozottsága is. Mindezek predesztinálták őt arra, hogy a Baumgarten-díjról ítéletet hozó tanácsadó testület tagja legyen. A Baumgarten Alapítvány fennmaradt és publikált jegyzőkönyvei alapján az is rekonstruálható, hogy Rédeyt az 1929. november 23-i ülésen Szekfű Gyula javasolja az Osvát Ernő halálával megüresedett helyre. Az ellenjelölt Heltai Jenő, Mikes Lajos jelöltje alulmaradt a személyüket érintő szavazásban,[23] amelyben Ambrus Zoltán elnöklete mellett a már említett javaslattevőkön kívül Schöpflin Aladár, Thienemann Tivadar, Voinovich Géza vettek részt a kurátor Basch Lóránt és Babits jelenlétében. A két jelölt egyébként életük végéig baráti kapcsolatban maradt. Rédey nagyra becsülte Heltai költői életművét, amelyet – egyébként

21 Kollarits Krisztina, *A Nyugat bevehetetlen bástyája: Vonzások és taszítások* = K. K., *Tanulmányok a Napkeletről*, Bp., Magyar Nyugat, 2013, 30–65.

22 Az 1934. augusztus 17-én megrendezésre kerülő Babits-est meghívott előadója volt. MTA KIK Kt Ms 4539/124. Vö. Irodalmi est. MTA KIK Kt Ms 4539/223.

23 *Jegyzőkönyv a Tanácsadó testület 1929. november 23-i üléséről* = *A Baumgarten Alapítvány: Dokumentumok 1917–1941*, II, szerk. Téglás János, Bp., Argumentum, 2003, 30–31.

Heltai által is viszonzott – dedikációi is mutatnak. Rédey Heltai *Ősz* című versére írott, *Visszhang* című parafrázisának kéziratát el is küldte a költőtársnak.[24] A Baumgarten alapítványi munkájuknak köszönhetően nemcsak a kurátoroknak, hanem a javaslattevő tagoknak is számos segítséget kérő megkereséssel kellett szembesülniük, így sok író- és művészkolléga Rédeyn keresztül kívánt kedvező befolyást gyakorolni Babitsra a Baumgarten Alapítvány pénzbeli támogatásának elnyeréséért. Az alapítvány fennmaradt iratanyagából és levelezéséből kirajzolódik, hogy Rédey több mint két évtizeden át, azaz 1929–1950 között tartó tanácsadói szerepe a Baumgarten-díj kuratóriumában, amelynek 1943–1948 között elnökeként is működött, mindig a realitások kerete között mozgott, és esztétikai meglátásai irányították döntéseiben. Mégis e pozíció olykor kényelmetlen szituációkat is eredményezett: *Napkelet*-beli főnöke, Tormay Cècile Somfay Margit támogatására kéri,[25] végül sikertelenül. Rédey lelkiismeretes javaslattevőként olykor a jelöltek szakterülete szakemberei figyelmét is kikéri. Amikor Prahács Margit, a *Napkelet* zenekritikusa jelölése esetén elbizonytalanodik, Kodály véleményét kéri, aki Prahács méltánylása mellett inkább Szabolcsi Bencét ajánlja[26], ezúttal szintén sikertelenül.[27] Rédey a legritkább esetben emelt szót egy-egy jelöltért, ám amikor igen, akkor a legnagyobb meggyőződéssel támogatta azt. Így volt ezzel a nagyon nehéz körülmények között élő könyvtári beosztottja, Halász Gábor esetében is, akinek támogatásáról barátját, Szekfű Gyulát, mint kuratóriumi tagot igyekezett leveleiben meggyőzni. Halász végül 1932-ben és 1935-ben is kapott évdíjat. Halász Gáborért való harca azért is kiemelendő Rédey pályája felől nézve, mert a testületben inkább csak mediáló, mindig mértéktartó hangnemben véleményt nyilvánító tudós éppen a Halász Gáborral szembeni ellenállás miatt elgondolkodik a kilépés lehetőségén is.[28]

Rédey kiterjedt kapcsolati hálójának bázisát mégis inkább az irodalmi élet különböző fórumain zajló eseményekben való részvétele, valamint a *Napkelet*hez kötődő szerkesztői munkája adta. Rédey az 1923-ban alakult folyóirat színikritikusa, 1929-től pedig rovatvezetője volt, amely tevékenysége erősen meghatározta kapcsolatrendszerét: levelezésének jelentős része kötődik a folyóiratban végzett szerkesztői tevékenységéhez. A társadalmi, szociológiai és tudományos szempont felől vizsgálva is kinyílik kommunikációs tere, hisz a konzervatív, a korabeli kor-

24 Heltai Jenő Rédey Tivadarnak. 1945. szeptember 6. MTA KIK Kt Ms 4539/103.
25 Tormay Cecile Rédey Tivadarnak. 1930. február 11. MTA KIK Kt Ms 4539/223.
26 Kodály Zoltán Rédey Tivadarnak. [1934. november 12.] MTA KIK Kt Ms 4539/126.
27 Szabolcsi Bence 1934-ben nem, csak 1947-ben kapott díjat.
28 Vö. Szekfű Gyula Rédey Tivadarnak. MTA KIK Kt Ms 4539/208–209.

mány által is támogatott lap munkatársaként a megélhetésükért küzdő íróktól a lapot támogató és vezető arisztokratákig, pályakezdő és már ismert szerzőkkel egyaránt kapcsolatba került. A lap főszerkesztője, Tormay az egyes számok átstrukturálására vonatkozó kérésekkel éppúgy fordul hozzá,[29] mint a folyóiratot kiadó irodalmi szervezet, a Magyar Irodalmi Társaság egykori alapító tagja, Zichy Rafaelné.[30] Tormayval való levelezése nemcsak vizsgált témám felől fontos dokumentumegyüttes, hanem megkerülhetetlen forrás azért is, mert rácáfol arra a közkeletű, ám felületes nézetre, miszerint az írónő a valódi szerkesztési folyamatban nem is vett volna részt.[31]

Rédey a konzervatív lap révén került kapcsolatba a határon kívül, az utódállamokban rekedt írókkal Szerb Antal kifejezésével – pl. Tamási Áronnal, Reményik Sándorral, Szabó Máriával –, a lap ugyanis elsőként fordított figyelmet az impériumváltás után erdélyi szerzők műveinek magyarországi publikálására. Rédey Tamási Áronnal mindvégig szoros munkakapcsolatban és barátságban maradt, megjelent műveiket kölcsönösen dedikálták és küldték el egymás számára. Rédey lesz az, aki Tamásit bevezeti a Kisfaludy Társaságba is, ahol folyamatos előadási lehetőséget biztosít számára, így egyengetve kezdeti pályáját.[32]

A tudós azonban nemcsak a határon kívül élő szerzőknek, hanem több induló, hazai fiatalnak is megjelenési fórumot biztosít. Gulyás Pál műveinek megjelenésében és népszerűsítésében való tevékenysége közismert,[33] Török Sándor számára adott segítségadása már kevésbé. Az éveken keresztül rendkívül rossz anyagi körülmények között élő tehetséges írót Rédey publikálási lehetőségekhez juttatja, a *Nyugat*hoz és Babitshoz, vagy éppen Schöpflin Aladárhoz irányítva. Rédey és Babits közbenjárnak a publicista-író *Szegedi Napló*nál betöltött szerkesztői állása érdekében a lapot irányító Szudy Elemérnél is. Amikor Török mégis állástalanná válik, Rédey napidíjasként alkalmazza a könyvtárban, majd Baumgarten-jutalomra is felterjeszti, sikerrel. Török élete végéig hálás marad Rédeynek, s amikor a rádió szerkesztője lesz, számos stúdióbeszélgetésre és előadásra invitálja egykori pártfogóját, aki az ismeretközlés eme új fórumait ki is használja.[34] Levelezésük ugyanakkor rendkívül formális, s noha Rédey Török

29 Vö. Tormay Cècile Rédey Tivadarnak. MTA KIK Kt Ms 4539/223–230.

30 Zichy Rafaelné Rédey Tivadarnak. MTA KIK Kt Ms 4539/282.

31 Tormay üzenetei határozott, az egyes lapszámokat érintő koncepciót és kéréseket tartalmaznak a legszigorúbb udvariassági formulák betartásával.

32 Tamási Áron Rédey Tivadarnak. MTA KIK Kt Ms 4539/217–222.

33 *„Csodálatos a Saját lelkünk…" Gulyás Pál Rédeyhez írott levelei*, Alföld, 1975, 8. sz., 47–53.

34 A levélváltásból egyébként az ismeretterjesztés mediális váltása nyomán fontos szerephez jutó rádió belső

pályáját intenzíven segítette, mégsem alakul ki közöttük valódi baráti kapcsolat. Török esete, miként a hivatkozott Gulyás Pálé is, azt mutatja, hogy a privát és a szellemi közeg számos esetben jól elkülönült maradt. A kutatás jelen fázisában Rédey kapcsolati hálójáról a töredékesen fennmaradt[35] levelezése okán értelemszerűen csak töredékes kép rajzolódhat ki, a korabeli irodalmi élet különböző területein működő és publikáló szereplőkkel való teljes kapcsolatrendszerére csupán következtetni lehet.

Rédey szellemi köre a tudományos társulatokban való részvételéhez is szorosan kötődött. Őt magát 1934-ban vette fel a Kisfaludy Társaság tagjai közé az akkor elhunyt Takáts Sándor helyére. (1933-ban több fontos társasági tag hunyt el, köztük Apponyi Albert, Négyesy László, Sajó Sándor, Kozma Andor.) Rédey székfoglaló előadása felvezetéseként elődje, Takáts Sándor történeti munkáit méltatta, majd a színikritika jelenkori helyzetéről beszélt. Rendszeres előadója volt a társaság összejöveteleinek. A hivatali ügyekben járatos tagból 1942-ben titkár lett az Arany János életművét is gondozó Voinovich Géza elnöklete alatt. Voinovich mind a Baumgarten Alapítvány révén, melynek munkáját ő is segítette, mind a *Napkelet* révén jól ismerte. Rédeyt precízsége, jó kapcsolatteremtő képessége, emberi kvalitásai szinte predesztinálták e munkára: Arany Jánoshoz hasonló precizitással intézte a társaság ügyeit, levelezésük tanúsága szerint Voinovichcsal mindenben egyetértve. Feladatai között nemcsak a hivatali ügyek, székfoglalók (pl. a *Napkelet* körében induló Keresztury Dezsőé), előadások megszervezése szerepelt, hanem többek között az írói jubileumok lebonyolítása, organizálása, miképpen a nem kevés diplomáciai tudást igénylő Herczeg Ferenc-jubileum is. Rédeyt Voinovich támogatására 1938-tól az MTA levelező, majd 1947-ben rendes tagjának választják, de székfoglaló előadását már a politikai és kultúrpolitikai közeg megváltozása miatt nem tarthatta meg.[36] 1949-ben akadémiai tagságát a Széptudományi Osztály megszüntetésével törölték, és csak 1989-ben posztumusz állították vissza.

A l'art pour l'art irodalmat és politikamentességet hirdető Vajda János Társaság munkájába is bekapcsolódott, 1941-től Kárpáti Aurélt váltotta az elnöki

---

működésére is következtetni lehet. Török és Rédey levélváltásokon keresztül, előre meghatározott struktúra szerint tervezte meg az egyes műsorokat, beszélgetéseket, nem sok teret adva a spontaneitásnak és a véletlennek.

35 Buday László utcai lakásukban őrzött iratanyag, köztük a levelezés része egy, a házat ért bombatalálat következtében elpusztult.

36 Vö. Ms 4539/1-2. akadémiai levelező és rendes taggá választásáról értesítés.

székben. Noha Rédey társaságbeli munkája jól illeszkedett a kortárs irodalmat népszerűsítő és támogató tevékenységébe, 1942-ben a Kisfaludy Társaság titkári teendői miatt kényszerűen lemondott az elnökségről. A társaság munkáját azonban mindvégig figyelemmel kísérte.

Rédey gyakran vett részt olyan kulturális egyesületek életében és tevékenységében, amelyek nem a kutatóhelyek és az irodalmi élet hivatalos intézményei és fórumai által szerveződtek. A húszas években a Balatoni Társaság, Irodalmi, Művészeti és Tudományos Egyesület rendezvényeinek volt gyakori meghívottja. Vélhetően hivatali főnöke, a könyvtár igazgató-őre, Sebestyén Gyula jóvoltából került kapcsolatba a társasággal, aki az azt vezető Wlassich Tibor helyettese volt. A változó helyszíneken zajló találkozók és maga a társaság története nem feldolgozott, annyi azonban a korabeli laphíradásokból is kitűnik, hogy a Balaton irodalmi és művészi népszerűsítésére létrehívott egyesület rendszeres előadóesteket rendezett, amelyeken Rédey is felolvasta műveit, főként verseit.[37] Rendszeres vendége volt a *Napkelet* körével részben párhuzamosan működő, 1927-ben megalakult Magyar Írónők Köre rendezvényeinek, amelynek védnöke gróf Bethlen Margit, elnöke Gróf Teleki Sándorné (Szikra) volt. A harmincas években többször adott elő az Esterházy utca 4-es szám második emeletén tartott összejöveteleken,[38] az ünnepi megemlékezések gyakori vendége volt.[39]

Ezúttal csupán néhány részletet volt módom felvillantani Rédey Tivadar sokszínű tevékenységéhez kötődő, írói, értelmiségi csoportosulásokban való részvételéről, privát életéből és hivatalos vagy éppen tudományos tevékenységéből, amelyek feldolgozására még nem, vagy csak minimálisan került sor. Mint szó volt róla, Rédey teljes kapcsolati hálójára, a korabeli irodalmi és tudományos élet különböző területein működő és publikáló szereplőkkel való teljes kapcsolatrendszerére a fennmaradt források töredékessége vagy azok feldolgozatlansága miatt csupán következtetni lehet. Kutatásunk jelen fázisában a hagyaték részét nem képező szórványanyag áttekintése tűnik a legfontosabb feladatnak. Ha erre sor kerül, a Rédeyről kialakult kép nem árnykép lesz csupán – hogy Hoffmann Edith kedvelt műfaját metaforaként használjam –, hanem közelebb juthatunk ahhoz a kérdéshez, ki is volt Rédey Tivadar.

37 Vö. Ms 4539/34-es pallium meghívóit.

38 Csupán néhány példát kiemelve: előadásainak címe: *A líra mai helyzetéről*, 1931., *Paulay Ede emlékezete*, 1935. november 11., *Az írónők kötelező horizontja*. *Ankét*, 1935. február. 25.

39 A hagyatékban fennmaradt Ritoók Emma ünnepére küldött meghívó. Meghívják 1935. január 11.-én a Ritoók Emma ünnepi ülésre.

Borgos Anna

Női életpályák a magyarországi pszichoanalízis-történetben

A (középosztálybeli) nők – egyre kevésbé kivételszerű – megjelenése a pszichoanalitikus szakmában az intellektuális női szereplehetőségek kibontakozásának reprezentatív jelensége. Milyen lehetőségei és jellegzetességei voltak a szakma intézményesülésének kezdeti időszakában a nőknek a pszichoanalitikus szakmában? Hogyan tükrözi a korai női analitikusok élettörténete az adott társadalmi-politikai viszonyokat? Erre keres választ ez a tanulmány.

Társadalmi közeg és háttér

A pszichoanalízis viszonylag megközelíthető területnek tűnt a nők számára a huszadik század elején. A nők aránya ekkortájt a pszichoanalitikus-szakmában – nemzetközi szinten – magasabb volt, mint bármely más tudományágban. Európában az 1930-as években átlagosan 30%; míg az orvostudomány egészében mindössze 5%.[1] Természetesen az abszolút számokat nézve nem beszélhetünk „tömeges" jelenlétről. A pszichoanalízis egésze is bár a kultúrára nagy hatást gyakorló, a közgondolkodásba beépült irányzat volt, de mint szakma meglehetősen periferikus és exkluzív – alapvetően (és mint látni fogjuk, a nők esetében még inkább) az asszimilált zsidó középosztály egy kis részének lehetősége és választása.

- 1902: 80 férfi, 2 nő (2,4%)
- 1910-as évek vége: 301 férfi, 41 nő (12%)
- 1920-as évek vége: 520 férfi, 133 nő (20%)
- 1930-as évek: kb. 30%

1 Harriet Pass Freidenreich, *Female, Jewish, and Educated: The Lives of Central European University Women*, Bloomington, Indiana UP, 2002.

Bécsben 1910 és 1937 között: 2%-ról 45%-ra emelkedik a nők aránya.[2] Ezt a tendenciát a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület is leképezi, a nemek arányát tekintve nagyjából fej fej mellett haladva a bécsiekkel (csak kisebb létszámokkal). A nők aránya 1920 és 1930 között 15%, 1930 után 30% fölötti, 1937-ben pedig már 48%,[3] ami feltehetőleg a legmagasabb Európában, ebben az évben megelőzve a bécsi egyesületet is.

Konkrét nevekkel:

- 1913: 5 férfi, 0 nő (0%)
- 1921: 17 férfi, 1 nő (Dr. Révész-Radó Erzsébet) (5%)
- 1929: 12 férfi, 6–1 nő (+ Bálint Alice, Dubovitz Margit, Kovács Vilma, Lévy Kata; –Révész-Radó Erzsébet. Rendkívüli tag: Kircz-Takács Mária) (30%)
- 1937: 13 férfi, 12 nő (+ Hajdu-Gimes Lilly, Hann-Kende Fanny, Lázár-Gerő Klára, Rotter Lillián. Rendkívüli tagok: + Gyömrői Edit, Major Margit, Pátzay-Liebermann Lucy) (48%)
- 1939: 17 férfi, 14 nő (+ Amar Renée, Hermann Alice, Kardos Erzsébet, Rubin-Färber Zelma, - Bálint Alice; Gyömrői Edit [> Ceylon])(45%)

Noha az analitikus intézmények nagyrészt férfiak kezében voltak, az 1920-as évektől kezdve egyre több nő is betöltött vezető pozíciókat a pszichoanalitikus-mozgalomban mint kiképző analitikus, oktató, szerkesztő stb. Sokan a harmincas években londoni, illetve főként amerikai emigrációban teljesítették ki Európában már megalapozott elismertségüket (pl. Anna Freud, Melanie Klein, Helene Deutsch, Karen Horney, Margaret Mahler). Összességében a korai női analitikusoknak mintegy 35%-a jelentős intézményes pozíciókat és szakmai elismertséget vívott ki, és fontos elméleti és klinikai hozzájárulásokat tett.[4]

2 Lásd Elke Mühlleitner, *Frauen in der Psychoanalytischen Bewegung*, Psyche, 2000/7., 642–658.

3 *Korrespondenzblatt der Internationalen Psychoanalytischen Vereinigung 1910–1941*, ed. Michael Giefer, 2007. http://www.psyalpha.net/files/docs/izp_korrespondenzblatt_1910-1941._michael_giefer_2007_1.pdf; Letöltés ideje: 2018. 02. 10. A kalkulációt bonyolítja, hogy (különösen a megalakulást követő néhány évben) nem minden egyesületi tag volt kiképzett pszichoanalitikus. „Az 1920 előtti időszakban a tagok többsége nem gyakorló analitikus, számukra a pszichoanalízis nem gyógymód, hanem – Ignotus szavaival – »embernézet«. A pszichoanalitikus egyesületek tagjai az 1910-es években még nem egy adott szakma képviselői. A tagfelvétel szempontjai – a személyes kapcsolatokon túl – tehetség, tudományos érdeklődés és a pszichoanalízis iránti elköteleződés voltak." (Friedrich Melinda, *Pszichoanalitikus egyesületek és tagjaik a II. világháború előtti Magyarországon*, Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat, 2017/8., 53–71. Itt: 58.)

4 Lásd Lisa Appignanesi, John Forrester, *Freud's Women*, London, Penguin Books, 2000; Nellie L. Thompson, *Early Women Psychoanalysts*, International Review of Psycho-Analysis, 1987, 391–406; Estelle Roith, *Freud's Women Disciples* = E. R., *The Riddle of Freud: Jewish Influences on His Theory of Female Sexuality*, London–New York, Routledge, 1988; Elisabeth Roudinesco, *Les premières femmes psychanalystes*, Topique, 2000, 45–56.

Ha a nők pszichoanalízisben való fokozott jelenlétének hátterét kutatjuk, többféle okot feltételezhetünk. Egyfelől, az analitikusi szakma női „meghódítása" egy olyan időszakban történt, amikor a női szereplehetőségek általában véve kezdtek kitágulni a munka, az oktatás és a nyilvános szereplés tekintetében egyaránt.[5] 1895-től a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerészeti karok a nők előtt is megnyíltak Magyarországon. Ezzel kapcsolatban intenzív viták zajlanak a nőhallgatók „alkalmasságáról", természetről, erkölcsről, korlátozásokról és lehetőségekről.[6]

Másfelől általános jelenség, hogy a társadalom marginalizált csoportjainak, így a nőknek is, kedvezőbb lehetőségei vannak az újonnan megjelenő, még elismerésért küzdő szakmákba, tudományágakba való belépésre (egy másik jellegzetes példa erre a századelőn a fotográfia[7]). Nehezebb egy már megszilárdult hierarchiával rendelkező intézményben helyet találni, különösen pedig aktívan részt venni magában az intézményesülési folyamatban. Beszédes, hogy 1919 márciusában felerészben női orvostanhallgatók kérvényezték a pszichoanalízis oktatását az orvosi kartól (amit Jendrassik Ernő egyetemi tanár többek között épp erre hivatkozva utasít el mint a nők számára különösen kártékony tant). A fiatal és sok tekintetben még csak alakuló-intézményesülő tudomány sok nőt vonzott akár az orvosok, akár a diplomával nem rendelkezők közül.

Harmadrészt, bár a pszichoanalízis modern tudomány, a lélekgyógyítás mégis olyan, hagyományosan a nőiséghez kapcsolt értékeket hordoz, mint az empátia, a figyelem, az emocionalitás vagy a gondoskodás, amelyek egy alakuló, progresszív irányzat keretében szakértelemmé válhattak.[8] Ugyanakkor itt is megjelent egy részben nemi alapú szereposztás: az (informális) szervező-közvetítő-támogató tevékenységeket a pszichoanalízisen belül is jellemzően nők végezték.

Az ún. nőies értékeknek a szakmai specializáció során is jelentőségük lett. Ha végignézünk az első magyar női analitikusokon, azt látjuk, hogy tevékenységük nagyrészt a nőiségelméletekhez, a gyermekanalízishez, a korai anya-gyermek

5 A nők felsőoktatásban való részvételéről a huszadik századelőn lásd Karády Viktor, *A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában = Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*, szerk. Hadas Miklós, Bp., Replika Kör, 1994, 176–195.

6 Ezek jó összefoglalása *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből II. 1866–1895*, szerk. Borbíró Fanni, Fábri Anna, Szarka Eszter, Bp., Kortárs Kiadó, 2006; Kéri Katalin, *Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2008.

7 Lásd E. Csorba Csilla, *Magyar fotográfusnők*, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2000.

8 Ez a (gyakorlati) pszichológia egésze és a nők viszonyára is elmondható: a hagyományos polgári filantrópia szakértelemmé válása kedvezett a nők szakmába való belépésének (és megfordítva).

kapcsolat vizsgálatához vagy a női szexualitáshoz kapcsolódott. (Bár nem korlátozódott erre: a kiképző analízis intézményesítésétől [Kovács Vilma] a pszichoanalitikus antropológián át [Bálint Alice] a skizofrénia kezeléséig [Hajdu Lilly] számos területet érintett.) Ez a tendencia egyfelől leképezi a nők társadalmi szereposztásban betöltött helyét. Ugyanakkor, mint a pszichoanalízis és azon belül is a budapesti iskola egyik központi, konstitutív, más alapvető elméleti kérdéseket is megalapozó témaköre, túl is mutat ezen, tehát nem nevezhetjük speciálisan „feminin" érdeklődési területnek (noha a nők, mint láttuk, sokszor más nézőpontból közelítenek ezekhez a kérdésekhez).

Amiről sajnos igen kevés információnk van, az a pszichoanalitikus gyakorlat, a terápia. Néhány visszaemlékezés vagy esettanulmány nyomán szórványos képet kaphatunk arról, milyen terápiás attitűddel dolgoztak a női analitikusok, de ez kevés ahhoz, hogy általános következtetéseket fogalmazzunk meg arról, felfedezhetők-e a terápiás folyamatban, tematikában vagy (még inkább) a terápiás kapcsolatban, az áttétel és viszontáttétel jelenségeiben a nemre jellemző általános specifikumok, vagy ezek inkább egyéni jellemzők.

Ferenczi Sándor nyitottsága és megerősítő viszonyulása feltétlenül inspirálhatta a nők kapcsolódását a szakmához. Egy Max Eitingonnak (a berlini pszichoanalitikus Poliklinika vezetőjének) szóló levele 1931-ből[9] jelzi az „utánpótlás" meghatározóan női jellegét. „Itthon az Egyesületben ismét pezseg az élet. Az ifjú utánpótlás, többnyire orvosnők[10], telve vannak munkakedvvel; a laikusok (férfiak és nők)[11] többnyire gyermekanalízissel foglalkoznak." Ugyanakkor a terápiás aktivitás olykor ellentmondásos vagy kifejezetten problematikus és kártékony eredményekhez vezetett (lásd Elisabeth Severn [„R. N."] kölcsönös analízisét[12] vagy Pálos Elma terápiáját[13]). Az egyenrangúság, az interszubjektivitás elmélete és terápiás gyakorlata, a kölcsönösség, az elkötelezett gyógyítás és a kísérletezés Ferenczi szemléletének kulcsfogalmai, amelyekhez a női analitikusok is jól tudtak kapcsolódni. Ugyanakkor a terápiás aktivitás olykor ellentmondásos eredményekhez vezetett, és Ferenczi

9 Ferenczi Sándor levele Max Eitingonhoz, 1931. máj. 31. = Freud–Ferenczi Sándor, *Levelezés, III/2. kötet, 1925–1933*, szerk. E. Brabant, E. Falzeder, P. Giampieri-Deutsch, Bp., Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, 2005, 278.

10 Többek közt Hann Fanny, Hajdu Lilly, G. Lázár Klára és Rotter Lillián. (Lábjegyzet az eredetiben.)

11 Többek közt Bálint Alice, Kovács Vilma, Dubovitz Margit, Lévyné F. Kata, Gyömrői Edit és Dukes Géza. (Lábjegyzet az eredetiben.)

12 Ferenczi Sándor, *Klinikai napló 1932*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1996.

13 Erős Ferenc, *Nem egészen tiszta játék egy magyar lánnyal: Szexualitás, szerelem, női szerep a Freud–Ferenczi levelezés tükrében* = E. F., *Kultuszok a pszichoanalízis történetében: Egy Ferenczi-monográfia vázlata*, Bp., Jószöveg Könyvek, 2004, 105–125.

magánéletében is nyoma van a nőkről benne rögzült kulturális képzeteknek, de szakmai életében valóban egyenrangú partnerként tekintett nőkollégáira.

Vannak-e olyan motívumok, amelyek a pszichoanalízis általános történetén belül specifikusan a női analitikusok életművét és sorsát jellemzik – a társadalmi háttér, a lehetőségek, a tapasztalatok, a témaválasztások vagy a terápiás attitűdök tekintetében? Milyen szerepet játszott a nőiség személyes és szakmai identitásukban, magában a pályaválasztásban, és milyen viszonyuk volt a klasszikus pszichoanalitikus elméletekhez, különösen a nőiség témakörében, foglalkoztak-e tudatosan ezzel a kérdéssel?

Az analitikus nemének jelentése és jelentősége, amint erre Nancy Chodorow interjúi rámutatnak,[14] más volt a női pszichoanalitikusok első generációja számára, mint a mai, feminista érzékenységű és fókuszú teoretikusok nézőpontjából. A nemi hovatartozás kérdését sem terapeutai mivoltukban, sem az analitikus elméletekben nem érzékelték olyan meghatározónak, mint szakmai elköteleződésüket vagy (különösen a harmincas évektől) zsidó származásukat – amiben osztoztak férfi analitikustársaik többségével. Ez egyfelől az előző generációhoz képest kedvezőbb, egyenrangúbb és autonómabb szakmai-társadalmi helyzetükből, másfelől az adott történelmi szituációból fakadt. A nyilvános és a magánszféra e tekintetben elkülönült egymástól: míg az előbbiben a nem kérdése irrelevánsnak tűnt, az utóbbiban természetesnek vették a nemek különbözőségét és megosztottságát. A női analitikusok által írt memoárok és naplók,[15] amelyekben például visszatérően felbukkan szakma és anyaság kapcsolata, ennek részben ellentmondanak. Ugyanakkor egyesek a nemi szerepekkel kapcsolatos konzervatív nézeteket is közvetítenek, egyfajta túlazonosulással, saját pályájuknak is ellentmondva (pl. Helene Deutsch, Anna Freud, Margaret Mahler, Therese Benedek). A „nem" mindenesetre nem kezelhető abszolút, ahistorikus kategóriaként, beágyazódik az adott társadalmi-kulturális viszonyok közé.

Az első pszichoanalitikusok túlnyomó része – nemtől és földrajzi helytől függetlenül – zsidó származású volt. Ugyanakkor a legtöbb tudományághoz (és a felsőoktatás egészéhez, legalábbis 1920 előtt) hasonlóan, a század első évtizedeiben az analitikusok körében is megfigyelhető, hogy a nők között még magasabb a

14 Nancy Chodorow, *A hetvenes évek kérdései a harmincas évek számára: A nemiség és a generációk problémája az első női analitikusokkal készült felmérésben* = N. C., *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*, Bp., Új Mandátum, 2000, 283–312.

15 Pl. Margaret Mahler és Esther Menaker memoárjai, Gyömrői Edit önéletrajzi regénye és Bálint Alice naplói is.

zsidók aránya, mint a férfiaknál. A – szekularizálódott, asszimilációra törekvő, középosztálybeli – zsidóság esetében fokozottabb a modern női szerepek felé való nyitás, a férfi részéről a megfelelő műveltségű női partner igénye. A társadalmi mobilitás egyszerre képesség, lehetőség és kényszer is. A családban a leánygyermek taníttatása is egyre inkább érték, családi, kulturális, házassági „tőke" vagy épp a házasság alternatívája.[16] A gyorsan végbemenő szekularizációs és (hatványozott: zsidó és női) emancipációs folyamat – a vallásban és a nemi szerepekben is fokozottabb hatású a zsidóságban. „Ez a generáció, amelyik kijött a gettóból, az a második generáció, [ahol] a lefojtott szellemi képességek egyszerre kirobbantak."[17]

A zsidóság, a nőiség és a pszichoanalízis egyaránt egyszerre hordozzák az asszimiláció és a periféria jellegzetességeit. A társadalmi-nemi-szakmai kirekesztés (a pszichiátria „keresztény" férfipozíciói) erősíti a fogékonyságot a periferikus, újszerű tanok iránt, amelyek azután új szellemi központokat is létrehoznak.[18] Az orvosi/analitikusi pálya a társadalmi presztízs lehetőségét jelentette egy társadalmilag (többszörösen) diszkriminált csoport (középosztálybeli) tagjainak, és egyszerre helyezte őket altruista, segítő és véleményformáló pozícióba.

Az alábbiakban a jelentősebb magyar női analitikusok szociokulturális hátterét, szakmai és társadalmi kötődéseit mutatom be konkrét személyekre lebontva.

Szülők foglalkozása, születési hely:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: korán megözvegyült anya, kereskedő apa (Szeged)
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: pszichoanalitikus anya (Kovács Vilma), mérnök apa, építész nevelőapa (Budapest)
- Rotter Lillián: énektanár anya, újságíró apa (Budapest)
- Gyömrői Edit: belsőépítész apa (Budapest)
- Hajdu Lilly: kereskedő apa (Miskolc)
- Benedek (Friedmann) Teréz: kereskedő apa (Eger)
- Mahler (Schönberger) Margit: orvos apa (Sopron)

16 Lásd Karády, *i. m.*

17 Javorniczky István, *Interjú Székács-Schönberger Istvánnal*, Bp., 1956-os Intézet, Oral History Archívum, 1990, 40.

18 „Az analízissel a zsidóságnak sok személyes kapcsolata van egyrészt, másrészt pedig szociális kapcsolat, hogy perem, az orvoslás perem, és azon kívül az orvosláson belül is perem a pszichoanalízis." (Javorniczky, *i. m.*, 43.)

Vallás:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: zsidó
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: zsidó, 1916-ban áttérés róm. kat. vallásra
- Rotter Lillián: zsidó
- Gyömrői Edit: zsidó, 1916-ban áttérés róm. kat. vallásra
- Hajdu Lilly: zsidó, 1920-ban áttérés unitárius vallásra
- Benedek (Friedmann) Teréz: zsidó
- Mahler (Schönberger) Margit: zsidó

Végzettség, képzettség:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: analitikus kiképzés Ferenczinél
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: matematika (Bp.), jog (Bécs), etnológia (Berlin), földrajz (Szeged). Nem szerez diplomát. Analitikus kiképzés Hanns Sachnál (Berlin) és Ferenczinél (Bp.)
- Rotter Lillián: budapesti orvoskar (1920), kiképző analízis Hermann Imrénél
- Gyömrői Edit: belsőépítészeti iskola, analitikus kiképzés Otto Fenichelnél (Berlin)
- Hajdu Lilly: budapesti orvoskar (1914), kiképző analízis Kovács Vilmánál
- Benedek (Friedmann) Teréz: budapesti orvoskar (1919), kiképző analízis Ferenczinél
- Mahler (Schönberger) Margit: budapesti tudományegyetem, egy év művészettörténet és esztétika (1916), orvoskar (Budapest, München, Jéna, diploma: 1922), kiképző analízis Helene Deutschnál

Szakterület:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: analitikus kiképzés technikája
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: gyermekpszichológia, anya-gyerek kapcsolat, pszichoanalitikus néprajz
- Rotter Lillián: női szexualitás, pszichoanalitikus gyermeklélektan
- Gyömrői Edit: marxista pszichoanalízis, buddhista filozófia
- Hajdu Lilly: skizofrénia kezelése
- Benedek (Friedmann) Teréz: endokrinológia, pszichoszomatika és nőiség

- Mahler (Schönberger) Margit: tárgykapcsolat-elmélet, preödipális anya-gyerek kapcsolat

Intézményes pozíció:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: képzési bizottság elnöke, a pszichoanalitikus poliklinika támogatója-szervezője, kiképző és kontrollanalízis rendszerének kidolgozója, Ferenczi hagyatékának kezelője
- Bálint (Székely-Kovács) Alice:
- Rotter Lillián:
- Gyömrői Edit:
- Hajdu Lilly: 1947–1949: Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnöke 1954–1957: Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet igazgatója
- Benedek (Friedmann) Teréz: 1958–1959: Chicagói Pszichoanalitikus Egyesület elnöke
- Mahler (Schönberger) Margit: 1941–1955: professzor a Columbia Egyetemen és 1974-ig az Albert Einstein Orvosi Főiskolán

Kapcsolódás társadalmi mozgalmakhoz, szellemi körökhöz:

- Kovács (Prosnitz) Vilma:
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: szocializmus
- Rotter Lillián: Galilei Kör
- Gyömrői Edit: TK, Vasárnapi Kör, marxizmus, feminizmus
- Hajdu Lilly: TK, baloldali radikális mozgalmak (Galilei Kör) '45 után kommunizmus)
- Benedek (Friedmann) Teréz:
- Mahler (Schönberger) Margit:

Család:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: férj: Székely Zsigmond, Kovács Frigyes. Gyerekek: Alice, Olga, Ferenc
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: férj: Bálint Mihály. Gyerek: János
- Rotter Lillián: férj: Kertész Tivadar orvos, gyerek nincs

- Gyömrői Edit: férj: Rényi Ervin, Glück László, Ujvári László, Lyn Ludowyk. Gyerek: Rényi Gábor
- Hajdu Lilly: férj: Gimes Miklós orvos. Gyerekek: Miklós, Judit
- Benedek (Friedmann) Teréz: férj: Benedek Tibor orvos. Gyerekek: Thomas, Judith
- Mahler (Schönberger) Margit: férj: Paul Mahler vegyész, gyerek nincs

Emigrációk:

- Kovács (Prosnitz) Vilma: 1938: Párizs (néhány hónapig)
- Bálint (Székely-Kovács) Alice: 1920: Bécs; 1921–1924: Berlin; 1939: Manchester
- Rotter Lillián:
- Gyömrői Edit: 1919: Bécs; Ungvár, Temesvár, Kolozsvár; 1923–1933: Berlin; 1933–1934: Prága; 1939–1956: Ceylon; 1956–1987: London
- Hajdu Lilly: 1939: sikertelen próbálkozás amerikai emigrációval
- Benedek (Friedmann) Teréz: 1920–1936: Lipcse; 1936–1977: Chicago
- Mahler (Schönberger) Margit: 1919: München, 1920: Jéna, 1922: Bécs, 1938: London, majd New York

A fenti adatokon végignézve számos közös tendenciát fedezhetünk fel. Ezek nagy része (az intézményes pozíciókat leszámítva) a férfi analitikusoknál is jelen van, de a nők esetében még fokozottabban, kiugróbban. *Társadalmi háttér* tekintetében, a szülők (pontosabban többnyire az apák) budapesti vagy vidéki középosztálybeli értelmiségiek vagy kereskedők. A *vallást/származást* illetően a magyar női analitikusok kivétel nélkül (nagyrészt kikeresztelkedett) zsidók. *Iskolai végzettségük* nagyrészt felsőfokú orvosi vagy bölcsész, kisebbrészt középfokú. *Szakterületük/érdeklődési területük* jellemzően az anya-gyerek kapcsolat (illetve a tágabb értelemben vett tárgykapcsolat), a nőiség, a pszichoanalitikus technika, az antropológia és a skizofrénia körül mozog. *Intézményes pozíciójuk* általában gyógyító, oktató, szervező, közvetítő, népszerűsítő; bár a háború után többen kerülnek intézményes vezetői pozícióba. *Társadalmi-politikai elköteleződésük* baloldali, de csak kis részük vesz részt aktívan társadalmi mozgalmakban; életformájuk viszont mindenképp progresszív. Ami társadalmi kérdéseken belül a *nőkérdés*t illeti, láthatólag nem volt szoros kapcsolatuk a korabeli, meglehetősen élénk feminista mozgalommal, de

egy-egy előadást tartottak a Feministák Egyesülete meghívására (pl. Bálint Alice). Analitikus nézőpontjukban ugyanakkor jelen volt a női szerepekre és tapasztalatokra való tudatos reflektálás (leginkább Rotter Lillián és Bálint Alice esetében). *Családi állapotuk*ra jellemző, hogy férjük gyakran szakmabeli, és 0–3 (többnyire 1 vagy 2, azaz a korabeli átlagnál mindenképp kevesebb) gyermekük volt, akitől (történelmi-politikai okok miatt) többen is tragikusan elszakadtak.

Szakmai (és feltehetőleg személyes) női *kapcsolati háló*[19] leginkább a harmincas években megnyílt Poliklinikán, pedagógusoknak és szülőknek tartott pszichoanalitikus gyermekpszichológiai szemináriumokon (Bálint Alice, Gyömrői Edit, Rotter Lillián, Dubovitz Margit), illetve pszichoanalitikus szemléletű, progresszív pedagógiai folyóiratok *(A Jövő Útjain, Gyermeknevelés)* körül (Gyömrői Edit, Hermann Alice, Lévy Kata) alakult ki.[20] Mint láttuk, az analitikusok (és a páciensek) túlnyomó többsége a budapesti középosztályból került ki, s ez óhatatlanul jelent némi korlátot az irányzat érvényességére nézve. Ugyanakkor az 1931-ben nyílt Poliklinika szemináriumait az erre fogékony pedagógusok, anyák és laikusok viszonylag széles (a szűk analitikusszakmánál mindenképp szélesebb) rétege látogatta. A pszichoanalízis szélesebb körben való elterjesztésének egyik lehetősége és csatornája (a kultúrán, művészeteken túl) a korban épp a pszichoanalitikus pedagógia volt. Ez több fórumon is (folyóiratok, nevelési tanácsadás, oktatás) nyomon követhető. A Poliklinikán 1931-ben nevelési tanácsadó is nyílt Dubovitz Margit vezetésével. A pszichoanalitikus Liebermann Lucy 1937-től a Budapesti Tudományegyetem Orvoskarának I. Sz. Gyermekklinikáján szervezett és vezetett nevelési tanácsadót. (A legtöbb nevelési tanácsadót viszont – a fővárosban összesen hetet – az adlerista Individuálpszichológiai Egyesület működtette.[21]) „Az új, pszichoanalitikus és fejlődés-lélektani alapokon működő pedagógiai gyakorlat a közoktatásba nem kerül be, leginkább magániskolákban valósul meg, ilyen volt Nemesné Müller Márta *Családi Iskolá*ja, vagy Hrabovszkyné dr. Révész Margitnak »ideges gyermekek« részére alapított *Erdei Iskolá*ja."[22]

19 Berlinben ez az informális háló a női orvosokra is kiterjedt, köztük volt pl. Charlotte Wolff, Magnus Hirschfeld biográfusa. A brit egyesületben Melanie Klein körül alakult ki egy női kör. Lásd Eli Zaretsky, *Secrets of the Soul: A Social and Cultural History of Psychoanalysis*, New York, Vintage Books, 2005, 199–200.

20 *A Jövő Útjain* történetéről és szemléletéről lásd Vajda Zsuzsanna, *A pszichoanalízis és a modern pszichológiai szemlélet* A Jövő Útjain *c. folyóiratban = Pszichológia Magyarországon*, szerk. Kiss György, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1995, 137–153.

21 Vajda, *i. m.*, 147.

22 Kovai Melinda, *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*, Bp., L'Harmattan, 2016, 92.

Az analitikusválasztások Kovács Vilma körül mutatnak némi „matrilineáris" jelleget: Hajdu Lilly, Hermann Alice és Kardos Erzsébet is nála képződött.

Az *emigrációs* hullámok, motívumok és célpontok szinte mindegyik életútban töréspontként jelentkeznek, hasonlóan a férfi analitikusokéhoz[23] (és sok más zsidó értelmiségi életúthoz). Ketten (Gyömrői Edit és Bálint Alice) 1919 után is emigrálnak Bécs, majd Berlin felé, részben politikai okokból, részben tanulási céllal, de nem a végleges letelepedés szándékával. A berlini pszichoanalitikus intézet 1920 és 1933 között valódi emigrációs központ volt.[24] Magyarországról itt volt Melanie Klein, Hárnik Jenő, a Bálint házaspár, Radó Sándor, Benedek Teréz, Barbara Lantos és Gyömrői Edit. Egy részük (leginkább Gyömrői) kapcsolódott az Otto Fenichel által vezetett marxista pszichoanalitikus-csoportosuláshoz.[25] A legsúlyosabb emigrációs hullám 1939-ben indult meg, már egyértelműen kényszerítő körülmények között, a zsidóüldözés elől menekülve, egzisztenciális fenyegetettségben; a befogadó országok Anglia, Ceylon, Ausztrália és az Egyesült Államok voltak. A menekülés brit és az amerikai, európai zsidó analitikusokat támogató segélyszervezetek közvetítésével zajlott, akik kvótán felüli vízumok beszerzéséért próbáltak közbenjárni. Végül (a nők közül) Bálint Alice (Anglia), Gyömrői Edit (Ceylon), Hann-Kende Fanny (Egyesült Államok) és Gerőné Lázár Klára (Ausztrália) hagyta el az országot, de szinte az összes magyar analitikus érintve volt az üldözésben. Pető Endre feleségét, Kardos Erzsébet pszichoanalitikust magyar nyilasok ölték meg 1945 elején.

Életrajzok

A korai női pszichoanalitikusok életpályája az asszimiláció, az emigráció és a kultúraváltások története is. A mozgások és elmozdulások különböző (földrajzi,

23 Erről lásd Mészáros Judit, *„Az Önök Bizottsága": Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2008. Bécsből az adatok szerint 63 pszichoanalitikus emigrál 1938-ban, ebből 32 nő. Lásd Mitchell G. Ash, *Emigré psychologists after 1933: the cultural coding of scientific and professional practices = Forced Migration and Scientific Change: Emigré German-Speaking Scientists and Scholars after 1933*, ed. Mitchell G. Ash, A. Söllner, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 117–138. és Mitchell G. Ash, *Women Emigré Psychologists an Psychoanalysts in the United States = Between Sorrow and Strenght: Women Refugees of the Nazi Period*, ed. Sybille Quack, Cambridge, New York, Cambridge UP, 1995, 239–264.

24 Harmatta János, *Budapest–Berlin: pszichoanalízis a 20-as években = Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben: A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1994. évi konferenciája*, szerk. Lukács Dénes, Bp., Animula, 1995, 74–83.

25 Lásd Russel Jaccoby, *The Repression of Psychoanalysis: Otto Fenichel and the Political Freudians*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1983.

szakmai, politikai, társadalmi-kulturális, nyelvi, családi) értelemben is megjelennek a történetekben. Ezek egyszerre jelentenek kényszert és lehetőséget, külső és belső emigrációkat, marginalizációt és új központokat (az egyének, illetve a pszichoanalízis mint tudomány felől nézve is). Az alábbiakban néhány jelentősebb korai magyar analitikus életpályáját mutatom be röviden a szakma- és társadalomtörténet kontextusában.

Kovács (Prosnitz) Vilma (1880–1940), az egyik első magyar női pszichoanalitikus, hosszú utat járt be társadalmi és szakmai értelemben egyaránt. Nehéz családi körülmények közül jőve, Ferenczi pácienséből egyik legközelebbi kollégájává, majd hagyatéka kezelőjévé, a magyarországi pszichoanalízis korai éveinek meghatározó szereplőjévé vált. Szegeden született, Spanyolországból Bécsbe vándorolt zsidó felmenők leszármazottjaként, három lánygyermek közül a legfiatalabbként. Az I. világháború végén került analízisbe Ferenczihez, majd a húszas évektől maga is analíziseket vezetett, és Ferenczi egyik legközelebbi munkatársa lett. Második férje tehetős építész volt, akin keresztül anyagilag is támogatta az egyesületet. Ennek köszönhetően nyílhatott meg 1931-ben az egyesület anyagilag rossz helyzetű páciensek kezelését támogató „Általános Ideg- és Kedélybeteg Rendelőintézete", a „Poliklinika"[26] (Ferenczi, majd halála után Bálint Mihály vezetésével), ahol „kizárólag igazoltan szegénysorsú járóbetegek részére"[27] folyt kezelés, de könyvtárnak, szemináriumoknak és összejöveteleknek is helyet adott. A harmincas évektől Kovács Vilma technikai szemináriumokat tartott analitikusjelölteknek. Fő érdeklődési területe az analitikus kiképzés technikája volt; Ferenczi nyomán megszervezte a „magyar módszerként ismert" kiképző és szupervíziós rendszert, amelynek különlegessége, hogy a frissen képzett analitikus első eseteit saját kiképző analitikusához viszi vissza szupervízióra, és az esetmegbeszélés analitikus helyzetben történik. Nála szerezte analitikusi kiképzését Hajdu Lilly, Hermann Alice, Kardos Erzsébet, Róheim Géza, Pfeifer Zsigmond, Almásy Endre, Lóránd Sándor, Székely Lajos, és kezelte Hermann Imrét is. 1927-ben az író Nagy Lajos is folytatott nála analízist, amelyről meglehetősen ambivalensen nyilatkozik naplójában: „Kovácsné szomorú emlékem. Szerettem őt és sajnálom őt. Szegény. Szeretném, ha élne és szeretném megcsókolni, szeretnék neki kezet csókolni. De hát – már késő buzgalom. Egyébként nem az én hibám, hogy nem mentünk

26 A bécsi és berlini poliklinikák működéséről és történetéről lásd Elizabeth Ann Danto, *Freud's Free Clinics: Psychoanalysis and Social Justice, 1918–1938*, New York, Columbia UP, 2005.

27 Lásd MTI-hírarchívum, 1931. jún. 25.

semmire, hanem az övé, gyenge volt az analízishez" (1940. dec. 30.).[28] 1938 végén férjével Párizsba látogatott a már ott élő fiatalabb lányához, Székely-Kovács Olgához. De a megélhetés nem bizonyult egyszerűnek, ezért végül néhány hónap múlva, még a háború kitörése előtt visszatértek Budapestre.[29] 1940 májusában halt meg. Kovács Vilma pályája a hagyományos és modern női szerepek produktív keveredését mutatja: az analízis gyakorlása mellett jelentősek intézményes támogató, képző, szervező, gondozó, kapcsolatépítő, „védangyali" tevékenységei is, amelyek egyaránt erősítették a pszichoanalízis és az intellektuális nő státuszát.

Kovács Vilma lánya, *Bálint (Székely-Kovács) Alice* (1898–1939) rövid életútja alatt igen gazdag elméleti, terápiás és ismeretterjesztő tevékenységet folytatott. Mai szóval interdiszciplináris érdeklődés jellemezte, a pszichoanalízis mellett mindenekelőtt a (szintén új tudománynak számító) etnológia, kulturális antropológia iránt. Ugyancsak meghatározóak (reform)pedagógiai kapcsolódásai a gyermekpszichológia elgondolásában és művelésében. Az anya-gyermek kapcsolat új szemléletével (amelyet Bálint Mihályhoz hasonlóan kezdettől aktív szeretetkapcsolatnak, „primér tárgyszeretetnek" tekintett) a tárgykapcsolat-elmélet egyik előfutárává vált. Életében csak egy kötetet adott közre, 1931-ben *A gyermekszoba pszichológiáját*,[30] amely viszont csakhamar az összes világnyelven megjelent. A Poliklinikán intenzív analitikus és tanácsadó tevékenységet folytatott, gyermekpszichológiai kurzusokat tartott pedagógusoknak és szülőknek. Fontos elméleti tanulmányai mellett ismeretterjesztő cikkeket is közölt reformpedagógiai lapokban. Nevéhez fűződik a pszichoanalitikus néprajz felhasználása a gyermeklélektanban. 1939-ben férjével Angliába emigrált; ahol három hónap múlva váratlanul meghalt. Bálint Mihály szerint minden 1939 előtti munkájuk közös gondolatokból jött létre.[31]

Hajdu Lilly (1891–1960) élettörténete különösen tragikus emblémája a politika- és a pszichoanalízis-történet huszadik századi egymásba fonódásának. Miskolci zsidó kereskedőcsaládban született. Az orvosi egyetem elvégzése után az Elme- és Idegkórtani Klinikán kezdett dolgozni Moravcsik Ernő mellett (Csáth Géza

28 Nagy Lajos naplói, PIM Kézirattár. Idézi Hárs György Péter, *Töltött káposzta és vörös lobogó: Adalék az első pszichoanalitikus tanszék történetéhez*, Imágó Budapest, 2016/2., 78.

29 Judith Dupont, *A Kovács–Bálint dinasztia* = Kovács Vilma, *Fortunatus öröksége*, Bp., Párbeszéd Könyvek, 1993, 7–22; Judith Dupont, *Az idő fonalán…: Analitikus útinapló,* Bp., Oriold és Társai, 2017, 18–20., 234–237.

30 Bálint Alice, *A gyermekszoba pszichológiája*, Bp., Pantheon, 1931.

31 Bálint Alice-ról részletesebben: Vajda Zsuzsanna, *Bálint Alice: „A gyermekszoba a legtitokzatosabb dolgok egyike"* = V. ZS., *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés*, Bp., Sík Kiadó, 1995, 47–62; Borgos Anna, *„…ez a kis Fixierung úgy látszik, már megmarad…": Bálint Alice és naplói*, Lélekelemzés, 2017/1., 11–34.

kollégájaként, Juhász Gyula orvosaként). 1918-ban átvette a Frim-intézet (szellemileg visszamaradottak gondozásával foglalkozó intézmény) irányítását. Férjével, Gimes Miklós orvossal ebből alakította ki és vezette saját intézetét, Dr. G. Hajdu Lilly Gyógypedagógiai Intézete és Gyermeküdülő Telepe néven. (Rényi Alfréd, Kosztolányi Ádám, Karinthy Ferenc is nyaraltak itt mint gyerekek.) Terápiás és elméleti munkája elsősorban a skizofrénia pszichoanalitikus kezelésére irányult, úgy vélte, a pszichotikus betegek kezelése az analízis ortodox szabályainak bizonyos módosításaival lehetséges.[32] Kovács Vilmához járt kiképző analízisbe, a 20-as évektől alakította ki saját praxisát. A háború után kísérletet tett a pszichoanalízis „átmentésére", az akkoriban kötelező pavlovi tanok egyeduralkodásával szemben, kevés sikerrel. 1947-től az 1949-es feloszlatásig a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnöke volt. Az ötvenes években az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézetben dolgozott, három évig az intézmény igazgatója volt. Ekkoriban alapítják meg Kun Miklós pszichiáterrel az intapusztai munkaterápiás intézetet (ez Benedek István *Aranyketrec* című könyvének helyszíne). 1957-ben nyugdíjazták, csak magánpraxisát folytatta. 1958-ban újabb tragédia érte: fiát, ifj. Gimes Miklóst a Nagy Imre-perben kivégezték. Lánya még 1956-ban Svájcba emigrált. Hajdu Lilly többszöri kérvényezésre sem kapott útlevelet a hatóságoktól. A harmadik elutasítás volt az utolsó csepp – 1960-ban öngyilkosságot követett el.[33]

Gyömrői Edit (1896–1987) pályáját rekordmennyiségű lakóhely-, nyelv-, név-, szakmaváltás kísérte.[34] Apja kívánságára egy iparművészeti iskolában belső építészetet tanult, de ezt félbehagyta. A kommün bukása után Bécsbe emigrált, a húszas években Berlinben élt, ruhatervező volt különböző filmtársaságoknál. Itt kapott analitikusi kiképzést Otto Fenicheltől, és kezdte meg saját analitikusi praxisát. A marxista pszichoanalitikusok köréhez kapcsolódott. 1933-ban Prágába emigrált, majd visszatért Budapestre, ahol átvette Rapaport Samutól József Attila kezelését. 1939-ben a „második emigrációs hullámmal" Ceylonba emigrált harma-

32 Hajdu Lilly, *Adatok a skizofrénia analíziséhez* = Sigmund Freud et al. [1933], *Lélekelemzési tanulmányok*, Bp., Párbeszéd Kiadó–T-Twins Kiadó, 1993, 155–167.

33 Hajdu Lillyről lásd Révész Sándor, *Az egyetlen élet: Gimes Miklós története*, Bp., 1956-os Intézet–Sík Kiadó, 1999; Regula Schiess, *Wie das Leben nach dem Fieber* (Magos Gáborral és Gimes Jucával), Giessen, Psychosozial Verlag, 1999; Borgos Anna, *Elhárító mechanizmusok: Pszichoanalízis és ideológia találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében*, Thalassa, 2009/1, 21–46.

34 Gyömrőinek szentel egy fejezetet egy berlini analitikusnőkről szóló kötet: Christiane Ludwig-Körner, *Wiederentdeckt: Psychoanalytikerinnen in Berlin*, Berlin, Psychosozial Verlag, 1999, 119–148. Lásd még Borgos Anna, *Árral és ár ellen: Gyömrői (Gelb, Rényi, Glück, Újvári, Ludowyk) Edit életútjai = Typus Budapestiensis: Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*, szerk. Erős Ferenc, Lénárd Kata, Bókay Antal, Bp., Thalassa Alapítvány, 2008, 139–168.

dik férjével. Itt érdeklődni kezdett a buddhista vallástörténet iránt, és 1944-ben *Csoda és hit a korai buddhizmusban* címmel doktori disszertációt írt a témában. 1947-ben több baloldali nővel együtt megalapította az első autonóm ceyloni női egyesületet, a United Women's Frontot. Szőni kezdett, amit hamarosan ceyloni asszonyoknak is megtanított, és iskolát alapított számukra. Ceylonban ismerte meg negyedik férjét, Evelyn Charles Ludowyk Shakespeare-kutatót, a colombói egyetem anglisztika tanszékének vezetőjét. 1956-ban Londonba költöztek, ahol Gyömrői nyolcvanéves koráig folytatott pszichoanalitikus gyakorlatot az Anna Freud Intézetben. Két német nyelvű regényt írt a negyvenes években, amelyek magyarul is olvashatók.[35]

Rotter Lillián (1896–1981) pesti zsidó polgárcsaládból származik. 1920-ban avatták orvossá, ekkor kezdte meg analitikusi kiképzését Hermann Imrénél, akit élete végéig mesterének és barátjának tekintett. 1923-ban férjhez ment egyetemi évfolyamtársához, Kertész Tivadarhoz (aki a későbbi Karinthy-feleség, Böhm Aranka első férje volt). Elsősorban pszichoanalitikus gyermeklélektannal és pedagógiával foglalkozott, Hermann Imre megkapaszkodáselmélete, az énpszichológia és a korai tárgykapcsolat-elmélet hatott rá. Valódi elméleti újdonságot elsősorban a női pszichoszexuális fejlődés megközelítésében hozott.[36] A klasszikus freudi elképzeléssel szemben, amely szerint a női pszichoszexuális fejlődés meghatározó eleme a péniszirigység, a passzivitás, Rotter öntörvényűbb női szubjektumot és szexualitást feltételezett (bár csak közvetve: a férfi vágyának kiváltásán keresztül). A harmincas években Pető Endrével népszerű szemináriumokat tartott kisgyermekes anyák részére a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület rendelőjében. Ezeken az alkalmakon, konkrét esetek kapcsán arról folyt képzés, hogy milyen módon lehetséges a pszichoanalitikus ismeretek beépítése a gyermeknevelésbe. A szemináriumok anyaga 1946-ban kötetben[37] is megjelent. Az egyesület megszüntetése után laboratóriumi orvosként, majd a főváros gyermekvédelmi osztályán dolgozott, részt vett Budapest pszichohigiénés tanácsadó szolgálatának megszervezésében, és folytatta analitikusi magánrendelését is. 1965-től esetfeldolgozó szemináriumokat tartott.[38]

35 Rényi Edit, *Megbékélés*, Bp., Magvető, 1979; Gyömrői Edit, *Szemben az árral*, Bp., Jelenkor, 2015.
36 Lásd Rotter Lillián, *A női genitalitás pszichológiájáról = Lélekelemzési tanulmányok, i. m.*, 55–64.
37 Kertész-Rotter Lillian, *A gyermek lelki fejlődése*, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1946.
38 Rotter Lilliánról lásd Andreas Benz, *Lillian Rotter: Sex-Appeal und Männliche Ohnmacht: Psychoanalytische Schriften*, Freiburg, Kore Verlag, 1989.

Radó (Révész) Erzsébet (1887–1923), a legkorábbi magyar női pszichoanalitikus. Nagyváradi zsidó családban született, bátyja, Révész László ugyancsak analitikus lett. 1913-ban végzett a budapesti orvosi egyetemen, 1910 és 1912 között egy-egy szemesztert Montpelier-ben, Párizsban és Berlinben tanult. Pszichiáterként kezdett dolgozni Budapesten, majd 1916-ban a Bécs melletti purkersdorfi szanatóriumban. 1916-ban analízisre jelentkezett Ferenczinél, aki Freudhoz ajánlotta.[39] 1916 végén analízist kezdett Freudnál, amelyet pár hónapos megszakítás után 1918-ban folytatott. 1918-ban tagja lett a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesületnek, és ugyanebben az évben az első női tagja a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületnek. Freud nagyra értékelte, és Ferenczi asszisztensének ajánlotta. A Tanácsköztársaság alatt gyakornokká nevezték ki az orvoskar idegklinikájára. 1921-től az egyesület könyvtárát vezette. 1921–1922 között Hermann Imrét analizálta. Páciense volt Radó Sándor is, akivel 1919-ben házasságot kötött. (A páciensből házastárssá válás nem volt szokatlan a korban.) A házasság csak egy-két évig tartott, Radó 1922-ben Berlinbe emigrált. Ferenczi hozzá küldte Nagy Lajos írót, aki nem volt túlságosan elégedett a kezeléssel (ahogy később Kovács Vilmáéval sem), „kedves, szép és jóindulatú teremtésnek, de gyakorlatlan és gyenge pszichoterapeutának nevezte Révészt.[40] Apja halála után, akivel ambivalens kapcsolata volt, Révész Erzsébet Ferenczinél volt analízisben, amikor „szeretett-gyűlölt édesapjának halála után" vészes vérszegénység lépett fel nála, amibe – harminchat évesen, hetedik hónapos terhesen – belehalt.[41]

Emigrációban nevet szerzett magyar női analitikusok:
Therese Benedek (Benedek [Friedmann] Teréz) (1892–1977) négygyermekes egri zsidó kereskedőcsaládból származott. A budapesti orvoskar elvégzése után a pozsonyi egyetem gyermekgyógyászati osztályán kezdte praxisát. 1919-ben Ferenczinél folytatta kiképző analízisét. Ugyanebben az évben ment férjhez Benedek Tibor bőrgyógyászhoz, akivel 1920-ban Lipcsébe emigrált. 1925-ig segédorvosként dolgozott az egyetemi kórház pszichiátriai osztályán. Ő volt a városban az első gyakorló pszichoanalitikus, és megszervezte

39 Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1916. nov. 20. = Freud–Ferenczi, *Levelezés, i. m.,* 245.
40 Nagy Lajos, *A menekülő ember*, Bp., Művelt Nép, 1954, 160–161.
41 Ferenczi Sándor levele Georg Groddecknek, 1923. febr. 19. = *Ferenczi Sándor levelezése Ernest Jonesszal és Georg Groddeckkal*, szerk. Erős Ferenc, Kovács Anna, Székács Judit, Bp., Thalassa Alapítvány, Imágó Egyesület, 2010, 174.

a lipcsei analitikus munkaközösséget. 1933-tól előadó és kontrollanalitikus volt a berlini pszichoanalitikus intézetben. 1936-ban férjével Chicagóba emigrált, ahol aktív szerepet vállalt a chicagói intézet képzési programjában. Karen Horney távozását követően kiképző analitikus lett a Franz Alexander által vezetett chicagói pszichoanalitikus intézetben. 1958–1959 között elnöke is volt a chicagói pszichoanalitikus egyesületnek.[42] A pszichoanalitikus pszichoszomatika irányzatának egyik úttörője volt; az ötvenes években a női pszichoszexuális ciklusról jelent meg könyve, amelyben meglehetősen konzervatív nézőpontot közvetítve amellett érvel, hogy a női identitás és pszichoszexuális érettség feltétele az anyaság.[43]

Margaret Mahler (Mahler [Schönberger] Margit) (1897–1985) soproni zsidó családból származik, apja, Schönberger Gusztáv a város nagyra becsült orvosa volt.[44] Fél évig művészettörténetet és esztétikát tanult a budapesti egyetemen, ezután az orvostudomány felé fordult az érdeklődése. 1919-ben Münchenben, majd Jénában folytatta, végül Heidelbergben fejezte be orvosi tanulmányait. 1923-ban, már osztrák állampolgárként a bécsi gyermekklinikára került, itt kapott gyermekorvosi és gyermekpszichiátriai képzést. Az egyetem gyermekklinikájának segédorvosaként dolgozott, és 1925-ben gyermekorvosi magánpraxist is kezdett. 1926-ban – Ferenczi közvetítésével – kiképző analízist kezdett Helene Deutschnál, de egy év után Deutsch kijelentette, hogy nem analizálható. Ezután August Aichhornnál, majd Willi Hoffernél folytatta analízisét. Közeli kapcsolatban állt a budapesti iskolával, különösen Bálint Mihállyal és Alice-szal. 1938-ban Anglián keresztül az Egyesült Államokba emigrált férjével, Paul Mahler vegyésszel. A New York-i analitikus társaság tagja, a pszichiátriai intézet gyermekgondozási osztályának vezetője lett, és a Columbia Egyetem pszichiátria tanszékének tanáraként dolgozott. Amikor megtudta, hogy anyját Auschwitzban meggyilkolták, újabb analízist kezdett Edith Jacobsonnál. Az 1950-es években a philadelphiai pszichoanalitikus intézet oktatási programját vezette, és Manuel Furerrel terápiás óvodát alapított pszichotikus gyerekeknek a New York-i Albert Einstein orvosi

42 Benedekről lásd Doris Weidemann, *Leben und Werk von Therese Benedek (1892–1977). Weibliche Sexualität und Psychologie des Weiblichen*, Frankfurt, Peter Lang Verlag, 1988; Erika Schmidt, *Therese Benedek: Shaping psychoanalysis from within*, The Annual of Psychoanalysis, 2004, 32, 217–231.

43 Therese Benedek, *Psychosexual Functions in Women*, New York, Ronald Press, 1952; Therese Benedek, *Psychoanalytic Investigations: Selected Papers*, New York, Quadrangle, 1973.

44 The *Memoirs of Margaret S. Mahler*, ed. Paul E. Stepansky, New York, Free Press, 1988; Harrach Andor, *Margaret Mahler 100. születésnapjára: Személyes és szakmai gyökerek Magyarországon*, Thalassa, 1998/1., 151–159.

iskolában.[45] Felismerte a preödipális tárgykapcsolatok jelentőségét; az énfejlődést az anya-csecsemő kapcsolat alakulása mentén, a szimbiózistól a szeparáció-individuációig vezető folyamatként írta le.

Lantos Barbara (Ripper Borbála) (1894–1962) a budapesti egyetem orvoskarán végzett. Tagja volt a Galilei Körnek (amelyhez Hajdu Lilly, Gyömrői Edit és Benedek Teréz is kapcsolódtak). Amikor elbocsátották a Szent Gellért Kórházból, mert szervezkedésre buzdította az alulfizetett ápolónőket, a galileisták tiltakoztak a szervezkedési szabadság megsértése ellen. 1918 januárjában őt is letartóztatták mint galileistát.[46] Első férje, egy kommunista orvostanhallgató, Lantos Albert a Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba menekült. Lantos Barbara Ferenczi Sándornál kezdett analízist, mielőtt Bécsen keresztül Lipcsébe emigrált. Itt Benedek Terézhez járt kiképző analízisbe, amit Hanns Sachsnál folytatott Berlinben. 1929-ben a német pszichoanalitikus egyesület tagja lett, és (Gyömrői Edittel együtt) csatlakozott az Otto Fenichel és Wilhelm Reich körül csoportosuló marxista analitikusok köréhez. 1933-ban Párizsba emigrált, majd két évvel később Londonba, ahol a brit egyesület tagja lett. A Freud–Klein-vitában Anna Freudot támogatta. Kiképző analitikus és előadó volt a Hampstead gyermekterápiás kurzuson. Az énpszichológiai elmélet nézőpontjából írt a munka természetéről,[47] amit „magas szinten integrált éntevékenységnek tartott, amely az önfenntartás ösztönét szolgálja, szemben a játékkal, amely önmagában is örömteli, és pregenitális impulzusok által meghatározott."[48]

Julia Mannheim (Láng Júlia) (1895–1955) nyelveket, filozófiát és pszichológiát tanult a budapesti egyetemen 1911 és 1916 között. 1919-ben pszichológiai doktorátust szerzett, és tanársegédként Révész Géza kísérleti pszichológiai laboratóriumában dolgozott. Csatlakozott (fiatal generációs „knábaként" – a kifejezés is tőle származik) a Vasárnapi Körhöz, itt találkozott későbbi férjével, Mannheim Károly szociológussal. 1917-ben a Magyar Filozófiai Társaság tagja, 1918-ban pedig a társaság által kiadott *Athenaeum* folyóirat szerkesztőbizottságának munkatársa lett. 1920-ban követte férjét Heidelbergbe (itt kötöttek házasságot 1921-ben), majd Frankfurtba. Itt egy nevelési tanácsadóban dolgozott, ami „a pszichoanalízis

45 Alma Halbert Bond, *Margaret Mahler: A Biography of the Psychoanalyst*, London, McFarland–Jefferson, N.C., 2008.

46 Harmat Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Bp., Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1994, 100.

47 Barbara Lantos, *Metapsychological considerations on the concept of work*, International Journal of Psycho-Analysis, 1952, 439–443.

48 Brigitte Nölleke, *Psychoanalytikerinnen: Biografisches Lexikon*, 2007–2018. http://psychoanalytikerinnen.de Letöltés: 2018. 02. 10.

iránti filozófiai és pszichológiai érdeklődését annak gyakorlati alkalmazása" felé vezette.[49] Az 1930-as évek elején kezdte pszichoanalitikus képzését, amelyet félbe kellett szakítania, mert férjét 1933-ban, zsidó származása miatt megfosztották professzori állásától a frankfurti egyetemen (ahol a szociológia tanszéket vezette). A házaspár Hollandián keresztül Angliába emigrált. Londonban Mannheim Júlia folytatta pszichoanalitikus képzését, és 1944-ben tagja lett a brit egyesületnek. Felvételi dolgozata egy drogfüggő nőről szóló esettanulmány volt, amely egyetlen analitikus publikációja.[50] Magánpraxist folytatott, és tanított Anna Freud gyermekterápiás kurzusán. Hatással volt férje harmincas évektől megerősödő mélylélektani érdeklődésére, aki ekkor került kapcsolatba a frankfurti iskolával, és szociológiai vizsgálatot is folytatott a pszichoanalízisről.[51]

Konklúziók

A fenti tények és történetek egyik legnyilvánvalóbb, általános konklúziója, hogy az életutak és maga a pszichoanalitikus-szakma erőteljes társadalmi és politikai hatások alatt állt – s ez olykor lehetőségeket, máskor korlátokat jelentett a tudományos pályára készülő vagy ott mozgó nők számára. A zsidóság, a nőiség és a pszichoanalízis huszadik századi státusza egyaránt problematikus – hol az egyik, hol a másik részesült elutasításban, korlátozásban, az elhallgattatástól egészen a megsemmisítés veszélyéig. Ezt jelzik az emigrációs hullámok, a név-, lakóhely-, szakmaváltások, újrakezdések a pszichoanalízis nemzetközi hálója segítségével. Míg a századforduló körül még a női mivolt jelent akadályt a (bármiféle) továbbtanulásban, az 1920-as, -30-as évektől egyre inkább a zsidóság lesz a korlátozás/kirekesztés alapja.[52] A női analitikusok pályája tehát a származási, nemi, szociális, szakmai és politikai identitások komplex metszetében helyezkedik el, és ezek összefüggésében értelmezhető.

A női pszichoanalitikusok első generációja speciális, kettős (függő és kiváltságos) helyzetben volt. Ez a munkájukon, szövegeiken is érződik – belülről, gyakran

49 Barbara Lantos, *Julia Mannheim 1895–1955*, International Journal of Psycho-Analysis, 1956, 197.

50 Julia Mannheim, *Notes on a case of drug addiction*, International Journal of Psycho-Analysis, 1955, 166–173.

51 Harmat, *i. m.*, 392.

52 Vö. Borgos Anna: *„…a mértéktelen beözönlésnek gátat vetni." A zsidó és a női hallgatók létszámkorlátozásának retorikája a Bölcsészkaron = Bevésett nevek*, szerk. Szűcs Teri, Bp., ELTE BTK, 2015, 110–129; N. Szegvári Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon: A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988.

új nézőpontból és eredeti módon közelítettek témáikhoz, ugyanakkor kevésbé tudtak elszakadni a freudi hatásoktól, mint néhány férfi kollégájuk. Mindez a nők intézményes pozícióit is meghatározta: elsősorban terapeuta, képző, fordító, szervező, közvetítő szerepekben látjuk őket; kevésbé elméleti vagy szervezeti irányítóként. A magyar női analitikusok Ferenczihez való viszonyában ugyancsak jelen volt a mester-tanítvány jelleg, de e kapcsolatok (szakmai és személyes vonatkozásban egyaránt) egyenrangúbbnak látszanak a bécsi hierarchikus viszonyokhoz képest, és analitikus technikájukban is felismerhető (az ortodox iránytól elszakadó, interszubjektivitásra törekvő) Ferenczi hatása. Jelentős és új szempontokat hoztak be olyan hagyományos (de a budapesti iskola számára alapvető) területeken, mint a korai anya-gyerek kapcsolat, a nevelés vagy a női szexualitás, de ettől teljesen eltérő témákban is, mint például az analitikus technika és képzési rendszer, a pszichoanalitikus néprajz vagy a skizofrénia.

A pszichoanalízis új tudománya és az analitikus szakma iránt érdeklődő – vidéki vagy budapesti zsidó középosztálybeli családból származó – „új nők" kölcsönösen nyitott és megtermékenyítő viszonyban álltak egymással a huszadik század első évtizedeiben. Az adatokból úgy tűnik, hogy a harmincas évek második felében Európán belül egy ideig Magyarországon volt a legmagasabb a női analitikusok aránya. Az első női pszichoanalitikusok erőteljesen hozzájárultak mind a nőiség, mind a pszichoanalízis kereteinek kiterjesztéséhez – az előbbiben új szerepminták és életforma megjelenítésével, az utóbbiban az elméleti koncepciók és terápiás módszerek újraértelmezésével.

Boka László

EGY ELFELEDETT NYOMDÁSZDINASZTIA, A SONNENFELDÉK

A 19. század egyszerre hordozta a „nemzetek feletti" Európa és a „nemzetek" Európájának az eszményét.[1] Előbbi a művelt egyének szellemi köztársaságának ideáját vallotta, amely mindig is az írásra épült, utóbbi a nemzeti kötelékek megerősödéséhez, az anyanyelvi kultúra közösségi fenntartásához járult hozzá, többnyire ekkor kialakuló nemzetállami politikai keretekben. Az Osztrák–Magyar Monarchiában – mondanunk sem kell – e kettő egyvelege érvényesült, a 19. század során a nyomtatott termékek az európai fejlődési modellt követve igyekeztek egy új társadalmi kohéziót helyi, nemzeti szinteken is erősíteni. A korszak nyomdatörténetének és sokszorosítóiparának vizsgálata így elválaszthatatlan bizonyos művelődéstörténeti és kortörténeti aspektusok vizsgálatától. Az „áttörés korának" számító, a historizmustól az avantgárdig terjedő időszak (1873–1920) kulturális és gazdasági téren magyar szempontból is sikertörténetként írható le. Bécs és Budapest robbanásszerűen fejlődött, ami a vidéki nagyobb városok felzárkózását, s a „vidék" urbanizációját is elősegítette, s bár a dualizmus korát jellemző társadalmi problémák a század végétől a szellemi életben is erőteljesen éreztették negatív hatásukat, e folyamat minden korábbi prosperitást felülmúlt, s a nagyobb városok kulturális-gazdasági életében is igazi virágkort eredményezett. Nagyváradra különösen is jellemző e prosperitás, s az is, hogy a város ezen időszakban, tehát a 20. század nyitányán a magyar fővárossal verseng több tekintetben is, de legalábbis „tüntetően ad a maga nagyvilági korszerűségére".[2] A század első két évtizede helyi szinten is szoros következménye ugyanakkor mindannak, amit a 19. század utolsó harmada hozott magával mind a kulturális, mind a gazdasági növekedés terén.

1 A kifejezést korábbi időszakokra alkalmazva Frédéric Barbier használja. Lásd Frédéric Barbier, *A modern Európa születése,* ford. Balázs Péter, Bp., Kossuth Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2010.

2 Hegedüs Géza kifejezése a korabeli Nagyváradról, többek közt Dutka Ákosról szóló szócikkében. Vö. Hegedüs Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Bp., Trezor, 1992.

Ekkortól a 20. század első harmadáig, tehát közel 70-80 éven át, a nagyváradi nyomdászat talán legjelentősebb vállalkozása, nyomdaipari vállalata egy olyan elfeledett helyi dinasztia kezében összpontosul, amely túlzás nélkül állítható, fénykorában a legjobb, legrangosabb magyarországi nyomdaműhelyekkel és kiadóvállalatokkal vetélkedett. Nagyváradon a Sonnenfeld nyomda volt az első olyan cég, amely ebben az iparágban a vidéket a fővárostól függetleníteni tudta. Habár olyan versenytársakkal kellett helyi szinten is megvívnia, mint Laszky Ármin vagy Láng József nyomdája, a 20. század elején többedik virágkorát élő, mindig megújulni képes városban egyértelműen vezető pozícióra tett szert. Ezért is meglepő, hogy a cégről s tulajdonosairól mindmáig nem született összefoglaló mű, komolyabb tanulmány, nemhogy monográfia. (Pedig igencsak megérdemelnék, mint látni fogjuk.) Hogy karrierépítési, hálózatképzési szempontból ez mit jelent, arra éppúgy példákat igyekszek hozni az alábbiakban, mint arra, hogy a sajátosan tragikus magyar sors vagy a kettős (zsidó és magyar) kisebbségi lét a két világháború közt mit jelentett a kultúra napi gyakorlatában, nem beszélve az Észak-Erdéllyel együtt 1940-ben visszacsatolt Nagyvárad rövid ideig tartó „kis magyar világában", majd a vészkorszakban.

A vállalkozást 1856-ban *ifj. Sonnenfeld Simon* indította egy kő- és domborműnyomással foglalkozó nyomdával, amely később a Bémer tér 3. szám alatt megnyitott papírkereskedéssel is bővült. Ez volt az első izraelita tulajdonú üzlet Nagyvárad-Olasziban. (Sokáig a Váralja mellől a 19. század elején nagy számban betelepült zsidóság Olaszi és Újváros a városnak a legközpontibb, a Sebes-körös két partján található, mai két belvárosi területein nem működtethetett vállalkozásokat!) 1870-től angol gépekkel szerelkezett fel, nyomógépén nyomtatták többek közt a fiumei villamosvasút jegyeit is. 85 perc alatt 100 darab jegyet – ami a korban szenzációsnak számított. Ifj. Sonnenfeld Simon halála (1886) után az idősebb fiú, *Sonnenfeld Adolf* vette át a nyomdát, aki addigra számos külföldi tanulmányúton járt, s aki ugyanakkor (a szüleihez hasonlóan a szintén felvidéki származású kereskedővel) Tritsch Károllyal közös papírkereskedelmi céget is nyitott. Adolf nagy ambícióval vitte tovább a családi vállalkozást, kezdetben egy ún. amerikai gyorssajtót működtetett, majd fokozatosan bővítette a nyomdáját. Papír- és írószerüzlete, akárcsak nyomdája, a 19. század végétől a város központjában, a Bémer téri Grünwald-ház földszintjén működött.

Hegedüs (Hirschl) Géza *Előjátékok egy önéletrajzhoz* (1981) című családtörténete a saját családja és Sonnenfeldék baráti és üzleti kapcsolatairól is hiteles

hiteles képet nyújt, s az adatok az ambiciózus fiú, Sonnenfeld Adolf személyére vonatkozóan is értékesek: „Dolfi bácsi" (…) „alacsony, vékony, hegyes szakállú férfi volt", aki a maga szakmájában országos tekintélynek számított.

> Talán nem is volt még egy vidéki papírkereskedő, akit Budapesten úgy tiszteltek volna, mint őt. Körülbelül abban a rangban volt, mint a nyomdaiparban a gyomai Kner Izidor vagy a békéscsabai Tevan Adolf. Ifjúkorában Pestre (még nem Budapestre) *valcolt*. Valcolásnak nevezték az inasgyerekek programszerű vándorútját, hogy minél több helyen minél többet tanuljanak a szakmájukból. Pesten egy időre elszegődött inasnak a legrégebbi fővárosi papírkereskedésbe Engler Ignáchoz. Aki Magyarországon papírszakmát akart tanulni, aligha kerülhetett jobb helyre…[3]

Hegedüs Géza hangsúlyozza azt is, hogy ugyanabban az üzletben inaskodott az Adolffal körülbelül egyidős Goldzieher Géza is, „aki később az Osztrák–Magyar Monarchia papírfejedelme" lett. Nem véletlenül. Adolf barátsága Goldzieher Gézával egy életen át tartott valóban, a Sonnenfeld cég a budapesti Goldzieher cég Báthory utcai nagykereskedéséből szerezte be papíráruja legnagyobb részét egészen az impériumváltásig.

A „francia szakállú filigrán márki" – ahogyan Emőd Tamás nevezte őt – nyomdát, dobozgyárat, papírkereskedést, tapétagyárat működtetett. Miközben ragyogó köteteket adott ki, s évtizedek alatt 19 lapot, folyóiratot is nyomtatott! 1899-ben a cégeivel prosperáló Sonnenfeld Adolf a Bémer téri lakásból átköltözött a nagyváradi korzóból nyíló Nagysándor utca 7. szám alatti saját ingatlanába, a város első art nouveau stílusú lakóházába. Adolf merész volt a vállalkozásaiban, és igen nagy álmokkal tervezte meg családja nagyváradi jövőjét is. Felesége, Sonnenfeld Irén a budapesti Spiegel Móric leánya volt, az ismert budapesti műépítész, Spiegel Frigyes lánytestvére, ennek köszönhetően a ház is Spiegel architektúrájának a nagyváradi remeke. 1899-ben a ház Nagyvárad klasszicista és barokk stílusú épületei között szenzációszámba ment, amiről a helyi napilapok is rendre beszámoltak.

A Sonnenfeldék amúgy – ellentétben a korabeli nagyváradi polgárság java részével – hírlapokban is csak ritkán nyilatkoztak, viszonylag kevés információ

3 Vö. Hegedüs Géza, *Előjátékok egy önéletrajzhoz*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 62.

gyűjthető össze róluk tehát könyvtári források révén. Biztosan tudjuk azonban, hogy 1911–1912-ben a Szilágyi Dezső (ma Moscovei) utca 6. szám alatt épült fel új, ezúttal bécsi empire stílusu kétemeletes palotájuk. Az épület belső udvari részét elfoglalta a kétszintes nyomda épülete, amely két nagyobb csarnokot és több műhelyt foglalt magába (ma ez a Szigligeti színház stúdiószínháza). Az utcafronton több üzlethelyiséget nyitottak, oda kerültek többek közt az 1920-as évektől Nagyvárad legrangosabb magyar napilapjainak kiadói, a cég érdekeltségei, a *Nagyvárad, Szabadság, Esti Lap* és *Nagyváradi Napló* (utóbbi 1935-től *Napló*) kiadóhivatalai. Ezeket a kiadóhivatalokat részvényesként Hegedüs Nándor (szintén a Hirschl család leszármazottja), a főszerkesztő, kiadótulajdonos, a hírlapiroda és kölcsönkönyvtár tulajdonosa[4] vezette, aki a Sonnenfeld-palota egyik emeleti lakrészét is bérelte.

A Sonnenfeld-nyomda valójában ekkortól, az 1910-es évektől indult látványos fejlődésnek ún. nagyüzem-koncentrátuma révén, amikor felszerelése – ahogyan arról már Tavaszi Hajnal is beszámolt[5] – két linotype nyomdagéppel is bővült, ami megkönnyítette a konkurenciával való harcot az újságnyomtatás területén. Ez pedig Nagyváradon nem volt egyszerű. Ez a város volt ugyanis Budapest után „a legtöbb papírt fogyasztó" város, ott volt „a legtöbb Budapesten kívüli nyomda, a legtöbb napilap".[6]

Sonnenfeld Adolf vállalkozása 1916-tól Sonnenfeld Adolf Rt.-ként működött. A cég kezdetben a több lábon álló kisvállalatok mintájára szerveződött, a termelés és az értékesítés termelői folyamatként ötvöződött, később pedig – számos nyomdatechnológiai újítás bevezetésének köszönhetően – már modern nyomdaipari létesítménnyé vált, amely több leányvállalatból, fiókvállalatból vagy betéti társaságból tevődött össze. A cégtulajdonosok között szerepel ekkortól Sonnenfeld Adolf két fia, *Gusztáv* és *Andor (András)*, valamint Friedländer Ernő, a Nagyváradi Általános Takarékpénztár Részvénytársaság ekkori vezérigazgatója, aki Sonnenfeld Adolf lánytestvérének, Paulának volt a férje.

A Trianon utáni impériumváltást Adolf már nem érte meg. 1918. május 9-én hunyt el. Temetésén a híres neológ hitszónok, Kecskeméti Lipót főrabbi búcsúztatta. Mint a város megbecsült polgáráról, előkelő személyiségéről, a korabeli napilapok egész hasábos írásokban búcsúztatták, emlékeztek meg róla.

4 Amúgy Ady Endre váradi éveinek egyik krónikása, Hegedüs Géza nagybátyja.
5 Vö. Tavaszi Hajnal, *Nagyváradi nyomdászok és nyomdahelyek 1850–1945 között,* Várad, 2015/1, 95–96.
6 Vö. Hegedüs Géza, *Előjátékok egy önéletrajzhoz*, *i. m.*, 86.

Ifj. Sonnenfeld Simon

Sonnenfeld Adolf

Sonnenfeld Gusztáv

> Egy impozáns ívben szökő élet végét jelenti – Sonnenfeld Adolf – neve gyászkeretben, teremtő és termékeny energiák lecsöndesülését, amelyek azonban akkora lendületet adtak az életre hívott dolgoknak, hogy ez a lendület elég erőt ad alkotásainak a további életéhez. A hatalmas ház minden zegzuga éli azt a nagyszabású választékos életet, amely a teremtő öregúr termékeny agya és zsenialitása nyomán dobbant meg az anyagban, amit lélekkel, színnel és intelligenciával töltött meg a munka, amely e lüktető házban soha sem volt csak megjárt utak újrataposása, hanem új utak keresése és gyakori megtalálása. Sonnenfeld Adolf egész életét a betűk között töltötte, s nem csak a betűk külsejének, jó megjelenésének volt csodálatos érzékű pallérozója, hanem a szavakká, gondolatokká összegyülekező betűkkel is erős rokonságot tartott. A szeretet és együttlélegzés typhográfiáját csinálta meg Sonnenfeld Adolf, mert a keze alól kikerült könyvekben érződött a gyengédség és finom behódoló meghajlás az emberi szellem előtt.
>
> – írta a *Nagyváradi Napló*.[7]

A város legrégebbi napilapja pedig ekképp emlékezett róla:

> Sonnenfeld Adolf vállalatát alapos szakképzettségével, fejlett műízlésével, a művészi produkciók iránti lelkesedésével, páratlan szorgalmával és nemes

7 Vö. *Nagyváradi Napló,* 1918. május 11., 21. évf., 3.

> ambíciójával országosan elismert műintézetté fejlesztette, sőt becsülést szerzett a magyar iparnak messze Magyarország határán túl, a külföldön, a legtökéletesebb nyomdatermékek versenyében is. […] Boldog családi életet élt és két fiának Sonnenfeld Gusztávnak és Andornak (András) példás nevelést adott, a leggondosabb képzést művészi iparunkban, úgy, hogy ha édesapjuk munkáját most már végképp átveszik, azt bizonyára még jobban tökéletesíteni fogják.[8]

Adolf fiai közül Gusztáv volt az, aki jelesen vitte tovább az apai örökséget, s már az 1910-es években tulajdonképpen övé volt az első szó a cégben. Az utódok továbbfejlesztették a vállalatot, a húszas években újabb beruházásokkal és újabb termékek bevezetésével terjeszkedtek a nyomdapiacon.

Érdemes itt egy fontos kitérőt tennünk. Különösen is jelentős ugyanis jelen nyomdászdinasztia karrierszempontjait és körülményeit vizsgálva arra a fontos tényezőre is figyelmeztetnünk, hogy a nagyváradi nyomdászattörténet ezen időszakában szinte valamennyi jelentős nyomdai vállalkozás nevéhez egy-egy jelentős helyi napilap is társult, amelyet az adott nyomdai vállalkozás nem csupán előállított, gyártott, de tulajdonosa is volt, vagyis hírlapkiadóként is működött. E lapokban így értelemszerűen saját nyomdai (vagy egyéb kapcsolódó) termékeiket is az olvasók figyelmébe ajánlották,[9] ugyanakkor különös gondot fordítottak a vásárlói, megrendelői körök megtartására s ütemezett bővítésére, ami szerencsés versenyszellemet, fokozatos igénynövekedést eredményezett, de olykor a helyi vagy országos politikai paletta szerint is megoszló szerkesztőségek közti ádáz harcokat is felmutatott. A befolyásos nyomdatulajdonosok tehát kétszeresen is aktív szerepet vállaltak Nagyvárad gazdasági, kulturális és politikai életében. A jelenből visszatekintve talán kissé meglepő, hogy a 20. század legelső évében, az akkor még alig több mint ötvenezres lélekszámú városban öt napilap jelenhetett meg. Később, pár éven belül a város lakosainak létszáma eléri a hetven-, majd a száz- és százhúszezret,[10] a napilapok (!) száma 1909-re már ráadásul hétre nő, s

8 Vö. *Nagyvárad,* 1918. május 11., 3–4.

9 Furcsamód az egyik helyi, iparkamarai jelentés az 1913-as esztendőre szólóan is kiemeli, hogy „egyik modernebb módja a vevőcsalogatásnak az újsághirdetés. Ez ártalmatlan mindaddig, míg szélsőségekbe nem megy. De ujabban egyik-másik kereskedő ezen tekintetben a legképtelenebb dolgokra ragadtatja el magát." Vö. *Nagyváradi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1913-ik évben*, Nagyvárad, Sonnenfeld Adolf Könyv- és Műnyomda, 1914, 74.

10 A rohamosan fejlődő város esetében ez a lakosságszám nem a külterületi népességből adódik össze, mint más fontos vidéki városokban (pl. Debrecen, Kecskemét, Szeged vagy Szabadka), ahol az összlakosság számának mintegy 30-40%-át is ezek a külterületek adták. Ezzel indokolható az is, hogy „népsűrűség tekintetében

számos hetilapra, ideig-óráig élő revüre, színházi újságra s egyéb periodikára is akad igény. A város társadalmi és kulturális sokszínűsége mellett, minden újra való nyitottsága, mohó kultúrszomja is eredményezi, hogy az első világháborút megelőző évtizedben riválisa tudott lenni akár a fővárosnak is. Az addigra konszolidálódott nyomdatulajdonosok (Sonnenfeldék mellett főként Láng József nyomdája és vállalkozásai említhetők) országos és helyi rangjukat tehát az általuk nyomtatott s részben kiadott periodikák révén is erősbítették. Talán az egyetlen komoly nyomda a városban, amely a század első évtizedében – annak ellenére, hogy akkorra immáron több évtizedes múlttal bírt – nem adott ki saját napilapot, az éppen a Sonnenfeld-nyomda volt. Meglehet, ezért is környékezték meg 1908 első hónapjaiban az akkor a városba kerülő Juhász Gyula és a helyi poéták, irodalmárok (főként Antal Sándor és Dutka Ákos) az európai rangú nyomdászt, Sonnenfeld Adolfot és fiát, Gusztávot, hogy egy országos terjesztésű modern irodalmi revüt nyomtasson számukra *A Holnap* címen. De az idősebb Sonnenfeldnek köszönhető többek közt a csaknem három évig húzódó második Ady-kötet, a *Még egyszer* nagyváradi megjelentetése is, igaz, azt végül Láng József nyomdájában nyomták.[11] Hegedűs Nándor szerint[12] Várady Zsigmond (a László király szabadkőműves páholy vezetője) és Sonnenfeld Adolf segítette ki Adyt szorult helyzetéből, hiszen többek közt Ady elmaradt vállalása is nehezítette fővárosba költözésének tervét. Mindezeken túl a Sonnenfeld könyv- és műnyomda adta ki a Társadalomtudományi Társaság helyi fiókjának előadásait, füzeteit, s rendszeresen ő nyomtatta a László király, illetve később az Ágoston Péter vezette Bihar páholy kiadványait is. A Sonnenfeld-nyomda az új század első éveiben fokozatosan vette át a képletes első helyet a városban, ami a folyamatos fejlesztéseknek, a legújabb európai tendenciák követésének is köszönhető. Az innét kikerült munkák már valóban méltók a korszak legjobb nyomdai termékeivel való összevetésre. Palettájuk nagyon széles és igényes volt: az orvosi lexikontól a kortárs szépirodalomig, a *Zsidó Renaissance Könyvtár* sorozattól az Arany János Emlékegyesület kiadványaiig, szabadkőműves előadások nyomtatott verziójától a plakátokig terjedt.

Nagyváradot csak a főváros előzi meg ezekben az években." Vö. Fleisz János, *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*, Nagyvárad, Charta, 1997, 18.

11 Többek visszaemlékezése értelmében a Sonnenfeld-nyomda egyrészt jóval leterheltebb volt, mint a Láng-féle nyomda, másrészt nem is kívánt könyvkiadóként működni. Vö. Hegedűs Nándor, *Ady Endre Nagyváradon*, Bp., Akadémiai, 1956 (Irodalomtörténeti Füzetek, 6.), 75–76.

12 *Uo.*

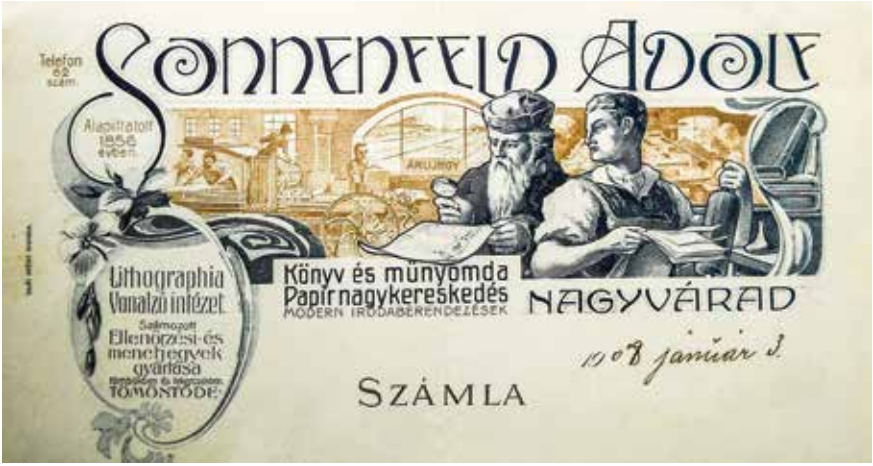

Sonnenfeld Gusztáv, aki Zürichben ipari főiskolán tanult, vitte tehát sikeresen tovább a családi vállalkozást, immár a 3. generáció jeleseként. Már az ő „logója" található a Singer és Wolfner bizományaként megjelenő *A Holnap* első korszakos antológiájának igényes borítóján is, amelyet maga Sonnenfeld Gusztáv tervezett, s amely kötet nem csupán irodalomtörténetileg jelentős, de könyv- és nyomdászattörténetileg is kuriózumnak számít. (Az antológiát magát ugyanis az az Irodalmi Társaság adta ki, amelyik névlegesen csak az országos visszhangot kiváltó antológia nyomdai megjelenését követően, 1908 őszén alakult majd meg.)

Sonnenfeldék adták ki a korabeli nagyváradi szépírók többségének köteteit a világháborús évek alatt is, így Ligeti Ernőét is, aki egyik visszaemlékezésében, éppen Váradra kerülésének okai kapcsán jegyzi meg, hogy annak „közélete maga is együtt rezgett a megújulni akaró irodalmi és szellemi élet tektonikus rezgéseivel, melegágya volt az újnak és szívügyének tekintette, hogy pennaforgatói kitörjenek a provincializmus szűk börtönéből”.[13] Számukra pedig fontos volt egy országosan elismert nyomdai műhely, amely később könyvkiadást is felvállalt. Igaza volt a város nyomdatörténetét 1900-ig feldolgozó Naményi Lajosnak, aki szerint a nyomdák fejlesztésében, kiterjesztésében a város az élen járt már a századfordulón is, hiszen ekkor a városba kerülő kiváló írók és publicisták már helyben nyomtatják műveiket.

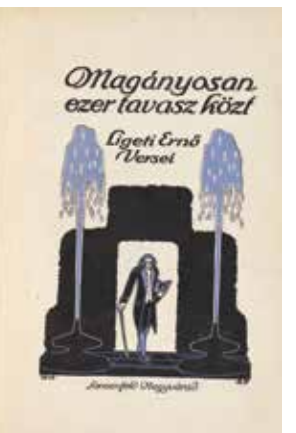

Mint szó volt róla, a hírlapkiadás, valamint a gazdasági, jogi és adminisztratív szektor fokozatosan növekvő nyomtatványigénye szerencsés módon versenyhelyzetet is teremtett. A papírkereskedésből, nyomdából és könyvkötő műhelyből kiépülő cégegyüttes Sonnenfeld Gusztáv vezetése alatt igazi nagyvállalattá fejlődött. Minőségi albumokat jelentetett meg, többek között Mund Hugó litográfiáit. Nála dolgozott a váradi grafikusok legtöbbje, Leon Alex, Grünbaum Ernő, Balogh István, de egy időben Mikes Ödön és Barát Móric is. Nem véletlenül hirdette magát ekképpen: „Műintézetem a fővárosi intézetekkel is felveszi a versenyt. Tessék ajánlatot kérni.”

13 Vö. Ligeti Ernő, *Emőd Tamás*, Ararát, Magyar Zsidó Évkönyv 1944 évre. Bp., Izraelita Leányárvaház, 1944, 55.

Szintén Sonnenfeldnél nyomtatták a Nagyváradi Kereskedelmi és Iparkamara minisztériumnak küldendő éves *Jelentés*eit kerületének közgazdasági viszonyairól. Az 1911-es évről szóló jelentés részletezi az egyes nyomdák alkalmazottainak számát is: ennek értelmében a Láng-nyomda 12 alkalmazottal, Laszky Ármin 26-tal, a Szent László Nyomda 16-tal, a Vidor-nyomda 3 fővel, míg Sonnenfeld Adolf nyomdája 60 fő alkalmazottal működött 1911-ben.[14] Valószínűleg ez a szám tekinthető a világégés előtti legnagyobb alkalmazotti létszámnak a nyomdai és sokszorosítóipar helyi világában. Az első világháború idején ők nyomtatják Dutka Ákos két pacifista verseskönyvét is: *Az yperni Krisztus előtt* és az *Ismerlek Caesar* címűeket. Az első világháború után az első olyan irodalmi lapkezdeményezések is nevükhöz fűződnek, mint a Tabéry Géza és Zsolt Béla nevével fémjelzett *Magyar Szó* és *Tavasz*.

A Sonnenfeld céget, ahogyan más nagyváradi céget is, súlyosan érintette az impériumváltás. A várostól alig pár kilométerre, nyugatra meghúzott új államhatár tulajdonképpen kettévágta a város évszázadok óta kialakult vonzáskörzetét, társadalmi, gazdasági, kulturális és egyházi egységét, s peremvárossá tette Nagyváradot. 1919 után a korábbi Bihar vármegyének, a történelmi Magyarország második legnagyobb, tekintélyes vármegyéjének az élén álló város elveszti vonzáskörzeteit, s fokozatosan szembesül azzal, hogy egy mesterségesen húzott határ melletti kisvárossá degradálódik. A városban ennek ellenére megmarad a polgári öntudat, akárcsak az irodalom és a művészetek iránti fogékonyság, s még a két világháború közt is olyan művészi csoportoknak és alkotók seregének ad otthont a város, akik meghatározóak az összmagyar társadalom és kultúra felől is. 1922-től visszanyerte működési jogát a Szigligeti Társaság, a város legrégebbi irodalmi, kulturális társasága, amely újra keretet biztosított a szellemi és művelődési élet megnyilvánulásai számára, az irodalmi értékek megőrzésére. A körülményekhez képest színes maradt a város irodalmi-kulturális élete később is, s ezek képesek voltak fenntartani a papírárura szakosodott cégeket.

1923-ban a Sonnenfeld céget a következő cégbejegyzésekkel találjuk: Sonnenfeld A. Rt. üzleti könyvgyár, Sonnenfeld dobozgyár, Sonnnenfeld papírárugyár, Sunfild domborműnyomda, Sonnenfeld Adolf Rt. – Nyomda és Grafikai Műintézet. Pár éven belül egész Románia viszonylatában is az egyik legversenyképesebb nagyvállalatként jegyzik ez utóbbit. A terjeszkedés és a következetes beruházás

14 Vö. *A Nagyváradi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1911-ik évben*, Nagyvárad, Sonnenfeld Adolf Könyv- és Műnyomda, 1912, 62–65.

folyamatos és látványos maradt a cég életében a későbbiekben is, amennyire a történelem viszontagságai megengedték. A család birtokába vagy részvényesi tulajdonába a nyomda mellett papírárugyár, dobozgyár és grafikai műintézet is tartozott tehát, de az 1920-as években, immár Romániában, *Sunfield* néven domborműnyomó, krepp-papír- és tapétagyárat is elindítottak. Ezen a néven amúgy már a századelőn is rangos külföldi cégek kizárólagos forgalmazója is volt a Sonnenfeld Adolf vezette cégegyüttes, köztük a Smith-Premier írógépeknek, budapesti irodával és képviselettel.

Mire az 1930-as évek derekára a város kultúrtörténetét leíró és a neves váradi öregdiákokat felsoroló, közel 800 oldalas, Fehér Dezső szerkesztette vaskos kötet[15] megjelenik, amit természetesen szintén Sonnenfeldék költségére nyomtatnak, hét magyar újság és egy román napilap működik a román fennhatóság alatt álló városban, annak ellenére, hogy a gazdasági világválság az ezt megelőző években nyilvánvalóan komoly negatív hatással volt a könyvkiadásra és a sajtóra is. A Sonnenfeld Rt. 1918 után kiadótulajdonosa lett a *Nagyvárad* című napilapnak,[16]

15 Lásd *Biharmegye Nagyvárad Kultúrtörténete és Öregdiákjainak Emlékkönyve*, szerk. Fehér Dezső, Nagyvárad, Sonnenfeld Részvénytársaság, 1933–37.

16 Ez vált később kényszerűen nevet *Szabadság*ra, hisz a korábbi *Szabadság* című napilap 1919 után kényszerűen fuzionált a *Nagyvárad*dal, a román hatóságok pedig később nem engedélyezték az egykori magyar helységnevek lapcímként való szerepeltetését.

ennek vezetését az akkor 30 esztendős Hegedűs Nándorra bízták! Ezáltal és más magyar nyelvű, hézagpótló kiadvány nyomtatása, megjelentetése által az idősebb Sonnenfeld fiú, Sonnenfeld Gusztáv a város polgársága (még mindig túlnyomó többségű magyarsága) körében továbbra is kiemelkedő megbecsülésnek örvendett. Cége jelentős törzstőkével és immáron 150 fő feletti munkavállalóval büszkélkedhetett az 1930-as esztendőkre. 1938-ban a vállalkozás nyomdarészlege felvette a *Grafika Nyomdai Műintézet* nevet, s ennek kereteiben nyomtatták a legtöbb helyi hírlapot. A periodikák mellett elsődleges hangsúlyt fektettek ekkor is az igényes könyvkiadásra s a grafika színvonalára. Sonnenfeld nyomdájában nyomtatták többek közt Szántó György *Periszkop* című avantgárd folyóiratát is.

1940-től Észak-Erdély Magyarországhoz való visszatértével Nagyváradon is életbe léptek a zsidótörvények, s ez több nagyváradi nyomda életében, működésében radikális változást hozott. A nyomdák és a nyomdaiparral kapcsolatos cégek (például papírkereskedések) jelentős része, mintegy 60%-a ugyanis Nagyváradon már a kiegyezéstől kezdve zsidó tulajdonban volt. 1944 tavaszán a teljes Sonnenfeld családot a helyi gettóba telepítették.

> A Szilágyi Dezső utcán, a Sonnenfeld-palotában szívszorító jelenetek adódtak. Mindenki azt hitte, hogy valami méltányosság mégis érvényesülni fog Sonnenfeld Gusztávval, az országos hírű nyomdai műintézet tulajdonosával szemben. Atyja, a néhai Sonnenfeld Adolf, alapította azt az üzemet, amely már a békében hatalmas fejlődésnek indult, a külföldi megrendelései is hírnevet szereztek neki. Később litográfiai műterméből, amelyben országos hírű grafikusokat foglalkoztatott, messze ismertté vált plakátok kerültek ki. És Sonnenfeld Gusztáv volt az, aki a világháborúból, mint többször kitüntetett tüzértiszt hazatérve, továbbfejlesztette üzemét. Román időkben egyéni áldozatokkal magyar könyveket adott ki s húsz éven át néha bizony deficit mellett magyar napilapokat tartott fönn, így a *Szabadság*ot és a *Nagyvárad*ot, mint a kisebbségi magyarság orgánumát. Milyen méltó lett volna a kivételezésre. Még azzal sem, hogy kisebbik fiát, Sonnenfeld Ferencet, aki Ukrajna mezőiről nem térhetett vissza, odaadta ennek a háborúnak. Milyen méltó lett volna a kivételezésre

– írta róla egyik kortársa.

> Gyönyörű könyvtárából, mely a legkülönb bibliofil gyűjtemény volt Nagyváradon, munkásoknak osztogatott könyveket, s köztük osztotta szét ruháit is. Aztán ment a nyomdába, még egyszer megsimogatta a gépeket, majd elbúcsúzott nyomdászaitól, akik rajongásig szerették ezt a nagyon jószívű embert. Plesch Gyula gépmester, aki a rotációs gépet kezelte, kellett volna társai nevében néhány vigasztaló szót mondjon. De csak odáig jutott, hogy: drága Guszti úr![17]

A szívszorító történet a vészkorszak abszurditását is jól mutatja, hiszen korábban mi sem volt természetesebb, mint hogy a helyi „magyar világ" érdekében együtt, közösségben dolgozott két asszimiláns: a munkáltató zsidó iparos és annak sváb gépmestere.

A tragikus „Sonnenfeld-story" záróakkordja azonban valójában csak itt kezdődik. Több kortárs tanú elmondása szerint (köztük a nemrég elhunyt Réz Pálé, aki gyermekként szintén Nagyváradon élt, s aki szintén ebbe a gettóba került)

17 Vö. Katona Béla, *Várad a viharban*, Nagyvárad, Teala Kórháztámogató Egyesület, 1946, 270.

Sonnenfeld Gusztávot kiemelkedő nyomdászi, metszői kvalitásaiért többedmagával bankjegyhamisításhoz használta a náci német hadsereg. Ez is közrejátszott abban, hogy valahogy túlélte a deportálást. Réz Pált idézem:

> A németeknek volt egy elképesztő tervük, hogy hamis fontokat nyomnak és ledobják repülőgépről Angliára és teljesen meg fogják zavarni az angol gazdasági életet. És a táborokban kérdezték, hogy ki van itt a foglyok között nyomdász. És jelentkezett a váradi Sonnenfeld és elvitték egy nyomdába. És ő, mint elmesélte, ő elég jól megúszta a háborút, mert ott adtak nekik enni, meg nem kínozták, meg nem ölték meg őket, hanem gyártotta a fontokat. És ezt ballonokkal Franciaországból átküldték. Na most, az angolok gyönyörűsége, már gyönyörű dolog részükről, hogy mikor ezt megtudták az angol kormány, Churchill, akkor rádióban, meg újságban megírták, hogy ez van és fölszólították a lakosságot, hogy ahol fontot találnak a földön, azt azonnal adják be a Bank of England-be. És jött is egy csomó font. A háború után megtalálták, ezt mind Sonnenfeldtől tudom, megtalálták a papírokat, ugye a németek nagyon sachlicht dolgoztak, hogy mennyi fontot nyomtak…a könyvelést… és kiderült, hogy több mint nyolcvan százalékot leadtak…az angol nép. És azt mesélte, hogy nyilván egy része beleesett a tengerbe, vagy az erdőbe, tehát, ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag az egészet leadták az angolok és nem vettek maguknak teát érte, vagy nem tudom mit, ami hozzájárult némileg a háború megnyeréséhez… Na, egy váradi nyomdász csinálta ezeket a pénzeket.[18]

Sonnenfeld Gusztávval együtt húgát, öccsét és annak két gyermekét (Sonnenfeld István Ábrahámot és Zsuzsannát) is deportálták. A férfiak Gusztávnak köszönhetően élték túl a borzalmakat, aki – mint azt az immáron Izraelben élő Steiner Róbert, vagyis Reuven Tsur néven ismert jeles irodalmár, professor emeritus, a nemrég, 2012-ben elhunyt unokaöccs, István Ábrahám (becenevén Sznifi) jó barátja is kérésemre megerősítette – a koncentrációs táborban azt állította, hogy családja

18 Vö. *Interjú Réz Pállal A Holnap centenáriuma kapcsán* – készítette Kőrössi P. József és Boka László, 2008. OSZK, Történeti Interjúk Tára. 2007-ben egy hasonló esetet (és annak túlélési-morális dilemmáit a borzalmakban) dolgoztak fel a *Pénzhamisítók* című, egész estét mozifilmben. Ez esetben (egy 1936-ban kezdődő történetben) dollárhamisítást várnak egy Németországból elhurcolt, amúgy semmiféle morált korábban nem ismerő, szerencsejátékos főhőstől, akinek a történet végére mégis a társaiért felelős vezetőnek kell lennie. A film kapcsán meg is említik Sonnenfeld István Ábrahámot (Gusztáv fiát), akit édesapjával és a nagybátyjával együtt hasonló céllal deportáltak Auschwitzba.

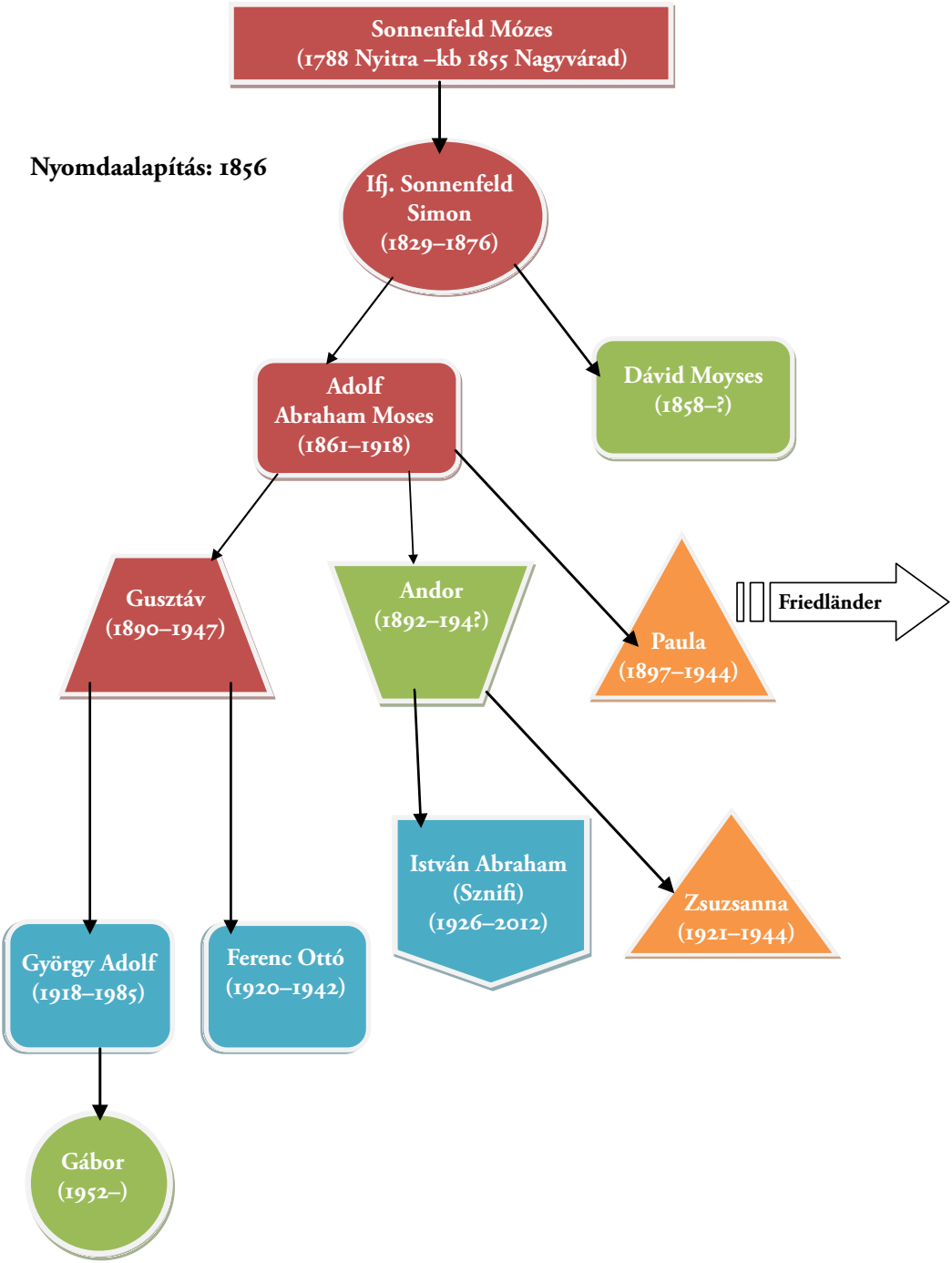
Sonnenfeld Mózes
(1788 Nyitra –kb 1855 Nagyvárad)
Nyomdaalapítás: 1856
Ifj. Sonnenfeld Simon
(1829–1876)
Adolf Abraham Moses
(1861–1918)
Dávid Moyses
(1858–?)
Gusztáv
(1890–1947)
Andor
(1892–194?)
Paula
(1897–1944)
Friedländer
György Adolf
(1918–1985)
Ferenc Ottó
(1920–1942)
István Abraham
(Sznifi)
(1926–2012)
Zsuzsanna
(1921–1944)
Gábor
(1952–)

többi férfi tagja is mind ért a nyomdászmesterséghez, ami persze nem volt igaz. Gusztáv húga és unokahúga is odaveszett, de öccse, Andor, valamint annak fia ennek köszönhetően hazatérhetett. A sors különös tragédiája, hogy 1946-ban, a korábbi cégbirodalom és a nyomda utolsó tulajdonosának (Friedländer Árminnal közösen) sikerült ugyan még Nagyváradon bejegyeztetnie *Tipografia Grafica / Grafika nyomda* néven egy közkereseti társaságot, aminek révén igyekezett is helyreállítani az egykori nyomdaüzemét, de ez már csak kis részben sikerült: Sonnenfeld Gusztáv elhunyt még azelőtt, hogy üzemét a román hatóságok államosították.[19]

E tragikus kimenetelű család- és karriertörténeti vázlat reményeim szerint kellő támpontokkal szolgált ahhoz, hogy a helytörténetet kutatóknak kedvet csináljon további alapkutatásokra, s egyúttal felhívja a figyelmet egy olyan méltatlanul elfeledett családtörténeti és szakmai kapcsolati hálóra is, amely mindeddig jószerével fehér foltként volt csak leírható, s amely ugyanakkor meglehetősen összetett, országos jelentőségű kortörténeti kontextusokkal is bír.

19 Gusztáv öccse, Andor pedig önkezével vetett véget életének a háború után, egy szerelemi csalódás következtében.

Mekis D. János

MÁRAI SÁNDOR ÉS AZ „ESSZÉÍRÓ NEMZEDÉK"

Márai Sándor nem volt irodalmi vezértípus, mégis sok követője támadt az 1930–1940-es években. Olyan, egymástól igencsak különböző alkatú és kötődésű szerzők is a hatása alá kerültek, mint Fejtő Ferenc, Komlós Aladár, Hevesi András, Illyés Gyula, Kolozsvári Grandpierre Emil, Ottlik Géza, Örley István, Cs. Szabó László, Sőtér István, Szerb Antal, Thurzó Gábor vagy Bóka László. Közülük néhányan később eltávolodtak tőle, mások csupán tartózkodóbbá váltak, megint mások rajongása viszont egyre fokozódott, s eközben a tábor is bővült. Ezek a mozgások többnyire leírhatók, jellemezhetők a korban fontos szerepet betöltő nemzedéki diskurzus, valamint a hatás és a hatásiszony[1] alakzataival, de egyéb poétikai-stílustörténeti, szociokulturális, sőt politikai-ideológiai kontextusba is helyezhetők. A nemzedéki alapú szerepkiosztás egészen Márai 1948-as emigrációjáig tartott, majd a szerző neve és műve is kitaszíttatott a magyarországi irodalomból. Utána pedig évtizedekig a hallgatás az, ami beszédes. Ezt a csendet töri meg negyven év múltán, 1989–1990-ben a Márai-olvasás új, intenzív hulláma, amelynek azonban szükségképpen csak felületes volt a kapcsolata az egykori értelmezési keretekkel, kódokkal.

A fent vázolt folyamat életrajzi szempontból, személyes történetek láncolataként is elbeszélhető, de leírható szövegek sorozataként is, s felmerül az intézmények, valamint az értelmezői közösségek és diskurzusközösségek viszonylatának szerepe is.[2] A Márai-hatás e fejezetének, közvetlen és tágabb kontextusával együtt

1 Vö. Harold Bloom, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, Second Edition, New York–Oxford, Oxford University Press, 1997.

2 A vizsgálat elméleti-módszertani hátteréhez lásd még Amy J. Devitt, Anis Bawarshi, Mary Jo Reiff, *Materiality and Genre in the Study of Discourse Communities*, College English, May, 2003, Vol. 65, No. 5, 541–558; James E. Porter, *Intertextuality and the Discourse Community*, Rhetoric Review, Autumn, 1986, Vol. 5, No. 1, 34–47.

tehát jelentékeny irodalom-, kultúra- és társadalomtörténeti relevanciája van. Ennek vizsgálata során figyelembe veendő, hogy a két világháború között megváltozott az irodalmi csoportképződés diskurzív és társadalmi logikája a magyar modernség első fénykorához képest. Ebben jelentős szerepet játszott az esszé és az önéletrajz műfaja és beszédrendje, melyek az irodalmi performatívumok új területét nyitották meg. Ezek történetesen Márai jellegzetes műfajai, s egyébként korántsem függetlenek a közírói-újságírói tevékenységétől. Ha felmerül a kérdés, írásmódjának milyen sajátosságai segíthették elő rendkívüli hatását, az irodalmi diskurzusban megnyilvánuló nemzedéki-reprezentatív szerepét, érdemes ebben az irányban tájékozódnunk.

Melyik időszakról is van szó pontosan? Mint ismeretes, Márai 18-19 évesen részt vett a polgári forradalomban, majd újságíróként támogatta a kommünt (a *Vörös Lobogó* tudósítója volt). Ezek után a család jobbnak látta, ha Németországban folytatja tanulmányait. Ebből azonban a vártnál kevesebb valósult meg, odakint is inkább újságíróként dolgozott, egyebek mellett a kor egyik vezető lapja, a *Frankfurter Zeitung* munkatársaként, közben kassai lapokat is tudósít.[3] Hol egyik, hol másik német városban tölt hosszabb-rövidebb időt, majd 1923-ban Párizsban telepedik le, ahonnan a következő esztendőben kezdi tudósítani *Az Újság* (1925 után az *Ujság*) című budapesti lapot. Emigrációjából 1928-ban tér haza – nem az időközben elcsatolt Kassára, hanem Magyarországra. 1936 végén kilép az *Ujság*tól, és a *Pesti Hírlap*nál helyezkedik el. 1934-ben a *Cobden* című folyóiratban publikál, majd előadást tart a Magyar Cobden Szövetségben,[4] 1938-ban a Kisfaludy-Társaság rendes tagjává választják.[5]

A korszak ismeretében ezek korántsem száraz adatok. Megtelnek izgalmas mellékjelentésekkel, és sok mindent megmagyaráznak a Márai-recepció alakulástörténetének hátterével kapcsolatban. Vagy legalábbis sejtetnek. Nemcsak a korszakra, hanem napjainkra nézvést is. Márai útja az *Ujság*tól a *Pesti Hírlap*ig, a Tanácsköztársaságtól a Cobden Szövetségen át a Kisfaludy-Társaságig ugyanis a „baloldaltól" a „jobboldalig", illetve a „liberálistól" a „konzervatív" pólusig ívelő

3 A vonatkozó életrajzi adatokhoz és a kulturális kontextushoz lásd Kakuszi B. Péter, *Márai Sándor és Németország*, Pécs, Pro Pannonia, 2001. Kakuszi aprólékos kutatások nyomán ad áttekintést Márai németországi publicisztikai és irodalmi tevékenységéről.

4 A Magyar Cobden Szövetséget 1922-ben alapította Halasi-Fischer Ödön. A szabadkereskedelemért munkálkodó, liberális szervezet célul tűzte ki a gazdaság és kultúra egymáshoz közelítését, folyóiratuk is ezt tükrözte.

5 Az életrajzhoz lásd még Rónay László, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai, 2005; ill. *Márai Sándor* honlap, tartalom: Mészáros Tibor, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, https://pim.hu/hu/marai-sandor/eletrajzi-vazlat. – Jelen tanulmány minden internetes hivatkozásának utolsó letöltése: 2018. 04. 01.

pályaként interpretálható. A mainstream olvasati diszpozíciók[6] szemszögéből tekintve ez az elmozdulás felvetheti az elvtelenség gyanúját, vagy akár az árulását is. A tudományos megközelítésnek azonban nem célszerű a gyanúsítások, hírbe hozások, utalgatások, mellérendelések és kihagyások logikája mentén dolgoznia, s az sem üdvös, ha a mindenkori, kényszeres közéleti kétosztatúság morbus hungaricusa érvényesül a szakmai diskurzusban. A bölcsészettudomány jellemzően igyekszik is ezeket a csapdákat elkerülni, de nem mindig sikerrel, amint az mostanában Márai életművének értékelésében itt-ott észrevehető. Szerencsére a mérvadó szakmai elemzésekre ez nem jellemző.[7] Magam is igyekszem körültekintően eljárni.

Márai Sándor a *Pesti Hírlap*nál – közkeletű vélekedés szerint – az elhunyt Kosztolányi Dezső helyét vette át, akit egyébként mesterének tartott. Mindkét írónál megfigyelhető valamiféle értékőrző fordulat, ami elsősorban a nyelvszemléletükben és kultúraszemléletükben jelentkezik, de ez éppen nem jelenti azt, hogy irodalmi érték tekintetében maradinak és avíttasnak kellene tekintenünk őket. Ami a *Pesti Hírlap*ot illeti, a maga keretein belül nyitottnak bizonyult, amikor az irodalom viszonylag széles spektrumának, s a kifejezetten a nyelvművészeti szempontot előtérbe helyező íróknak is helyet adott. A mozgás tehát, személy és intézmény között, korántsem aszimmetrikus.

Ami a Kisfaludy-Társaságot illeti, a húszas-harmincas évek fordulójától kezdve itt is megfigyelhető valamiféle elmozdulás, konszenzusteremtési igény. Berzeviczy Albert, a társaság elnöke 1930-ban keresztülviszi a közgyűlésen Babits Mihály és Kosztolányi Dezső taggá választását, noha nemrégiben még maga is tiltakozott az Ady-eszmetársak integrációja ellen. Berzeviczy programja az irodalom „kettészakadása” ellen való küzdelem, ezt azonban többen bírálják. A kor gyújtó hangú publicistája, Milotay István türelmetlen cikket ír a „konzervatív nemzeti” irány védelmében a *Magyarság* című, türelmetlenül jobboldali lapba, melyben veszélyes „politikai számításként” ítéli el a megbékélés jegyében tett lépést, s ezzel a véleménnyel a korszak hivatalos irodalomtörténésze, Pintér Jenő is láthatólag rokonszenvez.[8] Ez azonban valójában nem konzervatív, hanem radikális fellépés.

6 Vö. Paul Ricoeur, *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*, transl. Denis Savage, New Haven, Yale University Press, 1970. – A „gyanú hermeneutikájának” kritikájához lásd Rita Felski, *The Limits of Critique*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 2015.

7 Márai gondolkodásáról, hitvallásairól és szövegeinek politikai-ideológiai implikációiról átfogó elemzésként lásd Kulcsár-Szabó Zoltán, *A liberális demokrácia „forradalma”: Márai Sándor*, Irodalomtörténet, 2011/4, 536–567.

8 Vö. Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténet: Tudományos rendszerezés, Nyolcadik kötet: A magyar irodalom a XX. század első harmadában, I. rész*, Bp., Franklin-Társulat, 1941, 129–130. – Milotay cikke a *Magyarság* 1930. február 9. számában jelent meg.

Pintér ugyan kevésbé radikális jobboldali, mint Milotay, de önnön antiszemitizmusát és anti-filoszemitizmusát azért kevéssé tudja korlátok közé szorítani, és erőtlen méltányossági törekvései ellenére is, már-már patologikus hévvel, kétosztatúnak tekinti a magyar irodalmat.

Márai Sándort a Kisfaludy-Társaságba Schöpflin Aladár ajánlotta be, Csathó Kálmán és Sebestyén Károly támogatásával. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*ban olvasható az ajánlás szövege, mely az író felvidéki származására hivatkozik, nemcsak családjának érdemeire,[9] de kötődésével összefüggő művelődésszerkezetére, „írói magatartásának alapvonásaira" is tekintve, kiemelve a „finom műveltséget, a stílus művészi gondját és fegyelmét, a kifejezés tiszta világosságát, szelleme előkelő emberiességét". Az ajánlás rámutat, hogy az író „[é]vekre terjedő külföldi tartózkodása műveltségét és élettapasztalatát gyarapította, de nem idegenítette el a magyar szellemtől, és nem fertőzte meg idegenséggel stílusát. Műveit az európaiság és magyarság teljes összhangja emeli ki mai irodalmunk alkotásai közül." A szöveg végezetül mint „korunk legkitűnőbb stílus-művészeinek egyiké"-t nevezi meg Márai Sándort.[10]

Schöpflin, a *Nyugat* vezető kritikusa, aligha csupán politikus szöveget fogalmaz, amikor a fentieket kiemeli, hanem valóban az álláspontok közeledésének tudatában él. A Kisfaludy-Társaság Voinovich Géza vezetése alatt is folytatja a Berzeviczy által megkezdett folyamatot, az irodalmi életet egészként szemléli, és az irodalmi értéket tekinti elsődlegesnek. A kultúra politikus megközelítése így egy szellemi mintázatát tekintve összetettebb állapotba rendeződik. Ennek éppúgy szempontja az európai perspektíva, mint a regionális reprezentáció. A Máraihoz az 1938. december 7-i ülésen intézett, elnöki üdvözlő beszéd európai látókörű poétikai szempontokat alkalmaz, az író nyelvművészetét méltatja, majd végül, bizonyos nyomatékkal, az író felvidéki származását hangsúlyozza, sejtetve, hogy ez a sorszszerű kötődés feladatnak is tekintendő.[11] Márai maga is elfogadja ezt a szerepet, amikor székfoglalóját *A felvidéki író*ról, Komáromi Jánosról tartja, vállalva, hogy

9 A Grosschmid családról lásd Nagy Iván, *Magyarország családai: Czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 4, Pest, Kiadja Ráth Mór, 1858, 451–452. – Márai nagybátyja, Grosschmid Béni (1938–1852) vezető jogtudós volt; édesapja, Grosschmid Géza (1934–1872) a Csehszlovák Köztársasághoz került Kassán, majd Prágában is kisebbségi jogvédő politikusként tevékenykedett. – Márai családtörténetéről lásd még Fried István, *Siker és félreértés közt: Márai Sándor korszakok határán*, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2007, 15–51.

10 Schöpflin Aladár, *Márai Sándort ajánlják Schöpflin Aladár, Csathó Kálmán és Sebestyén Károly r. tagok: 1937. december 28*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam, 60, 1937–1940, Bp., Franklin-Társulat, 1940. 441.

11 Voinovich Géza, *Elnöki üdvözlő beszéd Márai Sándor székfoglaló r. taghoz*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam, 60, 1937–1940, Bp., Franklin-Társulat, 1940, 262–263.

az ő örökébe lépve foglalja el a helyét a társaságban.[12] 1942-ben Márait a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává (később rendes tagjává) választják; ennek során hasonló legitimációs aktusokra kerül sor.[13]

Pintér *Magyar irodalomtörténet*ének utolsó, 1941-ben napvilágot látott kötetében Márai Sándor a legújabb irodalom jelentős alkotójaként, kiemelt helyen szerepel, bár ennek súlyát erősen kikezdik az író eszmeiségét és erkölcsiségét elmarasztaló megjegyzések.[14] A Márai-próza Schöpflin irodalomtörténetében[15] is kanonikus pozícióba kerül, csakúgy, mint Szerb Antal munkáiban. Ez a nagyjából 1934 és 1948 közötti, konszenzuális beérkezettség, mint arról már szó volt, nem jelent ugyan töretlenül biztos helyfoglalást az irodalmi tudatban (bár még a – *Spenót*ként emlegetett – hatvanas évekbeli akadémiai irodalomtörténet is hadakozik Márai árnyával), s egy kisebb, politikai motiváltságú kihagyás korábban is megszakítja (a szerző 1943 után, a háború végéig erkölcsi okokból sehol nem közli a szövegeit), de mindent mérlegre téve, e periódus Márai legnagyobb sikerkorszaka. Mind az olvasóközönség, mind a pályatársak komoly érdeklődését felkelti, s kivívja a társadalmi-politikai tekintetben többosztatú kulturális intézményrendszer széleskörű elismerését is.

A beérkezettek, az idősebb pályatársak figyelme megtisztelő. Benedek Marcell már 1932-ben a *Csutorá*ért rajong,[16] Karinthy Frigyes 1934-ben *A sziget*ért.[17] Mindketten Márai stílusának újdonságát hangsúlyozzák: az író a fogalmazás mestere, lenyűgöző könnyedséggel ír, de szövegeinek van egy másik, egy rejtettebb szintje is. Márai kísérletező művész, akinek egy-egy jelzős szerkezete is túlmutat önmagán, aki a modern epika történetszervező kísérleteit és a közönségbarát elbeszélésformát egyaránt könnyedén abszolválja, akinek szenvtelensége mögött ott a részvét, s akinek a regénye újraolvasva átértelmeződik, egy magasabb jelentésszintre helyeződve. Az elismerésnek ezekben az aktusaiban visszatérő szempont, hogy a fiatalabb pályatárs a kifejezőerő olyan módozatának van birtokában, ami korábban ismeretlen volt. Erre csatlakoznak rá a fiatalabb évjáratokhoz tartozó

12 Márai Sándor, *A felvidéki író: Komáromi János emlékezete*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam, 60, 1937–1940, Bp., Franklin-Társulat, 1940, 254–257.

13 A vonatkozó dokumentumokat és a folyamatot elemzi: Fried, *i. m.*, 71–97.

14 Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés, Nyolcadik kötet: A magyar irodalom a XX. század első harmadában*, II., Bp., Franklin-Társulat, 1941, 1118–1120, 1162–1163.

15 Schöpflin Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Grill Károly, 1937.

16 Benedek Marcell, *Márai Sándor: Csutora, Kutya-regény: Pantheon-kiadás, Budapest, 1932, 247 oldal, Székely-Kovács Olga rajzaival*, Protestáns Szemle, 1932/12, 655–656.

17 Karinthy Frigyes, *Márai Sándorról „A sziget” alkalmából*, Nyugat, 1934/3.

értekezők, akik már a saját virtuális közösségük felől olvassák és értékelik Márai művészetét. A diskurzusban a nemzedéki kategorizálás sokáig fontos szerepet játszik.[18] A nemzedéki alapú kritikai érdeklődés az identitástulajdonítást és a nyelvi-poétikai potenciált lépteti – többé vagy kevésbé termékeny – szemantikai viszonyba. Alapvető motívuma az a vélelem, hogy a középpontba állított szerző a maga írástechnikájával olyasmit tud megmutatni, ami az irodalom rendszerében és kontextusában eddig nem volt lehetséges, akár történeti perspektívában, akár a kortárs irodalmi teljesítményt tekintve. Az ábrázolás és az ábrázolás tárgya egymással elválaszthatatlan egységet képez.[19] A fiatalabb pályatársak esetében ez az attribúció jóval intenzívebben vonatkozik a társadalom és történelem konkrét tér-idő metszetének fenomenológiájára. Az erre irányuló interpretációs aktusok az irodalmi művek esztétikai teljesítményét és a szerző kompetenciáit a *valóságtapasztalatok nyelviségé*vel[20] kapcsolatban kialakított álláspontjuk alapján ítélik meg. A Márai-recepcióban különösen élesen érvényesül ez a szempont. Az író stílusát hol megvilágító erejűnek, hol öncélúnak látják a pályatársak, s ezen ítéletek gyakran annak függvényében alakulnak ki, hogy az értelmező milyen ideológiai alapozással közelít az irodalomhoz: a valóság önfeltárásában bízik-e, melyet a nyelv feladata megnevezni, vagy éppen nyelv és valóság jelentésteremtő összjátékát feltételezi. Jelen tanulmány főként az utóbbi csoport kritikai szövegeire hivatkozik.

Az „esszéíró nemzedék"[21] szövegeiben a generációs hovatartozás diskurzív identitásképző funkciója egy olyan nyelvi-kulturális mátrixban érvényesül, amely

18 A „nemzedék" fogalom diskurzustörténetéhez, különös tekintettel a jelen kontextusra, lásd *Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban*, szerk. Garami András, Mekis D. János, Németh Ákos, Bp., Kijárat, 2012; Mekis D. János, *Nemzedékproblémák, irodalomtörténet, kritika: A két világháború közötti irodalomértés néhány interpretatív fogalmáról, Szerb Antal munkáinak tükrében*, Literatura, 2005/3, 355–377.

19 A korszak irodalmi tudatának összetettebbé válásában a felvirágzó tudományegyetemek, tudományos műhelyek és periodikumok hatása is szerepet játszik. Ez a vizsgált kritikai diskurzus odaértendő intézményi és módszertani háttérvilága. Az avíttas kritikai-irodalomtörténeti megközelítések akár maró gúny tárgyává is válhattak – így járt Pintér Jenő irodalomtörténete is József Attila tollán. Pintér meghatározása szerint ugyanis „[a]z irodalom azoknak a munkáknak az összessége, melyekben a maradandó értékékű tartalom művészi formában jelenik meg". Bírálója szerint viszont „ha nincsen külön maradandó értékű tartalom és külön művészi forma, úgy szerzőnk meghatározásának sincsen értelme". József Attila, *Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete* [Előörs, 1929 október és november] = József Attila *Összes tanulmánya és cikke*, szerk. Horváth Iván, Bp., Gépeskönyv, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1999, http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja1037/ja1037x.htm.

20 Vö. Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Bp., Gondolat, 1984.

21 Az „esszéíró nemzedékről", illetve a „harmadik" (és a „második") nemzedékről lásd Poszler György, *Illúzió és értelem: Vázlat az „esszéista nemzedék" portréjához* = P. Gy., *Eszmék, eszmények, nosztalgiák*, Bp., Magvető, 1989, 337–380; Rónay László, *Ezüstkor: A harmadik nemzedék útja a humanizmusig*, Vigilia, 1963/11, 353–662. – A fogalmak elemzését és használattörténeti vizsgálatát lásd Mekis D., *Nemzedékproblémák…, i. m.*

a valóságtapasztalatot és a mondhatóságot egymás feltételezettségében mutatja fel. Észlelés és kifejezés fenomenológiai összeszövődésének tudata részint felértékeli az irodalmi rangú nyelvi praxis jelentőségét, részint viszont megkérdőjelezi az öncélúan irodalmias jelhasználat érvényességét. A két világháború közötti időszakban nemzetközileg is nagyra becsült tényirodalom a magyar kultúrában különösen erős hullámmal, hullámokkal jelentkezik.[22] Márai művészete önreflektíven közelít a kérdéshez, így arra világít rá, hogy a tények és a jelformák nem választhatók le egymásról.

A nemzedéki rajongás azonosuláson alapuló mintázata a tanulmányom elején felsorolt szerzők mindegyikénél, illetve a kibontakozó nemzedéki diskurzus rendszerében is megfigyelhető. A több műre is kiterjedő, elismerő recenzensi figyelem, a minduntalan visszatérő, viszonyítási alapként való említések az állandó, pozitív értékindexű verbális jelenlétet biztosítják, s ez messze túlmegy a közvetlen irodalomkritikai vonatkozásokon. Márai irodalmi stílusa vizsgált korszakunkban meglehetős változásokon megy át, de Kosztolányi és Krúdy hatása alapvetően meghatározónak bizonyult. Ez az összefüggés korántsem mellékes adalék, ugyanis nagy jelentőségű nyelvi-poétikai, sőt művészetfilozófiai implikációi vannak.

A két világháború közötti Magyarországon jelentősen átalakult az irodalmi élet logikája, *A Holnap* antológiákkal és a *Nyugat* folyóirat indulásával fémjelzett, „1908-as” korszakhoz képest. A modernség – Ady széles körű elismerésével egyidejű – társadalmi kanonizációja során ekkor elfogadottá válnak olyan, radikális stílusformák, melyek korábban az elit irodalom körébe tartoztak. A *Nyugat*tal szakító Szabó Dezső rendkívüli erővel és kitartással végigvitt adyzmusa az esztéta modernség expresszionista átértelmezését, és a korábbinál erőteljesebb és irányzatosabb, társadalomkritikai homlokzatfelújítását is végrehajtotta. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek a jelentőségét. Szabó a kifejezés közvetlenségének ígéretével lép fel. Írásmódjának performatívumai az olvasót kiszámított módon zökkentik ki a nyugalmából. A retorika rendkívül erős oldala az írónak, aki azonban a szónokias és szatirikus fogásokat az igazságállítás voluntarizmusával stilizálja áttetszővé: mintha a nyelvi reprezentáció mögül magától világlana elő a valóság. Ideológiai és politikai beszédcselekvések jellemzik a műveit. A kollektívum erejét

22 Az esszé, a szociográfia és az önéletrajz (sőt az útirajz vagy éppen a betegségrajz) műfaji jegyei egy-egy műben – olykor többszörösen is – átszövik egymást, és termékenyen járulnak hozzá a magyar regény fejlődéséhez. Rövid listaként (a lehetséges hosszú helyett) Illyés Gyula *Puszták népe*, Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül*, Kassák Lajos *Egy ember élete*, Kuncz Aladár *A fekete kolostor*, Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* és Szomory Dezső *Párisi regény* című műveit említem meg.

hirdeti, miközben a heroikus egyéniség titkát kutatja. Élesen szembefordul korábbi irodalmi és eszmetársaival, ám jobboldali és expresszionista fordulata ellenére sem szakad el teljesen a *Nyugat* hagyományának irodalmi egyéniségkultuszától és nyelvi forradalmától.

Az elsodort falu (1919) nemcsak hatalmas ecsetvonásokkal megfestett nemzetvízió, hanem minuciózus és maliciózus kulcsregény is, a *Nyugat* irodalmi körének különösen emlékezetes, szatirikus ábrázolásával. E vitriolos rajzot azonban aligha volna indokolatlan a leválás traumája felől értelmezni. Szabó a maga Ady-ideáljában és az Ady továbbgondolt nyelviségén alapuló retorikus idólumaiban találja meg a fordulat támasztékát. Ez a többszörösen is megfestett, élet- és halálszimbólumok hálózatában elővezetett identitáskonstrukció a kollektív és a személyes azonosulás és iránymutatás instanciájaként áll nemcsak a szerző, de intenciói szerint a háború utáni új nemzedék előtt is. Tagadhatatlan, hogy hatása a húszas és a harmincas években egyaránt tartósnak bizonyult. Nyelvi radikalizmusával sokban hozzájárult az akarat- és erőpolitikán alapuló igazságállítások publicisztikai kultúrájának kialakulásához.

A két háború közötti időszakban másodvirágzását élő *Nyugat* alapvetően mentes maradt ettől az új beszédmódtól. Noha nyitottnak mutatkozik minden új esztétikai és ideológiai kezdeményezés irányában, továbbra is igaz, hogy a szerkesztők óvatosak a szélsőségekkel szemben. A kollektivitás és a – baloldali vagy jobboldali – elkötelezettség szempontjai akkoriban Európa-szerte, így nálunk is korszerűnek számítottak. Meg-megjelennek a folyóiratban közölt írásokban is, azonban az a jellegzetesen két háború közötti esszéstílus, melynek az egyik legfontosabb fóruma és műhelye éppen a *Nyugat*, itteni megnyilvánulásaiban jellemzően nélkülözi a közösségi és eszmei kötöttségek vezényelte beszéd- és szemléletmód attribútumait. A szellemi függetlenség írásgyakorlatának e kísérlete dezillúziós és kritikai szemléleten nyugszik. E kontextusban helyezhető el a korabeli *Nyugat* Márai-képe is.

Márai Sándor a késői húszas és a harmincas években, a magyar és európai kultúrfolyamatok jellemzően voluntarista és ideologikus nyelvi-diskurzív környezetében, a polgári és művészi szabadságjogok és kötelességek kultúráját hirdeti. Márai a modernség Szabó Dezső-féle nyelvi és kultúrszemléleti radikalizálásával szemben Kosztolányi Dezső örökségét folytatja. Míg amott az „én" – szabós–adyzmusokkal elővezetve – hipertrofikus és nyilvánvalóan, tüntetően egoista, addig a Kosztolányi- és Márai-féle „én" reflektív és ironikus. Kosz-

tolányi nyelvhasználatát a tudatos szubjektivitás jellemzi; az *én*t a nyelv teszi hozzáférhetővé.[23] A nyelv jelentésteremtő erejének gondolata Márai későbbi pályaszakaszában tovább erősödött.[24] Ez alapjában összefügg a nyelvművészettel. Az írónak etikailag értelmezhető feladata, hogy a nyelv lehetőségeit a maga képességei szerint kiteljesítse. Ez pedig nem akaratelvű, hanem interszubjektív folyamat, az egyéniség és a hagyomány összjátéka.

„Arany János kezdte el” – írja Márai –, Kosztolányi faragta tökéletessé azt az irodalmi nyelvet, mely – úgy tetszik – nem ismer kifejezési nehézséget többé. Egy-egy zörejtelen, csendes mondata oly gazdag, oly sűrű, annyira nem »népi« és nem »városi«, hanem föltétlenül kifejező és magyar, hogy káprázva szemléljük ezt a bőséget. E nyelv birtokában, úgy rémlik, nincs akadálya többé, hogy magyar nyelven írjunk bármiről is, amit ég és föld mutat. […] Nincs »nagy téma«, csak író van, aki mindent, amit az életben észlel, egyforma figyelemmel és erővel fejez ki” – vonja le a következtetést a szerző.[25] A Kosztolányit mint egyedi tehetséget felmagasztaló sorokban érdemes felfigyelnünk a folytatás eszméjére. A legnagyobbak sem önmagukban állnak az irodalomban, hanem a korábbi nagyságokhoz kapcsolódnak. Az irodalom: folyamat. S az irodalmi hagyomány Márai szemében nem elsősorban kultúrtörténetileg megragadható témák, társadalmi reprezentációk, vagy reprezentatív műfajok sorozata, hanem *nyelvi* fenomén. E nyelvközéppontú irodalomszemlélet hagyományfogalma az írás „folytatásának” koncepciójával a kifejezés természetes nyelvi, azaz anyanyelvi folyamatát tekinti elsődlegesnek, s a beszédlehetőségek kulturálisan meghatározott feltételeinek művelését – fejlesztését és ápolását – tekinti az irodalom feladatának. E feladat azonban nem iskolai penzum jellegű, hiszen nem valamely külsődleges normához igazodik. Két belső mozgatója van: az anyanyelv öntörvényű gazdagsága, és az egyedi tehetség formáló képessége. E kettő a jó irodalomban egyensúlyban van egymással.

Innen nézve világos, hogy Márai miért Kosztolányit, s miért nem Adyt, vagy Ady folytatóját, Szabó Dezsőt tekintette mesterének. Szabó nem utolsósorban annak köszönhette a prózája sajátos kifejező erejét, hogy meglehetősen szabadon bánt a magyar nyelvvel. *Az elsodort falu* vagy az *Ölj!* a beszélt nyelv költői

23 Vö. Szegedy-Maszák Mihály, *Kosztolányi nyelvszemlélete* = *Újraolvasó: Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Anonymus, 1998, 259–271; Érfalvy Lívia, *Kosztolányi írásművészete: Poétikai monográfia*, Veszprém, Iskolakultúra–Gondolat, 2012, 10, 15.

24 Vö. Szegedy-Maszák Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai, 1991, 33–34.

25 Márai Sándor, *Ihlet és nemzedék* [1946], Bp., Akadémiai, Helikon, 1992, 90–91.

átalakításának, a megnyilatkozási lehetőségek erőteljes kitágításának emlékezetes dokumentumai. Ismeretes, hogy Kosztolányi és Szabó a húszas évek elején egy rövid ideig lényegében azonos világnézeti platformon álltak, mégsem volt közöttük egyetértés. Ennek oka elsősorban a habitusuk, de az *irodalmi* habitusuk különbségében rejlik. A nyelv önkényes kezelése Kosztolányi számára tudniillik elfogadhatatlan. „E nyelv birtokában, úgy rémlik, nincs akadálya többé, hogy magyar nyelven írjunk bármiről is, amit ég és föld mutat" – írja tehát Márai Kosztolányi művészetéről, s aligha kétséges, hogy e mondat – talán szimptomatikusan, öntudatlanul, de – önmagára is utal. Önvonatkozását értelmének valódi teljességében a *folytatás* teszi jelentésessé. Márai Ottlik Géza számára úgy válik fontossá, *ahogyan* Kosztolányit folytatja, s Ottlik úgy folytatja Márait, hogy Kosztolányira tekint. Nem egyvonalú sorozat ez, hanem bonyolult láncolat. Folytatódik, amikor Esterházy Péter „szöveget válogat" az *Iskola a határon*-ból, az „Egy Esterházy család vallomásai" címet adja a *Harmonia caelestis* második részének, vagy *Esti* történeteiről jelentet meg könyvet. A hagyomány az élő irodalom megújuló közlésformáiban él tovább.

Az irodalmi élet szabadsága szükségeltetik mindehhez. Ha ez a szabadság csorbát szenved, a hálózatszerű hagyományfolytonosságra építő, egyéni irodalmi kifejezés lehetőségei is gyöngülnek. Ha a szabadság megszűnik, maga az irodalmi egyéniség kerül veszélybe. A Márai-recepció esetében éppen ez történt. Az Ottlikra egykor nyilvánvalóan, s dokumentáltan nagy hatást gyakorolt életmű, a távollét és az intézményes elfeledés esztendeiben, az utód írói önértelmezésében is törlésjel alá kerül: esszéiben, interjúiban nem említi elődjét.[26] 1948 előtt Ottlik egy szélesebb hatásközösség részese, melynek tagjai – önálló irodalmi egyéniségek – különféleképpen dolgozzák fel a Márai keltette „hatásiszonyukat". A Márai-féle *írás*, mint kultúrszemléleti *magatartás*, a forrongó-formálódó elkötelezettségek eszmei útkeresésén túl nemzedéki alapélményt jelentett sokak számára. Megjegyzendő: az sem kétséges, hogy Márai fentebb idézett, Kosztolányiról írt szövege, s kettejük irodalmi viszonya is értelmezhető Harold Bloom elmélete felől. Márai is egy hatásközösség tagja, mely egyébként részben megegyezik az iméntivel.

26 Az irodalmi élet fontos eseménye volt, amikor Ottlik, *Próza* című kötetének szövegközlései révén, feltárta a jelzett kapcsolódásokat (és láthatóvá tette a hivatkozás és elhallgatás mintázatát). – Ottlik Géza, *Próza*, Bp., Magvető, 1980.

Egyén és közösség viszonyának történetileg vizsgált, kulturális *szemantikája* azonban korántsem egyszerűen hozzáférhető. Értelmezését különösképp megnehezítik a kortárs és átöröklődő-újratermelődő ideologikus alakzatok és politikai beszédcselekvések. Az is felmerülhet, hogy csak ideológia és politikum létezik, s az ezektől függetlennek vélt esztétikai és nyelvi-poétikai jelenségvilág és értékrendszer valójában ezeknek alárendelt valóságkonstitúciós képességekkel rendelkezik csupán. A Márai-recepció szövegeit vizsgálva azonban figyelemmel követhetjük, hogy a nyelvi-poétikai fenomén anélkül is társadalmi cselekvéssé válhat, hogy kilépne az esztétikai szférából.

„Írástudóknak az írástudás felejthetetlen gyönyörét szerzi meg ez a könyv” – írta Komor András a *Vendégjáték Bolzanoban* című Márai-regényről, 1940-ben.

A kritikus szerint a regény a diszkreditálódott lélekrajz helyébe a „lírát, a »hang«-ot ülteti”. Márai „az európai író rangjára törekedve, újat kísérel meg ezzel, de hagyományt, magyar hagyományt is folytat, – a szeretett Krúdy búsongó dudorászása, románchangulata, hegedűszavú jelzői élnek itt tovább”. A *Vendégjáték Bolzanoban* áriaszerű szólamai egymást variálva egymásba fonódnak, hogy egyetlen lírai monológként értelmezzék át a regényszerűséget.

> Monológ a szerelemről, a boldogságról és boldogtalanságról, életről és halálról. Örök emberi dolgokról, amelyekről annyit írtak már, még sincsenek megírva. Az irodalom vissza-visszatérő mondanivalói s talán egyedül igazi mondanivalói. Titokzatos közhelyek, amelyek sohasem lesznek közhelyekké. Amit Márai mond róluk, nem oldja meg őket; de az irodalom célja nem megoldani, hanem megmondani valamit. Egyéni, szinte már elvontan egyéni problémák, amelyekről magyarul manapság mind kevesebbet olvashatunk. Könyveinken az időszerűség parancsa uralkodik, amely száműzte az „én”-t, mondatainkban csak a „mi”, a „ti” s, hajszás felelősségre vonással, a „te” szerepelnek. Monológ? Mily érdem és mily merészség és mily felelősség, ma, mégis, egyesszám-elsőszemélyben beszélni.[27]

Komor András későbbi sorsának ismeretében – a zsidó származású író 1944-ben öngyilkos lett – különösen megrázóak ezek a sorok. Egy olyan kulturális környezetben, melyet egyre inkább az ideologikus kollektivizmusok és kollektív

27 Komor András, *Vendégjáték Bolzanoban: Márai Sándor regénye, Révai 1940*, Nyugat, 1940/7, 340–342, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00654/20988.htm.

megbélyegzések uralnak, a szerző bízik az irodalmi fikcióban. Bízik benne, hogy a megformált esztétikai szerveződés, mint beszédcselekvés, érdemben hozzájárulhat az egyén emancipációjához.

Az *én* előtérbe kerülése e projektumban nem zárja ki a közösségi identitás performatívumait, csak éppen egy magasabb szintre, a valódi műveltség egyszerre nemzeti és európai szintjére emelve. Márai irodalmi olvasatai már az *Egy polgár vallomásai* kapcsán felvetik ezt a szempontot. Az önéletrajzi regény első fejezetei vezető közleményként jelentek meg a *Nyugat* 1934. évi 1–2–3. számaiban, komoly figyelmet keltve. A könyv első változata, mely a ma forgalomban lévő kiadásnál szókimondóbb volt, 1934-ben és 1935-ben, két kötetben látott napvilágot.[28] A címében szereplő „vallomás", mely a *confessio*, a gyónás-feltárulkozás beszédműfajára utal, Ágoston és Rousseau könyveit is megidézi. A cím másik eleme a közösség megnevezése, „ahonnan", amelynek képviseletében megszólal a könyv elbeszélője. Beszédét, monológját nyilván a címből kiindulva is, de korántsem csak arra támaszkodva érzékelte egyszerre hangsúlyosan individuálisnak és kollektívnak a korabeli recepció. Hevesi András szóvá teszi az *Egy polgár vallomásai*ról írott kritikájában, hogy a könyv olvastán nem egykönnyen dönthető el, hány esztendős is a történetmondás pillanatában a főszereplő-elbeszélő. Hol negyven, hol harmincöt, esetleg harmincnégy vagy talán harminchét éves – megállapíthatatlan, mert az elmondottak nincsenek tekintettel az elvárható kronológiai hűségre. Hevesi következtetése, hogy a szerző emlékezete megbízhatatlan. A megbízhatatlanságot, „hűtlenséget" azonban a bíráló tágabb összefüggésben értelmezi, egyszersmind mélyebb jelentőséget tulajdonítva neki. Végső soron a „szolidaritás hiánya" ez, mely nemcsak a személyes múlthoz, de a közösséghez való viszonyban is megmutatkozik. A szenvtelenség lehetővé teszi a tárgytól való distanciát, így végül is a pontosságot, hiszen a nosztalgia hiánya éppen ezt biztosítja. Éppen ezen tulajdonságok révén válik lehetővé a tárgy: a család, a környezet, a polgári világ megmutatása. Az azonosulás aktusa nem a múlttal való azonosulás kijelentése, nem is az annak elveszítése miatti fájdalom megnyilvánítása során következik be. Hanem az elbeszélés, az írói beszéd, a „hang" folyamatában. Hevesi feltételezi, hogy e hang maga, melyet – írja – „mi páratlanul egyéninek tartunk, a [Márai] családjában megszokott csengésű". Családi és egyúttal felvidéki idiolektusként

28 Márai ellen a könyvben ábrázolt egyik személy pert indított, kártérítést követelve. A szerző végül jelentősen átdolgozta, újrastilizálta művét, s a konkrét vonatkozásait lehetőleg felismerhetetlenné tette. Ez a kiadás vált közismertté. Az eredeti szövegváltozat újraközlése: Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Bp., Helikon, 2013.

azonosítja ezt a hangot, mely nem más, mint „a szó- és mondatsejtek csirázása, burjánzása, eszeveszett szaporodása, az ember olyan érzéssel olvassa Márai szövegét, mintha nemcsak a betűsorok irányában, hanem egyszerre mindenfelé folytatódnék”.[29]

A *hang* tehát a közösséggel, a közössel összefüggésbe hozó, abból származtatott, s végső soron ahhoz visszautaló adottság. Az emlékezetben megőrzött, onnan előhívott, az emlékezés folyamatában feltáruló múlt, éppen a nyelvisége révén is, egyszerre közös és személyes. A *hang* ugyanakkor egyénítő-antropomorf értelmező alakzat is: a Márai-stílus neve. De – akárcsak a Krúdy-recepcióban – egyúttal a közös nyelvi kondíciókra, a közös kultúrára is utal. Az írásban megformálódó emlékező alany a maga emlékezésfolyamatát az írásban feltáruló múlt stilizált történeteként tárja az olvasó elé, az identifikáció mozzanatának lehetőségét is felkínálva ezáltal. Hevesi a „polgárság” alakzatát is ilyen összefüggésbe helyezi.[30]

Az, hogy a kortársi recepció hangsúllyal reflektált a Márai remekművének címébe foglalt identitásállításra, a korszak társadalomrajz iránti igényét is tükrözi. Kerecsényi Dezső, aki Bánffy Miklós *Megszámláltattál…* című regényével elemzi párhuzamosan az *Egy polgár vallomásai*t, egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a poétikai formák mögül életformák bújnak elő, s majdnem mindegyik esetben ez utóbbiak a lényegesebbek”. Az írók – tudatosan viszonyulva a problémához – „műveikben maguk is alig látható vékonyságúvá húzták azt a vonalat, mely az élményt, az emlékeket az irodalomtól elválasztja”, s számot adnak a saját társadalmi osztályukat fenyegető veszedelemről. Bánffy „gyászbeszédében” az arisztokrácia mond ítéletet saját magáról, e szerző azonban megmarad a mikroszintnél, a kisszerűségekben elvesző, egyes ember karakterrajzzal megoldott erkölcsi megítélésénél. „Ha valakitől, hát arisztokrata írótól várhattuk volna az osztályalkotó egyesek gyengeségeivel és gonoszságával szemben azt az örökérvényű, mondjuk szubsztanciális ellenképet, melyet az Osztály, mint személytelen szellemtörténeti erő vetít ki magából.” Ezt azonban nem kapjuk meg, csupán töredékesen sejlenek föl az íratlan törvény vonalai, írja Kerecsényi.[31] Ezzel szemben Márainál a polgárság

29 Hevesi András, *Egy polgár vallomásai: Márai Sándor könyve, Pantheon 1934*, Nyugat, 1934/12–13, 69–72, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00579/18125.htm.

30 „Polgárság és magány ikertestvérek, egyszerre születtek, együtt terebélyesedtek és közös halál fenyegeti őket. A Polgár vallomásaival az utolsó pillanatban, kapuzárás előtt újra megindult a polgári irodalom Magyarországon.” *Uo.*

31 Megjegyzendő, hogy a kritika némiképp elfogult az arisztokrata szerzővel szemben. Amint arra a Bánffy-recepció újabb, mérvadó vizsgálatai rámutattak, az osztályhovatartozással kapcsolatos negatív feltételezések gyak-

„örökhagyója ugyan az életfolytatásban bizonyos biológiai ellenállásnak, tudaton kívül álló szívósságnak, de ugyanakkor eleve elrendelt forrása az oldottságnak is. Számára ez az oldottság a fontosabb. A múltfelfedezés azok felé az ősök felé megy, kik már a polgári rend klasszikus idején is el-kikalandoztak az egyetlennek hitt és oltalmazó keretekből, ők az igazi ősök, s ez a felfedezés az örök írói narcisszizmus gyönyöreinél is többet ér". Kerecsényi rámutat, hogy mind a két írónál az egyéniség és a művészi önkifejezés a történet és történetmondás valódi konklúziója, s nem az osztálytudattól fűtött társadalomkritika. Ebben pedig a történelmi mellékszereplők színre vitele és a stílus arisztokratizmusa, mind a főúri, mind a polgári íróknál, egyaránt helyet kaphat.[32]

A hiteles társadalomrajz persze nagyon is stílus kérdése. Vajon min múlik, hogy a befogadó hitelesnek fogadja el az adott közösség ábrázolását? Részint azon, hogy miképpen tudja azt a saját osztálykötődéseivel, társadalmi rétege, közössége kulturális tapasztalatával összefüggésbe hozni, s analógiásan, de egyszersmind kontrasztban megítélni. Itt ismét találkoznak a poétika és etika kérdései. Az *Egy polgár vallomásai* folyóiratközlése a *Nyugat*ban párhuzamosan futott Szép Ernő ma már kevéssé ismert, *Dali dali dal* című, folytatásos „elbeszélésével". Mindkét mű önéletrajzi-családtörténeti regény. Mindkét mű pontos, hely- és jellemrajzszerű beszámolót ad a szerző családi és rokoni környezetéről. Csakhogy, mint arra Lesznai Anna rámutat a *Dali dali dal* könyvváltozatáról írt (s a *Nyugat*ban a Hevesi Márai-recenziójával párhuzamosan közölt) kritikájában:

> Az őszinteség sokrétű fogalom. Más a regényíró őszintesége – mely látomásának teljességén, intenzitásán múlik. Más a történetíróé – kit a valóság tudományosan feldolgozott tényei kötnek. Más a konfesszióé – mely Rousseau óta a modern mémoire-írót arra sarkalja, hogy önkínzó aszkézissel túrja fel lelkét, tárja fel sorsát. Mikor Szép Ernő elmeséli nekünk gyerekkorát, vajjon ugyanarra az őszinteségre esküszik-e fel, mint Kassák az „Egy ember életé"-ben, vagy Márai „A polgár vallomásai"-ban? Alig hinném: Szép Ernő nem a múltját, de a múltjára visszaemlékező

ran a művek irodalmi kvalitásainak alul értékeléséhez, és a társadalmi-reprezentatív szerep félreértelmezéséhez vezettek a bírálatokban. Vö. Vallasek Júlia, *Az elismerés fokozatai: Bánffy Miklós munkássága a második világháború idején*, Holmi, 2002/10, 1308–1317; Horváth Gábor, *Közelítés Bánffy Miklós* Erdélyi történet*éhez*, Jelenkor, 2013/11, 1175–1181; Boka László, *A ferde tükrű emlékező és „a legnyugtalanabb kísérletező" = Bánffy Miklós-emlékkonferencia, 2013. december 18.*, szerk. Papp Endre, Bp., Magyar Művészeti Akadémia, 2014, 33–54.

32 Kerecsényi Dezső, *Arisztokrata és polgári írók*, Magyar Szemle, 1935/1–4., 283–286.

> vágyálmait ajándékozza nekünk. (…) Meghamisít: mert egyoldalú – viszont őszinte: mert a lényeget szűri le.[33]

Lesznai nem rejti véka alá, hogy Szép műve a saját gyerekkori emlékeit juttatja eszébe, bár nem közvetlen módon. Az írónő a maga múltjába nézve, a közös tapasztalat sérülékenységét, emlékezés és közösségi érzés múló időnek, elidegenülésnek való kiszolgáltatottságát hangsúlyozza. Szép könyve ugyanakkor, hang és szó prózaköltészetével, képes megszólítani olvasója elsüllyedt, valódi énjét, a lélek egy-egy darabkáját megváltva a „közölhetetlenség börtönéből, az öntudatlanság rabságából”. Ám itt megmutatkozik a két szöveg különbsége. A terek, tájak, könyvek, tárgyak, enteriőrök benépesítette életvalóság művészi rajza mindkét műben megtalálható; csakúgy, mint a karakterrajzok. De a kritikában jelzett különbség figyelemre méltó. Lesznai az őszinteség attribútumát társítja Márai művéhez, s ez nemcsak az önfeltárás, de a társadalomrajz őszintesége is. Finoman, de végül elmarasztalja Szép Ernőnek a heterogén kisvárosi társadalmat is idealizáló attitűdjét: „a legmagyarszívűbb és legmagyarszavúbb aranyos zsidóemberen is alighanem előbb ütköznének ki fajának szenvedései és sajátságai, mint a történet 252-ik, utolsó előtti oldalán”. A *Dali dali dal* szentimentalizmusa, mely a késő romantikusokra emlékeztet, másfelől persze bátorság is egy érzelmektől menekülő korban.[34]

Márai vállalkozásának „őszintesége” meglehetősen kétes és kétértelmű fogalom. A szerzőnek nem kell az identitás problémáját olyan éles helyzetben elaborálnia, mint Szép Ernőnek vagy Bánffy Miklósnak, így kiélezettebben inszcenírozhat bizonyos eseményeket, jeleneteket, karakterrajzai pedig akár nyíltan is átléphetik a szatíra határát. A kortársi olvasók olykor megjegyzik, hogy e legteljesebb őszinteség nyomán, végül nagyon keveset tudunk meg a történet főszereplőjének valódi lényéről. A megfigyelés pontos. Az *Egy polgár vallomásai* nemcsak memoár és vallomás, de regény is, melynek – még az átírt változat elkészítése előtt is – alapvető eljárása a stilizálás. Poétikai önreflexiója a múlt eseményláncolatának ontológiai státusát az emlékezet kiszolgáltatottjaként, az emlékezetet pedig a nyelvi reprezentáció, az elbeszéléslehetőségek kiszolgáltatottjaként mutatja be.

Az *Egy polgár vallomásai* részint az „élmény”, részint a „cselekvés” újraértelmező kritikája. Az élmény problematikus, mind szubtilitásában, mind vitalitásában.

33 Lesznai Anna, *Dali dali dal: Szép Ernő könyve, Pantheon kiadás*, Nyugat, 1934/12–13., 66–68, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00579/18124.htm.

34 Vö. *Uo.*

Abban az értelemben tehát, ahogyan az esztétizmus ars poeticájában és művészi gyakorlatában megjelenik (pl. Hofmannsthal: *Erlebnis*), s abban az értelemben is, ahogyan a művész és társadalom, művészet és cselekvés egymáshoz közelítését célul kitűző mozgalmak (pl. futurizmus, expresszionizmus, aktivizmus) szorgalmazták és gyakorolták. A Márai korai expresszionizmusa még megengedte a Szabó Dezsőéhez hasonló vitalizáló alakzatokat és nyelvi gesztusokat, noha jóval szelídebb és ideológiamentesebb kivitelben. A humor regiszterében a pamflet-szerű túlzástól az esendőséget világossá tevő perspektívaváltások, és az élet színházszerűségének megmutatása felé mozdult el. (Pl. *A mészáros*, *Bébi vagy az első szerelem*, *A sziget*.) Az *Egy polgár vallomásai* már epikai elidegenítő effektusokként alkalmazza az iróniát és a stilizációt, a verbalitást, az írottságot hangsúlyozottan láthatóvá, érzékelhetővé téve. Márai oly módon retorikus író, hogy nem kíván politikai programokba és ideológiavezérelt beszédcselekvésekbe bocsátkozni. Jellemző, hogy évtizedek múltán sem enyhülnek ellenérzései: „dervis-kiáltásnak" nevezi a sváb- és zsidóellenes Szabó mitizáló, faji és népi kultúraideológiáját.[35]

A „polgárság" Márai-féle fogalma és az *Egy polgár vallomásai* ironikus-patetikus, stilizáló poétikája sajátos felhívó erővel rendelkeznek. A könyv a látszólag legstabilabb kötéseket is felnyitja, hogy azután egy másik szinten szemantikailag teljesebb és erősebb kötéseket létesítsen. Ily módon a Hevesi által „családnak" nevezett, a felvidéki városi polgársággal analóg alakzat zártságát megbontva, általánosságban a középosztályi olvasó felé fordul. Túl a bal- és jobboldali elkötelezettség, túl a zsidó és keresztény származás, túl az anyaországi és kisebbségi magyarság ellenfogalmainak problémáján. Márai stílusának meghívó erejét mutatja, hogy képes leküzdeni a személyes és intézményi akadályokat.

A *Napkelet* például eleinte nem volt éppen Márai-párti. A *Műsoron kívül*t hűvösen, sőt gúnyosan fogadta (1931/9), alig-alig leplezve a politikai célzatosságát. Az *Egy polgár…*-ról azonban már pró és kontra érzésektől fűtött méltatásban emlékezik meg,[36] a *Bolhapiac*ért pedig, noha a szövegből kiérződik némi intézményi ellentendencia is, a recenzens már nyilvánvalóan lelkesedik.[37] Dénes Tibor írásai a társadalmi osztálykötődésre és a nemzedéki hangütésre is referálva-rezonálva jelölik ki Márai illusztris helyét a magyar irodalomban. Történetesen éppen a

35 Márai Sándor, *Napló 1958–1967*, Bp., Akadémiai, Helikon, é. n., 279–280.

36 D. T. [Dénes Tibor], *Márai Sándor: Egy polgár vallomásai, Budapest, Pantheon-kiadás*, Napkelet, 1934/9., 550–551.

37 Dénes Tibor, *Márai Sándor: Bolhapiac, Pantheon, 1934, Budapest*, Napkelet, 1935/3., 189–190.

világtapasztalatok nyelvisége bizonyul olyan, regénypoétikailag is értelmezhető instanciának, ami itt, de más esszékben is meghatározó kötésnek bizonyul. Thurzó Gábor a *Válás Budán*ról a legnagyobb elismerés hangján beszél, az egyenletesen magas színvonalú életmű „mélyülését” hangsúlyozva, s a „zendülés” és a „hit” kettősségét, de az utóbbi felé tett fordulatot is kiemelve.[38]

A *Nyugat* elismerése jó ideig még egyértelműbb. Márai nemcsak szerzőként s műbírálatok szereplőjeként rendszeres résztvevője a folyóiratnak, de állandó hivatkozási alap is. A legváratlanabb helyeken találkozunk a nevével – így például Fejtő Ferenc Arábiai Lawrence emlékiratáról írt kritikájában.

> Véletlenül éppen Márai Vallomásainak második kötetét olvastam a Lawrence könyve előtt, s megvallom, izgalommal olvastam ezt az írást, amelyben alig van „esemény”, s semmiesetre sincs oly nagy esemény, mint Lawrence-ében: egy nemzet ébredése és szabadságharca, a legnagyobb epikus téma! A két könyv kontrasztja magától kínálkozó alkalom arra, hogy eldöntse az ember: igaza van-e Márainak, hogy „az írás életmód”, hogy az író élete az írásnak s nem az életnek való szolgálat, – hogy nem a dús élmény-anyag miatt, legfeljebb annak ellenére válik valaki íróvá? Azt hiszem, Márainak van igaza. Vagy helyesebben: több igaza. Az élmény, még írásba foglalva is, csak nyersanyag, feldolgozásra váró, művészeten és irodalmon kívüli halmaz, – ha az írást – mint Lawrence esetében – nem fűti át a teremtés izgalma, nem gyúrja át a formaérzés és forma-akarat, ha nem emeli ki a művészi ösztön a valóság síkjából egy más síkba, amely annak „égi mása”. Lawrencenak nincs stílusa, egész kétkötetes műve bizonyíték amellett, hogy az írás és irodalom: kettő, Lawrence nem író. S milyen kár, hogy nem író! Mennyi érdekes arcot villant fel – rosszul, mennyi hibásan exponált vagy hibásan előhívott esemény és lélek korcs körvonala, elvetélt képe vonul el előttünk az olvasás folyamán![39]

Fejtő, az esztétikai alakítás elsődlegességét hirdető Máraira hivatkozva, a történelmi tanúságtétel irodalmi aspektusát hangsúlyozza. Arábiai Lawrence története csupán „nyersanyag”, mely stílustalanságában, azaz adekvát poétikai alakítás híján nem

38 Thurzó Gábor, *Márai Sándor: Válás Budán, Révai Testvérek, 1935*, Napkelet, 1936/1., 51–52.

39 Fejtő Ferenc, *A négylelkű ember: Lawrence: A bölcsesség hét pillére, Schöpflin Aladár fordítása*, Nyugat, 1936/1., 78–81, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00600/18980.htm.

képes írásseseménnyé válni. Az események formátlan halmaza „feldolgozást" igényel, melyet nem helyettesíthetnek sem a számok, sem a performatívumok. Fejtő az úri dilettáns tévedését, sőt gyermekded naivságot lát abban, hogy az angol kalandor eldicsekszik vele: könyvének első változata 250 000 szóból állt (ez elveszett a readingi vasútállomáson), a második kéziratot, mely nem kevesebb, mint 400.000 szót számlált, önkritikus rohamában elégette, s a végül, sem el nem veszett, sem el nem égett kézirat terjedelme éppen 330 000 szó. S hogy a könyvének bevezetését Párizs és Egyiptom között, a Handley Page nevű repülőgépen írta meg, kalandos körülmények között, ahogyan persze az egész irodalmi vállalkozása is kalandos körülmények között keletkezett, a szerző kém- és provokátori ténykedésének szüneteiben. Hiába. Mindez nem teszi íróvá, csak „majdnem íróvá". „Milyen tünetszerű ez az egész sors! – folytatja Fejtő – Hiszen az egész európai irodalom krízisének egyik főpontja, hogy az élmény és stílus kettészakadt, hogy a nagy és új témák, élmények, események dadogó, esetlen kifejezést nyernek s másfelől a stílus művészei az adott, kibányászott, szinte ad abszurdum kifejezett élményformák újszerű variálásában érzik csak magukat biztonságban!"[40]

Az élmény kritikája nem zárja ki, hogy ne a „kaland" legyen Márai egyik kulcsszava. Ez azonban nem azonos a lawrence-i értelemben vett élteseménynyel. A kaland irodalmi fogalom, melynek a stílus, azaz a művészi reprezentáció közbejötte a meghatározó tulajdonsága. A tapasztalati világ kalandszerűsége nem lehet elsődleges a formáló, kódnyelvként működő kultúrához képest. A kaland megélése maga is művészi esemény. Sem kémnek, sem provokátornak nem kell lennünk, ha meg akarjuk tapasztalni. Különben is: olykor ennél is nagyobb bátorság kell a szellemi szabadsághoz, mely független döntéseket tesz lehetővé.

„Szeretem Márait, mert a hősiességet s a be nem illeszkedést választotta" – írja Komlós Aladár 1935-ben.

> „Hanyatló korokban – hogy (…) Baudelaire-t idézzem – a dandyzmus a hősiesség utolsó felcsillanása." Márai félelmetlen úri dölyfe, úri és, ha tetszik, szegénylegényes szabadsága felébreszt szunnyadásunkból. Kétes, kívánatos volna-e teljesen átvenni magatartását, de belekóstolni e kemény és független lélekbe, melyet jóformán csak a megismerés és kifejezés szenvedélye fűt, izgalmas és élvezetes. Márai s a dandyzmus szelleme talán méreg. De

40 *Uo.*

> aki egy csöppet szív fel belőle, annak frissebben kering a vére utána. Kap egy lélekzetnyi fölényes okosságot, amely megóvja attól, hogy túlságosan tisztelje a megszokásait. Öntudata rugalmasabb és szabadabb lesz, látva, hogy másképp is lehet. Ma meg, mikor a közösségi szellem bódulatában fetreng a világ, a dandy egyenesen nélkülözhetetlen, nagyszerű ellenméreg. Márai népszerűsége részben talán nem is más, mint öntudatlan hódolat a „bukott” individualizmus előtt. Minden igen annyit ér, amennyi az általa kiszorított nemnek a súlya. Amit Márai mond, gyakran tagadás; de hogy ki meri mondani, az heroizmus, a legerősebb állítás.[41]

Még figyelemreméltóbb a fenti gondolatmenet, ha meggondoljuk, hogy Komlós mindeközben a fenntartásait sem rejti véka alá. A bíráló már 1928-tól figyelemmel kíséri a *Nyugat*ban Márai köteteit: ír a *Bébi vagy az első szerelem*ről, az *Idegen emberek*ről, a *Műsoron kívül*ről, s bár rendszerint dicséri az író stílusát, hiányolja a történetelemeket egymáshoz fűző lélektani vagy társadalmi magyarázatot, sokallja a kifejtetlenséget, a cselekmény váratlan fejleményeit – miközben szóvá teszi a történetek eseménytelenségét is. Komlós Márai epikai formakészségéről most is meglehetősen kritikusan nyilatkozik: a nagyobb elbeszélésszerkezetek fogyatékosak nála, vélekedik. Nézete szerint a szereplőkről a szerző „inkább konferál (…), mintsem megrajzolja őket”; hősei meg sem igazán szólalnak, az elbeszélő pedig gyakran fordul „monológszerű lírai fejtegetésekhez”. Az *Egy polgár vallomásai*ból pedig szerinte az a „magasabb álláspont” hiányzik, „ahonnan nézve az író életének fordulatai, mint ez állásponthoz vivő lépcsők, fontosakká válnak, egész élete pedig jelképessé”.[42]

E bírálat olvastán persze óhatatlanul felmerülhet bennünk, hogy Komlós épp azon vonásokat kifogásolja, amik Márai újszerű poétikai eljárásaiként nevezhetők meg: a monológregényt, az elbeszélői narratíva nézőpontrelatív, stilizációs technikáját, s azt hiányolja, amit Márai poétikája megbont és viszonylagossá tesz: a klasszikus önéletrajz *beérkezett személyiséget* feltételező idő- és identitásszerkezetét. Komlós mindazonáltal elismeri az író „rendkívüli kifejezőképességét”. A stílus líraisága innen nézvést éppenséggel a szerző alapvető poétikai erényeként tűnik fel. „Minden írásának forrása egyetlen érzelmi lendület, amely aztán bő hullámokban terül szét. Igen, Márai lírikus, akinek lírája azonban nem verseiben,

41 Komlós Aladár, *Márai*, Nyugat, 1935/1., 32–37, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00588/18414.htm.
42 *Uo.*

hanem prózájában fejeződik ki legtökéletesebben. Állandóan éber érzékenysége oly frissen fog fel mindent, s benyomásait Márai oly teljesen akarja visszaadni, hogy a nyelvet a maga kopott jelvényeivel néha szinte hasznavehetetlennek érzi."[43]

A dandy, akit a „megismerés és kifejezés szenvedélye fűt", a *flaneur*, akinél aktivitás és passzivitás oly zavarbaejtően összefonódik és összemosódik, a célképzet nélküli tevékenység, és a célzatosság nélküli művészet alakzatai. Játék és színjáték. Ahogyan az egyéniség maga is műalkotássá válhat, úgy a nyelv művészete is elszakadhat a leképezés és az elköteleződés kötelmeitől. Márai avantgárd korszakának szemléleti öröksége a mimézis ismeretelméleti kritikája, poétikai öröksége a realizmus retorikai kimozdítása a 19. század útjáról. A célzatos társadalmi szándékok irodalmi korszakában a modernség formaproblémáinak újragondolása, s az esztétizmus nyelvművészeti önelvűségének stilizált, gyakorlati rekapitulációja összezavarja az egyes értelmezői közösségek esztétikailag egyrétegű kortapasztalatát. A nemzedéki szempontú értelmezés, akár rajongó, akár bíráló élű; akár az életkor által kijelölt körön belülről, vagy az ellen berzenkedve szólal meg; akár a generációs távolságot reflektálva látja el pozitív vagy negatív értékindexszel az új beszédmódot, önkéntelen szószólót lát Máraiban. Olyan hangadót, aki nem az osztály- vagy nemzeti ideológiai szempontok, s nem a társadalmi kötöttségek és beágyazottságok felől, de a kortapasztalat *irodalmi* megfogalmazása révén mond el valamit, ami eddig elmondhatatlan volt. „Vers és próza háború utáni jellegzetes összeolvadása valószínűleg benne érte el a csúcspontot" – írja róla az a Cs. Szabó László 1938-ban,[44] akinek művészete sok tekintetben kapcsolódik a Máraiéhoz, de aki a hatást jól elaborálva, sikerrel alapozta meg önálló helyét és irodalmi rangját a nemzedéki kultúrában.[45]

A Harold Bloom által leírt „hatásiszony"[46] (*anxiety of influence*) nem feltétlenül jelent valódi félelmet, iszonyodást az eredeti szövegtől. Inkább olyan, elkerülhetetlen szorongás-*alakzat* ez, amelyet az elődd, az erős pályatárs a puszta létével, mégpedig a *szövegeiben megtestesülő*, szövegként testet öltő létével gerjeszt. Az eredeti vagy elődszöveg (az „erős költő" műve) nemcsak ijesztő, szorongató, átléphetetlen jelenség, nemcsak bénító hatása van tehát, de új szöveget is inspirál.

43 *Uo.*

44 Cs. Szabó László, *Eszter hagyatéka: Márai Sándor két kisregénye*, Nyugat, 1938/7., 46–48, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00642/20671.htm.

45 Vö. Németh Ákos, *„Este indul a gyors: eredj!": Cs. Szabó László vándorévei, Részletek*, Tiszatáj online, 2016. 09. 08., http://tiszatajonline.hu/?p=98915.

46 Pontosabban -aggodalom, -szorongás. Mindazonáltal nem térek el a magyar diskurzusban már meghonosodott „hatásiszony" terminustól.

Elkerülhetetlenül hat a követőjére (az „ifjú költő” művére), de ez a hatás többféle módon érvényesülhet (a *The Anxiety of Influence* szerint pontosan hatféle módon), és nem mindegyik vezet szembeszökő utánzáshoz, epigon ismétléshez.[47] Sőt, Bloom felől tekintve az epigonizmus is éppenséggel az *agón*, a termékeny versengés felől érthető meg. Az eredetiség elvesztése (valójában, a később érkezés miatt, eleve elvesztettsége) miatti félelem írásreakciójának sokféle kimenetele lehet, a teljes azonosulástól a teljes tagadásig. A befolyás ténye viszont megkerülhetetlen. Bloom a pszichológiából kölcsönzi szorongásfogalmát, elmélete azonban nem a szerző analízisében vagy akár a szöveg lélektani aspektusú elemzésében találja meg a módszerét. Sokkal inkább a szövegközöttiség teóriája ez: azokat a „revíziós” *(revisionary)* viszonylatokat vagy „arányokat” *(ratio)* vizsgálja, amelyek két különböző szerzőtől származó irodalmi művek nyelvi-poétikai alakításrendjét együttesen teszik leírhatóvá. A hatásiszony akkor is működik, ha a szerző nem is tud róla, sőt valójában indifferens a szerző tudatosságának szintje, mert hatásiszony *szövegek között*, és nem szerzők között állhat fenn. Az elemzés a „trópusokban, költői képekben, dikcióban, szintaxisban, grammatikában, metrikában, poétikai beállítódásban” megnyilvánuló revíziós viszonyt tudja vizsgálat tárgyává tenni.[48] Kétségtelen ugyanakkor, hogy a hatás forrásának neve ilyenkor is megegyezik az elődszerző nevével. Talán ezért tartja szükségesnek Bloom még négy évtized múltán is nézeteinek szövegközpontúságát hangsúlyozni.

A hatásiszony-gondolat csupán az egyike az intertextualitással operáló irodalomtudományos elméleteknek, de mindenképpen a legsikeresebbek közé tartozik. Befolyását, nem múló hatását (mely nyilván szintén elemzés tárgya lehetne) bizonyára annak is köszönheti, hogy meglehetősen kétértelmű a szerző és szöveg viszonyával kapcsolatos állásfoglalása. Ez a termékeny kétértelműség, sőt módszertani hajlékonyság történetesen lehetővé teszi a számunkra, hogy amikor a nemzedék-probléma fényében közelítünk az egykorú Márai-hatás kérdéséhez, egyszerre tekintsünk az alkotóra vonatkozó életrajzi információk, a kritikai diskurzus, valamint az egyes művek szövegimmanens világára.

Rendkívül érdekes, bár időigényes vállalkozás végigtekinteni a korszak irodalmi életén a Márai-hatás nyomait és reflexióit firtatva. Az anyag hallatlanul bőséges. Folyóiratokban, irodalmi és kulturális periodikumokban, magazinokban

47 Harold Bloom, *The Anxiety of Influence…, i. m.*, 5–16.

48 *Uo.*; valamint Harold Bloom, *The Anatomy of Influence: Literature as a Way of Life*, New Haven–London, Yale University Press, 2011, 6.

és napilapokban közölt kis hírekben, kritikákban, tanulmányokban és pályarajzokban követhető nyomon, hogy a kortársak miként tekintettek egyre inkább hatáscentrumként arra a Márai Sándorra, akit mindeközben gyakran neveztek nemcsak irodalmi egyéniségnek,[49] de nagy magányosnak, kívülállónak is. A szekundér szférában közölt megnyilatkozások a fikciós műveknek, az „erős" Márai és az „ifjú" követők munkáinak reflektív együtt olvasását helyezik releváns kontextusba. A kritikai ítéletek, a könnyű kezű párhuzamok, a hitvallások, a kortársi elszólások, korrekciók, és az elemző irodalmi csoportképek, szinkrón és történeti áramlatrajzok egyre erőteljesebben láttatják viszonyítási pontként a Márai-hangot és a Márai-próza eidoszát.

Szerb Antal egyike azoknak a pályatársaknak, akik teljességgel azonosultak Márai művészetének esztétikai programjával. A *Kabala* című kötetről írva mesterének költői kvalitásait, s a mű irodalmi programját dicséri;[50] *A Garrenek műve* ciklus legnagyobb hatású darabja kapcsán pedig a prózapoétikai praxisban felmutatott miméziskritikát. „Márai Sándor régibb regényeiben is igyekezett elszakadni a naturalizmus formahagyományaitól, kereste a tisztán regényszerűt és azt, ami túlmegy a racionális-naturalista lélektanon, de teljes diadalmas szakítása a naturalizmussal csak most ment végbe, és ebben a regényében találta meg azt, ami a naturalizmus után kell, hogy következzék, a szublimáltabb regényművészetet" – írja Szerb Antal *A féltékenyek* című kötetről a *Nyugat* hasábjain. „Megtalálta végre az irracionális őselemet a legpolgáribb életformák mélyén, megtalálta a hétköznapok mögött a leselkedő csodát."[51]

Szerb *Hétköznapok és csodák* (1935) című, a nagy európai nyelvek kortárs regényirodalmát áttekintő kötetében két magyar író szerepel a világnagyságokkal egyenrangúként: Krúdy és Márai. Különösen az utóbbi életműve bizonyul párbeszédképesnek a Szerb által – a korai Lukács és Kerényi nyomán – kidolgozott

49 Ezt hangsúlyozza az a híradás is, mely bejelenti: *Márai Sándor a Pesti Hírlap munkatársa*, Pesti Hírlap, 1936. december 6., 16. – A „Napi hírek" rovat így fogalmaz: „A Pesti Hírlap hasábjain mai számunkban találkoznak először olvasóink Márai Sándor nevével. Ez annyit jelent, hogy a magyar irodalomnak és újságírásnak ez a kiváló egyénisége mától kezdve a Pesti Hírlap munkatársa. Szándékosan használjuk Márai Sándorral kapcsolatban ezt a szót: egyéniség. Ennek a kivételes tehetségű írónak és szikrázótollú újságírónak minden szavából, minden gondolatából egy érdekes, senki máshoz nem hasonlítható egyéniség sugárzik ki, mely egészen különálló helyet és jelentőséget jelöl ki számára a magyar irodalomban és újságírásban. […] A mai élet ezer apró tünetéből egységes korképet és kórképet rajzolni – ez Márai Sándor egyedülálló újságírói művészete […]."

50 Szerb Antal, *Márai Sándor: Kabala* [Válasz, 1936] = Sz. A., *Mindig lesznek sárkányok: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, II. kötet, Magyar irodalom*, Bp., Magvető, 2002, 640–642.

51 Szerb Antal, *A féltékenyek*, Nyugat, 1937/6., 439–441, online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00617/19649.htm.

történeti-tipológiai modellben a nemzetközi jelenségekkel. Az idézett szövegeknek ez a nemzetközi és poetológiai kontextusa. Az irodalmi diskurzus felkínálta generációs elv szemantikai „feltöltése” elsősorban a szerző Márai-értelmezéseiben bontakozik ki: a stabilizálódott modernségértés kimozdításához hozzájárul a metaforikus narratopoétikai konstrukciók középpontba állítása: nemcsak „líraiságot”, de a kisformák és a nagyepikai hagyomány megváltozott viszonyát is fölismerve. Mindez Szerb saját szépírói életművének olvasatait is szituálja.

A másik legnyilvánvalóbb követő az a Thurzó Gábor, aki annak idején rendszerint inkább másokat hozott hírbe ilyesmivel. Jóval később, meglepő őszinteséggel, maga idézi fel, hogy közvetlen folytatója Márainak. „Sőtér István meg én mindig együtt mutatkoztunk Máraival. Meg is jegyezte Illyés: »Itt a főpap és a két ministránsa.« Leültünk egyszer, vörös bort ittunk. Azt mondja Márai: »Igyunk arra, hogy te befejezed, amit én elkezdtem, s nem tudtam végigvinni.«”[52] A történetmondás helye, ideje (*Magyar Ifjúság*-interjú, 1978-ban), s maga a tanúságtétel aktusa is pikánsnak mondható. Thurzó a Kádár-rendszer kultúrpolitikájának „résein” szivárogtatja át a maga polgárság-mítoszát. Az interjú a *Belváros és vidéke*[53] című, az *Egy polgár vallomásai* hagyományát folytató, szociografikus-családtörténeti önéletrajz megjelenése alkalmából készült, melynek projektumát a szerző itt megjelölten is Máraitól, egykori mesterétől származtatja. Ehhez ebben az időben bátorság kellett, politikai értelemben is. A háttértörténethez azonban az is hozzátartozik, hogy a szerző korábban látványosan behódolt annak a rendszernek, amelyen most réseket keresett és talált.

Sajátságos, hogy éppen Thurzó minősítette annak idején Fejtő Ferenc már említett művét származtatottnak, Márai-függőnek. „[E]z a sajátosan egyéni munka nagyon közös munkája ennek a kornak – írta 1936-ban a *Napkelet* hasábjain –, és lépten-nyomon, legszebb erényeiben és legérdekesebb hibáiban is egyaránt Márai Sándorról beszél, és a közös hangról, amit egyszerűbb lenne »nemzedéki-modornak«, de igazabb »Márai-modornak« nevezni. És nemcsak a stílus Máraié, hanem az egész elképzelése és koncepciója, a szó és gondolat apró ötletei, szinte maguk az élmények, de mindenesetre a belőlük levont következtetés.

52 Nádor Tamás, *„El sosem felejthettem: kortárs voltam, szemtanú”: 10 kérdés Thurzó Gáborhoz*, Magyar Ifjúság, 1978/1., 426–427.

53 Thurzó Gábor, *Belváros és vidéke*, Bp., Magvető, 1977.

Először is nyelvét kell figyelni, ahogy Fejtővel az élen ma egy hatalmas tanítványi tábor beszél Márai hanglejtésével."[54]

Thurzó természetesen szintén ugyanehhez a „tanítványi táborhoz" tartozik. Nemcsak a kontextusból tudjuk ezt, de szövegének stílusa, jellegzetes szófűzése, szintaktikai és szemantikai alakzatrendje is erről tanúskodik. Az általa regisztrált, de őt is utolérő jelenségben azonban nem a pikantériák a valóban érdekesek a számunkra, hanem a jelenség maga. A nemzedéki alapon megértett beszédmód mintázata több szinten is vizsgálható. A bloomi revíziók szemszögéből az irodalmi hang egyéniségéért folytatott agónját az eminens alkotásokban kellene górcső alá vennünk, és a tagadás, a kibúvók, az ismétlés, a javítás, a felejtés, a visszatérés művészi szövegalakzatait regisztrálnunk. A tisztán *mű*immanens szempont mellett azonban, a nemzedéki kérdéssel egy esztétikailag informatív, egyszerre diskurzív és szociokulturális (irodalom-, kritika-, kultúra-, olvasás- és médiatörténeti) szempont is bevonható a poétikai-retorikai csomópontok és elágazások, egybeesések és deviációk elemző vizsgálatába. A fentiekben erre tettem kísérletet.

54 Thurzó Gábor, *Fejtő Ferenc: Érzelmes utazás, Pantheon kiadása, 1936*, Napkelet, 1936/10., 698–699.

Szilágyi Zsófia

ÉRTELMISÉGI PÁLYA-E A TANÁRNŐÉ?
(Bródy Sándor, Raffai Sarolta, Szabó Magda)

Ha azt kérnék tőlem, soroljak fel nevezetes tanárfigurákat az irodalomból, először biztosan férfihősök jutnának eszembe: Novák Antal, Tímár Virgil, Kőnig tanár úr mellé csak töprengés után tudnék nőalakokat állítani. Mintha feltűnően kevés tanárnőfigura lenne a magyar irodalomnak a 20. század elejétől máig tartó korszakában: holott a tanárnősorsokat középpontba állító regények elemzése nem pusztán olyan módon lenne lehetséges, hogy esztétikai tárgynak tekintjük az adott műveket, például a hőstípust, narrációt, motívumokat elemezve bennük. Ahhoz hasonló módon is olvashatnánk az irodalmi tanárnőket szerepeltető regényeket, ahogyan Géra Eleonóra és Szécsi Noémi tette nemrégiben a nők életéről (hétköznapjairól, emancipációs törekvéseiről, lakásviszonyairól stb.) szóló könyveiben, egyszerre használva fel esettanulmányaikhoz a korabeli sajtót és egyes szépirodalmi műveket.[1] Ráadásul mivel a tanárokat nemegyszer olyan szerzők írták meg, akik vagy működtek tanárként maguk is (mint Babits), vagy egészen közelről, és nem pusztán a diák nézőpontjából figyelhettek meg tanárokat (mint Kosztolányi, akinek az apja volt tanár), ezért jó esélyt láttam arra, hogy találok olyan műveket, amelyek tanárnőhőseit egy ideig tanárnőként is dolgozó szerzők írták meg. Hiszen így lehetőségem lenne arra is, hogy az ő személyes sorsukban (legalábbis ezek visszaemlékezésekben, nyilatkozatokban fennmaradt lenyomatában) megnézzem, vajon mennyire érezték értelmiségi pályának a tanárnőét, illetve mennyire élték meg nehezen írói és tanárnői identitásuk kettősségét. Persze, egyszerűsítem most az *értelmiségi* igen összetett kategóriáját: azt a kérdést lehet feltenni az egyes alkotókkal és a műveikben megjelenő tanárnőfigurákkal kapcsolatban, vajon mennyire biztosított auto-

1 Lásd Géra Eleonóra, Szécsi Noémi, *A budapesti úrinő magánélete 1860–1914*, Bp., Európa, 2016., illetve *A budapesti úrinő magánélete 1914–1939*, Bp., Európa, 2017.

nómiát egy nő számára a tanári pálya, mennyiben lehetett egyáltalán ebben a munkában, szellemi értelemben, kiteljesedni.

Különösen amiatt foglalkoztatott ez a kérdés, mert ha tanárnőfigurák után kutatva nem pusztán regényekről, de drámákról, filmekről is gondolkodunk, gyakran találkozunk azzal a sémával, hogy a tanárnő a tantestület, az őt körülvevő közeg szexuális vágyainak tárgyaként jelenik meg, olyasvalakiként, aki felkavarja, megzavarja a nyugodt férfivilágot, hogy aztán ennek a helyzetnek az ártatlan, meghurcolt áldozataként lépjen le a színről. Vagyis a tanárnőt nem elsősorban hivatása gyakorlása közben látjuk, nem egy értelmiségi munka képviselőjeként – sőt, sokszor éppen az alapvető tevékenysége mutatkozik meg igen kevéssé, az, hogy tanári minőségében mennyire teljesít jól. Kíváncsi lettem, ha konkrét műveket nézek meg a 20. század különböző időszakaiból, akkor is igazam lesz-e abban, hogy aránytalanul kevés tanárnőfigurát találok, és ismétlődő konfliktushelyzeteket, vagyis sémákat vélelmezek.

Hogy a 20. század első időszakából több nevezetes férfitanár-figurát tudunk sorolni, mint nőit, egyáltalán nem különös, ahogy az sem, hogy az ezekben a regényekben megjelenő diákok is fiúk. Egyetlen adatként csak azt mondanám, még 1912-ben is mindössze három nyilvános leánygimnázium működött Magyarországon. Tudjuk azt is, hogy nőket először az oktatás alsóbb szintjeire engedtek be, óvónőként, tanítóként dolgozhattak. Novák Antal, Tímár Virgil vagy a *Bébi, avagy az első szerelem* főhőse mellett még nem is lehetettek volna tanárnőfigurák,[2] Kőnig tanár úr (Szabó Magda *Abigél*jében) vagy Perényi Zoltán (Komlós Aladár *Néró és a VII A* című regényében)[3] mellett viszont már vannak, de mellékszereplőként, mint Gellén Katica Komlós Aladárnál vagy Gigus tanárnő Szabó Magdánál. Később, a Kádár-korszakban, az elnőiesedő iskola volt az akkor felnőttek alaptapasztalata: Garaczi László *Pompásan buszozunk*jában Igazság néni vagy Tóth Krisztina *A tolltartó* című novellájában Vera néni már ennek a kornak és élménynek a lenyomatai. Én viszont olyan műveket szerettem volna vizsgálni, ahol a tanárnő

2 Ráadásul a tanár- és diákregényeknél (vagy -novelláknál) gyakran tapasztaljuk azt, hogy a megíródásuknál akár tíz–húsz évvel korábbi időben, legtöbbször az adott szerző diákéveinek idején játszódnak. Babits *Tímár Virgil fia* című regénye 1922-es; Kosztolányi *Aranysárkány*a 1925-ben jelent meg, de a 19. század végén játszódik (még akkor is, ha, miként ezt a keletkezéstörténetből tudjuk, az író személyes emlékei mellett azok a látogatások is inspirálták, amelyeket kimondottan a regény megírására készülve tett akkori iskolákban). Márai *Bébi, avagy az első szerelem* című regénye pedig 1928-ban jelent meg, és feltehetőleg az első világháború előtt, 1912–1913-ban játszódik. De hasonló időbeli távolságot látunk a mű alapját adó élmények és a megírás ideje közt a Kádár-korszak iskoláját már a rendszerváltozás után helyszínül választó kortárs szerzőknél, például Garaczi Lászlónál, Tóth Krisztinánál.

3 Komlós regénye a harmincas, Szabó Magdáé a negyvenes években, a második világháború alatt játszódik.

sorsa a középpontban áll – így esett a választásom két, nem túl gyakran emlegetett alkotásra, Raffai Sarolta 1967-es *Egyszál magam* című regényére (drámaváltozata is van, egy évvel későbbről), illetve Gertler Viktor 1959-es, *Vörös tinta* című filmjére, amelynek az írójaként Szabó Magda van feltüntetve (a forgatókönyvet együtt írta Lukács Antallal és Thurzó Gáborral). Ezt a filmet nézve döbbentem rá arra is, miért éreztem ennyire gyakori sémának a vágy tárgyaként felbukkanó tanárnőt: azért, mert a tanárnőfiguráknak a magyar irodalomban Bródy Sándor *A tanítónő* című, rendszeresen játszott darabjában megtaláljuk az „ősváltozatát".

Szabó Magda és Raffai Sarolta olyan alkotók, akik maguk is tanárnőként dolgoztak évekig, ezt követően váltak főállású íróvá (illetve Raffai Sarolta közéleti feladatokat is betöltött, nem hosszú élete utolsó időszakában volt az országgyűlés alelnöke, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum igazgatója is). Személyesen is megküzdöttek tehát az író- és a tanárszerep összebékíthetőségével.[4] De a tanári munka nem pusztán a női alkotók életrajzában jelenik meg olyan módon, hogy egy idő után mindenképp le kell róla mondani, hiszen megfojtja, tönkreteszi az alkotót: már az iskolában megtanuljuk, mennyire rombolta Arany János stílusát, hogy dolgozatokat javítgatott, mennyire szenvedett Babits Mihály attól, hogy tanítani volt kénytelen. (Hogy ezzel, mellesleg, a tanári pálya rendkívül vonzóvá váljék a diákok számára.) De érdemes azért e mítosz mögé nézni kicsit: Babits esetében erre remek lehetőséget ad a Róna Judit által összeállított Babits-kronológia vonatkozó kötete.[5] Amely figyelmeztet rá, hogy sokszor az író akár esszében, akár szépirodalmi műben *visszatekintve* megkonstruált élettörténetét fogadjuk el igazságként – elhisszük Babitsnak, hogy Fogarason, tanárként dolgozva mindvégig úgy érezte magát, mint „egy rossz levegőjű búvárharangban", ahogy ezt 1939-ben, *Keresztül-kasul az életemen* című írásában kijelentette. És aztán rögzül bennünk, hogy az író a tanári munkáját, mindhárom helyszínen, vagyis Fogaras után Újpesten és a Tisztviselőtelepen, küszködve, sok szenvedéssel végezte, ezeket az éveket az irodalomból való kiűzetésként élve meg. Móricz Zsigmond a *Pesti Napló*ban, 1939 nyarán közzétett, az iskolai éveire emlékező cikksorozatában általában érvényesnek találta a 19–20. század fordulóján működő gimnáziumi tanárokra, hogy a hivatásukat kényszerből űzték:

4 Nem feledkeztem meg a 20. századi irodalom egyik legfontosabb tanárnőként tevékenykedő és tanárnőket megíró alakjáról, Kaffka Margitról sem – csakhogy az ő regényeinek és sorsának együttes tárgyalása mellett mások aligha fértek volna bele egyetlen gondolatmenetbe. Maradtam így az esztétikailag kétségtelenül nem különösebben jelentős, ám igen tanulságos Raffai- és Szabó Magda-alkotásoknál.

5 Róna Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája*, 1909–1914, Bp., Balassi, 2013.

> Ezek az urak csak kénytelenségből voltak tanárok. Nem is ismerhették a pedagógus örömét, azt, hogy fiatal lelkek meghódításával s nevelésével érjenek el sikert. […] Arany János volt mindenki. Tanár volt, hogy állása, foglalkozása legyen, s a szabad idejét költészettel tölthesse ki.[6]

Babits viszont – ez ebből a kronológiából nyilvánvalóan kiderül – nem volt kelletlen „kényszertanár", még ha nem is volt könnyű neki nappal tanárként, éjjel költőként dolgozni: világos céljai voltak, komoly pedagógiai sikerei, kedvelték a tanítványai, szeretettel gondoltak vissza rá, ő pedig többnyire szívesen tanított. Tudta, mi a célja tanárként, és gyökeresen mást látott fontosnak, mint a memoriterek bemagoltatását, ami a korban az irodalomtanítás széles körűen elterjedt módszere volt: gondolkodni és beszélni kívánta megtanítani a diákjait.[7]

Arról azért szó sincs, hogy a „szenvedés éveit" ez a kronológia a boldog munkálkodás éveivé változtatná: már a kortársak háborogtak azon, hogy Magyarország milyen rosszul bánik a tehetségeivel, hogy Babits, miként Ignotus írta a *Pester Lloyd*ban, „fiatal évei gyertyáját iskolai dolgozatok javítgatásával fogyasztja."[8] Hatvany Lajos még ennél is messzebb ment, amikor a Nagyváradon tanítani kénytelen műfordító, Horvát Henrik és a fogarasi „ifjú költő", Babits kapcsán az öngyilkosság fenyegetését vetette fel:

> Nem ment tönkre épp elég tehetség Magyarországon? Nem volt elég bizonyíték Péterfy [Jenő] szörnyű példája, mivé fajulhat az alkotóerő és a tanítási kényszer közötti nehéz küzdelem? Nem hangzott elég messzire pisztolyának dörrenése?[9]

Hogy Babits mennyire távol volt az irodalmi élet centrumától, jól jelzi, hogy a Nyugat-esteken többnyire fellépőként tüntették fel (a lap elismert szerzője volt ekkor már), de aztán kényszerűségből szinte mindig távol maradt az eseményektől. A távolság, a kiszorítottság mégis viszonyítás kérdése csak: amikor Fogarasról Újpestre helyezték Babitsot, nem Budapestre került ugyan, a nála is keserűbb

6 Móricz Zsigmond, *Harmónia: az élet korhadása* = M. Zs., *Riportok 1936–1942*, Bp., Szépirodalmi, 1958, 234–235. (Az írás eredetileg 1939. július 30-án jelent meg a *Pesti Napló*ban.)

7 „Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját.", így összegezte Babits a tanári hitvallását. Lásd Róna, *i. m.*, 107.

8 Lásd *Uo.*, 78.

9 Lásd *Uo.*, 261.

Juhász Gyula mégis „boldog pestinek" látta, Szakolcáról írt, 1912-es levele szerint: „Lassankint megvénülök, megtörök és minden, minden oda lesz már. Orosz regényekben, végtelen orosz puszták, végtelen orosz bánat: ez az én életem, ez […] Ti boldog pestiek!"[10] De az is kiderül Róna Judit könyvéből, hogy a Babits család tagjai, bár örültek volna, ha a legidősebb fiú nem Fogarason, hanem hozzájuk közelebb él, csak azt tudták volna elképzelni, hogy tanárként helyezzék Szekszárdra – az írói pálya számukra úgy egészében rémisztő, bizonytalan és lehetetlen választásnak tűnt. Azt a meghasonlást, amit nemcsak Babits, de úgy általában a *Nyugat* első nemzedéke érezhetett, miközben távolodott a családjától, szinte szimbólumszerűen mutatják meg az édesanya következő szavai (a jelképi erő a levélrészlet betűhű közlésével érvényesül igazán):

> Pista [Babits Mihály öccse – Sz. Zs.] olvasta miszerint mennyi neves írónk költőnk ideg gyöngeségben sinlődött sőt egyik másik agylágyultan halt el, egész éjjel nem aludtam annyira aggodtam, mert te is megerőltetheted magad, de ugye nincs semmi bajod.[11]

A tanársággal eltöltött évek, minden nehézség ellenére, nem okoztak megkésettséget Babits pályáján, a nála négy évvel idősebb Móriczhoz képest, például, nem mutatott semmiféle „lemaradást" – az mégis elgondolkodtató, hogy az első világháború előtt hihetetlen gyorsasággal befutott íróvá váló Móricz anyagi értelemben mennyire megelőzte a biztos és tisztes foglalkozást űző, havi fizetésben részesülő tanárt. (A különbség lehetséges okai közt ott kell látnunk azt is, hogy olyan olvasmányos regényeket, amilyeneket Móricz akkortájt jónéhányat megírt, már akkor is könnyebb volt eladni, mint verseskötéteket.) A kettejük jövedelmének különbségéről egy adat, 1911-ből: „Középiskolai tanári minősítőlapja szerint 1911-ben Babits egész évi fizetése 2400 korona, amelyhez 200 korona személyi pótlékot, valamint 800 korona lakbérsegélyt kap. Összehasonlításképp: Móricz például többször, nagy összeget, 6000 koronát kap előlegül a Nyugat Részvénytársaságtól."[12]

10 Lásd *Uo.*, 512.

11 Lásd *Uo.*, 145. Arról, hogy ez a meghasonlás nem egyedi, nem pusztán Babitsnál megfigyelhető jelenség volt, lásd Tverdota György, *Meghasonlott nyugatosok*, Literatura, 2008/2, 191–197.

12 Róna, *i. m.*, 425.

Egymással szemben állt tehát egy stabil és a családtagok által is tisztességesként elfogadott egzisztencia, a tanári, illetve a nagyobb sikerrel kecsegtető, ám összességében bizonytalanabb írói – igaz, az imént idézett adatok hangsúlyozottan az első világháború előtti időszakból valók, később Móricz jövedelmei is kisebbek lettek, komoly küzdelmet folytatott a megszokott életszínvonala fenntartásáért. (És arról se feledkezzünk meg, hogy a tanárok nyugdíjra is jogosultak lettek bizonyos feltételek mellett, míg az írói nyugdíj fogalma akkoriban teljesen ismeretlen volt – persze, az első sikerek áhításakor még kevesen gondolnak a majdani nyugdíjukra.) A második világháborút követően gyökeresen megváltozott az irodalmi intézményrendszer, meg a tanárok helyzete is, így akár azt is gondolhatnánk, más viszonyt látunk a tanári és az írói pálya közt: de mind Szabó Magdánál, mind Raffainál a Babitséhoz egészen hasonló képletet találunk. Persze, hozzáteszem, hogy, ha valakinél, úgy Szabó Magdánál igen óvatosan kell bánnunk azzal a rengeteg interjúval, amelyet élete során adott, hiszen, hogy finoman fogalmazzak, volt hajlama újraírni a saját életrajzát. De a tanári mivolta, az általa megírt iskolák és tanárnők döntően a pályája első felében kerültek elő az interjúkban (hiszen az életművében is): az egyik ilyen megnyilatkozásában a gyerekek érdekében meghozott, önzetlen döntésként állította be a saját életének fordulatát.

> Az iskolát kellett otthagynom. Nem azért, mintha nem bírtam volna a tanítást is ellátni, de az írónak az élete annyi társadalmi munkával és annyi különféle megbízással jár együtt, ha nem akartam, hogy a gyermekeim mindig más kézbe kerüljenek, akkor ott kellett őket hagynom. Túlságosan szerettem őket ahhoz, hogy kitegyem a folytonos helyettesítés okozta himbálózásnak a gyerekeket, akiket végül mégiscsak én ismertem igazán. Nem lehet egy gyereknek folyton cserélni a nevelőjét.[13]

Raffai esetében azt látjuk, hogy első, nagy feltűnést keltő regényét még tanárnőként írta meg, viszont épp azután, hogy megjelent az *Egyszál magam* regény-, majd drámaváltozata is, felhagyott a tanári pályával, ezután lett könyvtáros Kalocsán, majd emelkedett még följebb, egészen az országgyűlési képviselőségig. Vagyis a

13 *Írószobám: Garai Gábor beszélgetése Szabó Magdával = Ne félj! Beszélgetések Szabó Magdával*, Debrecen, Csokonai, 1997, 92. (A beszélgetés eredetileg a *Kortárs* folyóiratban jelent meg, 1977-ben.)

magyar vidék mély ismeretéből kinőtt regénye[14] valójában kivitte abból a közegből, amelynek megírásával a sikert elérte.

Bár mind Raffai, mind Szabó Magda esetében érzékelhető, hogy a személyes életükben hamar lehetetlenné vált az írói és a tanári szerep összeegyeztetése, az utóbbi szerző tanárnőfigurái (különösen, ha főszerepet játszanak) könnyedén összeegyeztetnek bármit bármivel. Nem jelent nekik nehézséget egyszerre háztartási munkát végezni, az iskolában helytállni, sőt, azon kívül is a gyermekek életének jobbításáért tevékenykedni: ezt látjuk az *Álarcosbál* Éva nénije, vagy a *Mondják meg Zsófikának* Márta nénije esetében. Persze, mondhatnánk azt, hogy szocialista realista regényekben ez nem is lehetne másként – ha ez a stílusmeghatározás használható egyáltalán valamire, akkor Szabó Magda ifjúsági regényeire mindenképp ráhúzható. (Egyébként, ha valaki azt vetné fel, hogy egy ifjúsági regényt más mércével kell mérnünk, mint egy „felnőttregényt", és nem lehet rajta a nevelési szándék egyértelműségének sematikusságát számonkérni, hiszen az minden korszakban sajátja az effajta műveknek, annak mondanám: Szabó Magda többször határozottan kijelentette, hogy a *Mondják meg Zsófikának* című regényét felnőtteknek írta, csak később, meglepetésére vált gyerekregénnyé.[15] Persze, a nyilatkozatai arra is utalnak, hogy ezzel a regényével a felnőtteket is nevelni akarta.) Raffai Sarolta regényében viszont a tanári pálya messze nem effajta dicsfényben tűnik fel (azért Szabó Magdánál is körbeveszik a „szupertanárokat" a munkájukba belefásult, esetleg irigy, áskálódó kollégák): az *Egyszál magam* tanyán élő, a mély magyar vidéken dolgozó tanárnő-figurája például ezt mondja a férjének, aki a kollégája is egyben:

> Nyolc osztályt tanítani váltott műszakban alig hasonlít a pedagógiához. Gondolom, ezzel te is tisztában vagy. Hetenként kétszer megyek értekezletre.

14 „Egy nagy felelősségtudattal író ember könyve ez a regény, azé, aki az ország egy kis falujában él, Uszódon tanít, távol van minden irodalmi csoporttól, de az irodalomhoz lényegében mégis talán a legközelebb, a mai magyar élet egyedien mély ismerője." Ilia Mihály, *Raffai Sarolta: Egyszál magam*, Tiszatáj, 1967. július, 691–692.

15 Lásd erről, ugyancsak egy interjúból: „A Zsófika elég érdekes pályát futott be Magyarországon is. Tulajdonképpen felnőtteknek írtam. Egészen pontosan: szülőknek és pedagógusoknak. És »kétlaki« könyv lett belőle: is-is. Felnőttek is, gyerekek is olvassák. Most kiderült, hogy Csehszlovákiában pontosan ugyanez a helyzet. Először a Szépirodalmi kiadó adta ki, és most mondta a gyermekkiadó képviselője, hogy kiadják egy gyermeksorozatban is. Valahogy úgy dőlt el a sorsa, hogy a felnőttek irodalmához is tartozik, meg a gyerekekéhez is." *A gyermek – a legelső olvasó: Palovecz János beszélgetése Szabó Magdával = Ne félj!*, *i. m.*, 17. (A beszélgetés eredetileg a *Könyv és Nevelés* című lapban jelent meg, 1966-ban.)

> Ha nem érem el a buszt, befele is gyalogolok, ki mindig. Öt kilométer. A cipőim ronggyá szakadtak. Ez a pedagógiához tartozik?[16]

Ha Raffai személyes sorsát is nézzük, ott azt látjuk, hogy a tanári pálya egészen egyértelműen akadályozta az írói előrehaladást, és nem pusztán a hétköznapokban írásra fordítható idő szűkössége miatt[17] – például azért, mert egy tanár csak úgy utazhatott (volna) fel a kiadókkal tárgyalni, ha elengedik az iskolából, és megszervezhető a helyettesítése. Igaz, az *Egyszál magam* ettől többé-kevésbé függetlenül is négy évet várt a megjelenésre, először a Szépirodalmi visszaadta, majd a Magvető vállalta a regényt, ahogy ez akkoriban többször, többekkel megtörtént. Ez utóbbi fordulat idején írta Raffai egy barátjának, Farkas Lászlónak a következőt:

> …őrült örömhírrel jelentkezem: a regényt kiadják, a regényünket, képzelje, Kardos Györgytől kaptam levelet… fel kellene mennem, hívnak, de a fizetés-rendezés óta forintosított tanítás folyik, az istennek se engednének el, még akkor sem, ha levonják… Így marad a tavaszi szünet… *(másfél hónap múlva…)* …Kardos György azt írja, neki nagyon tetszett, olvasta, megygyőződése szerint jó mű, tisztességes alkotás. Na tessék. Alkotás, mit szól hozzá? Én csak melózni szoktam, nem alkotni, de ez maradjon köztünk…[18]

A regényben egyébként közvetlenül nem jelenik meg az *írás kontra tanítás* dilemmája, művészfigurát nem látunk benne, de olyan szöveghelyet többször is találunk, amikor az értelmiségi, vagy, maradjunk ennyiben, *nem kétkezi* munka egészében semmittevésnek minősíttetik. A főhősnő, Kuti Anna gondolja ezt az anyósáról, akivel egy háztartásban él:

> Az anyósom, a maga óparaszti felfogásával? Neki csak a kapálás a munka. […] tanítás után még ott a csetres edény, a mosatlan pelenkák halmaza…

16 Raffai Sarolta, *Egyszál magam* = R. S., *Egyszál magam, Morzsahegyek, Jöhetsz holnap is*, Bp., Magvető, 1980, 16.

17 Persze, a leveleiből az is kiderül, hogy nem pusztán a tanári munka akadályozta az írásban – egész életformája távol állt attól, amit hagyományosan „íróinak" gondolunk: „Irgalmatlanul fáradt vagyok, irgalmatlanul hajtom magam – még súroltam is. Egy óriási szobát. Komolyan, az a munka ment mostanában a legjobban, és rögtön meg is hozta a maga gyümölcsét, leülök egy székre és nézem a ragyogó, szép padlómat […] Még bevasalok egy padlás ruhát, aztán nekilátok a regényünket utolszor átfésülni, hogy az a nő mégse beszéljen egészen úgy, mint egy mosónő, vagy mint én." Lásd Farkas László, *„Egyszál magam" Raffai Sarolta arcvonásai leveleiben*, Forrás, 2005. május, 99.

18 *Uo.,* 99. Kiemelések az eredetiben.

> A gyereket fürdetni kell, valami könnyű ételt összeütni, etetni. Ha már elaludt, vázlatírás, füzetjavítás, a végtelenségig. Persze, a mamának ez sem munka. Tudom, hogy nem. Csak néz sötéten, ha este előrakodom az egész pekvancot. Bizony, sok petróleum fogy: mit csináljak? Úgysem érti meg, sohasem érti meg.[19]

A *Vörös tinta*ban is tettenérhető a feszültség a művészi és a tanári pálya (identitás?) között, igaz, nem a főhősnő, hanem a szeretője, a rajztanár figurájával kapcsolatban. A férfit a fiatal és lelkes tanárnő, Mária néni próbálná visszatéríteni a művészethez, de a férfi ezt mondja neki: „Nem lehet forróból hidegbe, hidegből forróba. Az ember vagy művész, vagy tanár."[20] Szabó Magda egyébként elmondta egy interjúban, hogy az ő esetében jó ideig azért sem ütközött össze a tanári és a művészi szerep, azért nem volt nehéz az összebékítés, mert a környezete számára ezek a szerepek szinte nem is találkoztak össze, még az egyikhez, illetve a másikhoz tartozó *neve* sem volt azonos. Amikor pedig az összeütközés már kezelhetetlenné vált, akkor, ahogy ezt már említettem, otthagyta a tanári pályát:

> Tudja, összesen 14 évig tanítottam, de az, hogy én, tehát Szobotka Tiborné azonos vagyok önmagammal, mármint Szabó Magdával, nem derült ki, mert engem a gyerekek úgy hívtak, hogy Magda néni és sem a Szabó, sem a Szobotka név nem volt számukra érdekes. Hivatalosan pedig úgy neveztek, hogy Szobotka tanárnő, dehát ezt se lehetett azonosítani azzal, ha elmennek egy kirakat előtt és látják, hogy Szabó Magda: *Freskó*.[21]

Látható tehát, hogy a tanárnők akkor lépnek be az irodalomba, amikor már az iskolákban is egyre többen vannak: a Kádár-korszakban, a pálya elnőiesedésétől nem függetlenül. (Az más kérdés, hogy mennyire beszélünk ezekről a művekről: Raffai Sarolta életműve kevés érdeklődést vált ki mostanában, ezért is meglepő volt utánaolvasni, mekkora izgalmat váltott ki az *Egyszál magam* a megjelenése idején. Szabó Magda életművével talán most, a századik évfordulóra rendezett konferenciákon kezd valamit az irodalomtörténet, ha kezd, de meglehetősen nagy

19 Raffai, *i. m.*, 10.

20 *Vörös tinta*, írta Szabó Magda, dramaturg Lukács Antal, rendező Gertler Viktor, Bp., Fővárosi Nyomda Sokszorosító Üzeme, 1959, 48. (Egy példány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában.)

21 *A gyermek a legelső olvasó*, *i. m.*, 18.

kontraszt van az olvasói kedveltsége és elismertsége, és az értelmezői, irodalomtörténeti feldolgozottsága közt. De ha el is kezdenek majd sokat és sokan foglalkozni az életművel, akkor is kérdés lesz, hogy a *Vörös tinta* mennyire szervesül ebbe, hiszen soha nem írta regénnyé a filmalapanyagot, ráadásul a szöveg létrejöttében, számomra kideríthetetlen mértékben, társszerzők is közreműködtek.) De miért lehet az, hogy még ez a két, ötvenes-hatvanas években íródott mű is ennyire erősen épít a szexuális tárggyá változó, majd ebbe a helyzetbe szükségszerűen belebukó tanárnők sorsképletére? Azt hiszem, itt messze nem pusztán az életből ellesett esetekkel, de Bródy Sándor *A tanítónő*jének egészen eleven hatásával is kell számolnunk.

Bródy tanítónőfigurája többféle műfajban és szövegváltozatban is megíródott a huszadik század elején: állítólag a *Szegedi Napló*ban jelent meg egy újsághír, amelynek alapján a szerző megírta, akkor még *Petrovics Katalin* címen, annak a Pestről vidékre kerülő lánynak a tragikus történetét, aki előbb a falubeli férfiak vágyainak ostromlott tárgyává vált, majd ugyancsak a falu belehajszolta az öngyilkosságba. A novella először 1895-ben és az *Új Idők*ben jelent meg, majd *A tanítónő* címen Bródy 1897-es elbeszéléskötetébe is bekerült, és csak ezt követően született meg a drámaváltozat, és jött el a színházi bemutató. A novella és a dráma zárlata közt jelentős különbség van: az utóbbiban Tóth Flóra feleségül megy ifjabb Nagy Istvánhoz, tehát, ha ezt értjük boldogságon, a színpadi változat happy enddel ér véget. A novellában ugyanakkor azt látjuk, hogy Petrovics Katalint szinte prostituáltként kezelik, hiszen férfiak közé megy, egyedül, egy megoldhatatlan életfeladattal, és ez csak elbukásba torkollhat:

> Nagy rajokban menekülnek a halálba. Szinte látom, a mint összefogódzkodva mennek. Szépen felöltözve, virággal a kokett-hajukban, megkékült, ajkukon dac vagy elhalt szitok a férfiak ellen, a férfitársadalom ellen, a mely nyomorúlt, konfuzus állapotában hol férfiaknak kívánja, hol lányoknak parancsolja őket, kenyeret ad a kezükbe és így szól:
> – Itt van, az enyémből adom, csókolj kezet! Aztán légy vén professzor és naiv fiatal leány![22]

22 Bródy Sándor, *Az asszonyi szépség*, Bp., Pallas, 1897. A drámaváltozatban így fakad ki Tóth Flóra: „Nos, hát akkor az állam, az egyház, a társadalom szemforgató, otromba csaló, az állam, az egyház, a társadalom a testemet akarják. Mit tudom én az önök piszkos vágyait, de mért nem rohantak rám, mért nem kötöztek meg? És ez nem is iskolaszék, ez mészárszék, és az egész bűn és vérbíróság törvénytelen, ostoba és aljas! Az írásait én összeszakítom! És összetiprom!" Bródy Sándor, *A tanítónő* = B. S., *Válogatott drámái*, Bp., Unikornis, 1996, 167.

A *Vörös tinta*ban is a főhősnő húzza a rövidebbet, ő hagyja ott az iskolát és a szeretőjét, hogy megmentse kollégája családját a széthullástól, szeretője lányát pedig, aki a tanítványa is egyben, meggyőzze arról: a felnőttek nem hazudnak. Bizony, ma már elkerekedett szemmel lehet nézni a filmet, amelynek az az üzenete, 1959-ben, hogy az iskola nem hazudik. A fiatal, körülrajongott tanárnő az iskolából a tiszacserényi gyermekvárosba kerül, de ezzel tanári pályája nemhogy megtörne, hanem, legalábbis a film ezt állítja, hihetetlen magasságokba emelkedik. Van ugyanakkor egy párbeszéd a filmben, amelyből kiderül, azért Szabó Magda elég sokat tudott a tanári szobák életéről. Amikor a „csodakáder", a Vass Éva játszotta Kádár Mária érkezésére vár a tantestület, a következő dialógus hangzik el, miközben két tanár azt találgatja, miért akar tanítani, aki számos más munkát is választhatna:

– Azt mondta a főnöknek, világéletében tanár akart lenni.
– Akkor lehet, hogy egyszerűen csak hülye.[23]

De ez a dialógus nemcsak arra lehet bizonyíték, milyen pontosan ismerte Szabó Magda a tanárok egymás közti dialógusait – felsejlik mögötte Bródy Sándor drámája is, egy erre nagyon hasonlító párbeszéddel. Amikor ott még csak várják a tanítónőt, hamar eljut oda a tanító, a kántorkisasszonnyal beszélgetve, hogy az érkező kolléga csak csúnya, beteg, vagy testi hibás lehet, hiszen ki más jönne tanítani vidékre:

Kántorkisasszony: Magának, félek, tetszeni fog.
Tanító: Nekem? Egy hektikás tanítónő? Száraz, csontos, nagyorrú.
Kántorkisasszony: Miért gondolja, hogy ilyen?
Tanító: Miért jönne ide, ha huszonkét éves, kitűnő képesítése van. Testi hibájának kell lenni… Nem lát egy lányt férfikalapban?[24]

23 *Vörös tinta*, *i. m.*, 8.

24 Bródy, *A tanítónő*, *i. m.*, 135. Hogy a lelkesen tanítani kívánó tanár legalábbis furcsa, az a drámaváltozatból világosan kiderül. A szolgabíró így fogadja Flórát: „Szolgabíró: Akad, akad. Egy kis kroup, diftéria, sarlach… Az iskolát kénytelen vagyok olykor bezáratni. Egyszer egy fél évig nem volt iskola […] Baj? Tőlem függ. Parancsol mindjárt kis szünetet? // Flóra: Ó, én szenvedélyesen szeretek tanítani, alig várom! // Szolgabíró: Csak csínján! Itt vigyázni kell a néppel. Nem kell megrohanni a kultúrával […] Lassú átmenetek. A gyors átmenetek okai a koraérettségnek, a szocializmusnak. Előbb csak földerítő szolgálat. Ez az én politikám!" Bródy, *A tanítónő*, *i. m.*, 142.

Raffai regénye esetében már a korabeli kritika megemlítette Bródyt az egyik lehetséges előképként – Ilia Mihály kritikájában ezt olvashatjuk:

> Kuti Anna, a regény főszereplője egy kicsit új Tóth Flóra és egy kicsit új Kárász Nelli, tisztaságában és a férjétől való iszonyodásában rokona ezeknek a hősnőknek.[25]

Szabó Magda forgatókönyve pedig nem sokkal azután íródott meg, hogy Bródy drámája megkezdte új életét: nem egyszerűen új bemutatója volt, de újabb, azóta is játszott szövegváltozata keletkezett; azt sem lehet kizárni, hogy az író látta ezt a Nemzetiben. Már az első drámaverzió létrejöttekor volt Bródynak alkotótársa, a Vígszínház művészeti vezetője, Ditrói Mór, aki játszható drámát csinált a szövegéből: de Bródynak halála után több, mint húsz évvel is lett egy újabb „társszerzője". Siklós Olga, a Nemzeti Színház dramaturgja, az 1954. decemberi bemutatóra készülve, elkezdte keresni, valóban happy enddel zárult-e eredetileg a darab:

> Egy bökkenő volt: a happy end. Zavart s nem az ötvenes évek korszelleme miatt, de mert ez a nagyszerű fiatal teremtés, felhagyva álmaival – egyszerűen férjhez megy egy labilis, nőfaló, milliomos ficsúrhoz! Ezen kívül kezdő dramaturg-lelkem is berzenkedett az ilyen hevenyészett megoldástól: Tóth Flóra, még látjuk, kitart elhatározása mellett – nem lesz Nagy Pista felesége! – és távozik. A fordulat – kint történik: nemből mégis igen lesz. Fúrta az oldalamat, vajon hogyan lett mindez? Már csak azért is, mert *A dadá*t ismerve s néhányat Bródy „nyomor" elbeszéléseiből is – ez a happy end annyira távolt állt Bródy stílusától, mondandójától, s az is, hogy fontos – mondhatni döntő fordulatot − eseményt nem hoz be a színre. A megoldást a MAGYAR SZÍNPAD 1908-as bemutatóját is közlő számban találtam meg: Bródy egy rövid írásban köszönti a Vígszínház közönségét, s megírta, hogy a színház kedvéért lett Tóth Flóra ifjú Nagy István menyasszonya. Ezután csak elővettem a vaskos kéziratos példányt, melyből elég nyilvánvalóvá lett, hogy az eddig számozott jelenetek helyett a záró miért kapott „utolsó jelenet" feliratot. Ha csak ezt a jelenetet operáltam volna

25 Ilia Mihály, *Raffai Sarolta: Egyszál magam*, Tiszatáj, 1967. július, 691.

> le a darabról, az kissé suta lett volna. Kellett egy szép befejező mondat, ami már abban az „utolsó" jelenetben volt. Némi töprengés után – mert a hamisítástól mindig távol tartottam magam, tiszteltem az író gondolatát, írását – a Főúr, miután Tóth Flóra elment, megszólal a döbbent csendben: „A gazdag ember ostobasága olyan, mint a tenger: kimeríthetetlen. Elereszteték az életet, a jövőt…" (Szín-Világ, 1955. 3. szám).[26]

Az, hogy az eredeti szándékhoz való visszatérés volt a cél, méltányolható, ugyanakkor, bármennyire állítja Siklós Olga, hogy nem az ötvenes évek szellemében kívánt cselekedni, amikor visszaalakította a darabot, mégis ott van annak az időszaknak a lenyomata az utolsó jelenet „leoperálásában" is, meg az onnan mégis átmentett utolsó mondatban is. Ahogy ott van a *Vörös tinta* főhősnőjének döntésében: tragédia itt nincs, ellentétben Bródy *A tanítónő*jének novellaváltozatával, vagy akár Raffai regényével, de a szerelmesek egymásra találására sincs semmi esély, hiszen akkor a felnőtteket hazugsággal megvádoló gyermek válna áldozattá, és egy család széthullását kellene az ötvenes évek nézőjének happy endként elfogadnia. (Más kérdés, mennyire hisszük el azt, hogy egy házasság helyreállítható pusztán azzal, ha a csábító harmadikat elküldjük jó messzire.) Flóra viszont a döntésével, azzal, hogy elutasítja a házasságot, már a *Vörös tinta* századeleji előzményében megmutatja: más női sorslehetőségek is vannak, mint a férfi, a házasság választása. A novellaváltozatban, ahol az öngyilkosságba menekül a hősnő, még egyértelműen azt látjuk, hogy a lányok számára a tanulás, a tudás, de akár a tanári pálya is csak átmeneti időre kell – addig van rá szükségük, amíg férjhez nem tudnak menni:

> Óh, bizonyára szívesebben kötözött volna pergamennel befőttet a maga háztartásában, mert ilyen gyengék ezek a leányok, ha akármily tudományosak is, még mindig nem adnak egy közepes férjet, akár egy egyetemi tanári székért.
> Álmodnak a tanulmányaikról. Különösen a világhistóriát folytatják éjjelente, de valahogy sohase álmodják azt, hogy hősök, hadvezérek vagy

26 Bródy, *Válogatott drámái*, *i. m.*, 398. A happy end kérdésről lásd még Földes Anna, *Tóth Flóra odisszeája, avagy A tanítónő, és akiknek nem kell*, Criticai Lapok online, 2015/7–8., https://www.criticailapok.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=38411:toth-flora-odisszeaja&catid=25:2012. Letöltés ideje: 2018. 01. 26.

> államférfiaik, hanem hogy ezeknek a feleségei, jegyesei, vagy hozzájuk tartoznak bármi módon. Jön a király, meglátja őket, gyönyörű ruhába vannak öltözve, Mátyás, Napoleon, akár Széchenyi István…[27]

Bródy novellájában tehát még csak arra az átmeneti időszakra ad egzisztenciális megoldást a tanári pálya, amíg a lány férjet nem szerez magának – a drámában, legalábbis annak az eredeti, nem happy enddel záruló változatában, Flóra már képes rá, hogy kilépjen a világba, és elutasítsa a házasságot. De az irodalom aztán, a populáris szegmensében mindenképp, visszakanyarodott ahhoz a fázishoz, amikor a nők munkába állása már lehetséges volt, de mégis csak kényszer- és átmeneti megoldást jelentett legtöbbször. Azt a képletet, hogy a lányok munkába állása azért szükséges, hogy jó férjet találjanak maguknak, jól mutatják a harmincas évek népszerű filmjei, köztük is az egyik leghíresebb *Meseautó*, majd ennek sorra készülő, a Hamupipőke-szüzsét kibontó változatai. Ha tehát végezetül visszatérek az eredeti kérdésemhez: a tanári pálya sokáig, legalábbis a regények, drámák, filmek ezt sugallják, annyit jelent a nők számára, mint egy elnyújtott bál. Felkínálja a lányokat, akik mintha egyáltalán nem értelmiségi pályán lennének, a felhozatalt szemrevételező férfiaknak. Bródy megírta, a műve több változatával, ezt a verziót is, meg azt is, amely már az emancipálódó nőt állította a középpontba. Raffai Sarolta és Szabó Magda a nők egyenjogúságát zászlójára tűző szocializmus idején alakította ki a saját szerepeit, és írta meg a tanárnő-figuráit: Raffai főhőse a hagyományos asszonyi feladatokat és a tanári pályát nehezen egyeztette össze, maguk az írók pedig feladták a tanári pályát, amint sikeres alkotókká váltak, szinte megismételve Arany János vagy Babits Mihály döntését. De a tanárnőfigurák a legkevésbé sem ismétlései a tanáralakoknak: márcsak ezért is jó, hogy, számos új kérdést felvetve, megjelentek a magyar irodalomban, kezdetben mellék-, majd főszereplőkként.

27 Bródy, *Az asszonyi szépség, i. m.* Hozzáférés: http://mek.oszk.hu/00600/00627/00627.htm Letöltés ideje: 2018. 01. 26.

Filep Tamás Gusztáv

GÁLI JÓZSEF ÉLETEI, HALÁLAI*

Az 1956 után egyedüliként halálra ítélt magyar írónak[1] az életműve ugyanolyan fontos, mint a sorsa. A legegyedibb anti-karriertörténet az övé; nem *elfelejtettük* őt: 1989 előtt jóformán csak műfordítóként lehetett jelen a magyar kulturális közegben, s eredeti műveivel később sem került be a kánonba. Nem is kerülhetett – ennek alapfeltétele lett volna munkáinak hozzáférhetővé tétele, kötetekben való kiadása, de sem a színdarabjai, sem a novellái nem jelentek meg a demokratikus korszakban (sem) könyv alakban,[2] csak egy szép válogatás a meséiből, *A hét bölcső fája*,[3] Tarbay Ede szerkesztésében; könyvesboltokban viszont ezt sem láttam, a kiadó helyiségében sikerült megvennem akkoriban. Nem változtatott ezen az állapoton Gáli történelmidokumentum-értékű, *Szabadséghegy* című drámájának 1990-es, a veszprémi Petőfi színházbeli bemutatása – az pláne nem, hogy 1956 ötvenedik évfordulóján a József Attila Színház nem az eredeti szöveget, hanem Darvasi László a történet alapján írt munkáját vitte színre –,

* A tanulmány első része ugyanezzel a címmel megjelent a *Bárka* című folyóirat 2016/5. számában.

1 Gáli József ugyanabban a perben halálra ítélt barátja, Obersovszky Gyula szabadulása után verseket és prózát írt; 1981-ben reprezentatív verseskötete – *Azt megírni nem lehet* – Münchenben, az Aurora könyvek sorozatában jelent meg, a fordulat után több irodalmi művét adta ki itthon (egyet valószínűleg már 1987-ben, hely és idő megjelölése nélkül) – de 1956-ban újságíróként tartották számon.

2 A szöveg megírása és a nagyváradi, 2017 őszén lezajlott konferencia után jelent csak meg Gáli novellákat és három színpadi művet tartalmazó kötete: Gáli József, *A püspök madarai,* Összeállította és a szöveget gondozta, Pályi Márk, Utószó, Márton László, Bp., Kalligram, 2017. 396 old. Tavaly film is készült Gáliról e sorok írójának közreműködésével: *Afrikai fóka – Töredékek Gáli Józsefről*, 70 perces dokumentumfilm, 2017. Rendező, operatőr, vágó: Tóth Péter Pál. Szakértő, riporter: Filep Tamás Gusztáv. Producer: Buglya Sándor. Szereplők: Balla Margit, Boldizsár Péter, Csengery János, dr. Erdész Ádám, Gáli Ádám, Gáli György, Galkó Bence, dr. Kalmár Péter, Kováts Albert, Lukácsy András, Márton László, Máté Gábor, Standeisky Éva, Stauder Mária, archív felvételről: Obersovszky Gyula. Támogató: 1956-os Emlékbizottság. Gyártó: Dunatáj Alapítvány, Manas Bt.

3 Gáli József, *A hét bölcső fája. Válogatott mesék,* a meséket válogatta és a kötetet szerkesztette, Tarbay Ede, Józsa Pál rajzaival, Bp., Egyházfórum, 2000 (Egyházfórum gyermekkönyvei). 78 old.

sem a *Válás Veronában* című, 1973-ban betiltott darabjának felolvasószínházi bemutatója a Szegedi Nemzeti Színházban, 2005-ben. Sokan olvastak az ő fordításában megjelent német – régóta klasszikus vagy mára azzá vált – műveket, de (tapasztalataim szerint) a fordító nevét számtalan stílbravúrja ellenére sem jegyezték meg. Néha föltűnnek Gáliról szóló emlékszövegek, kortársi visszaemlékezések, s amennyire örülhetünk ezeknek, éppannyira bosszantó, hogy sok esetben kevesebb tárgyi ismeret rejlik bennük az életműről, mint amit már 1986-ban is lehetett tudni.[4] Az emlékezők sokszor újramesélik életútját – igaz, ez önmagában is tragédiasűrítmény –, a szövegekig azonban ritkán jutnak el. Művei közül általában két mesejátékát, két drámai művét és egyetlen – halála után megjelent – novelláskötetét szokták megnevezni. Az utalt drámák kapcsán rendszerint nem írják le, hogy nyomtatásban mindegyikük olvasható. Egyéb írásairól is ritkán esik szó – ezért is döntöttem úgy, hogy a néhány untig ismert címen kívül minél több Gáli-írást megnevezek, köztük a pályakezdet feledésbe merült darabjait, amelyek közül ez idáig például két színdarabnak a szövege nem került elő. Írásom háromfelé tagolódik; magam is igyekszem röviden összefoglalni az író életútját, kitérve néhány 1956-os faktumra; leírom, amit pályakezdéséről tudok, végül – részben kéziratban maradt – drámai műveit próbálom meg pár mondatban egy lehetséges struktúrába rendezni. Utalva közben egy elkövetkezendő módszeresebb kutatás legsürgetőbb feladataira.

1.

Gáli József körül, több embernek való múltja, az őt ért csapások és az alkata közötti szembetűnő ellentmondások ütközése folytán szűk körben legenda képződött, ez abból ered, hogy két nagy, egymás elpusztítására (is) fegyverkező ideológia tört az életére, noha alapjában véve meseíró s szinte mesehős volt. Más emlékezőkkel egybehangzóan az 1956 után szintén börtönviselt Földes Péter tömören így jellemezte őt: „membránérzékenységű, törékeny figura, csiszolt intellektus, kulturált és gazdag lélek".[5] Az életút fordulatait nehéz pár mondatban összefoglalni; ezt

4 Ekkor írtam rövid cikket az Egyetemi-főiskolai Tanács folyóiratába – a kéziratban maradt fontosabb színpadi Gáli-művek ismeretében: Filep Tamás, *Vázlattöredék Gáli József drámáiról,* ef-Lapok, 1986/1, 20–21.

5 Csalog Zsolt, *Konyak és vodka. Földes Péter, Budapest, 1986* = Uő., *Doku 56. Öt portré a forradalomból,* [Bp.], Unió Kiadó, 1990, 252.

egyébként az *Új magyar irodalmi lexikon* a szűk terjedelem kalodájában feszengő szócikke[6] példaszerűen megtette. Az író a társasági folklóron keresztül megőrződött vallomásain, kortársi visszaemlékezéseken, a recepción kívül Gáli novellái képezhetnek ehhez fontos forrást. Mindezekből átmehetett valami a köztudatba, de egy-egy tisztázatlan adat is továbböröklődik.

Az általános képben ott van Gáli születési helye és éve – 1930, Gyula (többek között Erkel Ferenc szülővárosa) – s édesapja nevének, hivatásának megjelölése: Gáli Géza a gyulai tüdőszanatórium igazgató főorvosa volt, nemzetközi hírű szakember, Tisza Kálmán özvegyének kezelőorvosa, a Ferenc József-rend lovagkeresztjének birtokosa, „konzervatív, nemzeti érzelmű" legitimista; felesége, dr. Ehrenreich Mária fül-orr-gégész szintén a szanatóriumban dolgozott.[7] „A Viharsarok számtalan tüdőbetege gyógyult a két orvos keze alatt, s a gyulai szanatóriumot és Gáli doktor urat, meg a feleségét még ma is emlegetik nálunk is a faluban, s a környékén mindenütt, ahol olyan emberek élnek, akiket a magyar népbetegségek legpusztítóbbjából, a tuberkulózisból gyógyítottak meg Jóska szülei" – emlékezett rájuk Angyal István, az 1956-as forradalom szimbólummá vált alakja.[8] Az eredetileg izraelita család katolizált, Gáli József keresztapja az édesapjával K. Cseh Edit szerint „mély, baráti kapcsolatot" ápoló – 1997-ben boldoggá avatott – Apor Vilmos báró gyulai apátplébános volt, akit 1941-ben Győrben püspökké szenteltek, 1945 tavaszán pedig szovjet katonák meggyilkolták, amikor „díszbe öltözötten" eléjük állva védte a főpásztori rezidencián meghúzódó (részben a nácik és a nyilasok elől elbújtatott) nőket.[9] A család 1944-ben nem kapott mentesítést, az író bátyja kivételével – aki munkaszolgálatosként halt meg – minden tagját Auschwitzba deportálták. A koncentrációs táborokból (ő maga egyik novellájából kikövetkeztethetően Németországban szabadult fel, nem Auschwitzban) egyedül Gáli József tért haza, bár már az első napon áldozatául eshetett volna a lengyel zsidó fürdőszolgák fanatizmusának, akik agyon akarták verni, mert nem volt körülmetélve; Angyal István mentette meg, akivel ekkor találkozott először,

6 St. M. [Stauder Mária], *Gáli József* = *Új magyar irodalmi lexikon*, 1. köt., A–Gy, főszerk. Péter László, második, javított, bővített kiadás, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 703.

7 K. Cseh Edit, *Egy katolikus a holokausztban. Gáli Géza tüdőszanatóriumi főorvos és családja története* = *A holokauszt Békés megyei történeteiből. A Magyar Nemzeti Levéltár 2014. június 12-i, gyulai konferenciáján elhangzott előadások,* szerk. Erdész Ádám, Kovács Tamás, Gyula, MNL Békés Megyei Levéltára, 2014, 77–86.

8 Angyal István, *A Péterfy kórház* = Eörsi László, *Angyal István (1928–1958) – Angyal István önvallomásai,* Bp., Noran, 2008, 287.

9 Lásd róla Gáli József, *A püspök madarai* = Uő., *Szúnyogok és nemeskócsagok*, [Bp.], Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 122–158.

hogy aztán a negyvenes évek végén, az ötvenes évek első felében elválaszthatatlan barátok, a forradalom leverése után pedig fegyvertelen fegyvertársak legyenek.[10] A lágerek felszabadulása után túlélő gyerekekből cirkuszt szervezett, így indultak haza, a produkciókért kapott élelemből tartva fönn magukat.[11] Hazatérése után a pannonhalmi bencéseknél, majd szülővárosa katolikus gimnáziumában tanult; az utóbbiban – gondolom, mint árva – tandíjmentességet élvezett.[12] Érettségije után a fővárosban a Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg szakára járt, ahonnan 1949-ben kizárták mint osztályidegent (formailag mint alkalmatlant). Egy zöldség-gyümölcs boltban kezdett dolgozni; húszévesen megírta *Erős János* című mesejátékát, s minthogy ekkor már az uralkodó osztályhoz tartozott, a darabot bemutatták, írója tehetségét József Attila-díjjal ismerték el – őt magát pedig visszavették a főiskolára. Diplomamunkája, a *Szabadsághegy* című dráma a személyi kultusz első színpadra vitt ábrázolása, 1956. október 6-án volt a premierje a József Attila Színházban – rendezője Benedek Árpád, főszereplője Gobbi Hilda volt, s a nézőközönségben ott ült Nagy Imre. A jóval korábban kitűzött bemutató időpontjára „kiderült", hogy Rajk László mégsem volt imperialista ügynök és hazaáruló; újratemetését – amelyen Gáli és baráti köre is részt vett – éppen az aradi vértanúk emléknapján rendezték meg, s innen – a közemlékezet szerint – a potenciális ellenzék tagjai a volt és leendő miniszterelnök vezetésével átvonultak a bemutatóra.[13] A recepció tanácstalan, vagy inkább – más-más módon – túlságosan magabiztos abban a kérdésben, hogy 1956 októberében hányszor adták elő a *Szabadsághegy*et.[14] Gondolom, elfogadhatjuk Kalocsai Tibor adatát, aki

10 Gáli József, *Farkaskutyák* = Uő., *Szúnyogok és nemeskócsagok*, *i. m.*, 117–121. Lásd még a kötet címadó novelláját: 159–[201.]

11 Gáli József, *Címszavak egy önéletrajzi lexikonból* = Uő., *Szúnyogok és nemeskócsagok*, *i. m.*, 62–64.

12 *A gyulai Róm. Kat. Karácsonyi János-Gimnázium Évkönyve az 1946–47. iskolai évről*, szerk., Deméndi Sándor, 15. p.

13 „[…] kevesen tudják, hogy a demonstráció este épp a József Attila Színházban folytatódik. Szinte a temetésről mentek a meghívottak a *Szabadsághegy* premierjére. Ott volt Nagy Imre és Rajk Júlia, Donáth Ferenc és Haraszti Sándor. Ott a forradalom majdani vezérkarának jó része. Volt Györffy-kollégisták, nékoszosok, Vámház térieк. […] A közönség legnagyobb része fiatal: egyetemisták, színművészeti főiskolások, ifjú színészek. […] A teremben felforrósodik a hangulat. Szerepel a darabban egy karhatalmista, méghozzá ávós egyenruhában. Olyan a légkör, hogy attól kell tartani: meglincselik. A színészt végül barátja, Fejes Endre egy hátsó kapun szabályszerűen kimenekíti az épületből." Lukácsy András, *Felismerem-e Angyal Istvánt? Levelek fiának, Németországba*, Bp., Magvető Kiadó, 1990, 90.

14 Vesd össze: „Érdekes, hogy egy nem is olyan régi esemény megtörténtének hogyanjában mennyire nincs konszenzus. Barta András, a Magyar Nemzet kritikusa szerint *a Szabadsághegy*et mindössze hatszor-nyolcszor adhatták elő. Csurka István – bármilyen furcsa most: Gáli barátja, egykor a főiskolán osztálytársa – szerint a premier volt a darab egyetlen előadása. A dráma 1990-es veszprémi felújításának kritikusa szerint Gáli darabját az október hatodiki *nyilvános főpróba* után (Rajk és társai temetésének napja) azonnal betiltották." Kőszeghy Péter, *Szúnyogok és nemeskócsagok*, Szombat online, 2016. 04. 09., https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/szunyogok-es-nemeskocsagok (Letöltés ideje: 2018. 05. 30.)

1957-ben kereste föl az írót a rabkórházban, hogy rajta keresztül dokumentálhassa az írástudók árulását – cikke utolsó bekezdése üzenet azoknak is, akiknek „írói-politikai magatartása" készítette elő például Gáli útját a vádlottak padjáig. Kalocsai nyilván felkészült „tárgyából", hiszen már cikke címében is a drámai mű és a drámai sors párhuzamával manipulál. Szerinte: „A drámát mindössze hatszor láthatta a közönség… azután kirobbant október 23… Néhány nap múlva a magyar dráma »új üstökösét« az *Igazság* című ellenforradalmi lap egyik szerkesztői székében láthatjuk, Obersovszky mellett…"[15]

Hogy mit csinált Gáli a forradalom alatt, azt elsősorban decemberi kihallgatásainak jegyzőkönyveiből tudhatjuk.[16] Október 23-án részt vett a tüntetéseken, ott volt a Petőfi téren, a Bem téren, a Parlamentnél és a rádiónál. Itt, miután megszólaltak a fegyverek, elszakadt barátaitól, Angyal Istvánéktól, a Szentkirályi utcában csatlakozott két sebesültszállítóhoz, akik a Trefort utcai OTI-ba vittek egy sebesültet, s 24-én reggel 6 óráig velük maradt, segített a sebesülthordásban. Október 24-e és 31-e között a Péterfy Sándor utcai kórházban tartózkodott, közben 26-án vagy 27-én (úgy látszik, erre nem emlékezett pontosan) bement a munkahelyére, az Állami Faluszínházba. Onnan visszatérve találkozott Angyallal, a Tűzoltó utcai felkelők vezetőjével, akinek később szintén a kórház lett a „főhadiszállása", s aki megkérte, hogy vegye át tőle a röplapkészítés irányítását. A kérdésre, hogy ki írta a szöveget, Gáli ezt válaszolja: „A röplapok szövegét Angyal Istvánnal közösen készítettük." November 1-jén a Színház- és Filmművészeti Szövetségben tartózkodott; itt tudta meg, hogy beválasztották a forradalmi bizottságba. Részt vett az Állami Faluszínház társulati ülésén is, ahol szintén a forradalmi bizottság megválasztása volt soron. Ebbe is beválasztották; ő lett a Színház- és Filmművészeti Szövetség és az Állami Faluszínház forradalmi bizottsága közötti összekötő. A faluszínházban továbbá színházi tanács is alakult, s ő ennek is a tagja lett; céljuk a színházi munka beindítása volt. November 4-én, a második szovjet támadás napján felkereste az *Igazság* című (forradalmi) lap szerkesztőségét a New York-palotában, ott maradt, s 5-én, 6-án és 7-én – amíg többé-kevésbé folyamatosan lőtték őket az utcáról – ő végezte a szerkesztői munkát, a cikkeket pedig Molnár Lászlóval ketten írták. Föl is sorolja, milyen írások jelentek meg tőle a lapban: az első napon a szovjet beavatkozást elítélő vezércikk, másnap a

15 Kalocsai Tibor, *Két dráma. Hogyan lett egy tehetséges íróból vádlott,* Magyarország, 1957, 5. szám, 16.

16 Főleg: ÁBTL -3.1.9. – V- 143660/150–156. Jegyzőkönyv Gáli József gyanúsított kihallgatásáról. Budapest, 1956. december 11.

Szabadsághegy nagymonológja, a harmadikon a *Rádió a bunkerban* című tárca. Jegyzőkönyvbe mondja, milyen szerepe volt a már illegális *Élünk* című lap szerkesztésében és sokszorosításában, szól az általa fogalmazott röplapszövegekről, tételesen megnevezi saját cikkeit, és azokat is, amelyeket nem vállalhat, mert bár első változatuk tőle származott, szövegük, míg az utcára kerültek, olyan beavatkozásokat szenvedett el, amelyek az ő szemléletétől idegenek. A jegyzőkönyv szerint december 7-én vették őrizetbe (más hivatkozásokban december 5-e és 6-a szerepel, de úgy látszik, ez a dátum a hiteles).

A két lapban megjelent írásai a jegyzőkönyvben foglaltak ellenére ez idáig azonosíthatatlanok. Bár mindaz, amit mond, hihető, vallomása őszintének látszik, talán mégsem tekinthetjük akaratlan legendaképzésnek, amit Eörsi István állít memoárjában. Eszerint Gáli magáénak vallotta az *Élünk* mindazon cikkeit, amelyeknek szerzőjét a vizsgálatot folytatók nem tudták azonosítani.[17]

Az *Élünk* illegális munkájának legszemléletesebb eredménye a december 4-i nőtüntetés szervezése volt; az ötletgazdákat a lapban közölt felhívás nyomán utóbb könnyű volt azonosítani, de például az indiai képviselet vezetője már aznap kitalálta, hogy az alkotó értelmiség állhat mögötte; jelentésében olvasható: „Nem tudom, ki adta az ötletet, de gondolom, hogy az egyetemisták, az értelmiségiek és az írók keze lehetett benne."[18] A dokumentumot közlő kötet szerkesztője jegyzetben meg is nevezi őket: a tüntetést Gáli, Obersovszky és Eörsi kezdeményezte, az *Élünk* révén.[19]

Sőt, ezt az új rendszer sajtója is nyilvánvalóvá tette, még a per idején. 1957 áprilisában a *Magyarország* idézett szerzője tartott tanmesét a szerinte tévútra váltott íróról, aki „a fasizmus áldozatából" lett a „fasiszták szövetségese". A bizonyítékok között első helyen szerepelnek az *Élünk* cikkei, többek között az is, amelyik „a magyar asszonyokat és lányokat a december 4-i tüntetésre buzdítja" – aztán Kalocsai a lap és Gáli ügyét összekapcsolja a Tóth Ilona által állítólag elkövetett „gyilkossággal".[20] Az egyenleg:

17 Eörsi István, *Emlékezés a régi szép időkre*, Napra-Forgó Kft., 1989, 34–35.

18 *Rahman ideiglenes indiai ügyvivő jelentése a nőtüntetésről, 1956. december 4. = 1956*, szerk. Szakolczai Attila, Bp., Osiris Kiadó, 2006 (Nemzet és Emlékezet), 350.

19 *Uo.* 353, 732.

20 Tóth Ilonáék peréhez lásd Kiss Réka – M. Kiss Sándor, *A csalogány elszállt. Tóth Ilona tragikuma,* Bp., Kairosz Kiadó, 2007; Szakolczai Attila, *A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata*, doktori értekezés, http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14974. (Letöltés ideje: 2018. 07. 30.) A kutatásai végösszegéről: „Munkám elsődleges eredménye annak bizonyítása, hogy az a gyilkosság, amelyért Tóth Ilonát és két vádlott-társát, Gönczi Ferencet és Gyöngyösi Miklóst halálra ítélték, nem történt meg. Az csupán egy ötvenhetes történet, amelyet különböző hírekből és híresztelésekből kiindulva kreált a politikai rendőrség. Következésképpen nemcsak

> Drámájának egy negatív figurája az mondja: *„Ha ember az ember, legyen következetes a hazugságban is.” Nos, Gáli következetes maradt – az igazságkeresés igényével – a nagy hazugsághoz, hogy a farkas az bárány, hogy a kommunisták, a Szovjetunió ellen is lehet építeni a szocializmust, hogy fasiszta gyilkosokkal is lehet „tiszta rendszert” teremteni.* Gáli elárulta saját darabjának hőseit, az ártatlanul meghurcolt kommunistákat is, hiszen ezek a becsületes emberek – néhány renegátot kivéve – ezernyi megpróbáltatás, szenvedés után sem támadták hátba szülőanyjukat, a népet, a pártot, hanem tiszta szívvel, felemelt fejjel, tengernyi nehézség közepette a legnehezebb, de legnemesebb feladatot választották: felemelni, megtisztítani a hibák, az ellenforradalmárok csizmájának véres nyomaitól, az árulók hitszegésétől beszennyezett forradalmi zászlót – a párt zászlaját![21]

Az 1956-os forradalomban és az annak leverését követő illegális munkában való részvétele miatt Gáli Józsefet decemberben letartóztatták tehát, s első fokon egy év börtönbüntetésre, másodfokon, Obersovszkyval együtt, halálra ítélték – a történeti kutatások elmélyülésével egyre sötétebbé váló, bizonyosan konstruált Tóth Ilona-perben. (Az elsőfokú ítélet után állítólag egészségügyi okokból egy időre hazaengedték – de még aznap vagy másnap újra elhurcolták.) Nyugat-európai vezető értelmiségiek, világhírű művészek tiltakozása – Obersovszky Gyula az alábbiakat nevezi meg azok közül, akik valamiképpen kiálltak mellettük: Joliot-Curie, Picasso, Aragon, Camus, Hemingway, Dreiser, Howard Fast, Pristley[22] –, Bertrand Russel fenyegetőzése – hogy lemond a Békevilágtanács elnökségéről – s a nyugati tömegtüntetések nyomán (de talán azért is, mert a döntéshozók maguk is ráébredtek, hogy elgaloppírozták magukat) az ítéleteket megváltoztatták, Obersovszky ekkor kegyelemből életfogytiglant, Gáli tizenöt év börtönbüntetést kapott – majd 1961-ben amnesztiával szabadult. Esküvőjére – az állapotos – dr. Káldor Verával a halálos zárkából vezették elő, utána feleségét is egy cellába vitték vissza; őt szintén több évre elítélték a forradalomban való részvétele miatt.

Tóth Ilona, hanem Gönczi Ferenc és Gyöngyösi Miklós is ártatlan a terhükre rótt gyilkosságban. Tehát az M. Kiss Sándortól az »ellenforradalom« alapmítoszának nevezett két történet (a Köztársaság téri atrocitások és a Kollár-gyilkosság) közül egyik sem alapul a valóságon.” Szakolczai Attila, *A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata. Tézisek a doktori értekezéshez*, http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/szakolczaiattilatezis.pdf. (Letöltés ideje: 2018. 05. 30.) Az ezzel ellentétes véleményt Eörsi László képviseli markánsan.

21 Kalocsai Tibor, *Két dráma. Hogyan lett egy tehetséges íróból vádlott,* Magyarország, 1957. 5. szám, 16.

22 Obersovszky Gyula, *Piros levelek,* [Bp.], Press-Art, 1989 (Kis Újság Könyvek), 24–25.

De az eredeti ítélet egy másik szinten, a nem totális, de nyilvánvaló elhallgattatás évtizedeiben véglegesült.

Az idézett lexikonszócikk szerint Gáli előbb munkanélküli volt, majd az OSZK Színháztörténeti Tárában kapott állást 1975-ös, szívbetegsége miatti nyugdíjazásáig. Amikor azt mondom, hogy haláláig nem kapott helyet saját műveivel az irodalomban és az irodalmi életben, ezt nem cáfolja, hogy *A tűz balladája* című mesejátékát 1967-ben a Bartók Gyermekszínház bemutatta, 1972-ben pedig tévéjátékot készítettek belőle, s az év karácsonyán, szenteste délutánján sugározták. Elkészült színpadi művei közül e mesejátékon kívül három apróbb megjelenhetett – de csak a Népművelési Propaganda Iroda nem nyomdai úton sokszorosított kiadványaiban –, egész estés, *Válás Veronában* című színművét – egyetlen, 1973-as, a Visegrádi Színjátszó Napok keretében tartott amatőr színházi előadása után – betiltották. Egyetlen novelláskötete 1981-ben, néhány hónappal halála után jelent meg, utolsó színdarabját, a vésztői köztársaságról írott *A suszter országát* pedig csak 1983-ban mutatta be a miskolci színház (megváltoztatott, *Daliás idők* címmel). A belügy figyelme nem lankadt iránta: „Természetesen szabadulása után folytatták a titkos ellenőrzését – a neve 87 dossziéban fordul elő a Történeti Levéltár adatbázisa szerint."[23] További kutatásokat igényel tehát, s akár önálló tanulmány tárgya lehetne (ha volna hozzá adat), hogy hogyan, milyen megfontolásokból, milyen titkos döntések alapján tartották távol őt a magyar kulturális élet első nyilvánosságától. A második nyilvánosság, a szamizdat irodalom, az illegális ellenzéki sajtó csak halála után kezdett kiterebélyesedni. A mérföldkő jelentőségű illegális Bibó-emlékkönyvbe viszont még adott egy fontos írást. A Bibó-uchrónia párbeszédeiről írta Balog Iván, hogy azok „bámulatos beleérzéssel mintegy előre megsejtik, milyen hangvételűek Bibó valódi kihallgatási jegyzőkönyvei, amelyek a rendszerváltás után láttak napvilágot".[24]

Műfordításai viszont megjelenhettek, illetve előtte – nyilván – szerződéseket kötöttek vele kiadók. A róla szóló irodalomban főleg a szerzőket szokták megnevezni, akiknek műveit átültette magyar nyelvre; álljanak itt legalább felsorolásszerűen a fontosabb címek, ezúttal a könnyebb olvashatóság kedvéért – s mert van köztük, ami többször is megjelent, továbbá amely nem egyéni kötetekben,

23 *Gáli József esete*, http://www.boldogsag.net/index.php?option=com_content&view=article&id=32620:gali-jozsef-esete&catid=1099:joevronto-koezelmult&Itemid=721. (Letöltés ideje: 2018. 06. 30.)

24 Balog Iván, *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések,* [Bp.], Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2010 (Eszmetörténeti Könyvtár, 12.), 106.

hanem antológiákban olvasható – bibliográfiai adatok nélkül, s némi hiány kockázatával: Tankred Dorst: *Vigyázz, szakadék!*; Peter Handke: *A balkezes asszony*; Luise Adelgunde Viktorie Gottsched: *Elménci*; Hermann Hesse: *Narziss és Goldmund*; Ödön von Horváth: *Mit csinál a kongresszus?*, *Délszaki éj, Kasimir és Karoline*, *Férfiakat Szelistyének!*; Henrik Ibsen: *A tenger vonzása*; Gotthold Ephraim Lessing: *Az Efezuszi özvegy*; Heiner Müller: *Horatius*; Friedrich Schiller: *A genovai Fiesco összeesküvése*; Frank Wedekind: *Nicoló király avagy ilyen az élet*; Peter Weiss: *Hárman mennek, beszélgetnek*. Jean Paul *Gyámoltalan hősök* című kötetébe az író aforizmáit fordította, továbbá szemelvényeket két regényéből, az *Özönvíz után* című antológiába Günter Grass *Kutyaévek* című regényének részletét, Hans Henny Jahnntól pedig egy elbeszélést az író *Ólomléj* című kötetébe. Ezenkívül Franz Kafka számos novelláját. Nem egy ifjúkori olvasmányunkat tehát. (Böll-fordításainak adatait lásd alább, jegyzetben.) Szakemberre vár műfordítói munkásságának elemzése; tény, hogy három német évszázad stílusát appercipiálta és közvetítette, a 18. századi klasszikustól a Gruppe 47 nyelvezetéig. Nem szépirodalmi fordításai közül önálló kötetben jelent meg az alábbi kettő: Kuno Mittelstädt: *Paul Gauguin*; Fritz Pohl: *Az öröklődés alapjai*. A börtönben kapott feladatként lefordított még egy szakmunkát a kutyaidomításról.

Életének egyik utolsó szimbolikus jelenetét Vezér Erzsébet dokumentálta, az 1977 utáni ellenzéki szervezkedések idejéből. Ennek előzményeként is fontos – s persze az életpálya szempontjából legalább ennyire –, hogy Gálit az 1970-es években súlyos szívbaja miatt műteni kellett. 1968-ban egy budapesti katétervizsgálat közben megállt a szíve (valószínűleg nem magától: itthon az egyszeri használat után kidobandó katétercsövet kifőzték és újraalkalmazták). A németországi műtét utáni kontrollokhoz szükséges útlevelet Heinrich Böll meghívóleveleinek köszönhetően kapta meg. (A Nobel-díjas német írónak Gáli két önálló művét fordította le magyarra.[25]) A kiutazások esélye a forradalommal kapcsolatos ál-

25 Heinrich Böll, *Egy szolgálati út vége*, ford., Gáli József, [Bp.], Európa Könyvkiadó, 1968. 218 oldal. (Ez egy OSZK-beli katalóguscédula szerint néhány évvel később Romániában is megjelent magyarul: Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1974, 177 old.); Heinrich Böll, *Jelentések a nemzeti gondolkodásmód felmérése tárgyában*, ford., Gáli József = *King Kong gyermekei. Mai német elbeszélők.* Vál., s. a. r., utószó, Belohorszky Pál, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983 (Olcsó könyvtár), 86–118. Ez az írás tehát egy novellaantológiába került be először. Kétségtelen viszont, hogy eredeti (vagy legalábbis egyik) változata németül önálló kiadványként jelent meg. A példány, amelyből Gáli dolgozott, 1983-ban volt a kezemben, dr. Káldor Vera, Gáli második felesége mutatta meg. Böll szerepvállalása Gáli érdekében 1956 iránti elkötelezettségéből táplálkozhatott: „A szemtanúságot nem vallhatom magaménak, mégis biztos vagyok benne, hogy Magyarországon olyan igazságért harcolnak, szenvednek és halnak meg, amelyet mi Európa nyugati felén zászlónkra sajátunkként könnyelműen fel nem írhatunk, vezércikkeinkbe és hírmagyarázatainkba fel nem vehetünk: annak *részei*, amit

láspontjának következetessége miatt kétségessé válhatott; nem volt egyértelmű, hogy nem vonják-e be útlevelét. A Charta '77 melletti szolidaritási nyilatkozat szervezésének idejéből Vezér Erzsébet ezt jegyezte föl: „Két köztiszteletben álló ellenzéki barátja elment hozzá, és kérte, nehogy aláírjon, mert félő, hogy nem engedik ki többé külföldre szívvizsgálatra. Ennek ellenére felhívott, hogy el akar jönni. Nem is sejtettem, hogy mit akar, de lebeszéltem, mert nem működött a liftünk, és tudtam, hogy az ő szívével három emeletet fölgyalogolni végzetes lehet. Nem érdekelte. Eljött és aláírt."[26]

2.

A lexikonszócikkek Gáli első (legalábbis első nyilvánosságot kapott) műveként az *Erős János* című mesejátékot említik; az ehhez társult toposz az, hogy ez volt egyben a háború utáni első, magyar népmesemotívumokból építkező színpadi mű, az úttörőkről szóló darabok évadján. Valójában 1951. január 28-án az Úttörő Színházban Gálinak már a második bemutatójára került sor – igaz, országos jelentősége csak ez utóbbinak lehetett. Az *Erős János* nyilvánvaló siker volt, vagy másfél tucatnyi méltató cikk született a bemutatóról. Nóvumjellegét Siklós Olga megemlíti korszak-összefoglaló művében,[27] de világosan kiderül ez már a korabeli sajtóból is: „Felszabadulásunk óta ez az első, s mint próba közben és a húszéves szerzővel való beszélgetés során meggyőződtünk – »igazi« magyar mesejáték."[28] A darab mondanivalója a közösségi összetartozás üdvös volta, a hazaszeretet fontossága, ez derül ki Gáli Farkas Lujzának adott röpinterjújából is; volt olyan recenzens, aki szerint a darab nem is szólhat másféle hazáról, csak arról, amelyikre a Szovjetunió Napjának fénye ragyog. Mind a szöveg keletkezéstörténete szempontjából, mind a kívülről erőszakolt aktualizálás számításba jöhető bizonyítékaként érdemes

mi igazságon és szabadságon értünk, bizonyára a magyar szabadsághárcosok szeme előtt is ott lebegnek, de számukra mégis többről van szó, arról is, ami még nálunk sem létezik. Ez a harc *értünk* is folyik, elkeseredetten, amelyhez egyedül csak jótékonykodással járulunk hozzá, nem kevés ez, és mégse elegendő, és mégsincs más eszközünk: szégyenünk határait pontosan jótékonykodásunk és arról való tudásunk jelöli ki, hogy ezt a harcot *értünk* vívják, a szenvedést értünk szenvedik el." Heinrich Böll, *A magyarok felkelése*, Tiszatáj, 2006/11, 8–9. A szöveg fordítóiról az adott forráshelyen ez olvasható: „A fenti fordítás Balogh Melinda, Bereczki László, Demeter Mónika Gabriella, Demku Andrea, Huber Andrea, Mizsei Edit, Paor Smolc Bernadett, Schulz Viktória munkáinak összecsiszolásából jött létre."

26 Vezér Erzsébet, *Őrangyalai: Russel, Böll,* Élet és Irodalom, 1990, 26. sz., 4.

27 Siklós Olga, *A magyar drámairodalom útja 1945–1957*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1970 (Elvek és utak), 339.

28 Farkas Lujza, *Magyar szerzők új színdarabjaikról. „Az élet hídja" és „Erős János",* Színház és Mozi, 1951., 2. sz., [42]–43.

idéznünk az interjú zárópasszusát; az alábbi textus oly látványosan esik kétfelé, hogy erős a gyanúnk: az utolsó előtti mondat nem Gáli fejében született, hanem szorgos szerkesztői munka gyümölcse: „Nagyon szeretem a mesét és az embereket. Az elmúlt télen egyik este a Mátrában találkoztam egy öreg hókaparóval, aki, mikor megtudta, hogy írással foglalkozom, elmesélte nekem Erős János történetét, majd búcsúzóul azt mondotta: »arról kellene egyszer írni, hogyan beszélnek itt az erdőben a fák…« Az öreg szavain elgondolkozva jutottam el ehhez a meséhez, amely végső megformálásában az ellenség elleni harcot, a békéért és a szocializmus építéséért folyó küzdelmet fejezi ki. Ezt a célt akarom szolgálni a munka, a tanulás és az élet minden területén."[29] Közvetett bizonyítéknak tekinthetjük talán a paszszusvégi vörös farok idegen eredetéhez Angyal István idevágó utalását is. Szerinte Gáli témája és nyelvválasztása annyira szokatlan volt, hogy „Korlátolt kultúrbürokraták megkísérelték a darabba belekényszeríteni a kincstári formák szellemét" (ezt aztán részletezi is).[30] Kevéssé ismert tény, hogy a mesejátékot nem csak bemutatták: könyv alakban is megjelent, évekkel a premier után.[31] Ez a mesejáték külföldön is színpadra került: Pozsonyban. A Szlovák Nemzeti Színház (Slovenské národné divadlo, SND) ifjúsági színjátszó együttese mutatta be, a Nová scénában (az Új Színpadon[32]), 1952 januárjában, valószínűleg 20-án, vasárnap. Recenzense, a csehszlovákiai magyar irodalom jelentékeny epikusa, Egri Viktor szerint a „szép mesejátékot" szerencsésebb lett volna a nagyszínpadon bemutatni.[33] Sőt, a szöveg (a szerző nevének hibás föltüntetésével) sokszorosított formában szlovák nyelven is megjelent.[34] Utaltam rá, hogy Gálinak nem ez volt az első bemutatója. Ennek már egy 1980-as évekbeli Békés megyei nyomtatott forrásban is van nyoma,[35] ezt erősítette meg Angyal István börtönfeljegyzéseinek Gálira vonatkozó alfejezete, végül a koalíciós évek gyulai sajtójának böngészése. Angyal megemlíti Gáli ifjúkori munkái közül az általa talán kéziratból ismert „csodálatos" *Paganinit*, az

29 *Uo.*

30 Angyal István, *A Péterfy kórház, i. m.,* 288.

31 Gáli József, *Erős János. Mesejáték 4 felvonásban, 10 képben.* A rendezői utasítást Horváth Jenő írta. Az illusztrációkat és a kosztümterveket Köpeczi Bócz István készítette. A színpadtechnikai leírásokat Földeák Róbert végezte. Zenéjét szerzette: Sárközy István. Bp., Népszava, A Szakszervezetek Országos Tanácsa Lap- és Könyvkiadóvállalata, 1954 80 old.

32 Hivatalos neve ekkor: Mládežnícky súbor Národného divadla (A Nemzeti Színház Ifjúsági Együttese).

33 Vö. Egri Viktor, *Erős János. Magyar mesejáték bemutatója szlovák színpadon*, Új Szó, 1952. január 26., 7.

34 Gáli Jenő, Mocný Janko. Rozp***rá***vka v 3 dejtsvách, 11 obrazoch, prel. M. Bancíková, Bratislava, SDLZ 1951, 93. (Ezt Tóth László derítette ki; itt mondok érte köszönetet neki.)

35 Márai György, *Emlékezés a József Attila-díjas Gáli Józsefre*, Békési Élet, 1982. 4. sz., 508–510, itt: 510. A cikk szerint Gáli színdarabját 1947. szeptember 11-én mutatták be az Erkel Színkörben Szilágyi Lajos rendezésében és főszereplésével.

Édesanyát – ezek nyilván versek, hiszen „diákok szavalgatták" őket, illetve a *Mi van a sarkon túl?* című drámát, amit a „gyulai színház" be is mutatott.[36] Az Angyal által cím szerint emlegetett kisebb szövegeket (eddig) nem találtam meg ugyan a gyulai lapokban, de néhány cikket és három verset igen: mindegyik jól tükrözi a fiatalember akkori világképét. Az egyik álljon itt (betűhíven):

Gáli József
Matematika

Egy meg egy az kettő:
ez az élet meddő.
Kétszer négy az nyolc:
üres ma a polc.

Hetes, kilenc, tizenegy:
szerencse szám?! – Egyremegy!
Ötös, hatos, három:
a rothadást várom!

Függvény, logar, gömbmértan:
ez az élet miért van?
Alfa, delta, béta szög:
az a koldus, miért nyög.

Tudós, könyv és Archimédes
mért e mínusz, mért van mindez,
Hisz négy meg egy csak addig öt,
míg ránk nem dobják a rögöt.[37]

Gáli tehát már gimnazistaként publikált a helyi lapokban, 1948 nyarán megrendezték szerzői estjét a színházépületben,[38] s tizenhét éves volt, amikor szülőváro-

36 Angyal István, *A Péterfy kórház, i. m.,* 287–288.
37 Gyulai Kis Újság, 1947., 30. sz., 5.
38 „A versek költője Gáli József, poéta a javából. Csupa szín, hangulat, vergődő fájdalom, játékos irónia váltakoznak művészi bravúrral verseiben, aki ért a versekhez, annak éreznie kell, hogy ez a gyerek-ember valaki." Gyula „fiatal tehetségeinek nagyszerű seregszemléjé"-n – ahol balettművész, zongoraművész, hegedűs és

sában bemutatták első színdarabját, amelynek témája, világképe így rögzíttetik az *Alföld* című, szintén gyulai lap idevágó cikkében, melynek zárlatában az is ott szerepel, hogy a nyolcadik gimnazista szerzőnek a bemutatón osztálytársai egy „szép babérkoszorút adtak át":

> A fiatal szerző, ami nála duplán érthető, két világháború után, koránál fogva is erősen benne van a Sturm és Drang sötéten látó periódusában. A darab szimbólumokkal dolgozik, a Mi van a sarkon túl? főszereplője egy béna öregember, aki mániákus is egy kissé, és még sohasem volt kint az utcán, a mi van a sarkon túl azt is jelenti, hogy milyen az élet, mi értelme van az életnek. A darab szereplőinek nem sikerül semmi. A legjobb szándékok hiábavalók. Összeomlik minden. És amikor sírva, jajongva kérdi az orvost a fiatal lány, hogy mi értelme van az életnek, a fiatal szerző a következő keserű szavakat adja az orvos szájába: „Küzdeni a semmiért."
>
> Ez a keserűn látás nem hiba. Madáchtól Huxley-ig a világirodalom nagyjai közül sokan vannak ugyanezen az állásponton, hogy az ember sorsát reménytelennek látják. Nem hisznek a haladásban, ami az ember életének igazi célja lenne. A fiatal szerzőnek oka van arra, hogy ne higgyen, egyedül jött haza a deportálásból, családja elpusztult. Mi hiszünk az élet céljában, a haladásban, és bízunk abban is, hogy a fiatal szerző is idővel hinni fog benne.[39]

Az 1950-es évek első feléből még egy színpadi művéről tudunk. Angyal István hivatkozott írásában szerepel arra vonatkozó utalás, hogy Gáli írt egy színdarabot Apáczai Csere Jánosról, illetve „a magyar tanítás hőskoráról", amit azonban nem mutattak be.[40] Erről Dévényi Róbert – író, dramaturg, szerkesztő, az író 1987-ben elhunyt barátja – annyit említett nekem 1984 körül, hogy a darab nyitójelenetében Apáczai, már Hollandiában, megnéz egy bábjátékot Amerika felfedezéséről. Eddig ennek a kéziratnak sem akadtunk a nyomára.

operaénekesnő is fellépett, de amit az idézett lap a költő Gáli szerzői estjeként regisztrált, a verseket Nagy Margit színinövendék és Thury Miklós adták elő. –édi–, *Gáli József…*, Alföld, 1948., 32. sz., 3.

39 –édi–, *Mi van a sarkon túl?*, Alföld, 1947, 43. sz., 4.

40 Angyal István, *A Péterfy kórház, i. m.,* 289.

Ezek az adatok azért is fontosak, mert Gálival kapcsolatban félreértésekre és félremagyarázásokra is rálapozhatunk; van aki úgy emlékszik, hogy 1956-ban a kiábrándult kommunisták közé tartozott. Noha az, hogy nem volt kommunista, Gyulán írt szövegeiből és recepciójukból is látszik. Még egyértelműbben kiderül az eredetileg 1979-ben szamizdatban megjelent Bibó-emlékkönyvbe írt szövegének címmondatából: „Uchronisztikus eszmefuttatás arról, hogy mi történt volna, ha 1945 augusztusában, miután visszaérkeztem Auschwitzből, nem jön velem szemben az utcán Farkasházy Pepi adóügyi tisztviselő MKP-jelvénnyel a zakója hajtókáján, s én a találkozás meg nem története miatt belépek a kommunista pártba, sőt a belügyi pályát választom, és mint a rendőrség nyomozótisztje 1957 júniusában kérdéseket teszek fel Bibó István államminiszternek és előzetes letartóztatottnak."[41]

Abból a filológiai szakértelemhiányból, a források iránti érzéketlenségből, amit a mai magyar irodalmi közeg fontos megkülönböztető jegyének látok, egyenesen következik, hogy Gáli-bibliográfiánk sincs (vagy ha van, nem hozzáférhető), egyelőre azt sem tudjuk pontosan, hogy a később kötetbe gyűjtött mesék és az ismert két dráma mellett mit írt, publikált még az író az ötvenes években. Szép lenne, ha nem tudnánk megnevezni egyetlen olyan írását sem, amelyből a korszak dogmái visszhangoznak – szép lenne, de elképzelhetetlen. 1953-ban például több olyan cikket írt a *Szabad Ifjúság* című lapba, amelyeket, bár kissé sematizáltan, a „termelési riport" kategóriájába sorolhatunk.[42] Ezek az írások, melyben hemzsegnek a kulákok, és amelyekben a DISZ-isták jelentenék a jövőt, éppúgy nem illenek bele abba, amit róla tudunk, mint amennyire beleillenek a korszak fiatalságának – a három évvel későbbi forradalmi ifjúságnak – alakuló, bár éppen ekkor túlságosan szilárdnak látszó világképébe. Azt gyanítom, hogy ekkor már Nagy Imre (aki ez év júliusától lett miniszterelnök) és a dogmatikusok között választott a fiatal értelmiség, s ez pontosan kijelölte a használható nyelv határait.[43] Pontosabban, mélyebben kellene ismernünk az ifjúság 1953 és 1955 közötti politikai elkötelezettségét; az biztos, hogy Gáli ekkor is sokkal összetettebbnek látta a világot a csasztuskaíróknál; példa erre egy rövid,

41 Gáli József, *Uchronisztikus eszmefuttatás… = Bibó-emlékkönyv,* Bp.–Bern, Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II. köt., [391]–396., idézet: [391].

42 *Rendet a kiszombori tangazdaságban! A földművelésügyi minisztérium figyelmébe,* Szabad Ifjúság, 1953. március 12., 3.; *Hősök példáján hősök születnek,* Szabad Ifjúság, 1953. április 19., 6.; *A „Boldog ember" falujában,* Szabad Ifjúság, 1953. szeptember 5., 2.

43 „Jóska […] lelkesen üdvözölte ötvenhároman Nagy Imrét", olvassuk Lukácsy idézett művében. Lukácsy András, *Felismerem-e Angyal Istvánt?, i. m.,* 84.

háborúellenes jelenete, a Michel apó galambja, amely A béketábor legyőzhetetlen. *Műsoranyag a béketalálkozóra* poétikus című, az Országos Béketanács és a Népművészeti Intézet kiadásában 1952-ben megjelent könyvben szerepel, s amelyben propagandaszöveg nélkül, hitelesen ábrázolt emberi kapcsolatok révén érzékelteti véleményét a Vietnamban harcoló Franciaországról.[44] Még ha ez esetben csak részigazságról van is szó.

1954-ben egyébként úgy látszik még, hogy tartósan a mesejátékírás lesz Gáli területe. Egy, a *Somogyi Néplap*ban ez év szeptemberében publikált cikk arról tudósít, hogy a Népművészeti Intézet néprajzi osztálya autentikus népmesemotívumok színpadra alkalmazására készül, illetve erre vonatkozó programot dolgozott ki. Muharay Elemér nyilatkozik itt, hogy öt vármegye egy-egy községében régi mesejátékot „keltenek életre", köztük Kálmáncsán is. Öreg mesemondók meséiből választanak, összegyűjtik a helyi népzenét, népszokásokat, mondásokat, népdalokat, néptáncokat, népviseletet. Ezt az anyagot Muharay munkatársai – író, zeneszerző, népdalgyűjtő, táncgyűjtő és rendező – a falusiakkal együtt dolgozzák föl. Az említettek szintén megjelentek Kálmáncsán Muharayval együtt. A mese „felgyűjtése" és „a falu népének közreműködésével" való formába öntése Gáli (a cikkben hibás keresztnévvel: Jánosként említik) feladata volt; ez meg is történt. A cikk írója reményt táplál az iránt, hogy az új mű ugyanolyan sikeres lesz, mint az *Erős János*, amelyet az Ifjúsági Színház állítólag már 150 alkalommal adott elő. *A Furfangos királylány* tervezett előadásában 180 fiatal és öreg vett volna részt a faluból: énekkar, tánccsoport, népi zenekar, színjátszók; szakmai előképzésükben pedig a néprajz másik klasszikusa, Luby Margit is szerepet vállalt.[45]

Ezzel szemben a bemutatónak nem találtam nyomát – a szöveg azonban valószínűleg nem veszett teljesen kárba. A diktatúra idején megjelent kevés számú Gáli-mű egyike *A fortélyos királykisasszony* című rövid mesejáték, amely a *Mese arról, hogy a hópehely is virág* című mesejelenettel együtt 1973-ban helyet kapott a Népművelési Propaganda Iroda Színjátszók kiskönyvtára című, nem nyomdai úton készült sorozatának egyik darabjában. Feltételezem, hogy *A fortélyos királykisasszony* ennek az 1954-es munkának a töredéke vagy lekerekített

44 Gáli József, *Michel apó galambja. Jelenet = A béketábor legyőzhetetlen... Műsoranyag a béketalálkozóra,* [Bp.], A Népművészeti Intézet. Országos Béketanács–Népművészeti Intézet, [1952], 47–52.

45 Pakott Vilmos, *Egy mesejáték születése,* Somogyi Néplap, 1954. szeptember 19., 7.

változata. A másik jelenet előzménye pedig *A királyné szoknyájá*ban megjelent azonos című mese.[46]

Az 1955-ben az Ifjúsági Könyvkiadónál megjelent mesekönyv[47] Gáli második önálló munkája (az első az Erős János rendezői utasításokkal, színpadtechnikai leírásokkal és egyéb kellékekkel ellátott változata volt). Egy recenziót ismerek róla, Galgóczi Erzsébetét; ez a *Magyar Nemzet*ben jelent meg, s pontosan érzékelteti e mesevilág sajátosságait. Gáli meséit – írja Galgóczi – „Motívumaiban és a feldolgozás egyszerűségében és tömörségében erős szálak fűzik népmeséinkhez. Témáiban kevésbé. Többnyire a természet egy-egy szép jelensége köré fűz mesebeli történetet erős fantáziával és olyan líraisággal, amely már a versekével vetekszik. A hópehely virágról, a szentjánosbogárrá változott gőgös csillagokról, a suttogó levelű jegenyéről, a Királyné szoknyája nevű hegyről, sőt, magáról az Óperenciásról is, »minden mese kezdetéről, minden mese elejéről«. De fákkal, folyókkal és csillagokkal benépesített világából mégsem, sohasem hiányzik az ember; ez adja, ez adhatja meg a mesék hagyományos erkölcsi tanulságát." „A kötet legszebb meséje A fűz és a jegenye. Ez az alig kétoldalas, népballadai tömörségű és komorságú mese talán a legmaradandóbb élményt adja az olvasónak." Dicséri Galgóczi az író tömör, szép, „erős írói egyéniségről" tanúskodó stílusát; egyetlen kifogása van, amely konkrétan Juhász Ferenc egyik megnyilatkozására megy vissza, de már a diktatúraellenes korhangulatból ered: „a fiatalt mégis, elsősorban a saját kora érdekelje". „Reméljük, a tehetséges fiatal meseíró legközelebb mai realista témával jelentkezik."[48]

Ez történik a *Szabadsághegy*ben, s abban, ami ezután következik.

3.

Vannak tehát befejezett, a börtönévek után írt Gáli-művek is; végleges elemzésük esztétáknak dolga lesz, ha egyszer megjelennek egy közös kötetben – a korábbi

46 Gáli József, *A fortélyos királykisasszony. Mesejáték = Meskete. Négy mesejáték,* Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1973 (Színjátszók kiskönyvtára, 159.), [3]–18. Lásd még Gáli József, *Mese arról, hogy a hópehely is virág. Mesejelenet, i. m.*, [19]–25.

47 Gáli József, *A királyné szoknyája. Mesék*, F. Győrffy Anna rajzaival, Bp., Ifjúsági Könyvkiadó, 1955, 63.

48 Galgóczi Erzsébet, *Gáli József: A királyné szoknyája.* Magyar Nemzet, 1955. szeptember 14., 5.

darabokkal együtt.[49] Ha 1989-et tekintjük olyan végső határpontnak, ami után ennek már nem lehetett semmilyen politikai, ideológiai akadálya, akkor a késés lassan három évtizedes. Vannak az életműben terjedelmesebb korai szövegek is, amelyeknek inkább történelmi-irodalomtörténeti jelentőségük van, de így is fontos volna együtt olvasni őket a későbbi művekkel. A fordulat után újrafölfedezett *Szabadsághegy*[50] és a Darvasi-féle átirat bemutatója utáni recepciót böngészve valamiféle jóindulatú fanyalgásba is beleütközünk; a forradalmat előrejelző klasszikus szerkezetű háromfelvonásos dráma interpretációi valószínűleg nem tudták újrateremteni az egykori hangulatot. Egyébként már 1956 őszén is volt, aki föltette a kérdést: melyek s vannak-e a szövegnek önértékei; a tomboló siker nem „csak" azzal magyarázható-e, hogy a színdarab leleplezte az eufemisztikusan „személyi kultusz"-nak nevezett korszak hazugságait? Mai olvasatomban a *Szabadsághegy* (valóban) egy, a drámaelméletben iskolázott fiatalember korai, persze időszerű műve, amelyben az arisztotelészi hármas egységhez való szigorú ragaszkodás és a viszonylag rövid időtartam együtt a szituáció lecsupaszításához, leegyszerűsítésekhez is vezet. Kockázatos volna persze pusztán erről az oldaláról szemlélni a darabot, amely – mutatis mutandis – nem kisebb szerepet tölthetett be 1956-ban, mint Petőfi *Nemzeti dal*a százegynéhány évvel korábban. A közös kötetben való megjelenés után[51] érdemes, sőt szükséges volna párhuzamosan elemezni Gáli másik egész estét betöltő, történelmi szituációt ábrázoló, szerkezetileg a szükséges mértékben tagoltabb és nyelvében, mondanivalójában többszólamúbb drámájával. *A suszter országá*t,[52] ezt a „tragikus komédiá"-t az 1944-es vésztői köztársaságról Gáli halála után két évvel, igaz, megváltoztatott címmel – *Daliás idők* – bemutatták ugyan a miskolci színházban, de nem tudok szabadulni a gyanútól: a megyei pártbizottság fölhívta a helyi sajtó figyelmét, hogy a darabot és az előadást egyaránt le kell mészárolni. A miskolci folyóirat szerzője szerint

49 Posztumusz novelláskötete recepciójából itt most csak egy cikket említek; már címéből kiderül szerzőjének véleménye: Monoszlóy Dezső, *A remekmű mibenléte*. Gáli József: *Szúnyogok és nemeskócsagok*. Szépirodalmi, Budapest 1980. [sic!] 200 l., Új Látóhatár, 1982. 1. sz., 90–92.

50 Nem mindenki tudja, hogy a 2017-es kötet előtt megjelent nyomtatásban, kétszer is: először 1981-ben, a magyar emigráció müncheni folyóiratának az 1956-os forradalom és szabadságharc emléke előtt annak huszonötödik évfordulóján tisztelgő dupla számában: Gáli József, *Szabadsághegy. Dráma 3 felvonásban*, Új Látóhatár, 1981, 3–4. sz., 288–328. Magyarországon a rendszerváltoztatás előestéjén nyomtatták ki, a közelgő veszprémi bemutató előtt: Színház, 1989. november, drámamelléklet, 2–15., Eörsi István, *A hazugság aurája* (1–2.) című bevezetőjével.

51 Erre már van mód: *A püspök madarai*ban mindkettő szerepel.

52 A politikai fordulat előestéjén, 1989-ben én adtam nyomdába az *Unió* című folyóirat főszerkesztő-helyettesként, Balla Margit e közlés számára készített illusztrációival, az eredeti címmel: Gáli József, *A suszter országa. Komikus tragédia 6 képben,* Unió, 1989. 2. sz., 65–79.; 3. sz., 68–79.

a közönség a bemutatón „irgalmatlanul gyorsan elunta magát"; „A Daliás idők alapjául szolgáló történelmi szituáció kuriozitása és izgalma a szinte játszhatatlan szövegkönyv nyomán elmocsarasodott, a mesterkélten csűrt-csavart eseménysor, a potenciális drámai feszültséget nélkülöző szerepkörök eltűntek a didaxis, a kimódolt jelenetkadenciák ingoványában."[53] Amit a cikk a közönség érdektelenségéről állít, helytálló lehet, amit a darabról mond, az mind mese. Hasonló szakértelemről tett tanúbizonyságot a miskolci napilap tudósítója is[54] – ő felháborodott azon a tiszteletlenségen, amit Gáli szerinte az 1945-ös újrakezdés szereplői iránt tanúsít, igaz, ez a cikk őszinte: nem is akarja álcázni (párt)politikai indíttatását –, s bár a fővárosi lapok sokkal értőbben nyilatkoztak, a darab elsüllyedt a semmiben.[55] A két színdarab párhuzamos olvasata azért lehetne termékeny, mert míg a Szabadsághegy alapja a „kommunizmus építése" közben elkövetett igazságtalanságok miatti közfelháborodás, a több politikai elképzelést, irányzatot, alkatot, egymást romboló igazságokat megjelenítő *A suszter országá*ból az is kiderül, mi minden volt a jövőbe kódolva már a koalíciós korszak kezdetén.

Érdekes lehet a mesejátékok és a mesejelenet egybevetése is; kiindulópontjában, szerkezetében, mondandójában mind más-más, a műfaj újabb és újabb távlatait mutatja. Az *Erős János* tételszerűsített igazságokat bont ki „Erdőország" és „Télország" („jó" és „rossz") harcából, *A fortélyos királykisasszony* egyéni humorral foglalja keretbe a népmesei motívumokat, a *Mese arról, hogy a hópehely is virág* az író egyik parabolameséjének dramatizálása. *A tűz balladája*[56] viszont már az egyén-közösség-hatalom a 20. század sorstapasztalataiból elvont és Gáli élményeiből ihletett modern drámai konfliktusainak világába vezet, azokhoz a művekhez, amelyekben nem a „jó" és a „rossz" küzdelméről van szó: ezek konfigurációi, változatai, a szituációfüggő hatalmi viszonyok, a hatalomra került eszme megcsontosodása, illetve kiüresedése adják a darabok tárgyát.

53 D. Szabó Ede, *Közös a csónak. Benyomások a Miskolci Nemzeti Színház 83/84-es évadjáról*, Napjaink, 1984. 7. sz., 35–37., itt: 35.

54 Benedek Miklós, *Daliás idők. Évadnyitó bemutató a Miskolci Nemzeti Színházban,* Észak-Magyarország, 1983. október 12., 4.

55 Ez idáig, úgy tudom, az *Unió*ban megjelent szövegre sehol sem hivatkoztak.

56 Kétszer jelent meg: Gáli József, *A tűz balladája. Mesejáték 2 részben = A tűz balladája. Műsorok és színdarabok az általános iskolák számára*, [Bp.], Népművelési Propaganda Iroda, 1967 (Színjátszók kiskönyvtára, 85.), [3]–52.; Gáli József, *A tűz balladája. Mesejáték 2 részben = Táltosjáték. Mesejátékok*, [Bp.], Népművelési Propaganda Iroda, [1982] (Színjátszók kiskönyvtára, 248. szám), [89]–125. Bemutatójára 1967 januárjában került sor az operettszínházban, amely akkoriban helyet adott a Bartók Gyermekszínház előadásainak.

A szereplőik a hatalmat akaró vagy gyakorló, részben pedig az azzal együttműködő, de mindenképpen annak alávetett emberek – meg azok, akik velük szemben kulcshelyzetekben lecövekelik magukat. Meglepő, hogy *A tűz balladája* 1967-ben zöld utat kaphatott, sőt líra és filozofikum ötvözetéről lehetett értekezni vele kapcsolatban, noha elég nyilvánvaló volt, mi a tétje a „saját határáig terjedő jóság" színre vitelének.[57]

Ebben az olvasatban a *Püthagorasz* című rádiójáték[58] tárgya a tudást birtokló uralom önnön bukásáig fokozódó agresszivitása, a kórházban, munkásszálláson vagy még inkább börtönben játszódó *Künn a bárány, benn a farkas*[59] című egyfelvonásosé az alávetetteknek az egyetlen, személyi integritását őrző társuk ellen forduló brutalitása, az *Álmodó*é[60] az „új rend" szolgálatába álló alkotó és az uralkodó viszonya (az emlékeihez ragaszkodó álmodót végül kirekesztik az új világot jelképező palotából). Az, hogy a *Válás Veronábant*[61] miért tiltották be a 70-es években, az alapszituáció ismeretében érthetővé válik: a feltámadott Rómeót és Júliát a város irányítói idegenforgalom-növelő gazdasági manipulációik eszközévé kényszerítik, a rájuk erőszakolt erkölcsi normákkal pedig – kényszerű közreműködésük révén – az egész várost féken tudják tartani. A pár végül arra a sorsra jut, amit Shakespeare szánt nekik, de már „nem önkéntes alapon".

57 „Népmesés motívumaihoz és balladaian egyszerű fordulataihoz a lírát hívja társul: így lesz a szegények dolgát csodákkal könnyítő, majd csodatettei miatt megirigyelt, elüldözött és végül meg is ölt kislány története több is és személyesebb is, mint jóságnak és gonoszságnak mesében örök párharca. Ez a fajta lírai jelképrendszer már a felnőttekhez szól (birkóznak is megértésével a gyerekek eleinte), és Gáli módot ad kinek-kinek arra, hogy a maga emlékezetének adatait helyettesítse a mesébe. Még feloldást sem ad könnyen (látásmódjához közelebb áll a balladák tragikuma, mint a mesebeli hepiend), a kislányt elpusztítják az emberek, s nem is csak egyetlen gonosz: azok is ott állnak, akikkel jót tett – csak bizakodni lehet benne, hogy születik egyszer egy új leány, mert a csoda olykor csodát teremt." Lukácsy András, *A tűz balladája. Gáli József mesejátéka a Bartók Színházban*, Élet és Irodalom, 1967. 5. sz., 9.

58 *Püthagorasz*. Rádiójáték. Kézirat, 34 fólió. Másolata a birtokomban van.

59 Gáli József, *Künn a bárány, benn a farkas. Játék egy felvonásban = Koszorúkat a drágáknak. Négy új magyar egyfelvonásos,* [Bp.], Népművelési Propaganda Iroda (Színjátszók kiskönyvtára, 187.), [1977], [47]–58. Novellaváltozatát Kinn a bárány, benn a farkas címmel lásd Gáli József, *Szúnyogok és nemeskócsagok*, *i. m.,* 53–60.

60 Gáli József, *Álmodó*. TV-játék. Gépirat, 74 fólió. Másolata a birtokomban van. Ugyanezt a témát a szerző kisregényben is fel akarta dolgozni. (Dr. Káldor Vera szóbeli közlése 1983 őszén.) Annak, hogy ugyanegy témának több műfaji változata van, nyilván nemcsak azzal magyarázható, hogy az író folytonosan az adekvát formát kereste, hanem azzal is, hogy a Kádár-rezsimben többször hitegették egy-egy munkája színrevitelének, tévé- vagy rádióadaptációjának esélyével. Csak példaként: az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti, illetve Kézirattárában szerepel egy újabb változat: *Az álmodó (hangjáték),* 1974, 105 lev. MM 7782.

61 Két eltérő terjedelmű változatát olvastam, ma nincsenek a birtokomban. Az OSZK Színháztörténeti Tárában a következő jelzeten található: MM 2671. (2017-ben megjelent *A püspök madarai* című kötetben – a szerk.)

4

Eörsi István, Gáli barátja, börtönemlékei megírásának indokaként írja:

> A halottak, akik közé féltem lelátogatni, bejelentették, hogy fogytán a türelmük. A Kádár János nevével fémjelzett rendszer pedig, amely harminc éven át megingathatatlannak tetszett, a mállani kezdő vakolat alól kivillogtatta rettenetes repedéseit. Úgy véltem, egy korszak végén különösen időszerűvé válik eredetének felmutatása, annál is inkább, mert legfantasztikusabb vívmánya a kollektív felejtés volt, melyet kezdetben brutális, később barátságosabb eszközökkel kényszerített ki.[62]

Volt aztán, akinek a barátságos eszközökből nem sok jutott. Kárpótlásként kaphatott talán a kollektív felejtésből dupla porciót.

62 Eörsi István, *Emlékezés a régi szép időkre, i. m.*, 5.

Standeisky Éva

KÖZÉLETISÉG ÉS ALKOTÁS. METSZETEK EGY 20. SZÁZADI ÉLETTÖRTÉNETBŐL

„A mult se pihen: / új percek méreg-csöppjeiben / elomolva őrzi részét. / A holt vadlúd, bár tolla se lebben, / röpül a zúgó szárny seregben / s röptében üli fészkét." (Weöres Sándor: *Harmadik szimfónia*, részlet.)

„Én meglehetősen hullámzó és küzdelmekkel teljes életen mentem keresztül." (Gorzó Nándor 1934. július 26-án kelt magánleveléből.)

„A Magyar Nemzetben megjelent b. hirdetésük alapján konzerv kéziraktár vezetői állásra jelentkezem. Konzervkereskedéssel foglalkoztam. Állami felsőfokú gombaszakértői oklevelem van. Régebben foglalkoztam fűszerpótló készítésével. Ez idő szerint nyugdíjas főgimnáziumi tanár vagyok. […] 1960. január 24. Tisztelőjük: Bilkei Gorzó Nándor"[1]

„Az én történetem nagyon változatos: fent és lent! Főispán, gyári munkás, majd vezérigazgató, Pest vármegye főlevéltárnoka, nagy üzem tulajdonos [így!], országgyűlési képviselő stb., stb., gazdag és szegény, V. fizetési osztályban nyugdíjazott tanár, nagy sokaság közepe, majd – tempora fuerunt nubilia solus – családom körében is egyedül vagyok. Közben író, költő, most is – a PEN Club tagja." (1962. december 3.)[2]

A nemesi-értelmiségi családból származó Bilkei Gorzó Nándor felnőtt élete a 20. század első kétharmadában zajlott: 1890 és 1967 között élt. Számos tevékenységi köre közül néhány: premontrei szerzetes, tanár, író-újságíró, politikus (rendszerváltozások idején), szappan- és illatszergyáros, levéltáros, autókereskedő, fűszerpótlót

1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P1494 (a továbbiakban rövidítése P1494)/94.

2 Gorzó Nándor 1962. december 3-i levele Szontagh Katalinnak. *Uo.* A kiegészített latin idézet: Donec eris felix, multos numerabis amicos, tempora si fuerint nubila, solus eris: míg a szerencse rád mosolyog, sok lesz a barátod, hogyha eged felhős, egyedül maradsz. (Ovidius: *Tristia* I,9,5.)

gyártó vállalkozó, szabadkőműves, gazdálkodó, vadász. Minden rezsimhez tudott alkalmazkodni, csak a Kádár-rendszer fogott ki rajta. Írásom életének azokról a vonatkozásairól szól, amelyek segíthetnek a bonyolult és keserves múlt századunk megértésében.

*

Egy öregember 1965. januári unokaöccsének írt levelében ezek a jövőnek szóló, életösszegző sorok olvashatók:

> Küzdök a világgal, amely más, mint az enyém, s ami legnagyobb baj, küzdenem kell általam nagyon szeretett családommal is. Az én politikám, jóllehet mindig demokratikus és emberséges volt, nem vált be. Minden hatalomból kiestem, minden (igen tekintélyes) vagyonomat elvették. […] Egyedül vagyok. […] Az Országos Levéltár […] 'örök' megőrzésre átvette összes irataimat, munkáimat, egész életem okmányait, levelezését stb., körülbelül 150 köteget. […] Majd valaki megírja […] ki voltam, min munkálkodtam, mit akartam. […] Nem tagadom, hibám is volt. (Nagyon szerettem az asszonyokat és leányokat). De sohasem tagadtam, hazudni nem tudtam. *Ez* a bűnöm. Családom, úgy tetszik, ezt nem bocsátja meg. (Mióta szegény lettem.) […] A jó Gondviselés bocsássa meg nekik. […] Különös ember, az voltam, de mindenkor gavallér, adakozó, mindenkin segíteni akaró, jó magyar, hívő és állhatatos ember. Most is csak azért szeretnék még élni, hogy megmutassam, én nem változtam, és *sohasem fogok*![3]

Csaknem ötven évvel korábban az akkor 29 éves férfi addigi felnőtt életéről egy korabeli újságcikk így számol be:

> Gorzó Gellért forradalmi karrierje egyike azon érdekes pályafutásnak, minőt ezrével produkált a Harlequin-sapkájú élet a nagy összeomlás után. […] mint a jászóvári premontrei rend tagja Rozsnyón tanárkodott a premontreiek és az egyházmegye együttesen fenntartott gimnáziumában. Egyetemi

3 P1494/3. Bilkei Gorzó Nándor kézírásos levele Hitre Lászlónak, 1965. január 5. Kiemelések az eredetiben. Svédországban élő rokonának írt fél évvel korábbi levelében kevésbé kitárulkozó: „Mi a változás folytán mindent elvesztettünk. Én amilyen gazdag és magas pozícióban voltam, olyan szegény lettem." P1494/2.

pályafutása a legbiztatóbb jövőt ígérték. Nagyszerű koponya, elsőrendű irodalmi erudícióval, bámulatos olvasottsággal úgy, hogy Ráday grófról szóló doktori értekezlete [így!] tudományos értekezésszámba ment, és a szakkörök figyelmét vonta a fiatal tudósra. Rozsnyói tanárkodása idején a gömöri társadalom életében igen tevékeny részt vett, nem volt társadalmi akció, melyet ne ő irányított volna. A gondjaira bízott gyermekek rajongtak érte; az iskolában nagyszerű eredményeket ért el, zenekört és dalkört szervezett és vezetett, emellett intenzív irodalmi tevékenységet fejtett ki. […] Mint a történelmi középosztály tagja ősrégi nemesi család leszármazottja törhetetlen nacionalizmusával, fajának minden kiválóságával sok tisztelőt és párthívet szerzett neki. Mint pap kezdetben intranzigensen ragaszkodott az egyházi felfogáshoz, később homlokegyenest ellenkező elveket vallott, és életet élt. A forradalmi idők beköszöntével […] Rozsnyó nemzeti tanácsot választott, de a polgárság régi, konzervatív hajlamú vezetőiből. A következő ülésen, bár tanácstag sem volt, felszólal, de a szocialisták alig engedik szóhoz jutni. Hatalmas orgánuma túlszárnyalja a zsivajt, merész és különös dialektikája lenyűgözi a hallgatóságot. Beszéde végén a munkásság vállára kapja, a nemzeti tanács megbukik, s az ő elnöklésével új tanács alakul. A rendet és a fegyelmet vaskézzel tartja fenn, a Károlyi kormány őt, aki ekkor már a szociáldemokrata párt tagja, Rozsnyó kormánybiztosává nevezi ki. Mikor a megszállás következik, a demarkációs vonalon átmenekül, s a bolsevizmus beköszöntével Gömör meg nem szállott részének kormánybizosa lesz Putnok székhellyel. Ekkor azonban már rendjétől diszmissziót kér, majd végleg megszűnik a rend tagja lenni. Gorzó Gellért ellen most folyik a fegyelmi vizsgálat […] Gorzó sorsa magyar fajtájának sorsa is egyúttal. A rettenetes idők megzavarták erkölcsi ítélőképességét, s ő az egy ember mint fajtája is meggondolás nélkül vetette magát a legszélsőbb áramlatok karjaiba. A Gorzók, Ágoston Péterek[4] és hasonló egyéniségek más mértékkel ítélendők meg, mint az árral fölvetett névtelenek csoportja.[5]

4 Ágoston Péter (1874–1925) jogtudós, egyetemi tanár, miniszter, radikális, majd szociáldemokrata politikus. Az 1918. októberi polgári forradalmat követően a nagyváradi Nemzeti Tanács elnökévé választották, majd Bihar vármegye kormánybiztos-főispánja lett. 1919. január 1-jétől a Budapesti Egyetem Jogtudományi Karára kinevezett egyetemi tanár, február 20-tól a Berinkey-kormányban belügyi államtitkár. A Tanácsköztársaság alatt külügyi népbiztoshelyettesként dolgozott. Életéről lásd Ormos Mária, *A katedrától a halálsorig: Ágoston Péter, 1874–1925*, Bp., Régi Könyvek Kft., 2011.

5 *Egy forradalmi pályafutás: Fehérpap mint bolseviki kormányzótanácsi biztos*, Kassai Napló, 1919. december 7. Szerző nélkül. A Gellért Gorzó Nándor szerzetesi neve volt.

Kor és jellem

Gorzó fordulatokban gazdag élete összefonódott az ország sorsfordulóival. Nem elviselte a gyökeres változásokat, hanem részt vállalt bennük. Amikor bekövetkezett az előre ki nem számítható újabb kisebb-nagyobb történelmi fordulat, ő is fordult, s ehhez minden lehetséges összeköttetést felhasznált, illetve új ismerősöket keresett, amire a 20. században tucatszor adódott lehetősége. Amikor a soron következő rezsim- vagy rendszerváltás rokon vonásokat mutatott valamelyik előzővel, felújította korábbi kapcsolatait. Minden időben képes volt új ismeretségi kör kiépítésére: ismeretlenül, levélben vagy közvetítők – rokonok, egykori munka- és közéleti társak – révén egészen a Kádár-korig sikerült megvetnie a lábát az éppen bekövetkező történelmi fordulatot követő új világban, anélkül hogy személyi intranzigenciáját, erkölcsi elveit feladta volna.

Ismerősei nagy száma abból is adódott, hogy több foglalkozást is kipróbált, amelyek sem egymással, s olykor végzettségével sem voltak összefüggésben. Feltehetően apját követve gépészmérnöknek készült a budapesti műegyetemen, két év után átment a bölcsészkarra, ahol 1915-ben sikeresen abszolválta bölcseleti és teológiai tanulmányait. Miután szerzetesként tanári állást kapott, a tanításhoz szükséges képesítést is megszerezte.

A Tanácsköztársaság bukása után először Budapesten próbálkozott a tanári pálya folytatásával, de 1918–1919-es politikai szereplése miatt vizsgálatot indítottak ellene: állásvesztésre ítélték, hat évig nem lehetett tanár. Az első világháború után Csehszlovákiához került szülőhelyén, Rozsnyón próbálta új életét felépíteni.[6] Döntése mellett szólt az is, hogy ebben a városban volt a tekintélyes családi öröksége,[7] s itt élt a szerelme.[8] 1921–1922-ben vállalkozásoknál és bankoknál töltött be ügyvezetői posztokat,[9] és több külföldi „tanulmányutat" is tett.[10] Újabb eljárástól tartva az optálás és a magyarországi áttelepülés mellett döntött. Négy évig egy szappan- és illatszergyár ügyvezető igazgatójaként a gyár exportügyeivel

6 Letartóztatták amiatt, hogy 1919-ben részt vett a csehek elleni hadjáratban, csak az általános amnesztiarendeletnek köszönhette, hogy az eljárást megszüntették. Két hónapig volt katonai vizsgálati fogságban.

7 Árvízszabályozó mérnök-igazgató édesapja fia szerint „bilkei, komlósi és hollókői birtokos" volt, 1916-ban halt meg vérmérgezésben, s ugyanebben az évben hunyt el hősünknek végzetes tüdőbetegséggel önkénteskénti a frontra vonuló öccse is.

8 Pauchly Magdolna, akit 1920-ban vett feleségül.

9 Sajóvölgyi Kereskedelmi Részvénytársaság ügyvezető igazgatója, a családja tulajdonában lévő „Csetneki Rézgyár Szontagh Pál" közkereseti társaság ügyvezetője, a Gömöri Hitelbank (Gömöri Népbank) helyettes ügyvezetője. Kérelme Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez tanári alkalmazása ügyében. 1928. szeptember 1. P1494/3.

10 Németországban, Lengyelországban, Ausztriában és „Németalföldön". *Uo.*

foglalkozott,[11] 1927-ben nyugat-európai országokban járt, amelyekben gimnazista kora óta anyagi lehetőségei és nyelvtudása révén már többször megfordult.[12] Ekkor született meg benne az ötlet, hogy „automobilkereskedelmi vállalatot" alapít. Amatőr autóversenyzőként díjakat is nyert. Vállalatát egy rövid év után a vele állandó üzleti vitában álló tulajdonostársára hagyta, aki még évek múltán is feljelentéseket tett ellene.

Gorzó sikertelenül kérvényezte újra meg újra, hogy folytathassa tanári pályáját. 1928-ban elvált feleségétől, amiben az is szerepet játszhatott, hogy vissza kívánt lépni a premontrei rendbe. Abban reménykedhetett, hogy szerzetestanárként könnyebben kaphatja vissza „állami főgimnáziumi tanári" állását. Erre alapvetően abból következtetek, hogy idős korában elhibázottnak tartotta első házasságának felbontását. Számítása nem vált be: sem a rendbe nem vették vissza, sem az állami szolgálatba. A megyei önkormányzatoknál próbálkozott. Megpályázta Borsod-Gömör vármegye főlevéltárnoki állását. Rokonát, SzontaghVilmos miskolci jogakadémiai tanárt kérte meg, hogy protezsálja őt az alispánnál.[13] Ezt a levéltárosi állást nem kapta meg, de a Pest megyeit igen, miután az álláshoz szükséges képesítést is megszerezte. Elemében érezte magát: a vármegyeházán kiélhette szervezői-vállalkozói, irodalomszervezői ambícióit. Sokszorosító üzemet állított fel,[14] amely külső megbízások révén egyre nyereségesebb lett; ez lett a nyomdája saját verseskötetének, amelyet a vármegyei köztisztviselők szintén általa szervezett irodalmi társasága[15] adott ki. Több ismerősének, rokonának – például harmadik feleségének – sikerült a vármegyeházán munkát találnia. A telefonközpont vezetését is rábízták. Egyetemi jogi tanulmányait 1933-ban fejezte be: ekkor 43 éves volt.

A felfelé ívelő vármegyei karrierjének 1938-ban vége szakadt. Ez összefüggött azzal, hogy az őt támogató „liberális" alispánt az új, a fasizálódó idők szellemiségét és uralmi módját képviselő Endre László követte a megye legfőbb adminisztratív

11 „Klein és Fia finom pipereszappan és illatszergyár". Külön feladata volt a gyár lembergi részlegének vezetése. A gyár termékei számos európai országon kívül a Távol-Keletre és Észak-Amerikába is eljutottak 1924–1925-ben igazgatóként. *Uo.* Itt és más Horthy-kori beadványában is megemlíti, hogy a gyárban „számos leszerelt magyar katonatisztet" sikerült tisztviselőként elhelyeztetnie, talán azért tért ki erre, hogy ezzel ellensúlyozza, hogy zsidó tulajdonú gyárban vállalt vezető állást.

12 Saját bevallása szerint németül, latinul és angolul beszélt és olvasott, franciául és olaszul valamivel gyengébben tudott.

13 Szontagh anyja révén volt rokona, aki a csetneki nemesi előnevű Madarász Etelka volt, Madarász Viktor festő leszármazottja. E két családi klán uralta Gömör vármegyét.

14 Házinyomda-alapításban és -működtetésben már fiatal szerzetesként gyakorlatra tett szert.

15 Vármegyei Tisztviselők Országos Gyöngyösi István Irodalmi Társasága.

irányítói posztján. Újra előkerült Gorzó „kommunista" múltja, feljelentések érkeztek ellene, emellett hivatali hanyagságban is elmarasztalták. A megtámadott, mint korábban és később is mindig, védekezett, támadott, bizonyított, és magasabb pozícióban lévő, neki valamiképpen lekötelezett támogatót keresett. 1938 decemberében ilyen volt dr. Pósch Gyula, aki akkor éppen a Pénzintézeti Központ vezérigazgatójaként tevékenykedett, s akinek családjával Gorzó még Rozsnyón közeli kapcsolatban állt. Póschnak címzett levelében emlékeztette a befolyásos pozíciót betöltő földijét arra, hogy a forradalmak idején az ő közbenjárásának köszönhetően nem lett vagyoni kára a város leggazdagabb polgárának, Pósch édesapjának. Hosszú, különféle önigazoló iratokkal kiegészített levelében igazának teljes tudatában írta:

> Én emelt fejjel és büszke önérzettel elmondhatom, hogy én a legnehezebb időkben megtettem hazafiúi magyar és emberi kötelességemet. Kiálltam a porondra, és amikor majdnem mindenki elbújt, mint a nyúl, anélkül, hogy magyar úri mivoltomból jottányit engedtem volna, megtaláltam a hangot a legturbulensebb egyénekkel is, és szóval, ha kellett, fegyverrel érvényt szereztem a legsociálisabb igazságnak gróffal és koldussal egyaránt.[16]

A sokáig elhúzódó ügy a megtámadott phürroszi győzelmével végződött. Gorzó ezek után nyugdíjazását kérte, de csupán végkielégítéssel volt kénytelen tíz év szolgálati idő után megválni vármegyei állásaitól („alleveltárnok, Pest vármegye irodaigazgatója").[17] „Mi az oka annak, hogy Endre László vitéz dr. ellenem tör, és ellenségem?" – tette fel 1938-ban Gorzó 53 oldalas ügyelemzésének 32. oldalán a kérdést. Alaposan alátámasztott érveinek ismertetésére itt nincs se hely, se mód. Úgy vélem, hogy két hatalmi-ideológiai csoport klikkharcának része volt az alpári személyeskedésbe átmenő Gorzó-ügy. A korábbi alispánt, Erdélyi Lórándot váltó gödöllői főszolgabíró, Endre László szélsőjobboldali, antiszemita érzelmű ember volt, ugyanakkor szervezésben, irányításban sokkal hatékonyabbnak, eredményesebbnek bizonyult elődjénél. Diktátori allűrjeit környezetében nem kevesen rendteremtő erényként értékelték. A konzervatív szabadelvű Gorzó gyomra nem

16 P1494/46 1938. december 6-án kelt, „Kedves Gyulám!" megszólítású, gépírásos levél másolata.

17 A végkielégítés összege: „1383 pengő 40 fillér, amiből még némi levonásokat is eszközöltek". Gépírásos másolat abból az 1945. július 13-i, a belügyminiszternek címzett levélből, amelyben Gorzó az Ideiglenes Nemzeti Kormány 285/1945 M. E. rendeletének 1. bekezdése alapján baloldali politikai meggyőződésére hivatkozva rehabilitációját kérte. P1494/90.

vette be, hogy Endre László azzal az ürüggyel távolíttatta el a felavatás előtti estén a Gyöngyösi Társaság Kölcsey-plakettjét a városháza faláról, hogy alkotója, Beck Ö. Fülöp zsidó származású és kommunista volt. A szélsőjobboldali *Virradat* uszító cikkei alapozták meg az alispán intézkedéseit, amelynek egyébként Gorzó is munkatársa volt.

Politikai karrierje a második világháborút követően ívelt fel újra, amiben nem csupán 1918–1919-es politikai szereplése segítette, hanem a korabeli politikai viszonyokból adódó káderszükséglet is. Az ország demokratikus megújulásának lehetőségét bizonyítandó a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyezte a szabad választásokon alapuló többpárti parlamenti rendszer megteremtését (működését azonban már 1946 elejétől akadályozta, s ebben legfőbb támasza a négypárti kormányzó koalíció egyik pártja, a Magyar Kommunista Párt volt). Szinte a semmiből kellett kreálni az új politikai elitet, ami a politikusi ambíciókat is dédelgető Gorzónak kapóra jött. Igen jó kapcsolatokat épített ki a Pest megyei kommunista elittel, s különösen Házi Árpáddal. Velük egyeztetve döntötte el, hogy a Polgári Demokrata Párt ideiglenes nemzetgyűlési képviselője lesz. Az 1945 őszi választásokon pártjának rohamos gyengülése miatt, amit alapvetően a kommunista párti politika módosulása okozott, nem jutott mandátumhoz. Az úri becsületére, polgárerélyességére büszke Gorzót 1945 végén sokként érte dr. Lázár Nándor feljelentéssorozata. A zsidók gazdasági érvényesülését ellehetetlenítő törvények miatt Lázár 1941-ben jelentős összeggel járult hozzá Gorzó üzemének felvirágoztatásához. Anyagi jellegű vitáik miatt kapcsolatuk 1945-ben végletesen megromlott. Lázár nem csupán Gorzó üzleti korrektségét vonta kétségbe, hanem világszemléletében, Horthy-korabeli közéleti tevékenységében is kivetnivalókat talált. Ismerősei voltak a Polgári Demokrata Pártban,[18] s bízott a népügyészség igazságszolgáltató tevékenységében. Az ő anyagi megkárosításán kívül szélsőjobboldali cselekményekkel vádolta Gorzót: részt vett 1938-ban a Szálasi Ferenc tiszteletére rendezett Gellért szállóbeli közebéden, és belépett a Baross Szövetségbe.[19] Az első vád alól azzal tisztázta magát, hogy a *Vármegye* című lap munkatársaként csak a főszerkesztő megbízását teljesítette, s a

18 Dr. Bródy Ernő és dr. Ruppert Rezső.

19 Társadalmi egyesület, amelyet kereskedők és iparosok alapítottak 1919-ben. Tagjai csak keresztény felekezetű személyek lehettek. A zsidó kereskedők és iparosok gazdasági ellehetetlenítésében komoly szerepet játszott. Lázár vádja szerint a Baross Szövetség „antidemokratikus irányzatú volt, és a zsidó kereskedelem kipusztítására alakult". P1494/90.

szállóbeli összejövetelt nem Szálasi, hanem Hubay Kálmán[20] tiszteletére rendezték. A Baross Szövetségnek pedig nem volt tagja. Fontolgatta ugyan a belépését, a belépési nyilatkozatot azonban végül nem küldte el.

A PDP vezetése által kiküldött illusztris bizottság – Bródy Ernő, Supka Géza, Szentiványi Sándor – Gorzó érvelését elfogadta, s tagtársukat feddhetetlennek nyilvánította.[21]

Amikor Gorzót Lázár feljelentésének következményeképp rendőrségi kihallgatásra rendelték, már megszületett a PDP őt mindenben tisztázó állásfoglalása. A rendőrségen magabiztosan adta elő a feljelentő elleni érveit, s már-már maga lépett fel vádlóként nem szűkölködve a vádlója elleni gúnyos megjegyzésekben.[22] Az eljárásnak az általános amnesztia vetett véget.

Politikai ambíciói érdekében ismerősei körében keresett támogatókat. Közéleti előrejutását elősegítette volna, ha sikerül hivatalos iratot, elismerő oklevelet kapnia arról, hogy részt vett „a nemzeti ellenállási mozgalomban és a németellenes szabadságharcban". Az ez ügyben a miniszterelnökhöz (a kisgazdapárti Nagy Ferenchez) írott levelében referenciaként megnevezte az ország és a főváros legfőbb politikusait.[23] Közéleti érvényesülési vágya egyre nehezebb döntési helyzetek elé állította. A kommunista párt polgárellenes retorikája és polgárellenes gyakorlati lépései ellenszenvesek voltak számára, ugyanakkor érzékelte, ha nem alkalmazkodik az egyre demokráciaellenesebb politikai vonalhoz, kizárja magát a közéletből. Akkor is a kommunista pártot támogatta, amikor az 1947 után a

20 Hubay 1938 márciusában alapítója és vezetője volt a szélsőjobboldali Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalomnak, amely 1939. februári betiltása után egy hónappal Nyilaskeresztes Párt néven alakult újjá, s amelynek Hubay Szálasi 1940-es szabadulásáig vezetője volt. A Szálasi-kormányban a kultuszminisztériumot felügyelte. Háborús bűnösként kivégezték.

21 Gorzónak írott levelük végén ez olvasható: „Az itt felsorakoztatott adatok és az általad bemutatott 99 rendbeli okmányok tüzetes áttanulmányozása alapján alulírottak mint Becsületügyi Bizottság legjobb lelkiismeretünk szerint állítjuk, hogy Lázár Nándor dr. által ellened emelt vádak minden alapot nélkülöznek, belőlük jellemedre, egyéniségedre, politikai magatartásodra és üzleti gesztióidra nézve a legkisebb árnyék sem származhatik, és hisszük, hogy ezt az ítéletünket az általad Lázár dr. ellen indított rágalmazási per is teljes egészében igazolni fogja." 1946. február 12. P1494/90.

22 „Lázár Nándor korlátolt szellemi képességű ember, amellett fokozott és beteges hiúsággal és kapzsisággal küzd", „zagyva beadványokat ír", „fenyegetései kimerítik a zsarolás bűntettét". Vagyontárgyaira ácsingózik, az ő agárdi ingatlanját akarja megkaparintani. Mindenáron tönkre akarja tenni őt. „Ez a szadizmus, ez a szinte örjöngő düh és rosszindulat Lázár korábbi mézesmázos és birtokomban levő levelei, a 'fájó gyenge szíve' stb. csak szánalmat ébreszthet egy olyan egyén iránt, aki a példaszó szerint maga ássa önmagának a vermet." Gorzó Nándor 1946. április 30-ai, a „Tisztelt Rendőrkapitányságnak!" címzett beadványa. P1494/90.

23 A felsoroltak: „Tildy Zoltán [köztársasági] elnök úr, Csorba János [FKGP] és Peyer Károly [SzDP] urak, […] Nagy Ferenc miniszterelnök úr, Antall József miniszter, Kovács Béla v[olt] miniszter [mindhárman kisgazdapártiak], Szélig Imre nemzetgyűlési képviselő [SzDP], dr. Pongrácz Aladár Pest vm. Főispánja [FKGP], Házi Árpád Pest vm. alispánja [MKP]." 1946. július 17. P1494/90.

demokráciakísérlet nyomait is eltüntette. Szerepet vállalt például a manipulált 1947-es országgyűlési választások után a Radikális Párt és a Polgári Demokrata Párt dicstelen összevonásában. Eközben kétségek kínozták, amit szabadkőműves társaival osztott meg. Egykori szerzetesi szükségletként mintegy nekik gyónt.

> Sajnos az egyenlőség és testvériség eszméje bizonyos szemszögből nem felemelő. Sőt lealázó. Mert azt látjuk, hogy tulajdonképpen csak állati ösztöneink és megbízhatatlan aljasságaink azonosak úgynevezett embertestvéreinkkel. Ha nagyon vizsgáljuk önmagunkat és velünk egyenlő embertársainkat, előbb-utóbb szembekerülünk azzal a borzalmas és szinte javíthatatlan szörnyűséggel, amelyet emberi természetnek nevezünk. És ha a valóban magasrendű emberek elmúlt életét és tetteit lázasan kutatva – akik nagyon kevesen vannak, s azok is gyarlóságokkal tele – és jómagunk, akinek mezítelen belső világa előttünk áll, semmivé válunk.[24]

Politikai hajlékonyságának bizonyítéka az is, hogy az 1949-ben a kommunisták által összeállított népfrontlistán pótképviselői mandátumhoz jutott.

Lojalitása az ötvenes évek diktatúrájában már egyáltalán nem számított. Politikailag többé nem volt rá szükség, gazdasági vállalkozása pedig áldozatul esett az ipari és kereskedelmi magántulajdont fokozatosan, főképp adóemeléssel és hatósági zargatással felszámoló gazdaságpolitikának. A Pénzügyi Nyomozó Hatóságot 1951 decemberében nem hatotta meg hivatkozása demokratikus múltjára és kommunista összeköttetéseire.[25]

Saját sorsának fordulata, az ország sorsának szerinte kedvező irányú változása arra késztette, hogy levelet írjon a „Miniszterelnök Úrnak". Ebben hosszasan ecsetelte saját haladó múltját, emlékeztetett 1945-ös személyes találkozásukra, majd dicsérte Nagy Imre egyéves tevékenységét. Mindenekelőtt azt méltányolta, hogy a politikus nyitott a társadalom jelentős részét kitevő nem kommunista kispolgárok, kisiparosok felé, akik közé saját magát is sorolta. Beszámolt az őt 1950 óta ért méltánytalanságokról, s ennek fényében különösen fontosnak tartotta, hogy a miniszterelnök 1954-ben, az MDP III. kongresszusán új népfrontpolitikát hirdetett meg. Az aggodalom is érződik a levélből: tetteknek kell

24 1948. szeptember 15-i keltezésű, 27 oldalas, gépírásos fejtegetés utolsó előtti oldala. P1494/29/41.

25 Például: „Az MDP legelső és legmagasabb vezetői mind személyesen ismernek, és tudják, mi voltam és vagyok." P1494/70.

jönnie. Ha ezek elmaradnak, minden marad a régiben.[26] Maradt is. Nagy Imrét félreállították, folytatódott a korábbi „Rákosi-vonal" egészen a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusáig, amikor is egy újabb desztalinizációs hullám indult el, aminek hatása 1956 nyarától Magyarországon is egyre inkább érződött. A politikai légkörváltozásra érzékeny Gorzó újra lelkesedni kezdett. Nem lankadó vállalkozó kedvét, töretlen optimizmusát bizonyítja, hogy 1956 nyarán pénzkölcsön ügyében levelezett: rozsdátlanító kisipari üzemet akart létesíteni.[27] Magas színtű gombaszakértői tanfolyamra járt, hogy nagyban, eladásra száríthassa és poríthassa az erdei termékeket, amit bérmunkában, saját elektromos gépeivel tervezett megvalósítani. Egyik sem sikerült, amiben az 1956 őszi eseményeknek meghatározó szerepük lehetett. A két elvetélt próbálkozás Gorzó jelleme, lelkialkata szempontjából érdemel figyelmet: hősünk egyszerre szeretett volna saját maga és a társadalom hasznára lenni. Úgy vélte, hogy az a polgári erény, ha az egyén és a köz gyarapodása nem válik el egymástól. Ügyvéd ismerősének írja 1956 nyarán: „bizonyára tudod, hogy régi [fűszerpótló gyártó] iparomat abbahagytam, és új területen kívánok dolgozni. Csökönyösen a magánkisipar terén, amit egyrészt életfelfogásom, másrészt múltammal és korommal együtt járó lehetőségek is indokolnak."[28]

A rozsdátlanító üzem ötlete volt a grandiózusabb. Gorzó megtudta, hogy egy nagy állami telepen 40 vagon megrozsdásodott értékes szerszám és alkatrész rohad. Ezeket akarta új technológiai eljárással rozsdátlanítani és exportképessé tenni. Beszerezte az illetékes minisztériumoktól az engedélyeket, de a fővárosi tanács illetékes osztálya elutasította az iparigazolvány kiadását azzal az indokkal, hogy a tervezett tevékenység nincs közvetlen összefüggésben a lakossági szükséglettel. Gorzó, mint mindig, amikor meg volt győződve igazáról, s felháborította a jogsértőnek tartott elutasítás, fellebbezett, illetve panasszal élt. A jelen esetben a Kisipari Exportra Termeltető Irodának címezte állampolgári öntudatról tanúskodó, az értelmetlen hivatali fafejűséget ostorozó levelét. A jogi érvelés mellett értelmi-érzelmi „fegyvereket" is bevetett:

26 Dátum nélküli gépelt másolat „Nagy Imre úrnak, Magyarország Miniszterelnökének címezve." A levél az MDP III. kongresszusa, 1954. május 24–30. után, 1954 nyarán íródhatott. P1494/46.

27 Agárdi ingatlana (szőlője) egy részének betáblázásával akart 10-15 ezer forint kölcsönhöz jutni.

28 A „Kedves Barátom!" megszólítású levél címzettje dr. Nemes József ügyvéd Székesfehérváron. 1956. június 12. P1494/109.

> Nesze neked, lakosság, értsd magyar népköztársaság, nincs szükséged pénzre, nem kell valuta, érdeked és szükségleted az, hogy pusztuljon el, és rozsdásodjék tovább az egyébként milliókat érő szerszám és alkatrészrészlet. Így fest nálunk a közérdek szolgálata, a törvényesség, az igazság szolgálata és a bürokratikus bölcsesség. […] …törvénysértő minden olyan cselekedet, amely az ország érdekeivel ellenkezik.[29]

A második világháború előtti úri középosztálybeli világ a Kádár-korra a semmibe tűnt. Értékei – az egy részükre jellemző liberális, konzervatív demokratizmus, a közéleti elhivatottság és a vállalkozó szellem – is vele vesztek. „Osztályidegen lettem – írja 1958 végén Gorzó –, aki ellen osztályharcot kell folytatni", majd így folytatja:

> Hát igaz, nem származom proletár családból. De az is igaz, hogy őseim kivették részüket századokon át a jobbágyokért, a szabadságért, a felvilágosodásért folyó szakadatlan harcban. […] Én születésem kötelezettsége folytán demokrata és *népért küzdő* valaki voltam. Az vagyok, és az is maradok […] Még az üldözések sem tántorítanak el kiforrott eszményiemtől. Hagyományaim, apáim és anyáim nem engedik.

Önértékelésének zárómondatai: „Osztályidegen vagyok-e én? És ha az lennék, tetteim 1918 és 1958 között semmi érdemet, semmi méltánylást sem jelentenek? Felelni nem az én kötelességem."[30]

1958-ban öregen, vagyontalanul, családjától elhagyatva így értékelte közéleti-politikai pályájának második felívelő szakaszát:

> 1945–1949 között a demokratikus kormányok és pártok részéről megbecsülésben volt részem. A megbecsülés kezdetben fenntartás nélküli munkásságomra vonatkozóan csupán erkölcsi volt, de rehabilitációval tisztes nyugdíjat is kaptam, az országgyűlési képviseleti tiszteletdíjat is – úgy mint más képviselők – egy ideig kaptam, ezen felül iparigazolványommal is zavartalanul működhettem.[31]

29 A levél kelte: 1956. augusztus 21. P1494/75.

30 Dr. Bilkei Gorzó Nándor, *Politikai pályám mérlege, 1918–1958*, 1958. november 28., Gépelt kéziratmásolat. P1494/2. Gorzó kiemelése.

31 *Uo.*

1946-ban megítélt 900 forintos nyugdíját 260 forintra csökkentették, a családi pótlékkal együtt is 1958-ban csak 330 forint jövedelme volt. A méltánytalan eljárást a „demokrácia szégyenének" nevezte. Felesége és lányai nevére íratott rákospalotai házát 1950-ben államosították. Megmaradt ugyanakkor agárdi nyaralója néhány hold földjével. 1960-ban a „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkárságához" intézett levelében felháborodását fejezte ki amiatt, hogy a legfelső szervek jóváhagyták hatszobás rákospalotai családi házának államosítását, amit ő törvénytelennek tartott.[32] Két évvel később azért háborgott, mert öreg házőrző kutyájára a korábbiakkal ellentétben 12 forint helyett 60 forint adót vetettek ki, s kilátásba helyezték, ha nem fizet, elkobozzák a kutyát. Gorzó elsődleges érve az volt, hogy 500 forintos nyugdíja nem elegendő a megemelt adó kifizetéséhez. Szellemes és önérzetes levélben fejtette ki véleményét: „Én voltam valaha az Országos Magyar Kutyaszövetség elnöke, és azon kívül a tacskótenyésztőké is […] ha az emberiesség vagy az állatvédelem, a 'jog' úgy kívánja, kobozzák el a derék, kiérdemesült korcs tacskót, amely híven őrizett egy volt házat."[33]

Polgárosuló dzsentri hősünk úgy kopott ki a világból, ahogy Magyarország vesztette el polgárosuló jellegét. A Horthy-korban, s különösen a második világháború utáni egy-két évben még volt némi esély arra, hogy Gorzó úri-polgári, szabadelvű-liberális mentalitását gazdasági és politikai haszonná konvertálja, a Rákosi- és a Kádár-érában azonban rendkívüli életenergiáját fokozatosan felemésztette az a reménytelen harc, amelyet a felszínen maradásért folytatott. Ha az 1960-as, 1970-es években fiatalabb lett volna, ha radikálisabban el tudott volna szakadni retrográd tizenkilencedikszázadiságától, ha a 20. század nagy fordulóiban nem vállalt volna politikai szerepet, beilleszkedhetett volna a torzan, felemásan kapitalizálódó szocializmusba, mint ahogy rokonai, osztályos társai többségének ez sikerült is.

A vállalkozó Gorzó

Gorzó azok közé a nemesi származású, középosztálybeli humán értelmiségiek közé tartozott, akik ipari, kereskedelmi és bankári tevékenységet is folytattak. Vállalkozó kedve, kreativitása nem volt elég ahhoz, hogy ezekben a polgári foglal-

32 1960. július 28. P1494/80.
33 1962. május 7-i levél a „Bp. XV. Ker, Tan. Vb. Mezőgazdasági Osztályának". P1494/94.

kozásokban igazán sikeres legyen.[34] Kivétel a második világháború alatti időszak: a hadi konjunktúra és a nem zsidóknak kedvező ipari-kereskedelmi környezet következtében rákospalotai tápszerüzeme felvirágzott: vagyona gyarapodását és lehetőségei bővülését mutatja, hogy a háború alatt 70 alkalmazottat foglalkoztatott, s felvették lakóhelye, Rákospalota legnagyobb adófizetői közé.[35] A gyarapodást két zsidó származású ismerősétől kapott nagy összegű kölcsön tette lehetővé. Egyiktől 1940 nyarán 5500 pengőt kapott, aki közös vállalkozásukban csendestárs lett. Üzlettársa, Pártos Zsigmond 1941 elején arra kérte Gorzót, hogy az üzleti könyvekben ne szerepeljen a tőle kapott összeg, amit Gorzó megoldott.[36] Pártos ez év őszén új befektetőt hozott: Lázár Nándor, a szintén zsidó származású ügyvéd még 50 ezer pengőhöz juttatta a vállalkozást, aminek fejében Gorzó vállalta, hogy ebből 20 ezer pengőnyi rész azt a célt szolgálja majd, hogy az elért nyereségből 20%-nyi összeget az ügyvéd lányának juttat, a 30 ezer pengő kölcsönt pedig 6.5 százalékos kamattal, havi rendszeres törlesztéssel visszafizeti. Megállapodásuk zsidókra kedvezőtlen körülmények miatt szóbeli volt. Pártos a pénz mellett szakértelmet, termékbővítési ötleteket, recepteket is hozott az üzletbe. A zsidótörvények miatt született hármas megegyezés értelmében az üzleti könyvekben, adóbevallásokban nem szerepelt sem a tőkebefektetők neve, sem a tőlük kapott összeg nagysága, aminek következményei 1945 után hosszú pereskedéssel is járó bonyodalmakhoz vezettek. De ne siessünk előre! Gorzó a háború éveiben bővítette üzemét, kiterjesztette kereskedelmi kapcsolatait. Látványosan gazdagodott: házakat vett, földet vásárolt, értéktárgyakba (például ékszerbe, képekbe) fektette a hasznot. 1942-től azonban már nem fizetett tőkebefektető társainak arra hivatkozva, hogy a rögzített árrendszer miatt vállalata veszteséges lett, amit üzleti kimutatásokkal is igazolni tudott. Vagyonának gyarapodása, életmódja ellentmondott a hanyatlásról szóló beszámolóinak. Társai egyre nehezebb helyzetbe kerültek, 1944-ben bujkálni kényszerültek. Gorzó segített rajtuk. Az 1944 október végén a nyilasok által internált Pártost és családját fóti ismerőseinél rejtette el, majd Pártos leányát hónapokra

34 1934-ben vagyoni helyzetének alakulásáról ezt írja egyik rokonának: a forradalmak után „Rozsnyón mint bankigazgató és üzletember régebbi vagyonomat fejlesztve meglehetősen nagy vagyonra tettem szert. A csehek kiutasítottak, vagyonomat pénzzé tettem, ami azután a devalvációban jórészt elúszott. 1922-ben Pestre jöttem, itt a Klein szappangyárnak lettem ügyvezető igazgatója, majd nagyobb autóvállalatok tulajdonosa voltam, ezeken a vállalkozásokon vagyonom utolsó részét elvesztettem."

35 A Rákospalota megyei város polgármestere 1942. november 13-i hivatalos levelében értesíti, hogy az 1943. évi, legtöbb adót fizető névjegyzéktervezetbe adójának kétszeres számításával felvették, de a véglegesítéshez be kellett mutatnia a városházán igazolásait egyetemi végzettségéről, életkoráról és keresztény származásáról. P1494/90.

36 Saját betétként könyvelte el.

a családjába fogadta Rákospalotán. Lázár Nándort agárdi házában szállásolta el, ahol a hamis papírokkal bujkálóról Gorzó szintén ott lakó kertésze és házvezetőnője gondoskodott: a fűtés és az élelmezés költségeit azonban Lázárnak kellett állnia. Gorzó Lázár lányához az apjától kapott kölcsön kamataként bizonyos havi összegeket továbbra is eljuttatott.[37]

Nagynénjének írt 1944. december eleji levele mutatja, hogy tudatában volt a bekövetkező nagy fordulatnak, amelyet egyszerre vár szorongva és reménykedve.

> A jövőt illetőleg még sosem voltunk ilyen kétségek, válság és bizonytalanság előtt. […] Ha a nehéz és válságos idők elmúlnak, sietni fogunk, hogy felkeressünk, és örvendezzünk annak, ami belőlünk megmaradt.
> A nagy szenvedések előtt az az egy vigasztaló, hogy a mérhetetlen nagy vihar megtisztítja e világot, és nagyon sok mindent elsöpör, ami az emberiségnek és az emberiességnek nem csak kára, de egyenesen veszedelme volt.[38]

Gorzót a háború befejeződése után először Pártos Zsigmond perelte be, majd Lázár Nándorral pereskedett évekig váltakozó sikerrel: mindketten vissza szerették volna kapni azt a tőkét, amit hallgatólagos megegyezéssel a vészkorszak idején Gorzónak adtak. Pártossal hosszú megbeszéléssorozat után végül még 1945 nyarán peren kívül megegyezett, sőt sikerült Pártost maga mellett tanúként megnyernie, amikor Lázár beperelte. Gorzó úgy próbálta megszerzett vagyonát védeni, hogy eközben becsületén se essen csorba: megőrizhesse mind saját maga előtt, mind a közéletben erkölcsi integritását. Nem volt könnyű dolga. Pártossal szemben azzal érvelt, hogy a vállalkozás az ő iparigazolványa, hatósági engedélyei nélkül[39] nem működhetett volna, s a Pártostól kapott gyártási recepteket, innovációs ötleteket ő lényegileg alakította át, valamint Pártos és Lázár is neki köszönhetik családjuk és saját maguk életét, hiszen nem csupán menedéket adott nekik, hanem rendszeresen bizonyos pénzösszegekkel is támogatta őket.

Gorzó vegyipari vállalkozása 1945-ben a háborús viszontagságok következtében nem prosperált, s így a két strómanja elvileg csak a korabeli üzem és árukészlet értékének arányában kaphatta volna meg az évekkel korábban belefektetett tőke

37 Lázár Anna a bujkálását nem Gorzó segítségével oldotta meg.

38 1944. december 5. P1494/102. Annak ismeretében, hogy ebben az időben Gorzó zsidóknak is bújtatott, nem légből kapott a feltételezés, hogy itt elsősorban a zsidók üldözésére is gondolt.

39 A cégbejegyzésre csak 1945-ben került sor.

háború után kikalkulált részét. Gorzónak ebből a szempontból jól jött üzeme lepusztult állapota, s az is, hogy bokros politikai, közéleti elfoglaltságai miatt nemigen volt ideje gyártási, kereskedelmi ügyeivel foglalkozni. Végül az infláció is az ő kezére játszott: még ő lehetett nagylelkű. Úgy adott Pártosnak ki- megegyezésük után Pártos egzisztenciájának újrateremtéséhez készpénzben inflációs pengőt, hogy saját vagyontárgyaihoz nem kellett hozzányúlnia.

A legdöntőbb azonban az ügy szempontjából az volt, hogy Gorzó képes volt a háborút követő egy-két évben jogilag bizonyítani, hogy sem lepukkant üzemének, sem többi vagyonának nincs köze hajdani közös ügyletükhöz. „Ami pedig az üzlet ideális értékét jeleneti, ami egyébként az értékeléstől teljesen független, arra nézve joggal elmondhatom, hogy az én egyedi értékeim [a gépiratban kézírással ezt a szót Gorzó „munkám"-ra javította] alapján áll fenn, és lett azzá, ami. Csak én kaphattam és kaptam meg azokat az iparigazolványokat, amelyeket megkaptam, csak én szereztem meg a miniszteri engedélyeket. De ezen felül azt is ki kell emelnem, hogy számos cég vagy egyén, akik hasonló engedélyeket kaptak, tönkre mentek, semmivé lettek"– írta magabiztosan 1945 nyarán.[40]

A második világháború befejezését követő igazolási eljárásban Gorzó az iparos igazoló bizottsághoz benyújtott nyilatkozatában ipari vállalat tulajdonosaként jelölte meg foglalkozását. A párthovatartozását firtató kérdésre a múltra vonatkozóan a Szociáldemokrata Pártot és a Polgári Demokrata Pártot említette, a jelenre vonatkozóan pedig csak ez utóbbit.[41]

Tíz évig érvényes iparigazolványa, amelyet élelmiszer és tápszer, valamint fűszerpótló és egyéb pótanyagok gyártására kapott a kisvállalkozásokra legkedvezőtlenebb évben, 1951-ben járt le.

A háború idején és az azt követő években is, sőt a Rákosi-érában is szükség volt a termékeire, alapvetően az importlehetőségek beszűkülése és a központból irányított gazdálkodás miatt: mindkettő hiányhoz vezetett. Valódi bors helyett jól jött a paprikacsumából előállított borspótló, s citrom helyett pedig vegyi úton tablettásított citrompótló, tea helyett a különféle növények szárítmányaiból létrehozott „magyar tea", amelyeket Gorzó műhelyében hulladék- és selejtanyagokból állítottak elő. Cikkeire nagy volt a kereslet elsősorban Pest megyében és a környező megyék kis népboltjaiban, amit megrendelései bizonyítanak. A kis élelmiszeri vegyiüzem gyártott még fahéjpótlót, szegfűszegpótlót és kávé tápszert,

40 Memorandum. Dátum és aláírás nélkül. P1494/89.
41 1945. május 28. P1494/104.

citrompótlójára alapozva pedig habzó üdítőital-port is. Iparengedélyének meghosszabbítását halasztották, majd megvonták, irreálisan nagy forgalmi adóval sújtották (a félmillió forintot jogi jártassága révén sikerült tízezerre csökkentenie), majd 1953-ban üzérkedés vádjával eljárást indítottak ellene.[42] Hónapokig vizsgálati fogságban tartották, majd a három évre elítélték. Pere egybeesett a Sztálin halálát követő szovjetunióbeli kommunista reformpróbálkozással, aminek következtében Magyarországon Nagy Imre került a miniszterelnöki székbe. Amnesztiarendeletének köszönhetően Gorzó kikerült a börtönből.

Gorzó hatósági zaklatása az állampárton belüli mérsékelt irányváltás ellenére folytatódott. Az ellenőrzések, helyszíni szemlék során megállapított hiányosságok, mulasztások, valamint a készletei kiárusítása körüli visszásságok miatt elrendelték ingó és ingatlan vagyonának elkobzását. A hosszú eljárássorozat 1955 nyarán végül Gorzó javára dőlt el. Visszakapta lefoglalt üzleti és egyéb könyveit, 4 darab nyereménybetétkönyvet, 56 darab ezüst ötpengőst, valamint 32 ezer forintot.[43] Iparigazolványát csak az 1956-os forradalom idején érvényesítette az a rákospalotai, helyén maradt tanács, amely felett a helyi forradalmi nemzeti bizottság elnökeként maga Gorzó gyakorolta a politikai hatalmat, s amely megbízatást többek között a magukat átmenteni kívánó tanácsi vezetők felkérésére vállalta el.

A forradalom alatti politikai szereplésének következményei ellentmondásosan kapcsolódtak további anyagi ellehetetlenüléséhez. Kibogozhatatlan, hogy a politikai megtorlási szándék hogyan függött össze a kisvállalkozó Gorzó meg-megújuló zaklatásával. Az sem kizárt, hogy a két ügy külön szálon futott. A végkifejlet Gorzó teljes elszegényedése lett, s hősünk a közéletből is végérvényesen kiszorult. A politikai rendőrség 1957 januárjában és májusában hallgatta ki először, s házkutatást is tartottak nála, de ekkor úgy tűnt, ügyét lezárták. A Rákospalotai MSZMP meghívta ünnepi vacsorájára, s elismerését fejezte ki az 1956. október végi, november eleji helytállása miatt, s beválasztották a Hazafias Népfront kerületi elnökségébe is. Június közepén újabb házkutatást tartottak nála, majd Kistarcsára internálták. Latba vetve minden, elsősorban anyagi befolyását, három hét után orvosi szakvélemények hatására szabadult. „Költségeim és veszteségeim túlhaladták minden emberi lehetőségemet" – írta.[44] Megpróbáltatásai folyta-

42 Azzal vádolták, hogy gyártási engedély nélkül állított elő pótszereket, engedély nélkül lisztet és cukrot utaltatott ki magának, magánosoktól vett nem engedélyezett termékeket. A Budapesti Központi Járásbíróság 1953. május 22-i ítélete. P1494/46.

43 A Budapesti Fővárosi Bíróság mint másodfokú bíróság 1955. június 24-i ítélete. P1494/46.

44 Dr. Bilkei Gorzó, *i. m.*

tódtak: az 1956 előtti évekhez hasonlóan megint gazdasági bűncselekménnyel vádolták. Harmadszor indítottak eljárást ellene árdrágító üzérkedés miatt, ami alól egyszer már felmentették. Hat hónapot ült börtönben, s kiengedése után sem zárták le az ügyét: „közben az üzem bezárva, az áru és anyag pusztul, én és családom nélkülöz."[45]

A szabadkőművesség szerepe Gorzó életében

A szabadkőművesnek lenni valami olyasmit jelentett Gorzó számára, mint a szerzetes paptanárság a premontreieknél.[46] Mindkettőben olyan férfiközösségre, szellemi körre lelt, ahol kiélhette pedagógusai hajlamait, s az őt érdeklő témákról írásban és szóban is kifejthette nézeteit. Szabadon, s mégis szűk körben, maga vállalta korlátok között szerepelhetett. Rokon gondolkodású, műveltségben hasonló szintű emberekkel lehetett hetenként közös társaságban, s ebben a viszonylag szűk és zárt körben a sikerre, az elismerésre is nagyobb esélye volt, mint a helyi és az országos politika színpadán. 1946 tavaszán lett szabadkőműves, abban az időszakban, amikor Magyarországon hihetetlenül pezsgő és sokszínű volt a szellemi élet. Ebben a világban megtalálta a természetének, ambícióinak leginkább megfelelő, viszonylag kis létszámú közösséget: a szabadkőműveseket. Felvételi kérelmében az utolsó kitöltendő rubrika: „Rövid életszemléleti vallomás (társadalmi, erkölcsi elvei, világnézete)". Gorzó ezt a képet festi önmagáról:

> Római katholikus vallásban születtem. Néhány évig a prémontrei rend tagja voltam. Kiléptem. Áttértem a református vallásra. A vallásokat tisztelem. Többször beutaztam Európát. Angliában háromszor voltam. Általános emberi műveltséget szívtam magamba. Több mint 10 000 kötetes könyvtáram volt. Ma is megvan több mint ötezer. Fiatalabb koromban szocialista elveket

45 *Uo.*

46 A Corvin Mátyás páholyon belüli változásokon keseregve, a nagymesteri beszámolóra reagálva írja: „…a szerzetesség, kimondottan a templáriusok testéből és lelkéből fakadunk. Az ő ruhájuk, templomuk, szigorú fogadalmaik, titkaik és szertartásaik, nemes szimbólumaik nagyrészt a mieink is. […] Csak egy adhat nekünk erőt és tartalmat: szoros összetartásunk és tántoríthatatlan bátorságunk minden, az ember teste és lelke ellen irányuló erőszak és elnyomatás ellen, minden elfogultság, minden tudatlanság, minden gyűlölet ellen! Fogadalmaink szentek, elhatározottságunk időnk kezdete és vége között örök. Nem csak kontempláció, de munka és tett. Ora et labora! [imádkozzál és dolgozzál]. […] S aki hatalmat és anyagiakat keres, az ne lépjen be szegény és engedelmes 'szerzetesek' közé." Gorzó 1950. február 15-i hozzászólása a nagymesteri beszámolóhoz. P1494 29/41.

> vallottam. Ma nem vagyok a marxizmus feltétlen híve. De vallom, hogy a polgári társadalomnak erősen szocialisztikusnak kell lennie. Politikai és egyéb beszédeimben, valamint írásaimban a szabadságeszmék híve vagyok, vallom a feltétlen emberi tisztesség és krisztusi szeretet szükségességét.[47]

Bár a szabadkőművesek deklaráltan távol tartották magukat a napi politikától, tagjaik között jócskán akadtak korabeli pártpolitikusok, mindenekelőtt a Polgári Demokrata Párt (Supka Géza, Horváth Barna, s maga Gorzó is), a Magyar Radikális Párt (Csécsy Imre), a Szociáldemokrata Párt (Büchler József)[48] és a Független Kisgazdapárt (Auer Pál, Csornoky Viktor, Kővágó József, Mihályfi Ernő,[49] Oltványi Imre) tagjai. [50] (Kommunisták és parasztpártiak nincsenek a tagnévsorban, bár kriptokommunisták lehettek közöttük: a kommunista párt vezetésének naprakész információi voltak a szabadkőművesekről.) Az MKP a parlamenti kontrollt megkerülő pártközi értekezleteken – és a politikai rendőrségen keresztül – uralta a politikát, és a szabadkőművesek is hajlottak a parlamenten kívüli politikai befolyásolásra.[51] Veszélytelenségüket a kommunista pártra jelzi, hogy Rákosiék egészen 1950-ig hagyták működni szervezeteiket.

Mit jelentett a második világháborút követő években szabadkőművesnek lenni? A magyarországi szabadkőművesek tevékenysége 1919 és 1945 között megszakadt. A második világháborút követően, immár a szabadnak vizionált világban a régi értékeket újakkal kívánták bővíteni. A szabadkőművesek valamiféle áttételesen ható szellemi irányító szerepre vágytak abból az Európában a második világháborút közvetlenül követően számos értelmiségit magával ragadó (naiv) hitből kiindulva, hogy a fasizmust legyőző győztesek – a Szovjetunió és

47 P1494 29/41.

48 Már az 1910-es években aktívan politizált, a második világháború után néhány évig fontos posztokat töltött be, többek között nemzetgyűlési képviselő és a Magyar Nemzeti Bank alelnöke volt.

49 1948. február 12-én levélben kéri Mihályfit, hogy mint miniszter és a köztársasági „elnöki iroda főnöke" járjon közbe, hogy a *Szerzetesség és a szabadkőművesség* című, nyomtatásra előkészített páholybéli előadása a cenzúra elutasító döntése ellenére megjelenhessen. A „Kedves és Szeretett Barátom"-nak címzett levélben megköszöni, hogy családi estélyüket Mihályfi Ernő feleségével együtt megtisztelte.

50 „Pártemberek bevonása – végig az egész demokratikus fronton – jelenti eszméinknek képviseletét olyan területeken, ahol fontos lehet, hogy az *embereszményt* ne kaphassa el a politikai gépezet könyörtelen gépszíja." A *Testvérek* című, négyoldalas nyomtatott szöveg írói, hitelesítői: Supka Géza nagymester, Balló Rezső, Bárdos György és Péterfi Tibor helyettes nagymesterek, valamint Gerő Andor főtitkár. Kiemelés az eredetiben. P1494 29/41.

51 „A szabadkőművesség közéleti súlyának fokozására szükségesnek tartjuk, hogy időnként közös értekezletekre hívjuk össze a parlamenti és törvényhatósági életben szereplő testvéreinket, elvi magatartásuk tisztázására." *Uo.*

az angolszász országok – olyan minőségileg új világot teremtenek, amelyben a polgári erények, az individuum szabadsága és a közösség szociális biztonsága nem kerülhetnek szembe egymással. A szabadkőművesség, deklarálják 1946. végi hitvallásukban, „nem kíván a diplomáciának sok útvesztővel fenyegető munkájába belekontárkodni – tisztán az emberies megértés, a becsületes jószándék és a kulturális áthatolás kölcsönös hídjaként szolgáljon és kínálja fel szolgálatait az emberiség haladása s az egy és oszthatatlan demokratikus fejlődés érdekében."[52] *Szociális polgár*rá szerettek volna válni, „aki ugyan megőrzi a régi, szabadelvű társadalmi osztály legszebb hozadékát, az individuális teremtő erőt, de egyúttal teljes egyetértéssel és együttérzéssel segít az osztálytalan társadalom kialakításában, a szociális egyensúlyba hozott népösszesség megalkotásában."[53]

Kik lehettek szabadkőművesek? 1946. december végi elvi nyilatkozatuk szerint az „egész emberek, jóhírű és szabad férfiak, mert magas értelmiségi munkások jelentik társadalmi hatáskörünknek kiterjesztését, demokratizálását."[54] A nem értelmiségi gazdagok – „igen erős, rendkívül nagy anyagi forrásokon rendelkező profánok" – bevonását az anyagi háttér biztosítása miatt tartották fontosnak.

A munkások bevonását pedig azért, hogy a szabadkőművesek megfeleljenek az új, forradalmi idők szellemiségének, valamint hogy kilépjenek „eddigi, kissé ködös, kissé mesterséges és emellett könnyen félreérthető" izoláltságukból. Kereteik tágításától kölcsönös hasznot reméltek: „Tanulnunk lehet és kell tőlük [a munkásoktól], s egyben módot kell számukra nyújtanunk, hogy ők is nyíltan, minden titkolózás nélkül megismerhessék azokat az idők fölötti értékeket és tényeket, amelyek a magunk szabadkőműves életét betöltik és emberi életre érdemessé teszik."[55] Kívánatosnak tartották, hogy a szabadkőművesek között „bensőséges, barátias, szinte családias kapcsolatok épüljenek ki". Aki teheti, családja körébe is hívja meg társait, beteg „testvéreiket" pedig látogassák, segítsék. Az aktív részvétel „az egy és oszthatatlan demokratikus fejlődést" célul tűző szabadkőműves tevékenységben az anglomán, konzervatív liberális módon demokrata Gorzó kedve szerint való volt. Nem csupán a társaság szerzetesi létre emlékeztető működési módja, hanem a hagyományokhoz ragaszkodó és ugyanakkor az újdonságokra is

52 A *Testvérek* nyomtatott tájékoztató. Írói, hitelesítői: Supka Géza nagymester, Balló Rezső, Bárdos György és Péterfi Tibor helyettes nagymesterek. Valamennyiük neve mögött ott a dr. titulus, valamint Gerő Andor főtitkár. A továbbiakban az idézetek is innen valók. 1946. december 31. P1494 29/41. A továbbiakban: *Testvérek*, P1494 29/41.

53 *Testvérek*, P1494 29/41.

54 *Testvérek*, P1494 29/41.

55 *Testvérek*, P1494 29/41.

nyitott demokratikus szellemisége is vonzotta a szabadkőművesekhez. Szerepelni vágyó, másokra hatni kívánó természetének is megfelelt a megtalált új közösség, ahová feltehetően polgári demokrata párttársa, a *Világ* főszerkesztője, a Nemzeti Múzeum igazgatója, Supka Géza ajánlására került.

Gorzó 1946. április 7-én lett a tíz budapesti páholy közül a Supka vezette Corvin Mátyás társaság tagja. A belépésekor 40 fő körüli tagság nyárra 62 főre duzzadt, őszre pedig megduplázódott, s a következő hónapokban még tovább növekedett. A tagoknak 15-20 százaléka volt tőkés vállalkozó, kereskedő vagy bankár, zömük értelmiségi foglalkozást űzött. Írók, újságírók, szerkesztők, ügyvédek, orvosok, mérnökök, színészek, közhivatalnokok stb. voltak. Egy vezérkari ezredes is található a névsorban. Májusban még csak egyetlen kisiparost, egy „elektrotechnikus, villanyszerelő mestert" tüntet fel a tagnévsor, ősszel azonban felvételt nyert egy másik „szerelőmester" is.[56] A foglalkozás önbevallás alapján történhetett, így a kettős foglalkozásúak, az álláshalmozók nem szűrhetők ki. Gorzót például nyugalmazott vármegyei főlevéltárnokként tartották számon, miközben prosperáló magánvállalkozása volt.[57]

Gorzó nem került be abba a kimutatásba, amely a páholyok író, újságíró tagjait lajstromozta. Ebben többek között olvasható Bölöni György, Csécsy Imre, Fodor József, Horváth Zoltán, Kassák Lajos, Kolozsvári Grandpierre Emil és Supka Géza neve.[58]

Gorzó szabadkőművesként is igen aktív volt. Előadásokat vállalt, szóban és írásban hozzászólt mások előadásaihoz. Beszélt többek között a polgárság és az értelmiség közötti kapcsolatról, az angliai szabadkőművességről, a szabadkőművesség és az egyház viszonyáról. Kezdeti lendülete az évek során sem lankadt, amiben a szereplési és az érvényesülési vágy egyaránt szerepet játszhatott.

56 A Corvin Mátyás társaság tagjai 1946. május 15-én, illetve az 1946. évi tagnévsor kiegészítése. P1494 29/41. A taglétszám a politikai pluralizmus csorbulásával, a diktatórikus jelenségek szaporodásával párhuzamosan változott. 1948-ban stagnált, illetve némileg csökkent, az 1949-es évben rohamos fogyásnak indult. „Kik mentek el?" – teszi fel a kérdést Gorzó 1950 elején: „szerkesztők, vezérigazgatók 11–11-en. Mérnökök és igazgatók, mérnökök és építészek 10-en. Egyetemi tanárok 7-en. Ügyvédek és képviselők, minisztériumi osztályfőnökök és tanácsosok 6–6-an. Nagykereskedő 4. Nagykövet és diplomata, miniszter és államtitkár, színész, főtisztviselő, valamint főpolgármester, polgármester és alpolgármester 3–3. Főrendező, főorvos, gyáros, tanár, ezredes és magas rangú bíró 2–2. Vendéglős, bankos, kormánybiztos, főügyész és magánzó 1–1." Gorzó 1950. február 15-i írásos hozzászólása a páholyülésen elhangzott beszámolóhoz. P1494 29/41. Ő a bent maradók között volt. (1950-ben az összes magyarországi páholyt felszámolták.)

57 1946. március 13-i felvételi kérelmében az „állás" rovat bővebb. Ebben Gorzó „ipari vállalat tulajdonosa, Pest vármegye Nemzeti Bizottságának elnöke" is. P1494 29/41.

58 *Uo.*

Gorzó zsidók komplexusa

Gorzó két emberrel, Pártos Zsigmonddal és dr. Lázár Nándorral került bonyolult üzleti és személyi kapcsolatba, amikor ők a zsidótörvények miatt életük és vagyonuk mentésén fáradoztak. Mindketten életben maradtak, s családjuk is megmenekült. Pártos Gorzó híve maradt, Lázár viszont megvádolta őt a rábízott vagyonrész „elvesztegetésével". A feljelentés megtörte Gorzó felívelő politikusi karrierjét: amíg tartott ügyében az eljárás, a Polgári Demokrata Párt képviseletében 1945-ben nem szállhatott versenybe a nemzetgyűlési mandátumért. Mire sikerült magát a vád alól tisztáznia, a parlamenti választások lezajlottak, nem sok sikert hozva pártjának. A PDP az elkövetkező években tovább gyengült: a balra tolódó Magyarországon nem volt igény nyugati értékrendű mérsékelt polgári pártra.[59]

Gorzó a zsidóságról úgy gondolkozott, mint a kiegyezés utáni középosztály nemesi származású szabadelvű értelmiségeinek zöme. Elismerte szerepüket a magyarországi polgárosodásban, de a zsidók gazdasági és társadalmi háttérbe szorításával hallgatólagosan egyetértett: nincs nyoma annak, hogy a Horthy-korabeli zsidóellenes törvények, intézkedések ellen – akár magántársaságban – felemelte volna a szavát. A vészkorszak idején igyekezett segíteni a hozzá forduló zsidó ismerőseinek, de a zsidóüldözések szörnyűségei nem érintették meg. 1945 után érdektelennek mutatkozott azok iránt a szenvedések iránt, amelyek a zsidó származású magyar honfitársait nem zsidó honfitársai részéről érték. Elképzelhetetlennek tartotta ugyanakkor, hogy úri középosztálybeliként zsidó származásúakkal rokoni vagy szorosabb baráti kapcsolatba kerülhessen. A pártja országos vezetésének írt öntisztázási leveléből idézek:

> Amikor a helyzet egyre nehezebb lett, már 1942-ben és 43-ban, annak ellenére, hogy a hatóságok szorgalmazták a zsidó kereskedőknek az üzleti forgalomból való kizárását, ipari vállalatom termékeit ezeknek a kereskedőknek is eladtam, úgy hogy a nyersanyagellátásból való kizárással fenyegettek meg. […] 1944 tavaszától kezdve, amikor az üldözések egyre erősebbek lettek, igen jelentős anyagi segítségben részesítettem Pártos Zsigmondot és 3 tagú családját. Pártost már márciusban Kistarcsára internálta a Gestapo, és családját is állandó romlás fenyegette. Ugyancsak más

59 Az ország jobbratolódásának periódusaiban is ugyanez volt a helyzet.

> zsidó eredetű üldözöttek segítségére is voltam. Weisz Tibor nevezetű zsidó alkalmazottamat nem bocsájtottam el az alkalmaztatásból, hanem tovább úgy segítettem, mintha cégem alkalmazásában lett volna.

Hivatkozott arra, hogy vállalta a rábízott értékek megőrzését, s azokat a háború után vissza is szolgáltatta. A Budapestről elmenekült Pártost és családját örmény menekültekként fogadta be rákospalotai házába, majd megszervezte fóti bujkálásukat. „A felszabadulás után nekik lakást, bútort szereztem, sőt anyagi támogatást nyújtottam ahhoz, hogy további egzisztenciát próbáljanak alapítani."[60] Önigazolásában szót sem ejt az őt megvádló Lázár Nándorról.

A Lázár-ügynek a zsidókkal kapcsolatos politikai-gazdasági vonatkozásai voltak, a szabadkőműves páholyban pedig elvi, általános vonatkozásban merült fel az antiszemitizmus, ami ellentéthez vezetett Gorzó és egyes páholytársai között. 1946 tavaszán a Corvin Mátyás páholyban Büchler József tartotta *A polgári társadalom sorsváltása* című sorozat nyitó előadását.[61] Gorzó írásban reagált az ott elhangzottakra, „Az emberiség történetének legutóbbi éveiben a zsidóság kérdése a világtörténelemben eddig hallatlan méreteket és példátlan összeütközéseket teremtett. […] zsidókérdés van, és erről a kérdésről beszélnünk kell" – írja 18 oldalas válaszának 11. oldalán, majd a szabadság és egyenlőség összeegyeztethetetlenségéről szóló fejtegetései után a 14. oldalon újra visszatér a témára:

> a zsidóság nagy része, amikor sokszor túlzottan anyagias és önző hagyományaival magát Isten kizárólagos választott népének és fajtájának tartja, amidőn a földi javak megszerzésében sokszor kevesebb gátlással előresiet a versenyben, amidőn talán az ószövetségi bosszú gondolatát a kelleténél jobban érvényesíti, vagy érvényesíteni törekszik, amidőn rokoni segítség esetleges túlzásaival a kelleténél nagyobb hatalomra tör, felhívja maga ellen a rajta kívülálló és kevésbé módos tömegek ellenszenvét, és tudva vagy tudatlanul oly allűröket gyakorol, amelyek következményeikben katasztrofális lehetőségeket és reakciókat rejtenek magukban, még ha ezeket egyébként az emberiesség arculcsapásának is kell tekintenünk. A judeizmusnak túltengő és és esetleges hamis gyakorlata az, amit elítélendőnek tartok, és ami ellen a humanitás, az antisovinizmus és az emberi egyenlő jogok nevében éppen

60 A levél kelte: 1945. augusztus 23. P1494/104.
61 A szöveg nem áll rendelkezésünkre.

> zsidó eredetű testvéreinknek kell a harcot saját portájukon megkezdeniük és az emberiség nyugalma érdekében megvívniuk.[62]

Sarkos általánosításait és árnyalatlan megállapításait olvasva logikusnak tűnik a páholy nagymesterének reagálása. Supka Géza arra kérte Gorzót, hogy legyen tekintettel zsidó származású páholytársaik érzékenységére, s ne olvassa fel szövegét. Gorzó válaszlevelében jottányit sem enged vélt igazából:

> Igaz az, hogy a zsidóság az utóbbi években sokat és mértéken felül szenvedett, ez azonban nem lehet indok arra, hogy minden, a zsidósággal kapcsolatos kérdést hallgatással próbáljunk megoldani, mert ez a hallgatás nemhogy az ügy előnyére, hanem kimondottan hátrányára van. Az a hasonlat, amelyet Te a nyitott sebről és a légyről mondtál, korántsem találó. Itt nem kellemetlenkedésről vagy fertőzni akarásról van szó, hanem ellenkezőleg, a gyógyításról. Ha a zsidóság maga nem látja be azt, hogy hibák igenis az ő részéről is történtek, mert ellenszenv velük szemben volt, van és sajnos lesz, ennek az ellenszenvnek nem csak az emberi irigység és gonoszság az alapja – ami, nem vitás, sokakban kétségtelenül megvan – hanem bizonyos hibakomplexum is, amely a zsidóságban nem mint egyedben és mint fajban, hanem mint magatartásban és szellemiségben leli eredetét. Ha mi ezeket a hibákat meg nem mutatjuk a zsidóságnak, éspedig sürgősen, és ha ezeket a hibákat a zsidóság ugyancsak sürgősen nem iparkodik elsősorban saját magától kiindulva reparálni próbálni, abban az esetben csekély jóstehetség kell annak előremondásához, hogy ebből a kérdésből még igen súlyos bonyodalmak lesznek. Ha betegség van – már pedig ki tagadhatja azt, hogy van – ezt nem azzal tudjuk gyógyítani, hogy egyszerűen szemet hunyunk, vagy fájdalmakra hivatkozván a gyógyítás lehetősége elől elzárkózunk, hanem ellenkezőleg, ha kell, fogcsikorgatva, de szembenézünk az orvossággal és a gyógymóddal. / Az az érzésem, hogy másoknak is volna érzékenykedésre való hivatkozással lehetőségük arra hivatkozni, hogy az ő kérdéseikről ne tárgyaljanak, azonban ha ezeknek a fájdalma talán nem is annyira emberi, mint a zsidóságé, az indokuk és érzékenykedésük éppen olyan elfogadhatatlan lenne, mint jelen esetben azoké, akik valóban sokat

62 Cím nélküli gépelt, kézzel javított szövegmásolat. Kelte: 1946. május 29. Aláírás: Gorzó Nándor. P1494 29/41.

> szenvedtek. […] Sajnos az a tény, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatban egyesek, akik akár származásuk (ami egyébként teljesen közömbös lenne), akár a zsidósággal való valamilyen összefüggésük folytán (ami ugyancsak nem lehet a tárgyilagosságnál és a felülemelkedettségnél irányadó) úgy érezték, hogy még egy ilyen abszolút elfogulatlan taglalástól is sértve vannak, akik még annyi önuralommal sem rendelkeznek, hogy a róluk szóló esetleges vitát meghallgassák, akik oly türelmetlenek mások véleményével szemben, és akik oly elfogultak, hogy azt hiszik, hogy bennük hiba sohasem volt, nincs és nem is lehet, azok már ezzel a magatartásukkal a zsarnokságnak egy bizonyos fokát merítik ki…[63]

A Lázár-ügy ismeretében nem nehéz a fentebbi idézetben foglaltak személyes indítékaira következtetni. Gorzó egzisztenciális és erkölcsi sérelemként élte meg üzlettársa 1945-ös feljelentését, a szerinte igazságtalan és mélységes hálátlanságról tanúskodó vádakat. Mintha a zsidók ostorozásával az életét megkeserítő, őt a politikai karriertől elütő Lázár Nándorra kívánt volna csapásokat mérni. Lázár-ellenes indulata már-már üldözési téveszmévé fajult. Amikor fegyverrejtegetésért házkutatást tartottak nála, szentül meg volt győződve, hogy Lázár jelentette fel. Vadászfegyver- és pisztolytöltényeket találtak a heverőben eldugva („feleségem egyszerűen berakta őket a díványba"), de fegyvert nem.[64] (Gorzónak szenvedélyes vadász lévén vadászfegyverekre 1945 előtt és után is volt engedélye,[65] 1945 előttről pisztolyviselésre is,[66] amire a feljelentő szerint csak fasisztáknak volt jogosultságuk. Amikor ismerőse közbenjárását kérte az orosz parancsnokságnál, ezt írta: „Egy valaki feljelentett, hogy fegyvereket rejtegetek. Ismerem az illetőt. Zsidó ember, akinek Szálasiék alatt az életét mentettem meg. Jogtalan követelését nem teljesítvén

63 A „Kedves Gézám!" megszólítású magánlevél kelte 1946. június 1. P1494/41. Gorzó levelében eltanácsolását véleményének kifejtésétől lelkiismereti sérelemként élte meg, ami benne „a legvisszásabb érzéseket keltette". Csalódását így nyomatékosította: „Ha ez – a hitem szerint – egyetlen hely sem tölti be azt a hivatást, amit betöltenie kell, hogy mindenki szabadon és nyíltan beszélhet, ebben az esetben egy igen komoly hit[e] inog meg olyan embereknek, mint amilyen én is vagyok." *Uo.*

64 „…fegyvereim nincsenek. Sajnos! Elvitték. Kik? Nem tudom megnevezni a személyeket, németek, oroszok vagy magyarok, mert mindegyik fajta lopott nálam Agárdon és itt [Rákospalotán] is." László György főmérnök, tanácsnak úrnak címzett, „Kedves Barátom!" megszólítású, 1945. december 6-ai keltezésű levél. P1494/90.

65 1945 előtt 3 darabra. László György főmérnök, tanácsnak úrnak címzett, „Kedves Barátom!" megszólítású, 1945. december 6-ai keltezésű levél. 1945 decemberében még csak kérelmet adott be fegyvertartásra, de ekkor már újra a helyi vadásztáraság elnöke lévén, nem lehetett kétsége erről, hogy az engedélyt megkapja. P1494/90.

66 Két pisztolya volt, ami Gorzó szerint még „a harc alatt eltűnt". *Uo.*

most az oroszoknál jelentett fel! Azt is mondotta, hogy én fascista [így!] vagyok!!"[67] Az ügyét politikai érdekből elsimították. Gorzó a Pest megyei Nemzeti Bizottság elnöke volt. E politikai ellenőrző szervezet alapvetően a kommunisták befolyása alatt állt. A hatalom gyakorlatilag a kommunista alispán, Házi Árpád kezében volt, akivel Gorzó személyes kapcsolatokat is ápolt. Az alispán a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet illetékesének írt levelében, aki Gorzó érveit ismételve kérte, hogy ne adjanak hitelt „az alantas és jogtalan feljelentésnek".[68]

1946 nyarán Magyarországon számos zsidóellenes megmozdulásra került sor, aminek politikai és gazdasági vonatkozásai egyaránt voltak. A hatalomra törő kommunista párt képtelen volt szembenézni a maga is gerjesztette indulatokkal, s elmismásolta, elhallgatta a társadalomban is egyre erősebb, kommunista- és kapitalizmusellenességgel egyaránt összefonódó antiszemitizmust.[69] Gorzó e jelenségek láttán saját korábbi kérdésfeltevésének jogosságát vélte igazolva látni:

> Ad vocem antisemitismus. Évekkel ezelőtt – írta 1950. február 15-én – ezt a kérdést én a Corvin páholyban érintettem, és tárgyilagos megvitatás tárgyává kívántam tenni. Akkor ez vezetőségünk kívánalmára elmaradt, bár én ezt nem helyeseltem, mert elfogulatlanul valamennyiünk okulására lehetett volna róla tárgyalni. Az a meggyőződésem, hogy a kérdés nem olyan egyszerű, s az elmúlt évek eseményei és adottságai után még komplikáltabb, mint volt. Azonban az a tény, hogy ezt a szomorú s előttünk, szabadkőművesek előtt embertelennek ítélt szenvedélyt nem lehet egyszerűen a klerikalizmussal, mint függvénnyel elintézni. Okai és kiküszöbölésének remediumai számosak és nagyon-nagyon komolyak.[70]

E megállapításai jogosságához nem férhet kétség.

---

67 László György főmérnök, tanácsnak úrnak címzett, „Kedves Barátom!" megszólítású, 1945. december 6-ai keltezésű levél. P1494/90. Baráti segítségkérő levelét így indítja: „A kért holmikból küldök, amennyim még van. Küldök továbbá erős fűszerkeveréket, amely a hurkához, disznósajthoz olyan jó, mint bármelyik bors."

68 Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, Kazakov ezredes Úr kezéhez, Újpest, 1945. december 6-ai levél. P1494/90. Házi Árpád levelében felsorolja Gorzó baloldali érdemeit. A Károlyi-forradalmat „szabadságforradalomnak' nevezi, s Gorzóval ellentétben helyesen írja a fasiszta szót. A feljelentést „elvetemedett ember" agyszüleményének tartja. Gorzót így jellemzi: „az új demokratikus kormányzati időszak alatt kiváló közéleti pozíciót foglal el, egyénisége és tiszta politikai magatartása az ország egész közvéleménye előtt ismert. Ezen tevékenységén kívül mint újságíró is az eszme érdekében hathatós munkásságot fejt ki, és az egyik demokratikus párt elnökségének is tagja." *Uo.*

69 Standeisky Éva, *Antiszemitizmusok*, Bp., Argumentum, 2007.

70 P1494 29/41.

Sikerült tisztára mosnia magát pártja, a Polgári Demokrata Párt előtt is: a párt vizsgáló bizottsága minden ellene felhozott vádban ártatlannak találta. Talán nem nagy merészség azt állítani, hogy a PDP-nek is érdeke volt bebizonyítani egyik kiemelt funkciókat betöltő tagjának erkölcsi feddhetetlenségét. A PDP kényesen vigyázott arra, hogy ne adjon támadási felületet a kommunista párnak, és a többi koalíciós pártnak. Az MKP 1946-os propagandakampányaiban olykor az antikapitalizmust a zsidóellenességgel kapcsolta össze, s épített a megnyerhető tömegek antiszemita érzelmeire. A nevében is a polgárságot képviselő PDP kényesen vigyázott arra, hogy tagságát, tevékenységét ne lehessen kapcsolatba hozni zsidó származású tőkésekkel, bankárokkal. Ez a politikai-gazdasági környezet a Gorzó–Lázár-ügyben az előbbinek kedvezett. Lázár Nándor még 1948-ban is pert vesztett Gorzóval szemben, amikor polgári eljárást indított pénzének állítólagos elsikkasztójával szemben.[71] 1948 nyarán az Újpesti Járásbíróságon polgári peres eljárásban folytatódott tovább az ügy, amely végül is azzal a megegyezéssel zárult, hogy Gorzó 19 ezer forintos tartozását három részletben fizeti vissza. Mivel a megadott határidőre teljes vállalását nem teljesítette, végrehajtók jelentek meg üzemében, s lefoglalták 14 741 forint értékben az ott található ingóságokat.[72]

1949-ben Gorzó beperelte Lázárt becsületsértésért. Ekkor immár a csak névlegesen létező népfrontpárt, a Magyar Radikális Párt alelnökeként az egykori kommunistabarát kisgazda politikus, Oltványi Imre közbenjárását kérte.[73] Gorzó az igazságügy-miniszternek írt levelében így foglalta össze peres ügyeit a „nem normális egyéniségű" Lázárral:

> megdöbbentő rágalmak alapján teljesen koholt és alaptalan bűnvádi feljelentést tett ellenem. […] feljelentett pártomnál, a Polgári Demokrata Pártnál, amelynek alelnöke és [ideiglenes] nemzetgyűlési képviselője voltam, feljelentett az Országos Nemzeti Bizottságnál, a Népbíróságnál, az orosz hatóságoknál és minden elképzelhető és elképzelhetetlen helyen.

71 Lázár Anna (Fazekas Károlyné) 1948. január 1-jén a következőkkel indokolta a Gorzó elleni újabb eljárás megindítását: „1941 évi október havában 50 000 pengőt adtam Önnek át az Ön által Pártos Zsigmond úrral együtt vezetett tápszerművek vállalatba való befektetés céljából. Mivel ezt a követelésemet Ön csak részben fizette ki és a hátralék visszafizetését megtagadta" követelését érvényesítésével édesapját, dr. Lázár Nándort bízza meg, „aki jogosítva lesz a ráengedményezett hátralékos követelést bírói úton érvényesíteni." Dr. Lázár a bírósághoz benyújtott keresetlevelében 24 768 forint tartozás megfizetését követelte Gorzótól „végrehajtás terhe mellett", valamint a perköltség, illetve a kiszabandó ítéleti illeték kifizetését is. P1494/66. Pechére a kereset beadásának másnapján megjelent amnesztiarendelet az ügyet ad acta tette 1948. március 17-én. P1494/91.

72 P1494/66.

73 Dr. Oltványi Imre úrnak, ny. miniszter, a Magyar Nemzeti Múzeum alelnöke. 1949. április 2. P1494/91.

> A népügyészségi eljárás során az ügyész a vádat elejtette bűncselekmény hiányában, és az megszűnt. A büntető per, amely ugyancsak alaptalan volt, amnesztia alapján szűnt meg. Az orosz hatóságokat Házy [így!] alispán informálta…[74]

Az 1950-es évek elejére a kommunistáknak behódolt szatellit pártok jelentősége megszűnt, ami elvileg a korábban Gorzóval szemben mindig kudarcot valló Lázár Nándornak kedvezett. Lázár, aki magát a tápszerüzem társtulajdonosának tartotta, de ezt szerződéssel bizonyítani nem tudta, a Legfelsőbb Bírósághoz intézett beadványában 1950-ben így foglalta össze az öt éve húzódó ügy lényegét: Gorzó öt év óta „egyedül élvezi az üzemnek még mindig jelentékeny hasznait. […] megtudtam 1945 közepe táján, hogy alperes kétségtelenül a valóságnak meg nem felelő könyvvezetéssel csupa valóságnak meg nem felelő mérlegeket produkált, és a veszteségekből óriási vagyont szerzett, holott neki egyetlen fillérje sem volt a vállalatban, és nem is dolgozott, hanem csak dolgoztatta munkásait."[75] Gorzó nemes egyszerűséggel azt írta az iratra: „Hazudik". Ügyvédének pedig azt az utasítást adta, hogy írja meg a Legfelső Bíróságnak, hogy Lázár Nándor soha nem volt sem társtulajdonos, sem csendestárs az általa tulajdonolt és vezetett üzemben, magán- és üzleti vagyonának semmi köze Lázárhoz.[76] Annyit ismert el csupán, hogy a vállalat tiszta haszna az, ami az ügyet érintheti. Mivel ilyen évek óta gyakorlatilag nincs, vádlójának követelése sem lehet.

Lázár 1951 tavaszán hiteles könyvszakértőt kért fel Gorzó üzleti könyveinek áttanulmányozására, ellenőrzésére, aki egy hónapig tartó vizsgálódása eredményeképp komoly hiányosságokat tárt fel. Részletes jelentésének az volt a lényege, hogy Gorzó zsidó üzlettársai szorult helyzetét kihasználva a háború folyamán magáncéljaira komoly tőkét vont ki a közös vállalkozásból.[77] A Lázár–Gorzó-ügy további alakulásáról nem állnak rendelkezésemre információk, adatok.

74 1949. május 17. P1494/91.
75 P1494/68. Ez utóbbi mondat nyilvánvalóan a korszellemhez igazodó demagógia: egy vállalkozás vezetőjének nem a fizikai munka a feladata.
76 Dr. Bolgár Györgynek. 1950. augusztus 1. P1494/68.
77 P1494/90.

Őskeresés, rokonok

A Horthy-korban Gorzót is elkapta az őskeresési láz. Családját Dzsingisz kánig vezette vissza Vámbéry Rusztem és Petrovay György és mások kutatásaira hivatkozva. Karacsin nevű őse, akiről élelmiszeripari termékei márkanevüket kapták, 1300 körül lett a Beregi területek főispánja és a bilkei uradalom ura.[78] A Bilkei nemesi előnév használatára Gorzó Nándor 1930-ban kapott hivatalosan engedélyt. Az „ős mongol származás révén, amely a világsajtót is bejárta", hősünk bővíthette rokoni kapcsolatait.[79] Már addig is számon tartotta az Egyesült Államokban élő „Bálint bátyját", aki „esperes plébános és kanonok és egy bankház tulajdonosa" volt, valamint Gorzó Bertalant és két fiát; ez utóbbiak közül az egyik katonatiszt volt (százados), a másikkal, a „levéltárnok és vármegyei székházgondnok" Gorzó Jánossal pedig közös volt a munkahelye.[80] Kárpátalja 1939-es visszacsatolása után nagy családi összejövetelt tervezett a család ősi fészkére, Bilkére, s még az is szóba került, hogy az ottaniak országgyűlési képviselője legyen, mint a néhai komlósi főszolgabíró és a volt beregi másodkapitány fiának az unokája. Egy rokoni (kortes) levélben olvassuk: „Nemcsak mi, nemcsak az őshazát jelentő Bilke és környéke, hanem az egész magyar közélet is nyerne az ő tudásával, tehetségével és szociális érzékenységével. […] Sok, nálunk kevésbé gyökeres és régi család él, akik okos szervezés folytán befolyásukat nagyon eredményesen hasznosítani tudják."[81]

Az 1960-as években a kárpátukrajnai Bilkén még éltek a család leszármazottai.

Tudósi és szépirodalmi ambíciók

„Életem felnőtt éveitől állandóan foglalkoztam irodalommal. Lásd Új Idők Lexikona, XI. kötet 174. oldal Gorzó Nándor címszó alatt". Elég soványka referencia 65 évesen az életműre a csaknem húsz évvel korábbi egyetlen lexikonhivatkozás.[82]

78 A hivatalos történetírás korabeli alapműve kun eredetűnek tartotta a Gorzókat. Hóman Bálint, Szekfű Gyula, *Magyar történet*, II, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

79 Idézet Gorzó 1934. július 26-i levéléből, amely válasz egy rokon jelentkezésére. A *Budapesti Fővárosi Tudósító*-ban 1934. április 5-én megjelent leszármazásbizonyítás alapján a *Die Woche* hetilapban képes beszámoló jelent meg a Dzsingisz kán Gorzó nevű utódairól. A hagyatékban ennek a kivágata is megtalálható.

80 Lásd az előző lábjegyzetben szereplő „Drága Laci Bátyám!" megszólítású gépelt levélmásolatot.

81 P1494/2. Az 1939. július 31-i keltezésű, gépírásos levél aláírás és címzés nélküli. Kezdete: „Kedves Rokonom és Barátom!"

82 *Információ* című gépírásos másolat. 1955. szeptember 21.

Hősünk a konzervatív ízlésű Beöthy Zsoltért rajongott, aki tanára volt az egyetemen.[83] Irodalomtörténeti jellegű dolgozatai nyilván az ő közbenjárására jelentek meg a Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában 1914 és 1916 között.[84] Ráday Pál irodalmi munkásságáról szóló könyvéről négy szakfolyóiratban jelent meg méltatás.[85] Rádayról az MTA felkérésére 400 oldalas életrajzot írt, amelyhez Budapesten kívül Bécsben, Lembergben és Berlinben folytatott kutatásokat, de ennek megjelentetését szerinte a háború megakadályozta.

Szépirodalmi próbálkozásaival is Beöthyhez fordult: verseit, drámáit[86] neki küldte el véleményezésre. Utóbbiak történeti témájú iskoladrámák utánérzései voltak, gyenge versei pedig a kor konzervatív versízlését és megformálási módját tükrözték. Műveit magánkiadásban, illetve – mai kifejezéssel – munkahelyi támogatással jelentette meg. A Gyöngyösi Társaság 1938-as almanachjában ez áll Gorzó – nyilván saját maga által írt – irodalmi és irodalomközéleti tevékenységéről: „1925-ben a Kassai Kazinczy Társaság választotta rendes tagjai közé. Az Irodalmi Társaságok Szövetségének főtitkára, a Gárdonyi Társaság és a Vörösmarty Társaság rendes tagja. Irodalmi munkássága a következő: »Döbrentei Gábor és a régi magyar nyelvemlékek ügye« 1914. 1915-ben jelent meg »Ráda Ráday Pál« című monographiája. »Szeretetország kapujában« 1917. »Hámán« 3 felvonásos tragédia 1920. »Rodostó« című 3 felvonásos drámája 1918-ban a Halmos Izor-féle pályázaton a Nemzeti Színházban dicsérettel a második lett. »Versek« című kötete 1937-ben jelent meg. Számos cikk, tanulmány és vers különböző lapokban és a Rádióban. Szerkeszti a Gyöngyösi irodalmi Társaság Almanachját."[87]

A Gyöngyösi István Irodalmi Társaság lett irodalomszervezői tevékenysége büszkesége. Az a néhány nyugodt év, amelyet a Pest megyei vármegyeházán töltött, erre is lehetőséget adott. Az ő ötlete volt a társaság létrehozása, amelyet 1932-ben alapítottak. A társaság névadója azért lett Gyöngyösi István, mert a 17.

83 1929-ben kelt, főlevéltárnoki állásért folyamodó beadványában írja: „Összes vizsgáimat dicsérettel és kitüntetéssel tettem le, úgy hogy boldogult emlékű Beöthy Zsolt, áldott emlékű jóakaróm, aki mellett az utolsó évben az aesthetikai szeminárium seniora s az egyetemen az ő tanársegéd gyakornoka voltam, azt akarta, hogy sub auspiciis avassanak, ez azonban elmaradt." Beöthy Zsolt 1848 és 1922 között élt irodalomtörténész, esztéta, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Kisfaludy Társaság titkára, majd elnöke. A főrendiház tagja. Kis irodalomtörténete hét kiadásban jelent meg. A konzervatív szellemű irodalom és irodalomtudomány egyik vezető alakja a századfordulón.

84 Az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben Verseghy Ferencről, Ráday Pálról, Bessenyei Györgyről és Tompa Mihályról jelentek meg írásai.

85 *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Irodalomtörténet*, *Századok*, *Egyetemes Philologiai Közlöny*.

86 *Kapitány György* (1917), *Rodostó* (1918).

87 P1494/3.

században élt nemesi származású, katolikus, jómódú költő nem csupán vármegyei tisztséget töltött be – alispán volt és a megye országgyűlési követe – hanem Gorzó földije is: karrierje Gömör megyéből, Rozsnyóról indult.[88] 1938-ban a társaságnak 19 alapító tagja és 29 rendes tagja volt, köztük egyetlen nő, Pest vármegye főszolgabírójának felesége.[89] (Meghívott tagjai között tartotta számon például Kosztolányi Dezsőt, Kner Izidort és Dóczy Jenőt.[90]) A tagok legtöbbje aljegyző, árvaszéki ülnök, szolgabíró volt, vagyis a vármegyei ranglétra középső szintjéhez tartozott. Sokan voltak jogvégzettek. A felvétel feltehetően felkérés, ajánlás vagy önkéntes jelentkezés révén történt, s tag lehetett az amatőr helytörténész, az újságíró, szakközlemények szerzője, sőt nótaszerző,[91] operettíró[92] és festő[93] is. Székelyhidy Ferenc Kolozsvár főjegyzőségétől vált meg az operaénekesi karrier kedvéért (írásos tevékenységről nincs szó életrajzában). A kor neves közéleti személységei, tudósai, politikusai közül néhány – Császár Elemér, Hegedűs Lóránd, Milotay István, Pintér Jenő – is a társaság tagja lett. Zömük az utókor ítéletében a konzervatív, jobboldali, szélsőjobboldali skatulyába került.

A társaság tagjai írásműveiket az esetek jelentős részében magánkiadásban jelentették meg, s kurrens napilapokban, folyóiratokban, helyi lapokban, almanachokban publikáltak. Fő fórumuk a *Vármegye* című lap volt. A Gyöngyösi Társaságon kívül számosan tagjai voltak más írói egyesületnek, társaságnak is.

88 Gyöngyösi 1704-ben Csetneken hunyt el, ahonnan az anyai ág, a Madarászok származtak. Legismertebb műve: *Marssal társalkodó Murányi Venus.*

89 Dr. Czanik Gézáné Fakas Klára.

90 Ez utóbbiról ez olvasható a *Magyar Életrajzi Lexikon*ban: „Dóczy Jenő (Nagykőrös, 1881. szept. 16. – Bp., 1937. márc. 8.): író, kritikus, irodalomtörténész. Bp.-en végzett jogot. 1909-ben lépett a földművelésügyi min.-ba, ahonnan mint miniszteri osztálytanácsos került 1928-ban nyugdíjba. Utána a Mezőgazdasági Múz. könyvtárát vezette. Megindította a m. mezőgazdasági bibliográfia kiadását A m. gazdasági irodalom könyvészete címmel. 1925–33-ban a Magyarság c. lap belső munkatársa. Kultúrpolitikai, esztétikai és irodalomtörténeti tanulmányait, novelláit a Nyugatban, az Új Magyar Szemlében és a Napkeletben adta közre. A Magyarságban írt kritikái Acherontinus álnéven jelentek meg. Ady baráti köréhez tartozott és sokat tett az Ady-kultusz kialakulása érdekében. Kiadta Ady Endre válogatott verseit (Bp., 1921). Szerkesztette Földessy Gyulával az Ady Múzeumot (1924–25). Wellmann Imre–Bakács J.–Gerendás E.-vel: A magyar gazdasági irodalom könyvészetét (I–II. Bp., 1934–38). – F. m. Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége (Bp., 1924); Arany János (Életképek, Bp., 1929); Dédácsi idill (Kazinczy Ferenc apokrif naplója, Bp., 1938). – Irod. Schöpflin Aladár: D. J. (Nyugat, 1929); Földessy Gyula: D. J. (Napkelet, 1937.)" http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03416.htm Letöltés ideje: 2017. 10. 15.

91 A főkapitánhelyettesként nyugdíjba vonult Balázs Árpád dr. írta például a *Gyere velem akáclombos falumba* című nóta zenéjét.

92 Kiss-Angyal Ernő dr. 16 évesen *Diákkatonák* címmel szerzett operettet, későbbi operettzenéje a *Cigány gróf.* Magyar nótái közül a legismertebb: *Valahol kacagva húzza a cigány*. Murgács Kálmán sikeres dalszerző volt, *Utolsó tábortűz* című színdarabja főként a leventék között volt népszerű,

93 Biczó András („Képein a régi magyar nemesi táblabíróvilág, Kisfaludy Sándor, Széchenyi biedermeyer korszakának hangulata elevenedik meg". Gyöngyösi István Társaság almanachja, 1938, 208.) és Kampis János dr. kurzusfestő.

A Gorzó kapcsán már említetteken kívül az életrajzi összefoglalókban viszonylag gyakran fordul elő a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság és a Gyóni Géza Irodalmi Társaság. Egyetlen, a későbbi irodalomtörténetírásban is számon tartott alkotó akad a Gyöngyösi István Társaságban: Nadányi Zoltán.[94]

1939-es távozásának körülményei a Pest megyei vármegyeházáról lelohasztották írói, irodalomszervezői ambícióit. Konzervatív irodalomfelfogása nem illett a Horthy-kor végének politikai-ideológiai légkörébe. Több sikerrel kecsegtetett 1941 után felvirágzó élelmiszeripari vállalkozása, majd 1945 után a politikai-közéleti szerepvállalása. Mindkettőnek a Rákosi-rezsim vetett véget.

Köztisztviselőségének éveiben a féltucatnyi irodalmi társaság mellett az Újságíró Kamara tagja is lett. Helyi lapokba már az 1910-es második felében írt, országos lapba pedig azután, hogy 1945-ben parlamenti képviselő lett: a *Világ*ba, pártja, a Polgári Demokrata Párt napilapjába írt. Magyar Írószövetségbe is felvették.[95] Második írói „virágkora" is csupán néhány évig tartott: „1949–50-ben kizártak az Írószövetségből, az Újságírók Egyesületéből, a Színpadi Szerzők Egyesületéből" – írta keserűen *Politikai pályám mérlege, 1918–1958* című, magának szánt jubileumi összegzésében.[96]

1955-ben, Nagy Imre bukása után rá kellett jönnie arra, hogy vállalkozóként nincs jövője. „Ipari tevékenységemet abbahagytam és abbahagyom. Újra az irodalommal kívánok foglalkozni" – írta. Átdolgozta Mikes Kelemenről szóló 1918-as drámáját, s elküldte a kor egyik leghivatottabb színházi emberének, Nádasdy Kálmánnak, aki állítólag előadásra javasolta.[97]

70 évesen jelentkezett a *Népszabadság*ban meghirdetett kutatói állásra az MTA Történettudományi Intézetébe, persze eredménytelenül. Talán nem tudta, hogy az állásmeghirdetés csupán csak formalitás. S ha tudta is, mint korábban mindig, most is igyekezett a kínálkozó lehetőséget megragadni: hátha beteljesedik. 1945 utáni szellemi tevékenységéről csak ennyit tudott megemlíteni: „1945–48-ban a

94 Bihar megyéből származó jogvégzett újságíró, majd megyei főlevéltáros volt. 1937-ben a Nyugat kiadásában jelent meg *Nem szeretsz* című verseskötete.

95 Pontos információk erről nincsenek. Levelezéséből tudható, hogy Csohány Gabriellát, a csekély tehetségű, ortodox kommunista költőt méltányolta: nőismerősei dilettáns verseit neki javasolta elküldeni.

96 1958. november 28. P1494/2. Az említett egyesületeknek nem ez volt 1945 után a nevük. Gorzót például csak a Magyar Újságírók Országos Szövetségéből zárhatták ki.

97 *Információ* című gépírásos másolat. 1955. szeptember 21. Feltehetően az irat levéltári rendezésekor, 1965 körül Gorzó golyóstollal ezt a kiegészítést tette. „Nem adták elő, jóllehet nagyon dicsérték." P1494/2.

Világ című lapba írtam számos vezércikket, cikket. 1948. A Huszadik Században több tanulmányom jelent meg."[98]

1960 és 1962 között nyugdíjasként az Autóközlekedési Tudományos Kutatóintézetben iratrendező volt, s az iratok rendezéséről szóló kis írása nyomtatásban is megjelent.[99] Az elkövetkezendő években feljárt az Országos Levéltárba, s az oda befogadott 262 köteg terjedelmű személyi fondját rendezgette.

Nagyon szerette volna 1915-ben summa cum laude minősítésű doktori értekezésére megkapni az aranydiplomát, ami 1965-ben lett volna esedékes. Ez ügyben már két évvel korábban írt az ELTE rektorának, Sőtér Istvánnak. Az ismert irodalomtörténész a PEN Club elnöke is volt, azé az egyetlen társaságé, ahonnan Gorzót nem zárták ki. Levelében hosszasan részletezte élete folyását, „irodalmi munkásságát", ez utóbbi nem sikerült valami látványosra. Nyomatékként hivatkozott arra, hogy Komlós Aladár, a másik korabeli ismert tudós iskolatársa volt.[100] 1964 őszén megismételt kérelmét így írta alá: „Dr, Bilkei Gorzó Nándor nyug. vmegyei főlevéltárnok, nyug. V. fiz. o. áll. főgimn. tanár", vagyis csak azokat a foglalkozásait említette meg némileg szépítve és ködösítve, amelyeket előnyösnek gondolt.[101]

Gorzó azok közé a nagyszámú írástudók közé tartozott, akiknek csekély tehetségük nem volt elegendő ahhoz, hogy alkotásaik felkeltsék saját koruk és az utókor olvasóinak, kritikusainak és irodalomtudósainak érdeklődését. Irodalmi ízlése avíttnak mondható, nem jutott túl a 19. század végének akadémikus, hivatalos szellemiségén. Mintha a egyetem befejezésével bezárult volna az irodalmi szemhatára is. Művelt volt, világlátott, nyelveket beszélt, tudott zongorázni, de az irodalmi, művészeti újdonságokra nem volt fogékony. Sem a 20. századi avantgárd, sem a *Nyugat* folyóirat szellemisége nem érintette meg. S arra sincs adat, hogy kora felkapott, de később feledésbe merült alkotásai megérintették volna. Az alakítható, élvezhető *saját élet* érdekelte, s ebben az 1910-es évek végétől a szépirodalom már nem játszott szerepet.

98 1960. november 1. Az elutasító levelet Puskás Julianna tudományos titkár 1960. december 12-én keltezte. P1494/93.

99 Az ATUKI irattározási rendtartása. *Levéltári Szemle*, 1963. 1–2. szám, 207.

100 1963. szeptember 30. A levél kézírásos piszkozata. P1494/94. Csaknem egy évvel később az ELTE BTK dékánjától, Sinkovics István dékántól kapott hűvös választ: kérelmét az esedékesség évében, 1965-ben adja be, s akkor majd ő azt a kari tanács elé terjeszti. 1964. július 18. *Uo.*

101 1964. október 1. *Uo.*

Feleségei és szerelmei

Háromszor nősült. Feleségeit hasonló társadalmi körből választotta: a nemesi eredetű úri középosztályból. Első feleségét, a nála 12 évvel fiatalabb, 18 éves rozsnyói Pauchly Magdalénát 1920 novemberében vette feleségül; szerelmüknek – politikai ambíciói mellett – döntő szerepe lehetett abban, hogy felhagyott a szerzetességgel.

Harmadik feleségével szívesen dicsekedett rokonsága előtt, de felesége őseinek hazagyarapító haladó szerepére hivatalos önéletrajzaiban is kitért. „Drága, kitűnő feleségem, Dombegyházi Buchwald Margit, édesatyja neves Arad–Csanád megyei földbirtokos, majd földmívelésügyi gazdasági felügyelő lett. Most nyugdíjas, rákospalotai államosított házunkban él" – írta 1956 szeptemberében a székesfehérvári unokatestvérének.[102] Három héttel később így egészíti ki a hitvesi családfát: felesége édesanyja Hatfaludy Erzsébet […] A Hatfaludyak Máramarosban főszolgabírák, alispánok és birtokosok voltak."[103] A szokványos úri középosztálybeli foglalatosságokat űzték. Felesége őseire egy protekciókérő levelében így hivatkozik: „Feleségem ősanyját, Maderspach Károlyné sz. Buchwald Franciskát, aki Ruszkabányán a menekülő Bemnek és Kmety honvéd tábornokoknak életmentő menedéket adott családi házában, elfogták és az osztrák bosszúállás a lelkes forradalmi lelkű hölgyet nyilvánosan megvesszőztette."[104]

Szerelmei/szeretői társadalmi rangja jóval alacsonyabb volt az övénél: zömmel alkalmazottai, beosztottjai voltak, akik szegény munkás vagy paraszt családból származtak.

Ki volt Gorzó?

Úri középosztálybeli istenhívő literátus ember, vállalkozó, politikus és közéleti szereplő. Öntudatos polgár: egyszerre burzsoá és citoyen. Konzervatív érzelmű hazafi és nyelveket tudó européer. Ambiciózus férfi, aki – míg testi erejéből telt,

102 A Kedves Zsorzsin! – megszólítású levél kelte: 1956. szeptember 21. P1494/2. Gorzó felesége 1911-ben született, vagyis 21 évvel volt fiatalabb a férjénél. 1934. október 14-én kötöttek házasságot. P1494/73.

103 1956. október 19. P1494/2.

104 A Budapest XV. Ker. Tanács Vb. Oktatásügyi Osztályának címzett 1959. május 5-i gépelt levél másodpéldánya. P1494/46. Harmadik házasságából származó lányának gimnáziumi felvételét elutasították „apja politikai magatartása miatt". Gorzó erre a levélre írt választ. Ebben hivatkozott többek között lánya kitűnő tanulmányi eredményére, arra, hogy Erzsébet az oroszon kívül németül, angolul és franciául is tanul, valamint zongorázik is.

és családi, társadalmi körülményei engedték – minden reménytelen helyzetből képes volt feltápászkodni.

Mint egy osztálynak és mentalitásnak a képviselője végighaldokolta a 20. századi Magyarországot, bár ebben a személyes hanyatlástörténetben a politikai és a gazdasági változásoktól függően voltak felfelé és lefelé ívelő szakaszok.

Polgárosuló dzsentri hősünk úgy kopott ki a világból, ahogy Magyarország vesztette el polgárosuló jellegét. A Horthy-korban, s különösen a második világháború utáni egy-két évben még volt némi esély arra, hogy Gorzó úri-polgári, szabadelvű-liberális mentalitását gazdasági és politikai haszonná konvertálja, a Rákosi- és a Kádár-érában azonban rendkívüli életenergiáját fokozatosan felemésztette az a reménytelen harc, amelyet a felszínen maradásért folytatott.

Hősöm alkotó ember volt, s az alkotó jelzőt elsősorban nem az író Gorzóra értem. A vállalkozás is alkotás, s a közéleti szerepvállalás is az. E két területen Gorzó a kudarcok mellett számos – olykor kétes – sikert is elkönyvelhetett. Közéleti emberként olyan demokrata volt, akinek erényeit polgárellenes kora nem méltányolta. Irodalmárként – költőként, drámaíróként és irodalomtörténészként – a gyenge középszert sem érte el.

Gorzó a múlt rekvizituma egy polgárellenes korban. Egy kihalt magyar emberfajta, akinek sorsa a 21. században sem tanulság nélküli. Arra figyelmeztet, hogy a múltbéli értékherdálás a mindenkori jelent is megronthatja. Kevésbé sarkalatosan fogalmazva: megnehezíti a gazdasági, kulturális épülésre, valamint a különböző érdekű társadalmi rétegek, csoportok együttélésére vonatkozó épkézláb elképzelések megvalósulását.

Kálai Sándor

AZ *ALBATROSZ* KRIMISOROZAT MAGYAR SZERZŐINEK ÉLETÚTVIZSGÁLATA*

Az 1960-as évek közepétől tapasztalható (kultúr)politikai „enyhülés"[1] egyik példája volt a Magvető kiadó 1963-tól induló *Albatrosz* könyvsorozata, amely az első években még sokféle populáris műfajba (krimi, fantasztikus, sci-fi, háborús és kémregény) tartozó szöveget adott ki, s majd csak 1966-tól (az első Chandler-fordítás megjelenése) és 1968-tól (az első Simenon-fordítás megjelenése) után mozdult el lassan a krimi műfaja felé. A műfaj növekvő dominanciáját erősítette az is, hogy 1968-tól az Európa kiadó is színre lépett a jóval explicitebb című *(Fekete könyvek)* sorozatával.

A Magvető sorozatának első korszakában egy szerző játszik minden tekintetben meghatározó szerepet: Rejtő Jenőről és regényeinek újrakiadásáról van szó.[2] A Rejtő-regények döntő része (20 kötet) 1964 és 1970 között jelent meg a sorozatban. Ez az időszak egybeesik az útkeresés időszakával – ugyanis, amint azt említettük, csak az 1970-es évek elejére lesz domináns műfaj a bűnügyi regény. Másfelől, Rejtőn kívül 23 szerző (vagy szerzőpáros) jelentetett meg egy vagy – néhány esetben – több regényt a sorozatban. Ez a szám azt jelzi, hogy a műfaj 1945 utáni újraintézményesülésében a fordításokon túl idővel az eredeti szövegek is egyre komolyabb szerepet játszottak. Az alábbiakban erről lesz szó: a szerzői életutakat vizsgálva közelítünk a problémához. Ez a vizsgálat még korántsem tekinthető lezártnak: első fázisban csak az internet által fellelhető nyomokon tudtam elindulni – így mindaz, ami itt következik, a kutatás első eredményeinek

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 A szocialista realizmus kritikai diskurzusának feltérképezéséhez lásd Scheibner Tamás alapvető monográfiáját: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása: A szocialista realista kritika és intézményei*, Bp., Ráció Kiadó, 2014.

2 A Rejtő-recepció történetéhez lásd Veres András több írását is: *„Roll over Beethoven" (Gondolatok az elit- és a tömegkultúráról)*, Alföld, 2009/5, 3–23. és *A ponyva klasszikusa = A magyar irodalom történetei,* III., szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 381–389.

összefoglalása. Ezek az eredmények azonban lehetővé teszik kétféle tipológia felállítását: 1. milyen csoportokba rendezhetők a szerzők? 2. milyen életútmodelleket reprezentálnak azok, akik populáris irodalmi életművet építettek/építenek?[3] Ez a típusú elemzés a *distant reading* módszerét implikálja.[4]

Előbb azonban szólnunk kell néhány szót magáról a sorozatról. A sorozat kötetei 1963 és 1990 között jelentek meg, a közel harminc év alatt 241 kötet került kiadásra (ebbe a listába nem számoljuk bele az egyébként számos – körülbelül harmincra tehető – újrakiadást). A sorozat a rendszerváltás és elsősorban annak következményei (a korabeli könyvkiadás összeomlása) miatt szűnt meg, bár tudható, hogy 1997-ben megpróbálták – sikertelenül – felújítani a sorozatot (három kötet jelent meg, ebből azonban egy – Chandler *Asszony a tóban* című regénye – újrakiadás volt). Az egy évben kiadott kötetek számából is világos az a fentebb említett tendencia, hogy a hatvanas évek vége és a hetvenes évek legeleje még a stabilizálódás időszakának tekinthető, de 1969-ben már nyolc, majd 1972-ben tíz új kötet jelent meg. A következő időszak (1972–1976) a térnyerés korszaka – a sorozatban innentől lesz domináns a bűnügyi regény műfaja. Az 1978 és 1987 közötti évek jelentik a csúcsidőszakot – ezekben az években legalább 10 új kötet jelent meg évente (a legtöbb, tizennégy, 1982-ben). 1988-tól viszont az egyre kevesebb kötet már egyfajta válságot jelez.[5] A sorozatban 132 (16 különféle nemzetiségű) szerző regényei jelentek meg, s ez azt jelenti, hogy egy szerző átlagosan 1,82 regénnyel volt jelen a sorozatban – ez a szám arra utal, hogy a sorozat nem a szerzői életművekhez köthető, visszatérő szereplőn alapuló sorozatelvet követte.

A sorozat mintegy harminc éve alatt huszonnégy magyar szerző vagy szerzőpáros ötvenhét regénye jelent meg (Rejtőt is ideszámítva). A populáris irodalom területén gyakran előforduló gyakorlat szerint a huszonnégyből négy esetben azonosíthatunk szerzőpárosokat[6] (Imre Gábor–Bojcsuk József: *A Vörös Túr,* 1967; Falus György–József Gábor: *A néma dosszié,* 1979; C. C. Kicker álnév alatt Harsányi Gábor (színész) és Révy Eszter (dramaturg): *Johanna és a médium,* 1984;

3 Az életútvizsgálatokhoz lásd *Emberek, életpályák, élettörténetek*, szerk. Jakab Albert Zsolt, Keszeg Anna, Keszeg Vilmos, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, 2007 (Kriza Könyvek, 30.).

4 Lásd Franco Moretti, *Distant Reading*, New York, Verso, 2013.

5 E tanulmány írásakor sokat inspirálódtam különféle irodalomszociológiai megközelítésekből, lásd például Jacques Dubois intézményi elemzéseit: *Émergence et position du groupe naturaliste dans l'institution littéraire* = dir. Pierre Cogny, *Le naturalisme: Actes du colloque de Cerisy*, Paris, U.G.E. – 10/18, 1978, 75–91.

6 A szerzőpárosok kérdéséhez lásd Kálai Sándor, *Közös írás*, Korunk, 2016/3, 18–24.

Szikszai Károly–Tardi Gábor: *Zsarumeló,* 1989). A 24 szerző között csak három nőt (Gyürk Sarolta, Horváth Judit és Jeanne-Marie Joël álnéven Zsámboki Mária) találunk – pontosabban „három és felet", ha az előbb említett Révy Esztert is ide vesszük, aki a C. C. Kicker név egyik felét adja.

Rejtőn kívül még nyolc szerző regényei jelentek meg álnéven. Ezek közül öt inkább angolos hangzású (Leslie L. Lawrence – Lőrincz L. László, T. O. Teas – Tótisz András, C. C. Kicker – Harsányi Gábor és Révy Eszter, P. Michael Bush – Bokor Pál és Hermit Shark – Magyar K. László), három pedig francia hangzású (Albert Harald – Kenessei András, Jeanne-Marie Joël – Zsámboki Mária és E. J. Charon – Révész Gy. István).

Messze a legtöbb regény, huszonkettő, Rejtőtől jelent meg – azonban a hetvenes évek elejétől tőle már jórészt csak újrakiadásokat találunk. Őt Révész Gy. István követi – akitől saját neve alatt egy, E. J. Charon álnév alatt pedig három regény jelent meg. Három regényíró publikált három-három regényt (Leslie L. Lawrence, Kristóf Attila és Nemere István), mindenki más csak egy (esetleg két) kötettel képviseltette magát.

A továbbiakban Rejtő Jenővel és a regényeivel nem foglalkozunk – leginkább azért, mert az életműve, a többiekével ellentétben, már a sorozat indulásakor lezárt volt – bár az kétségtelen, hogy Rejtő regényeinek megjelenése (pontosabban az, hogy a rendszer engedte ezeket a szövegeket megjelenni) utat tört a populáris műfajok számára. A többi huszonhárom szerző közül – némi jóindulattal – csak egyet (Rubin Szilárd) találunk, aki elérte az irodalomtörténeti kanonizáltság bizonyos fokát: Keresztesi József tollából nemrégiben monográfia született az életművéről,[7] aki több, eddig nem megjelent szövegét is kiadta. Mások (Nemere István, Lőrincz L. László) a magyar populáris irodalom legsikeresebb szerzői közé számítanak ma is, életművük még korántsem lezárt. A többiek osztályrésze azonban a részleges vagy teljes feledés lett – pedig több olyan életművet is találunk, amely újraolvasásra lenne érdemes. Három olyan szerző is van (Magyar K. László, Szita György, Horváth Judit), akiről jelenleg semmit sem tudok, csak annyit, hogy regényük/regényeik jelent/jelentek meg a sorozatban. Kezdjük velük, hiszen az ő esetükben az életutak rekonstrukciója problémákba ütközik.[8]

7 Keresztesi József, *Rubin Szilárd – pályarajz*, Bp., Magvető, 2012.

8 Ennek megfelelően nem tudjuk, hogy polgári vagy álnéven szignált regényekről van-e szó ezekben az esetekben. Genette azon kitétele, hogy az álnevek előbb-utóbb felfedésre kerülnek, itt nem érvényes. Lásd ehhez Gérard Genette, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987., különösképpen a szerzői névnek szentelt fejezetet (41–58).

Horváth Juditnak csak egy regénye jelent meg, egy vidéki közösség ábrázolására koncentráló regény, amelyben egy nyugdíjas bírósági titkárnő ered a rejtélyek nyomába (*Pince*, 1988). Szita Györgytől két regény is megjelent (1987, *Magánnyomozás*; 1988, *Segédmunkában*): Tóth Dénes rendőrszázados az elsőben magánszorgalomból kezd nyomozni, a másodikban pedig a rendőrséget otthagyva, segédmunkásként kérik a segítségét. Mindkét regény nyomasztó látlelet a nyolcvanas évek Magyarországáról. Magyar K. László három krimit publikált, kettőt ebben a sorozatban (1984-ben és 1988-ban), egy harmadikat pedig a rendszerváltás után (1991-ben). Ezek közül az egyik legérdekesebb a Hermit Shark álnév alatt megjelent regénye, amely érdekes kísérlet volt az amerikai *hard-boiled* krimi magyarországi átültetésére (bár a regény cselekménye nem magyar környezetben játszódik).

A következő csoportba azok a szerzők tartoznak, akik íróként, újságíróként, kritikusként „hivatalból" gyakorló íróknak tekinthetők: vannak köztük olyanok, akik csak kirándultak a regényírás (vagy a krimiírás) területére, mások azonban komoly műfaji életművet hoztak létre. Gyertyán Ervin (1925–2011) – aki Rejtő mellett az egyik első magyar író volt a sorozatban – nem elsősorban íróként, hanem filmkritikusként, filmesztétaként volt ismert. *A kibernerosz tündöklése és bukása* című, a sorozatban megjelent regénye nem bűnügyi, hanem fantasztikus regény – jól jelzi a sorozat kezdő éveinek műfaji eklektikusságát. Az útleírás műfajában Molnár Gábor (1908–1980) a 20. század talán legnépszerűbb szerzője. A tőle itt, 1972-ben megjelent *Gyémántmosók* című regénye a kalandregény műfajába sorolható. Ebbe a sorba – vagyis azon szerzők közé, akik megjelentek a sorozatban, de nem krimivel – illeszkedik Bokor Pál (1942–) is, aki az 1970-es és 1980-as években az MTI tudósítójaként dolgozott. A P. Michael Bush álnéven 1987-ben kiadott, *A panda* című regénye politikai kalandregény. Itt kell kitérnünk a 20. század egyik legérdekesebb magyar szerzőjére, Rubin Szilárdra is (1927–2010), aki pályája elején az Újhold köréhez is tartozott, de aztán volt lapkorrektor, kiadói lektor, a *Családi Lap* munkatársa, a Központi Sajtószolgálat kulturális rovatvezetője, az Interpress Kiadó olvasószerkesztője. Néhány kötetnyi életművéből rendszerint a *Csirkejáték* című, először 1963-ben megjelent regényt szokták kiemelni. A Magvető sorozatában a *Vacsora a farkasveremben* című krimije jelent meg 1973-ban, hűen egy olyan szerző imázsához, aki csak ritkán publikált, azonban a szövegei utólagos perspektívából általában jelentősnek bizonyultak. Ebben az esetben is ez a helyzet: egy csavaros történetről van szó, amely egyszerre felel meg a műfaji sémáknak és tart azoktól távolságot.

E csoportba tartoznak azok a szerzők is, akik – a fentebb említett Szita Györgyhöz és Magyar K. Lászlóhoz (bár ő három, de egymással nem összefüggő regényt publikált) hasonlóan – csupán két krimit jelentettek meg, így az ő esetükben sem beszélhetünk műfaji életműről. Az egyik Fülöp János (1929–1983), aki a középiskola elvégzése után üzemi munkásként kezdett dolgozni, majd az ifjúsági sajtóban jelentek meg írásai. Riportokat, regényeket publikált, forgatókönyveket írt. Az ő nevéhez fűződik a Magyar Televízió egyik első nagy vállalkozásának, az 1968-ban bemutatott *Bors* című sorozatnak a forgatókönyve. Az eredetileg három részesre tervezett regénysorozat két kötete 1983-ban és 1985-ben jelent meg. A kommunista hős kalandjai mellett Fülöp két kötetnyi bűnügyi történetet is kiadott: 1979-ben az *Albatrosz* sorozatban, majd 1983-ban a Népszava kiadásában 2-2 kisregény jelent meg *Gordiusz mester nyomoz* címmmel. A nyomozó egy félig nyugalomba vonult rendőr, dr. Nagy Sándor őrnagy, aki nemcsak Budapesten, hanem a korabeli vidéki Magyarországon is nyomoz, sőt az egyik történet egy gyári munkásszállón játszódik. Jeanne-Marie Joël néven két krimi jelent meg: 1989-ben a *Ne nyeld le szó nélkül*, 1991-ben pedig a folytatása (*Nyugodjék békében?*, Arkánum kiadó). Az álnév mögött a szerkesztőként, íróként és fordítóként is jól ismert Zsámboki Mária rejtőzött, aki e krimin túl romantikus regényeket is írt különböző álnevek alatt. Az első, 1989-es regény fordítójaként ő, a második regény fordítójaként pedig Angyalosi Gergely tűnik fel, s az sem meglepő, hogy a történetek (az álnév hangzásának megfelelően) francia közegben játszódnak.

Szintén e csoport alcsoportját alkotják azok a szerzők, akik ebben a sorozatban kezdtek el publikálni, s aztán az idők során komoly populáris kulturális életművet építettek fel. Azonban mindegyik életműre az jellemző, hogy – megkerülve a szocialista Magyarország reprezentációját – alapvetően az egzotikumon alapulnak, s a krimi műfaji hagyománya mellett más műfajok (kém, kaland, sci-fi) kódjait is alkalmazzák. Időrendben az első ilyen szerző Nemere István (1944–), aki kalandos lengyelországi kitérő és disszidálási kísérlet után 1972-ben tér vissza Magyarországra, 1975-ben szerez könyvtár szakos diplomát az ELTE-n, és 1980-tól válik szabadúszó íróvá, és akinek 2012-ig kb. 600 könyve jelent meg. Az *Albatrosz* sorozatában megjelent regényei már jól jelzik a későbbi műfaji változatosságot: az 1974-es *A rémület irányítószáma* bűnügyi regény, egy magyar kisvárosban megtörténő hármas gyilkosság felderítése, az 1977-es *A Triton-gyilkosságok* című regény már keveri a krimi és a sci-fi kódjait, míg az 1982-es *A sötétség határán* című regény akcióregény biológiai fegyvereket megszerző terroristákkal. Szintén

itt jelent meg az első kötete az orientalistaként is ismert írónak, Leslie L. Lawrence-nek (Lőrincz L. László, 1939–), aki írói pályáját ifjúsági regényekkel kezdte, majd fantasztikus, sci-fi és kalandregényekkel folytatta, s aki az 1980-as évek elején ráérzett arra, hogy van egy űr, amelyet az egzotikus kalandregényei betölthetnek. Az *Albatrosz* sorozatban jelent meg az első, a második és a hatodik, álnéven írt regénye (1983: *Sindzse szeme*, 1985: *A Karvaly árnyékában*, 1988: *A gyűlölet fája*). Az előbbiekhez képest jóval kisebb és talán kevésbé ismert T. O. Teas életműve. Az álnév mögött a fordítóként nevet (és olykor negatív hírnevet[9]) szerzett Tótisz András (1950–2013) állt. Csakúgy, mint az előző két szerző esetében, az írói karrier a rendszerváltozás után az ő esetében is folytatódott. Az *Albatrosz* sorozatban két regénye jelent meg: 1986, *Öld meg puszta kézzel* – amit az első magyar karatés krimiként is emlegetnek – és 1987, *Gyilkosság vízum nélkül*.

E csoportban két olyan szerző is van, akik korabeli, magyar környezetben játszódó bűnügyi regényeikkel hoztak létre jelentős, több kötetből álló életművet: Gyürk Sarolta (1931?–1988) és Kristóf Attila (1938–2015). A pécsi Agatha Christie-ként is aposztrofált szerzőnőről keveset lehet tudni: 58 évesen, 1988-ban halt meg, eredetileg grafikus volt, majd krimik írásának szentelte idejét.[10] 1980-ban jelent meg az első, a *Heten, mint a gonoszok* az *Albatrosz* sorozatban, majd ezt 1988-ig még hat, különböző kiadóknál megjelent kötet követte, ezek esetében azonban nem, vagy csak alig látjuk a visszatérő szereplő logikáját: csupán két olyan regény van *(Méregpohár, A pók hálójában)*, amelyben egy Kertész Pál nevű nyomozó jelenik meg. Az írónő kiadott még – magánkiadásban – egy novellákat tartalmazó kötetet, amelyben már sci-fi történeteket is találunk, s halála után jelent meg egy sci-fi regénye. Talán annak a Kristóf Attilának a pályája tekinthető a műfaj szempontjából a legváltozatosabbnak, aki egész életében a *Magyar Nemzet* újságírójaként dolgozott. 1971 és 1991 között különböző kiadóknál nyolc olyan bűnügyi regényt jelentetett meg, amelyek mindegyikében egy kriminálpszichológus, Dér Ádám nyomoz. A nyolcból három az *Albatrosz* sorozatban jelent meg (1973: *A feledékeny gyilkos*, 1975: *A csónakázó gyilkos*, 1981: *Valakit mellém temettek*). Mint látjuk, a címek egy idő után nem jelzik, hogy itt sorozatról van szó. A szerző 1989-ben Shriek Black álnéven is kiadott egy regényt

9 2012-ben *A szürke ötven árnyalata* című regény fordítójaként került az olvasók kereszttüzébe, akik a fordítás hibáit rótták fel neki.

10 A Gyürk Saroltára vonatkozó információkat a *Dunántúli Napló* interneten fellelhető archívumából lehet megszerezni, ha az olvasó kitartóan keres.

(A sátán tanítványai), s érdemes azt is megemlíteni, hogy valós eseteket feldolgozó dokumentumregényeket is írt (1986: *Konok zsaruk, hiszékeny gyilkosok*, 1990: *Egy év a konok zsarukkal*). Gyürk Sarolta életműve a szerző halála miatt szakadt félbe, Kristóf Attila azonban 1991 után felhagyott a bűnügyi regények írásával. Vajon úgy érezte, hogy a Dér Ádám-történetek egy új kontextusban nem folytatódhatnak?

Egy következő csoportban három szerzőpárost az köt össze, hogy mindannyian a társművészetek területéről (színház, film) érkeznek. A legérdekesebb eset egy olyan írói társulás, amely két kötetet eredményezett (vagyis ebben az esetben sem beszélhetünk sorozatról). A C. C. Kicker álnév a színészként jól ismert Harsányi Gábor és a dramaturgként dolgozó Révy Eszter társulását jelentette: a *Johanna és a médium* 1984-ben jelent meg az *Albatrosz* sorozatban, ezt két évvel később a *Johanna és a Dräher utcai gyilkosság* követte. Mindkét kötet borítóján ott látjuk a színész arcát is – az ismerősség vonzóvá tehette az olvasó számára a kötetet, s lehetővé tette az álnév azonosítását is. A másik két szerzőpáros kötete esetében azonban egy jól ismert tömegkulturális gyakorlattal találkozunk: egy már létező audiovizuális alkotás megregényesítésével.[11] Az 1977-ben forgatott *A néma doszszié* című filmet Mészáros Gyula rendezte, a forgatókönyvet ő és Falus György írta. A kémtörténet (tehát nem bűnügyi történetről van szó) megregényesített változata Falus és József Gábor neve alatt jelent meg – a könyv borítója, amelyen a film egy jelenete látható, világossá is teszi a filiációt, s egyben már az olvasás megkezdése előtt az olvasó filmnézői emlékezetére apellál, így az olvasás a már látottak és a most olvasottak konfrontációján alapulhat. A regény szerzői 1980-ban egy másik, közösen írt kémtörténetet is publikálnak (*A Katamarán akció*). Falus egyedül és Dohány Zoltánnal közösen is írt még bűnügyi-kém történeteket (amelyek jórész valós eseményekből inspirálódtak). A sorozat egyik utolsóként megjelent könyve pedig egy televíziós sorozat egy epizódjának megregényesített változata: Koltai Róbert főszereplésével készült a *Zsarumeló* című televíziós sorozat – amennyiben egy két részes krimi-vígjátéksorozat annak tekinthető. Az 1985-ben készült tévéfilm 1989 decemberében került bemutatásra, s ezt kísérhette az első rész regényváltozata, amelynek borítóján Koltai Róbert látható. Az írók: Szikszai Károly és Tardi Gábor (1955–1989). Bár ez utóbbinak jelentek meg könyvei, mégis mindketten inkább televíziós munkáik miatt ismertek: az *Angyalbőrben*

11 A megregényesítés elméleti és történeti kérdéseihez lásd *La novellisation: du film au roman. Novelization: from Film to Novel*, dir. Jan Baetens, Marc Lits, Leuven, Leuven University Press, 2004.

című sorozat forgatókönyvírói között találjuk őket, Szikszai pedig a *Família Kft.* című sorozat egyik írója is volt.

Az utolsó csoportban az a négy szerző található, akik más foglalkozást űztek, mint a hivatásszerű írás, de néhány kötet erejéig a regényírás területére kirándultak – ez a bűnügyi regény műfaja esetében nem egyedülálló jelenség. Imre Gábor és Bojcsuk József 1967-ben megjelent *A Vörös Túr* című regénye az 1930-as évek Magyarországán játszódik és egy 1919-es gyilkosság elkövetőinek levadászását meséli el – ez sejtetni engedi, hogy a regény mozgalmi aspektusa igen erős. A szerzők katonatisztek (Bojcsuk ráadásul ukrán származású), akik amellett, hogy szakkönyveket is írtak, megjelentettek egy szintén közösen írt hidegháborús akcióregényt is (1961: *Mairelandi veszedelem*). A saját eseteit megíró, egykori rendőr, Mág Bertalan (1911–2001) neve ma sem ismeretlen – jóllehet könyveit már kevéssé ismerik. Mág valós eseteket feldolgozó könyvei közül az első az *Albatrosz* sorozatban jelent meg 1969-ben – ekkor még kevésbé él a fikcionálás eljárásaival. A cím – *Nyomon a Mág-csoport* – ezt az önéletrajzi aspektust jelzi. A sorozatban az első magyar, álnéven megjelent krimi Albert Harald 1969-ben kiadott *Esős november* című regénye volt. A franciás környezetben játszódó regény szerzője minden bizonnyal az az 1942-ben született Kenessei András, aki művészettörténészként lett ismert, de kritikái, művészettörténeti írásai mellett szépirodalmat is publikált, majd 1990-től műkereskedelemmel kezdett foglalkozni, s akinek *A nyomozást abbahagyni!* című könyve a Somogyi-Bacsó gyilkosságot[12] dolgozza fel. Bogdán István (1922–2001) levéltáros, történész, a papírgyártás és több más hazai kézműves iparág történetének egyik legjelentősebb hazai kutatója, aki ifjúsági íróként is ismert lett, s aki helyett: s aki 1977-ben jelentette meg krimimeséjét, az *Őfelsége magánnyomozója* című regényt. A Filamér nevű nyomozó azóta is a köztudat része. A regény 2006-os újrakiadása azt ígérte, hogy további kötetek jelennek majd meg, ez azonban mind a mai napig nem valósult meg. Lux Péter álneve mögött egy másik kiváló történész, a fiatalon elhunyt Lackó Mihály (1948–1997) rejtőzik,[13] aki pszichotörténeti jellegű kutatásaival hívta fel magára a figyelmet: az 1987-ben megjelent *Az utolsó vacsora* egy családi körben játszódó, rejtélyfejtő regény.

12 1920. február 17-én Horthy katonái meggyilkolták a *Népszava* két szerkesztőjét, Somogyi Bélát és Bacsó Bélát.

13 Ezért az információért a konferencia azon résztvevőinek vagyok hálás, akik az előadást követő beszélgetés során megosztották velem ezt az eddig még nem publikus tényt.

A fentebbi áttekintés több – részben még nem kellően alátámasztható – következtetés levonását teszi lehetővé – ezek egyúttal összefüggésben állnak a populáris műfajok akkori/jelenlegi státuszával is.

1. Bár a sorozat döntően a bűnügyi regényt részesítette előnyben, több egyéb populáris műfajba tartozó szöveg is megjelent itt – s ez nem csupán a sorozat útkereső éveire volt jellemző, hanem a későbbi időszakra is. A populáris szövegek médiumok közti vándorlására is találunk példát az audiovizuális alkotások megregényesítésével. A korszak magyar bűnügyi regényei esetében azonban csak elvétve találunk példát arra, hogy egy írói életmű visszatérő hős köré szerveződne, vagy hogy a sorozat-elv határozná meg a publikációt. Ez minden bizonnyal azzal is összefüggésben áll, hogy egy-egy szerző életműve különböző kiadóknál jelent meg, s ez nem kedvezett a sorozat-elv szerinti életműépítésnek: Kristóf Attila nyolc regényből álló sorozata négy különböző kiadónál jelent meg.
2. A listán található nevek sokasága és relatív ismeretlensége összhangban áll azzal, hogy az irodalomtörténetírás eddig ebből a korszakból – egy jól definiálható irodalomfogalmat működtetve – csak „a jéghegy csúcsával" foglalkozott. A Franco Moretti által felvetett problémába ütközünk: a „jelentős" írók szövegeire koncentráló *close reading* gyakorlatával együtt az elmúlt korszakok irodalmi termésének jelentős része gyakorlatilag láthatatlanná vált.[14]
3. A listán találunk amatőröket (akik egy része íróvá vált) és olyan „profi"-kat, akik eleve íróként működtek, vagy az újságírás, a társművészetek felől érkeztek. A legtöbb szerző esetében csak olyan kirándulás történik a populáris műfajok területére, amely egy-két regény erejéig tart. De többen is vannak – mint láttuk –, akik jelentős életművet hoztak/hoznak létre, s akik életútmodelleket is reprezentálnak: Nemere István, a szabadúszó író, aki könyvet könyvre halmoz; Leslie L. Lawrence, az orientalista író, aki az ismeretek terjesztését kombinálja a kalandossággal; T. O. Teas, a fordító-író, aki távol-keleti populáris kulturális referenciákat épít a szövegeibe; Gyürk Sarolta, aki grafikusból vált rejtélyfejtő regényei által egyfajta magyar Agatha Christie-vé vagy Kristóf Attila, az újságíró-író, akinek különféle szövegeiben megtalálható a riportokat készítő újságíró

14 Ehhez a kérdéshez lásd Franco Moretti, *Graphes, cartes et arbres: Modèles abstraits pour une autre histoire de la littérature*, Paris, Les Prairies ordinaires, 2008, különösen az első, *Graphes* című fejezetet (35–68).

érzékenysége – mindőjük életútját a tudatos életműépítés jellemezte/jellemzi.

4. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás időszaka döntően meghatározta a sorozat és a bűnügyi regény műfajának hazai helyzetét. Az 1980-as években egyre több szerző jelent meg a sorozatban egyre változatosabb szövegekkel, de az évtized vége és a kilencvenes évek eleje – amikor is a könyvkiadás óriási válságba került – megtörte a szerzők útját. Vajon miért nem írt ekkortól krimiket Kristóf Attila? Nem lett volna mit mondania a kilencvenes évekről? Ezt aligha hihetjük. Nem ő az egyetlen példa arra, hogy egy krimiszerző életműve abbamaradt.

5. Ezzel összefüggésben kell újabb megvilágításba helyezni az ún. „szocialista krimi" terminust. A fenti vizsgálat alapján el kell különítenünk a szó szoros értelmében vett szocialista krimit, amely esetében a politikai ideológia nyomot hagy a szövegen. Ehhez képest más az a szocialista korszakban megjelenő bűnügyi regény, amely magyar környezetben játszódik, s a választott alműfajnak megfelelően a korabeli viszonyokra, életmódokra is reflektál – ide tartoznak Gyürk Sarolta vagy Kristóf Attila regényei. Harmadsorban pedig ott vannak azok a bűnügyi regények, amelyek nem magyar (hanem nagyon gyakran egzotikus) környezetben játszódnak (pl. T. O. Teas vagy Leslie L. Lawrence regényei) – talán nem véletlen, hogy ez az irány a kilencvenes évek eleji törés ellenére is folytatható, sőt egyre inkább kiaknázható volt.

Az azonban a fenti áttekintésből bizonyosnak látszik, s egy szorosabb, a szövegekre koncentráló elemzés ezt bizonyosan alá is tudja majd támasztani, hogy a magyar bűnügyi regény a szocialista korszakban komplexebb képet mutat, mint ahogyan azt az általános köz- és szakmai vélekedés gondolja.

Bedecs László

KÁDÁR-KOR, VIDÉK, KIS PANELSZOBA
(Aczél Géza önéletrajzi ciklusai)

Aczél Géza élettörténetében és művészetében egy tipikusnak mondható Kádár-kori, mindvégig a vidéki Magyarországhoz kötődő, az önreflexív versekben eleinte sorsszerűnek, később inkább a véletlenek által formáltnak tűnő értelmiségi karriertörténet körvonalai és állomásai rajzolódnak ki. A megélt életrajzi történet és a megírt önéletrajzi ihletettségű kötetek kapcsán alkalmunk van tehát elgondolkodni arról, mit jelentett a hatvanas évek második felétől egy nagy múltú, kultúrtörténetében is rendkívül jelentős vidéki nagyvárosban (jelesül Debrecenben) előbb egyetemi, kutatói karriert építeni, majd ennek kudarca után költőként és mellette civilben egy irodalmi lap (az *Alföld*ről van szó) szerkesztőjeként, majd főszerkesztőjeként a helyi érdekek, az országos politikai erőviszonyok és a gyorsan változó esztétikai elvárások között megtalálni a szakmailag és erkölcsileg is vállalható szűk utat – közben pedig családot alapítani, majd ezt a családot megpróbálni egyben tartani: az értelmiségi életpálya fontos része volt ez is.

Ugyanakkor természetes, hogy Aczél Géza életéről az interjúrészleteken és a lexikonszócikkeken túl keveset tudunk – a klasszikus és a kortárs irodalom értelmezői között épp az az egyik nagy különbség, hogy utóbbiaknak nem is illik a szerző magánéletében kutakodniuk. Azt, hogy Szabó Lőrincnek hány szeretője volt, Ady melyik kávéházban töltötte az estéket, tudhatjuk, leírhatjuk, azt, hogy egy kortárs szerző kivel szokott például reggelente uszodába járni, és melyik uszodába, nem tudjuk, de ha tudnánk, sem írnánk le. Valójában tehát nem is Aczél Géza karriertörténetét vizsgálom, hanem a köteteiben megírt, önéletrajzinak mondott történetet – ami azonban nem kevésbé izgalmas. Egyszerre szól a Kádár-korról és a rendszerváltás utáni állapotokról, az egykor megélt döntési helyzetekről és azok mai következményeiről.

Az elmúlt másfél évtizedben megjelent kilenc Aczél-kötet fontos kérdése, hogy a saját élet sarokpontjai, az elért eredmények, a szakmai sikerek egyáltalán mit érnek. Volt-e ebben az életben több lehetőség, avagy sikerült befutni a pályát, elérni, ami egy szabolcsi faluból, Ajakról indulva egyáltalán elérhető volt? Hol voltak az életben a nagy fordulópontok, mikor voltak a minden továbbit befolyásoló döntések, jól döntött-e azokban a helyzetekben? A kilenc említett kötetet a versforma és a beszédmód hasonlósága mellett épp a nagyon erős önéletrajzi érdekeltség köti össze, ezen belül is az iménti kérdések ismételt felvetése és újbóli, mindig korrigált megválaszolása. A válasz pedig rendre az, hogy az „üvegplafon" magassága, a maximálisan elérhető társadalmi rang és a képzés iránya már a gyerekkorban, a szülői házban eldől. Az *adagol* című vers így kezdődik: „talán azért nem vittem egész életemben sokra", és aztán egy attitűd, az önzetlenség és a segítőkészség attitűdje magasztalódik, amelyet épp gyerekkorban, a körülötte élő emberektől tanulhatott el, és amely élesen szemben áll a ma sikeresnek gondoltak magatartásával. A beszélő ezekben a versekben saját magát „kismester"-nek mondja *(agonizál)*, panaszkodik, hogy nem tanult meg rendesen egyetlen nyelvet sem, pedig orosz szakra járt *(aggodalom)*, igyekszik megérteni, hogy az elindult egyetemi karriernek miért lett vége *(akadémia)*, majd előkerülnek a kötelességtudatból vállalt gyerekek is *(adódik)* mint a karrier kiteljesedésének akadályai vagy megnehezítői. Az *ágyás* pedig konkrétan azt mutatja meg, hogyan keresi a helyét a hatvanas évek művészei és bölcsészértelmiségei között a tehetséges falusi fiú, aki próbál ugyan feloldódni a padlóra hamuzó, a maguk körüli rendetlenséget a lázadás eszközének megélő barátai között, de sehogy sem tudja otthon érezni magát, folyamatosan frusztrálódik: „hátrány volt ilyenkor minden pillanat melyet az apró renddel otthonról hoztál". Valahogy ott van az a nyomasztó érzés minden idetartozó vers mögött, hogy olyanokkal kellett felvennie a versenyt, akik könyvtárszobákban nőttek fel, akik kisgyerekként is különórákra jártak, és akiknek színházbérletük volt, akik már tizenévesen nyelveket beszéltek, akiknek a modern művészet is ismerős, akik készen kapták a társasági viselkedés szabályait, és akik a magánéletük alakítására is használható mintákat örököltek. Ugyancsak régi dilemma ez Aczél költészetében, és úgy tűnt, a 2006-os gyűjteményes kötet, a *(fél)édes hendikep* már címével jelzi, ez a probléma örök téma marad számára: a versenyhátránnyal kapcsolatos méltánytalanságok felemlítése és a következmények elfogadásának természetessége együtt határozza meg az itt említett verseket. Utóbbira (az

elfogadásra) legyen példa még az *aggaszt* egy sora: „nem kérheted számon az áttekinthetetlenül terpeszkedő világon vak sorsodat", előbbire (a keserűségre, a méltatlankodásra) pedig az *ájult* részlete, amely a kérdéssel kapcsolatos indulatokból is felvillant valamit: „minden gesztusban a kicsik szopnak akik szocializálódásom okán mégis csak barátaim".

Amikor az 1947-ben született Aczél Géza az első publikációra érett verseit írta, azaz a hatvanas évek második felében, a magyar költészetben igen jelentős szerzők igen jelentős kötetei óriási változásokat indítottak el. Csakhogy ez az időszak a nagy ívű pályakezdések és a megjelent kötetek magas száma ellenére is inkább válságjelenségeket mutatott. A korábbi minták folytathatatlansága, a költészet feleslegességérzésének ritka erős élménye és ezáltal a megszólalások körüli vákuum sokakat (pl. Tandori, Petri) egyenesen a lírai gesztusok felszámolásáig, a fehér lapra fehér betűkkel írt versek felé sodort. Az egymásra torlódott generációk, azaz a nagyjából 1935 és 1950 között születettek, akik a cenzúra enyhülésének, avagy az irodalompolitikát felügyelők stratégiaváltásának köszönhetően 1968 után egy időben juthattak kötethez, igencsak megnehezítették egymás, és persze a kritika dolgát is. A korábbinál és azt követőnél lényegesen nagyobb és minőségi konkurencia sokkal nehezebbé tette a kitűnést, ami gyakran vezetett elkedvetlenedéshez, netán a költői pálya végleges elhagyásához. Ahhoz, hogy a nagy nehezen megjelent első kötetet ne kövessék továbbiak.

Mindezt azért érdemes felidézni, mert Aczél Géza, akinek aztán első önálló könyve huszonnyolc éves korában, 1975-ben jelenhetett meg, pályája során többször is közel került az elnémuláshoz. A 2003-ig évente egy-két verssel, évtizedenként egy-egy kötettel jelentkező szerző észrevétlenül utazott az irodalom ez idő alatt néha bizony dübörgő vonatán, és ezek a szövegi sem alakították érdemben az irodalmi folyamatokat. Nagyjából három évtizednyi, ha nem is terméketlen, de átütő erejét tekintve sikertelen útkeresés után talált rá Aczél költői megszólalásának szilárd alapjaira, saját versvilágának szűkre szabott kereteire, témájára és releváns beszédmódjára. Ez a téma pedig saját értelmiségi élettörténete volt.

A kötetsorozat második darabja, a 2005-ös *(szakma)alkony* épp a hivatás mint örömforrás elvesztésének történeteit gyűjti össze. A visszapillantás gesztusai sokszor érzelmes, szomorú mozzanatok, melyekben az öregedés keserű élménye és a számvetés igénye találkozik. Az életút sorsszerűségének, illetve a sorsformáló döntések titokzatos mozgatórugóinak keresése, azon belül is a Debrecenbe ke-

rüléssel kapcsolatos egykori félelmek, az egyetem beváltatlan ígéretei, a költői munkák visszhangtalansága és az ezzel kapcsolatos keserűség felidézése az élet egységes történetté formálásának, a visszafelé is mindent megmagyarázó narratíva megtalálásának részei.

A versekben egy önmagát folytonosan nehéz döntések elé állító figurát látunk, aki ráadásul a két rossz közül gyakran a rosszabbat választja. A valóság és a fikció problémájával is eljátszó életrajz voltaképp sablonos fordulatokat mutat: vidéki kisiskola, majd középiskola, katonaság, egyetem, házasság, három gyerek, válás és aztán egy új kapcsolatból egy újabb gyerek. Eleinte szakmai sikerek, nagy álmok és komoly ambíciók, majd itt is csalódások és elkedvetlenedés. A szándékosan alulstilizált élet eseményei a nevek és a helyszínek felcserélésével sok más akkor élt magyar/kelet-európai értelmiségi életének eseményei lehetnének. Negyven felet már egy különösebb motivációk nélküli, boldogtalan élet ez, meghatározója „az áporodott kispolgárság fölvállalt reménye"(40.), mely könnyen, szinte mentegetőzve mondatja a történet hősével: „én nem vágyom történelmi érdemekre"(14.). Az igencsak negatív beszélő már a *(vissza)galopp* című kötet első felében kijelenti: „mi addig volt, kezdett mind vészesen nem érdekelni"(27.), sőt: „az embert lassacskán bekerítő enyészet"-ről (22.) „szürkén pergő élet"-ről (50.), „lelki vákuum"-ról (56.), a „hétköznapok sivatagá"-ról (56.), „szűkülő környezet"-ről (66.) vagy épp a szemekből „enerváltan lógó kín"-ról (54.) beszél. Emellett szakmai sikerekeit is önironikusan vezeti elő. A költői eredményeket „tétova lírai szárnyalás"-nek nevezi (62.), miközben ugyanott a „saját hang vékonyka dallamá"-t, máshol a „vitatható rímek"-et emlegeti (40.). Korai kritikusi munkáit „kritikai böffenetek"-ként idézi föl (40.), a valaha a felfedezés örömével kecsegtető szerkesztői munka örömtelenségét pedig így érzékelteti: „egy jó vakarózás kedvesebb, mint holmi gyanútlanul indult titán"(65.). A csömör jelei mindenütt, igaz, a megállíthatatlannak tűnő zuhanás közben vannak apró örömök, meleg pillanatok, reményt keltő események is. Ilyen például a gyerekek születése. Csakhogy mi sem jellemzőbb, mint hogy a szöveg ezeket a felszabadultabb pillanatokat azonnal ellenpontozza, lehúzza: az újszülött mellett láttatja a gyerekkel otthoni magányra kárhoztatott anyát is, az első babamosolyok mellett a „kisszerű eufóriát" (62.), a család növekedésével járó elszegényedést, az otthoni kutató- és alkotómunka lehetőségeinek beszűkülését, és általában is az életmód hirtelen változását. A Cseh Tamás-dalok hangulat szűrődik át ezeken a verseken: a szakmai kiteljesedéssel kapcsolatos

álmok ekkor már rég elszálltak, a cél a hétköznapi robot teljesítése, az állandó anyagi problémák átvészelése.

Mindezekből áll össze a *bús férfi* hiánytalan portréja, „kiben a kelleténél több a szomorúság" (52.). Ez a férfi képes reflektálni is a helyzetére, képes nevetni is saját, mértéket nem ismerő keserűségén. Annál szomorúbb, hogy úgy érzi, amit kihozott kihoz az életéből, karrier, sikerek, elismertség, szakmai kapcsolatok, az a legtöbb, mi kihozható – és bár ez nem sok, másokra sem irigykedik, sőt: „ti is azok vagytok mint én, szánalmas köcsögök" (35.) – szólítja meg az olvasóit. Meglepő, de épp az iméntiek miatt érthető, miért kapnak a lírai életrajzban olyan nagy szerepet a sportbeli próbálkozások, a sakkozás, a foci, a kézilabda és a tenisz. A sportban lehet ugyanis a legközvetlenebbül átélni, hogy mindig van jobb az embernél: bármilyen tehetséges, bármennyit edz, a vereség előbb-utóbb eléri. Amíg például a költő hitegetheti magát, hogy ő ilyen jó vagy olyan jó, és szidhatja a kritikát, ha az másként látja – ez még inkább igaz a szülői teljesítményre! –, a sakkozóról vagy teniszezőről fehéren-feketén kiderül, pontosan mit ér. Másrészt ezekben a versekben a sport is csak olyan, mint az élet még mindig szebbik oldala: örömforrásnak látszik, mégis stresszel és kudarcélményekkel jár. Nem megoldás tehát semmire.

A versekben szóba kerül az is, hogy Aczél Géza fél évszázadon át volt munkatársa az *Alföld* folyóiratnak – kezdetben költője, műfordítója, kritikusa, majd a 70-es évek végétől hivatásos szerkesztője. Könnyű belátni, hogy ez munkássága fő terepe, és egymáshoz való viszonyuk szinte szétválaszthatatlan. A pályakezdésekor az avantgárd felé tájékozódó költészet, illetve a Kassákot és Tamkó Siratót vizsgáló kutatások nehezen illeszkedtek a debreceni irodalmi hagyományok összképébe, de látnunk kell, hogy az utóbbi évtizedek már abban a régióban sem csupán az egyre anakronisztikusabban értelmezett örökségről szólnak, hanem azok modern újraértelmezéséről és a kezelhető experimentális törekvések mértéktartó befogadásáról. Vagyis itt szinte végig konfliktushelyzetben volt: kezdetben azért, hogy a hagyományos népi és kisrealista szemléletből meg tudjon újulni a lap, a szembetűnő megújulás után pedig azért, hogy jelemzően ez egyetemről odakerülő vagy párhuzamosan ott is dolgozó szerkesztőtársak is belássák, a több évtizedes debreceni tudományos tradíciók és társadalmi konszenzusok, illetve a diplomatikus döntések nélkül nem emelkedhetett volna az *Alföld* az országos lapok élvonalába, s nem írhatná ma 74. évfolyamát. De ez a sikert sem érzi teljesen a sajátjának, és a sok kompromisszum miatt nyomasztónak hat ennek az időszaknak a felidézése is.

Végső soron tehát Aczél ezekben a versekben arra utalgat, hogy a siker és a karrier alkatilag nem neki való – pontosabban: a kor nem azokat az embereket favorizálja, amilyen ő: „az egész bohózat az agresszíveknek van kitalálva" (*akarnok*). Mindebből újra csak mély sóhaj hallatszik ki, a méltatlankodásé, hiszen a történelem eszerint eljátssza a normális, harmonikus, netán boldog élet esélyeit, és csak a keserűséget, a csalódásokat hagyja hátra. Mintha nem élhetnénk a saját életünket – vagy ezzel együtt, így teljes az életünk? Újra csak azt látom, hogy az Aczél-versekben ugyan eldöntöttnek látszik a kérdés, de mégis végig ott a feszültség. Látszólag ott a belátás, az elfogadás, a legyintés az egész történelemre, sorsra, politikára, okoskodásra, a néhol cinikus, máshol sztoikus hátrahúzódás, de közben a sértettség, a megbántottság, a harag, a szomorúság utat tör magának. Például a szóhasználatban: itt egy „szalonnázgató seggfej" *(akárcsak)*, ott egy „fontos köcsög" *(adminisztráció)*, amott az „agyament parlament" *(adásvétel)*, mindenhol az „idióta pártbeliek" *(adó 1)*, aminek a vége, hogy: „éretlen pöcsösök rángatják fentről az életem" *(agyoncsépelt)*, nekik üzen: „kapjátok be a faszom az önbizalom mögött" *(aktus)* és a többi (itt most kihagyok pár idézetet). Mindez nagyban hozzásegíti a szövegeket ahhoz, hogy ennek az összetett személyiségnek a gondolkodásába és értékválasztásába jobban belelássunk, helyre teszik a máshol finomabban megfogalmazott állításokat, de nyelvileg is árnyaltabbá, izgalmasabbá teszik a szövegeket.

A saját éltetörténet mozgatóinak keresése azonban máig, a kilencedik ezzel kapcsolatos kötettel sem ért véget. Habár a sokévi gondolkodás konklúziója az, hogy nem lehet soha igazán jól dönteni – merthogy az igazán fontos kérdések más szinten dőlnek el. A kötetetek azt állítják, nem vagyunk saját életünk urai, „a lét sodrásában mindig csak a magány marad", a karrier csak viszonylagos, a határai pedig velünk születtek.

Deczki Sarolta

TAR SÁNDOR: ÍRÓ, MELÓS, ÜGYNÖK*

Tar Sándor életútja, pályája, karriertörténete, kapcsolati hálója egészen különleges mintázatot alkot, hiszen valamennyit alapvetően meghatározta az a bonyolult konstelláció, melyet a címben is jelzett három szerep együttese jelentett számára. Aligha túlzás azt állítani, hogy egyedülálló szerepegyüttesről van szó az ő esetében, hiszen kevés olyan alkotót említhetünk, akinek művészi munkája mellett hasonló szerepei is voltak. Olyanról sajnos bőven tudunk, aki értelmiségiként jelentéseket írt, s arra is van példa, hogy valaki munkásként éri el első irodalmi sikereit, ám az ilyen esetek nagy részében a fizikai munka csupán az életút egyik állomása. Tar személyében azonban egyesült ez a három, külön-külön is érdekes szerep, ez meghatározó hatással volt az életére, pályájára, értelmiségi önképére, sorsára és emberi-szakmai megítélésére, s a köztük levő feszültsége előbb az írót, majd az embert tette tönkre.

Egy olyan alkotóról van szó személyében, aki egészen alacsony, paraszti sorból származott, gyári munkás, technikus lett belőle. Életútjáról több interjúban is mesél, s elmondja, hogy egy kis faluból származik, egy komfort nélküli házban nőtt fel, téeszben dolgozó szülők gyermekeként, s számára a debreceni technikum a kiemelkedés lehetőségét jelentette; többször is hangsúlyozta, hogy ahonnan ő jött, onnan legfeljebb idáig lehetett eljutni. A gyári munka előrelépés volt számára a szülők életformájához képest, noha arra is sokszor utal, és több novellájában is szóba kerül, hogy megélhetést, stabil egzisztenciát ez sem jelentett. Másoktól eltérően azonban ő soha nem hagyta el azt a közeget, ahonnan „kiemelkedett", hanem élete végéig a gyárban, a kocsmában, a munkások között érezte otthon magát. Számos olyan írót ismerünk a huszadik századi magyar irodalomban, aki

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

paraszti vagy munkássorból származott, József Attilától és Móricz Zsigmondtól kezdve Illyés Gyulán át Hajnóczy Péterig vagy akár Borbély Szilárdig, vagy gondoljunk Kertész Ákosra, Fejes Endrére (a sort hosszan folytathatnánk), ám nekik sikerült feljebb lépni a társadalmi ranglétrán, és értelmiségivé válniuk – még ha ennek némely esetben nagy ára is volt. Bizonyos értelemben tipikus karriertörténetek ezek, hiszen a magyar irodalom- és művelődéstörténetben ismert és kutatott ez a karrier- és életútmintázat.

Tar Sándor azonban kilóg ebből a csoportból. Számára sohasem volt reális lehetőség az, hogy otthagyja a gyárat, és főállású értelmiségi váljon belőle. Ahogyan egy interjúban mondja:

> Az íróságot egyáltalán nem vettem komolyan, a gyári munkát tekintettem életpályának, ott éppen emelkedőben voltam, művezető lettem, hát ez már valami. […] Túl későn kerültem be ebbe a társaságba, más embereket, más barátságokat szoktam meg.[1]

Elsőre talán meglepő egy írótól, ha azt mondja, hogy nem vette komolyan az írói pályát, Tar azonban már negyven éves volt, amikor az első kötete megjelent, és addigra már hosszú ideje élt gyári munkásként, vagyis ha akart volna, sem tudott volna könnyen váltani. Ám ha magát a pályát nem is, az írói munkát annál komolyabban vette: interjúkból tudjuk, hogy már egészen fiatalon elkezdett verseket írni, levelezéséből pedig az is kiderül, hogy már németországi tartózkodásai idején is folyton arra kérte levelezőtársait, hogy küldjenek neki történeteket, s barátai is íróként emlegették. A meglehetősen középszerű versek azonban soha nem tették volna ismertté a nevét. Az áttörést az hozta meg számára, amikor 1977-ben megnyerte a *Mozgó Világ* szociográfiai pályázatát.

Több interjúban és a naplójában is elmesélte ennek a történetét. 1977. február 7-én kapott értesítést róla, hogy az övé lett a díj, és meghívták az ünnepélyes eredményhirdetésre. Az addig még csak munkások, gyári emberek között mozgó Tar rettenetesen izgult, enni sem bírt aznap, és mielőtt felment a szerkesztőségbe, bevett két nyugtatót.

1 *Hajdú-Bihar Megyei Napló*, 1996. Prekáczó Ágnes

> A szerkesztőségben jótékony kupleráj volt, megnyugodtam. Farmer, hosszú haj, szakáll, stb. Mindenki értelmiségi. Én nem. Mindenki író újságíró, stb. Én nem.[2]

A díjat 5000 Ft-ról felemelték 7000 Ft-ra, ez akkoriban több volt, mint egy havi fizetése. A második helyezett Csalog Zsolt lett, akivel a díjátadón ismerkedett meg, s aki Kenedi Jánossal is összeismertette. A díjnyertes, *Tájékoztató* című novella az NDK-beli tapasztalatokon alapul, a lap közölni is akarta, ám a nyomda visszadobta. Tar ezután került kapcsolatba Kenedi Jánossal, aki akkoriban éppen egy olyan antológiát szerkesztett, amelyben hasonló, a cenzúra által betiltott munkák jelentek meg a második nyilvánosságban. Ennek a szamizdat-kiadványnak *Profil* volt a címe.

Tarnak ekkoriban még fogalma sem volt arról, hogy egy ellenzéki csoporthoz csapódott, mint ahogyan arról sem sok, hogy mi az a szamizdat. De egy interjúban arról mesél, hogy ekkoriban még csak formálódott a későbbi demokratikus ellenzék, ami a *Profil* idején még inkább laza kötődésű csoport volt. Saját magáról pedig úgy érezte, hogy kilóg innen, hiszen sem budapesti, sem pedig értelmiségi nem volt. Vidéki munkás volt, aki néha a fővárosba utazott, hogy találkozzon a budapesti, ellenzéki értelmiséggel, ám sohasem érezte magát igazán közülük valónak. Nem tudott például repülő egyetemekre járni, hiszen dolgozott, és véleménye szerint ellenzéki barátai is óvakodtak attól, hogy jobban bevonják, mert féltették, hogy elveszítheti a munkáját. S éppen azért, mert nem hagyhatta ott a kenyérkereső munkáját, több lehetőségtől is elesett. Felkérték arra, hogy írjon egy szociográfiát Leninvárosról, amit el is kezdett, ám azért nem folytatta, mert nem volt hozzá elég szabadideje, hiába kapott egy két hónapos ösztöndíjat hozzá. Vagyis a kívülállás, a köztes pozíció jellemezte már az írói pálya indulását is, és ez később egyre meghatározóbbá vált számára, annak a terhével egyetemben, hogy az íróság a saját közegében, a munkások között is bizonyos mértékben kívülállóvá tette.

Hiszen egy idő után már a gyárban is kitudódott, hogy ír, méghozzá novellái szereplői nem ritkán a saját munkatársai, akiket ráadásul a saját nevükön szerepeltet. Sokáig próbálta titkolni, magánügynek tekintette, de nem számított arra, hogy a munkatársai is olvasták olykor azokat a lapokat, amelyekben publikált.

2 *A megváltódás vágya – Tar Sándor naplójegyzeteit közzéteszi és bevezeti Lakner Lajos*, Debreceni Disputa, 2009. november–december, 31.

Azt meséli, hogy a nyolcvanas években volt egy munkatársa, aki olyan gépen dolgozott, amire csak félóránként kellett ránéznie, és üres idejében az *Élet és Irodalm*at olvasta, abban fedezte fel a *Vízipók* című novellát. Az unatkozó sík köszörűs továbbadta a szöveget, amit aztán a gyári nyomdában elkezdtek sokszorosítani. Tar ezt úgy kommentálta, hogy

> mindig sejtették, hogy valami nem stimmel nálam. Volt, aki gratulált, mások zavartan elfordultak, egy ember pedig megfenyegetett a bírósággal, rólam meg szakadt a víz.[3]

Egyedül a novella főszereplője, az értelmileg visszamaradott fiú nem értette, miért nevetnek rajta – Tar ezt szégyellte a legjobban – ráadásul úgy, hogy a megírt történet nem is vele esett meg, és később sem tudott szabadulni a gondolattól, hogy ő is hozzájárult ahhoz, hogy a fiút húszéves korában leszázalékolták. A többi munkatársával később rendeződött a viszonya,

> egy közös bulin, a Keleti-főcsatornánál nagy ivászat és dorbézolás közben megvertek egy léccel, és belelöktek a vízbe. De ezt már mókásan, viccből, és nem is fájt. Röhögtünk, kiabáltunk, az már csak apróság volt, hogy én nem tudok úszni.[4]

Tar a pályája csúcsán állt, amikor az ügynökügy kirobbant. Berkovits György közölte a *Budapesti Jelenlét*ben a róla írt jelentéseit 1999-ben, vagyis 10 évvel a rendszerváltás után. Tar szempontjából a lehető legrosszabb pillanatban, a Frankfurti Könyvfesztiválon, hiszen ekkor már nemzetközi hírű író, éppen abban az évben jelent meg a *Szürke galamb* és *A mi utcánk* (az *Egy sört a lovamnak* címmel) németül, vagyis a rendszerváltás után 10 évvel, hét éve munkanélküliként, 58 évesen, viszonylag késői pályakezdőként végre befutott író lehetett volna. Csakhogy mintha ő írta volna meg a saját élettörténetét is; hősei sorsához hasonlóan az övé sem végződhetett jól. Tart már a fesztiválra érkezésekor rossz előérzetek gyötörték; „fagyos volt a légkör körülöttem valahogy".[5] Nem fért fel a repülőre, busszal kellett

3 Jeney Gyula, *„Nekünk már nem lesz forradalmunk... dologgá, tárggyá váltunk" – Levélinterjú Tar Sándorral* – Eső Irodalmi Lap, 2005/4.

4 *Uo.*

5 *„Ebből nem lehet kijönni" – Keresztury Tibor interjúja* = http://www.litera.hu/hirek/ebbol-nem-lehet-kijonni-beszelgetes-tar-sandorral. Letöltés ideje: 2018. 01. 30.

utaznia, nem volt szobája, ráadásul a katalógusban is rossz időpontra rakták be az ő programjait. Amikor hazaért, akkor pedig nem sokra rá a nyilvánosság elé került az ügy, melynek következtében Tarnak nemcsak a pályája, hanem az élete is megbicsaklott, elkezdett inni, a Debreceni Pszichiátriai Klinika a második otthona lett, barátai egy része elfordult tőle, a többieket ő marta el magától, aztán 2005-ben holtan találtak rá a lakásában.

Tart elmondása szerint már a beszervezése előtt is kerülgette az állambiztonság; amikor az NDK-ből hazatért, megkeresték egy olyan ajánlattal, hogy lenne-e kedve Nyugatra települni, és beépülni valahová, elbeszélése szerint azt sejtették vele, hogy a Szabad Európa Rádióhoz akarták beszervezni. Erre nemet mondott, mondván, hogy nem tud elég jól németül. A következő kísérlet az volt, amikor egy nagy gyár külkereskedelmi osztályvezető-helyettesévé akarták kinevezni, mondván, neki semmi más dolga nem lenne, csak ezekről a külföldön zajló tárgyalásokról kellene jelentéseket tenni. Ezt is azzal hárította el, hogy nem érzi kielégítőnek nyelvtudását. Aztán került sor arra a kissé bizarr jelenetre, amikor egy üzemi titkárnő kártyából jósolt neki, és azt mondta, hogy hamarosan egyenruhásokkal fog találkozni, ami majd hatalmas balszerencsét jelent számára. Utólag persze máshogyan értelmezte ezt az epizódot, világos volt, hogy a jóslat burkolt figyelmeztetés volt számára. Ekkor már ismerőseit is megkeresték, hogy tegyenek terhelő vallomást Tar ellen, amivel zsarolni lehet, vagyis az egész környezetét behálózták, és kifürkészték a múltját, úgymond „környezettanulmányt" csináltak, feltárták, vannak-e kizáró okok, vagy ellenkezőleg, ideális jelöltre bukkantak. A kizáró okok között szerepelhetett, ha valaki gyáva volt, sokat fecsegett, netán nem tudott a házastársa előtt titkot tartani. Ungváry Krisztián egy tanulmányában kimutatja, hogy 1974 és 1977 között a beszervezettek negyven százalékát később kizárták, és ekkor már sokkal könnyebb volt megtagadni az együttműködést, mint előtte, például az 1973-ban beszervezettek fele aláírt ugyan, ám a második tartótiszti találkozóra már el sem ment. Sokáig tartotta magát az a mítosz, hogy párttagokat nem szerveztek be, ám Tar esetében ez is hamisnak bizonyult.

A beszervezés körülményeiről, előzményeiről és az életére tett hatásáról egy Keresztury Tibor által készített interjúban beszélt a legtöbbet. Ekkor meséli el fiatalkorának egyik meghatározó élményét, amikor az ötvenhatos forradalom több diáktársával együtt egy kollégiumban érte, Debrecenben, és a hideg ellen úgy védekeztek, hogy többen is feküdtek egy ágyban. Az a fiú, aki az ő ágytársa volt,

később öngyilkos lett – a beszervezői azzal zsarolták, hogy miatta ölte meg magát, mert homoszexuális kapcsolatuk volt, valamint azt is sejtették, hogy alighanem azért úszhatta meg a fegyverrejtegetést, mert ő súgta be a társait.

Tar a „Hajdu" fedőnevet kapta, és 1978. február 8-án írta első jelentését, melyben beszámolt a *Mozgó Világ* pályázatáról, és pályakezdéséről – tulajdonképpen ez az első, írásos beszámolója erről az időszakról. Jelentései kortörténeti szempontból is értékesek, hiszen a saját pályáján túlnyúlóan mások szakmai-közéleti tevékenységéről is részletesen beszámol. (Később azzal védekezett, hogy nem tudhatta, nem jelentenek-e mások is abból a társaságból.) Jelentésein nincs nyoma annak, hogy próbált volna távolságot tartani, a lehető legkevesebbet és legkevésbé terhelő dolgokat a BM tudomására hozni. Lelkiismeretes és buzgó ügynök volt, az is előfordult, hogy ő adott tippeket arra, hogy egy-egy személyből hogyan lehet még több információt kihúzni, vagy éppen mivel lehet zsarolni. Megbízói utasításait igyekezett a lehető legjobban végrehajtani, és ezeket követve igyekezett minél inkább Kenedi János bizalmába férkőzni, valamint felvenni a kapcsolatot a demokratikus ellenzék további tagjaival, például Kis Jánossal vagy Bence Györggyel. Jelentéseiben többször is külön elemezte, hogy mennyire sikerült megnyernie Kenedit, és milyen lépéseket tervez még ennek érdekében. Például egy 1978. okt. 7-ei látogatásról így számol be:

> Mindkettőjük részéről [Kenedi és Pap Mária] egy olyan törekvést vélek előtérbe kerülni, hogy kapcsolatunkat elmélyítsék, barátivá, meghitté tegyék. Társalgásunk most ugyanis nélkülözte azt a komor, olykor fontoskodóan komoly színezetet, mint korábban. Ennek jelei már a legutóbbi egy-két találkozásunkkor is megvoltak, most azonban egyértelműen jelentkeztek. Úgy vélem, ez egy hosszabb távú kapcsolatkiépítés része, másrészt egy olyan szituáció lassú kialakulása, melyben a kezdeményezés tőlem indul majd ki.[6]

Máskor azonban azt írja, hogy távolságtartást érzékel, nem osztanak meg vele mindent. A legtöbb jelentésében a Kenedi Jánosnál tett látogatásairól számol be, de többet írt Csalog Zsoltról, Bari Károlyról vagy Éliás Józsefről is.

Jelentéseiből az a kép rajzolódik ki, hogy valójában nem becsülte sokra ezeket az embereket, nem értett egyet a demokratikus ellenzékkel, olykor még szakmai

6 ÁBTL-3.1.2. – M – 41819/98.

kvalitásukat is megkérdőjelezte. Rendre visszatérő szólama, hogy az ellenzék egy-egy értelmiségi alakjáról úgy nyilatkozik, hogy valójában nem nagy tehetség, és csak azért lett ellenzéki, mert így remél hírt szerezni magának. Többször is megjegyzi, hogy az ellenzékieskedés valamilyen „divat", és egyesek így akarnak feltűnést kelteni. Egy jelentésében például a *Mozgó Világ* egy összejöveteléről tudósít, melynek során kiosztották az Aszu-díjat, amit rajta kívül többek között Hajnóczi Péter, Petri György, Szilágyi Ákos kapott meg. Az összejövetelen szó volt természetesen a lap körüli problémákról, támadásokról, melyet Tar így kommentált:

> A hangulat egybehangzóan önsajnálkozó volt, kissé keveredve az olyan emberek méltatlankodásával, akiket valamilyen jogtalan sérelem ért, és emiatt büszkék is egy kicsit, hogy velük is történt valami.[7]

Hasonló cinizmussal nyilatkozott Csalog Zsolt egyik új művéről, és jelzi, hogy egyetért kritikusával, aki szerint Csalog új riportkönyve az „ugynevezett ellenzék divatos, soronlevő »filozófiájának« illusztrálása, meglehetősen primitív, didaktikus módon fogalmazva".

A jelentésekből egyértelműen kirajzolódik, hogy Tar semmiféle szolidaritást nem vállalt azokkal az emberekkel, akikről jelentéseket írt, megbízatását túlteljesítette, és csöppet sem igyekezett visszatartani az információkat. Hidegvérrel beszámolt arról is, amikor Kenedi vagy Bari Károly környezetében a besúgásról beszéltek, vagy éppen őt figyelmeztették, hogy legyen óvatos, mint ahogyan azokról a beszélgetésekről is, amikor kiderült, hogy Sükösd Mihály is jelentett Kenediről. A jelentések teljesen megerősítik azt, amiről Tar több interjúban is beszélt, hogy nem érzi magát igazán otthon az értelmiségi közegben. Az azonban már a pszichológiai spekulációk körébe tartozik, hogy ebben milyen komplexusok, frusztrációk és félelmek játszottak szerepet. Azt tudjuk, hogy mélységesen felkavarta a bátyja halála; aki 1982-ben vonat alá esett, ám meglehetősen gyanús körülmények között, és Tar meg volt győződve arról, hogy valójában őt akarták eltenni láb alól. Hiába lett tehát befutott, elismert író, nem tudott mit kezdeni az értelmiségi szereppel, nem is tartotta magát értelmiséginek. A pesti értelmiségiekhez való viszonya inkább technikai volt – ha lehet így mondani – élt a

7 ÁBTL-3.1.2. – M – 41819/138.

számára felkínált lehetőségekkel, valamint megbízóinak próbált megfelelni, és igényeiknek megfelelően kapcsolatokat építeni. Egészen 1987-ig írt jelentéseket, de a levéltárban csak jelentések egy része maradt fent, öt év hiányzik.

Tar lebukása után az irodalmi közvéleményt az a kérdés is elkezdte foglalkoztatni, hogy van-e a jelentéseknek irodalmi értéke. Több, értelmiségi közegből beszervezett ügynök ugyanis a jelentések írása közben élte ki irodalmi hajlamait. Tar esetében azonban nem beszélhetünk ilyesmiről. A jelentések stílusa neutrális, feltűnő a körülményes megfogalmazás, fontoskodás, megfelelni akarás, esztétikai értékük pedig nincsen. Csak azokban az esetekben lehet az írói tehetséget tetten érni, amikor valakiről jellemzéseket kellett írnia: ezekben a részekben megmutatkozik kiváló megfigyelőkészsége, valamint szenvtelensége is, hiszen nem egy barátját, ismerősét tüntetni fel korántsem kedvező színben. A lebukása után pedig mintegy nyomást gyakoroltak rá, hogy írja meg a saját történetét, ám ennek sem tudott a tőle megszokott színvonalon eleget tenni. A litera.hu-n, folytatásokban közölt *Az áruló* című filmregény, valamint az *A torony ég* című forgatókönyvek elmesélik a főszereplő, Sólyom Zoltán életét, valamint beszervezésének, ügynöki tevékenységének történetét, ám egyik sem az, amire az irodalmi közeg várt. Saját történetét nem sikerült megírnia. Egy hosszabb elbeszélést írt még *Vadászat* címmel, melyben egy parasztember beszervezésének a történetét meséli el, ám ez sem tartozik az életmű legjobb darabjai közé.

Amikor lebukása után reflektál ügynöki működésére, akkor kiemeli, hogy neki nem volt háttere, nem volt olyan kapcsolati hálója, mely megóvta volna. Egyszerű, vidéki munkás volt, aki mögött nem álltak befolyásos barátok. Ahogyan Keresztury Tibornak mesélte beszervezése történetét: „Nem mondta volna be a Szabad Európa, ha eltűnök vagy börtönbe kerülök. Ültem összeverve, megsemmisülve, megalázva…”[8] Hamarosan kiderült számára, hogy a lakását T-lakásnak használják, és barátnője lakásán is megfordultak. A bátyja halála után pedig már nagyon félt. A másik nagy félelme és kétsége pedig az volt, hogy mi van, ha az egész irodalmi karrierjét, a sikereit, a díjait nem is magának, a saját tehetségének köszönheti, hanem a szervezetnek? Ahogyan Kereszturynak mondta:

8 Keresztury Tibor, *„Ebből nem lehet kijönni” (Tar Sándor író)* http://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731. (Letöltés ideje: 2017. 11. 30.)

> Ez a helyzet rosszabb volt mindennél, hisz ezáltal sosem tudtam megítélni az írói teljesítményemet. Most meg, a történtek fényében, már végképp nem tudom, ki az a Tar Sándor, s mennyit érnek az általa leírt mondatok.[9]

Tar halála után 12 évvel továbbra sem tudjuk teljes bizonyossággal, hogy ki volt az a Tar Sándor. Életének egy része homályban maradt, mint ahogyan az is, hogy valójában milyen érzései voltak azzal az értelmiségi közeggel kapcsolatban, akikről jelentéseket írt, és akik az írói karrierjében is támogatták. 1999 után Tar kisodródott az irodalmi életből, pária lett, ám nyilatkozataival, cikkeivel ő is megnehezítette a saját helyzetét. Az értelmiségi közeg kilökte magából, és innentől kezdve csak az egyszerű emberek között érezte magát otthon. Ahogyan Bánki Éva írta róla: „…Tar Sándorból *szegény Sanyi* lett. Az egyetlen nagy magyar író, aki belebukott az ügynökügyekbe, akit kitaszított a magyar irodalom, és aki majdnem számkivetettként halt meg."[10] Azt azonban ennyi idő elteltével talán jobban meg tudjuk ítélni, mennyit érnek az általa leírt mondatok: sokat, nagyon sokat. Tar Sándorra az utóbbi években ismét egyre többen hivatkoznak, ismét aktuálisnak tartják az életművet, amit mi sem mutat jobban, mint hogy színdarabok, filmek dolgozzák fel egy-egy kötetét, vagy akár magának ennek az ellentmondásokkal terhes életútnak a történetét, mint Ménesi Attila *Bihari* című darabja, Máté Gábor rendezésében. Úgy tűnik, az irodalmi közvélemény kezd túljutni azon a megrázkódtatáson, amit Tar lelepleződése jelentett, és az életmű esztétikai értékei felé fordul.

Tar sorsa példa arra, hogy van ilyen karrier- és életútképlet is a magyar értelmiségben. Egyedülálló konstelláció ez, ahogyan Kierkegaard mondaná, a „jogosult kivétel" ő, aki igazából sehová sem tartozik. Ez a „sehová sem tartozás" pedig a pályáját éppúgy tönkretette, mint az életét. Sorstragédia az övé, hiszen nála jóval nagyobb erők fogságában vergődött, és talán már soha nem fogjuk megtudni, mit tehetett volna ellenük. Tanulság nincsen.

9 *Uo.*

10 Bánki Éva, *A rendszerváltás nyelve*, ÚjNautilus, http://ujnautilus.info/a-rendszervaltas-nyelve. (Letöltés ideje: 2017. 11. 30.)

Darabos Enikő

NÁDAS PÉTER, A KARRIER NÉLKÜLI ÍRÓ*

„én csak azt tudhatom mondani, amit én mondanék"
(Nádas Péter)

Terminológiai dilemmák

Választott kortárs témámmal kapcsolatban nagyon sokáig kellett ízlelgetnem a konferencia címében megadott hármas terminológiát: *értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások.* A körültekintően fogalmazó felhívásban szerepel még a „magyar értelmiségtörténet" terminus, valamint az „egyéni és csoportos karriermodellek". Vajon hogyan lehet ilyen megközelítésben szemlélni a kortárs magyar irodalmi közéletet, beszélhetünk-e írói karriermodellekről ma élő magyar alkotók tekintetében? Vagy talán onnan kellene kezdeni a vizsgálódást, hogy a kortárs magyar irodalmi intézményrendszerben egyáltalán nem ezen a szinten jelentkeznek a problémák, hanem azon, hogy van-e napjainkban „magyar értelmiség", és ha van, akkor hogyan rétegződik, és milyen funkciót tölt be például ezen rétegzettségen belül a „szépirodalmi elit"? És ha igen, akkor elmondható-e a „története"? Arról nem is beszélve, amiről végül is beszélni fogok, hogy egy Nádas Péter nevű kortárs magyar írónak milyen ráhatása, szerepe, ne adj' isten, beleszólása lehet egy ilyen létező (vagy nem létező) történetbe.

Az előbb jelzett terminológiai dilemmák mentén halad Kristóf Luca 2011-ben megjelent összefoglaló tanulmánya *(Elitkutatások Magyarországon 1989–2010)*, amelyben a szerző a következőképpen tesz különbséget értelmiségi és elit között: „Az értelmiség egésze nyilván nem tekinthető a kulturális elit részének, akármilyen széles definíciót veszünk is alapul. […] Az értelmiség kultúra- és közvélemény-formáló elitje azonban a kulturális elit része."[1] Az elitkutatások

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Kristóf Luca, *Elitkutatások Magyarországon 1989–2010 = Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*, szerk. Kovách Imre, Bp., MTA Politikatudományi Intézet, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 2011, 37–56.

markánsan kategorizáló törekvései nyomán a kulturális elit tovább rétegződik, és így kerül szóba a kulturális elit újabb szegmense, a „szépirodalmi elit",[2] amely minden bizonnyal azokat az írókat, költőket, kritikusokat foglalja magába, akik véleményformáló erővel hatnak a társadalomra. Kristóf 2014-ben jelenteti meg önálló kötetben[3] a nevezett tanulmányt, amely 2001-es és 2009-es kutatásokból is dolgozik, és remek táblázatokba foglalja például, hogy a magyarországi kulturális elit szavazatai alapján kik azok, akik szerintük a 2000-es években a legerőteljesebben befolyásolták a közvéleményt.

Szerbhorváth György a kötetről írt recenziójában – amelynek eléggé árulkodó módon az a címe, hogy *A véleményformáló értelmiségi elit alkonya*[4] – kiemel egy ötös listát a 2001-es felmérésből, ahol „Esterházy az első, Jancsó Miklós a második, Konrád a harmadik, majd jön Hankiss, Makovecz, Nádas"), ugyanakkor jelzi, hogy sok válaszadó a „kulturális elit" soraiból értelmezni sem tudta az erre vonatkozó kérdést, majd hozzáteszi, hogy „[a]z a gyanúm, hogy az elittagok itt is az elvárásokhoz igazodtak". A 2015-ös évből visszatekintő, keserű hangú recenzens a 2001–2009-es mérésekről azt írja: „csak a katyvaszt, a zavart érzékeljük a kulturális elit körében is, s elképzeljük, ma (azaz 2015-ben – D. E.) hogyan nézne ki e lista."

Ilonszki Gabriella és Lengyel György 2009-es tanulmánya már élesebben és markánsabban fogalmaz, amikor azt írja, hogy „a válság a *demokratikus intézmények működési mechanizmusának* és *az elitek magatartásmódjának zavarát* hozta felszínre".[5] A 2008-as válságról lévén szó, amelynek „történelmi villanófényénél" a szerzők szemügyre veszik az elitelmélet fogalmi apparátusát, valamiféle „színlelt demokráciára" vonatkozó hipotéziseiket a 2000-es évek „új elitelméletére" hivatkozva fogalmazzák meg, amikor azt írják, hogy „a demokratikus játékszabályokat illető elitkonszenzus hiánya fatális lehet a demokratikus stabilitás szempontjából".[6] Az általuk tematizált „új elitelmélet" fényében fontosnak tartják megemlíteni, hogy „[h]a jelentős elitcsoportok kételkedni kezdenek abban, hogy más csoportok is elfogadják a demokratikus feltételek közös tételét, ha gyanakodni kezdenek, hogy a többiek szűk pártérdekeket követve átléphetik a demokratikus játékszabályokat, úgy nem beszélhetünk konszolidált demokrácia-

2 *Uo.*, 51.

3 Kristóf Luca, *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan, 2014.

4 Szerbhorváth György, *A véleményformáló értelmiségi elit alkonya*, Átlátszó.hu, 2015, https://szakirodalom.atlatszo.hu/2015/03/04/a-velemenyformalo-ertelmisegi-elit-alkonya/. Letöltve: 2017. 08. 01.

5 Ilonszki Gabriella – Lengyel György, *Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia?* Politikatudományi Szemle, 2009/1., 7–25. Kiemelés az eredetiben: D. E.

6 Ilonszki – Lengyel, *i. m.*, 9.

ról”.[7] Hogy mik ezek a „közös tételek”, nem tudjuk meg, azt viszont igen, hogy a rendszerváltozás elitkonszenzuson alapuló tárgyalások mentén ment végbe, ahol az említett szerzők terminológiája szerint az „elitmegállapodás” forgatókönyve szerint történtek a dolgok. Ez a megállapodás bomlik meg 2008 után, ami az elitkonszenzus megbomlását és a „színlelt demokrácia” felé haladás útját jelöli ki, legalábbis a magyar elitcsoportok dinamikáját illetően.

Összegezve tehát a legkevesebb, ami elmondható, hogy a kortárs magyarországi értelmiség, azon belül a kulturális elit igencsak zilált állapotában van. A szépirodalmi elitet ráadásul Esterházy Péter halálával pótolhatatlan veszteség érte, Kertész Imre nevét és életművét értelmezhetetlen jogviták[8] és hagyatéki perek sorozata kíséri, a különböző írószervezetek[9] egyre gyakrabban fogalmaznak meg egymással szemben erős hangú üzeneteket, virágkorát éli a valamilyen társadalmi ügyért (vagy azzal szemben) fellépő nyílt levél[10] műfaja.

Ez a fajta elitstruktúra természetesen nem hagyja érintetlenül a karrier(építés) kérdését. A következő kérdés, amit fel kell tenni, nyilván az, hogy mi a „karriermodellje” egy ilyen jellegű berendezkedésnek. Van-e, lehet-e neki ilyenje? És mit jelenthet a karrier(építés?) elutasításának gesztusa ilyen kontextusban? Ezeket a kérdéseket próbálom megválaszolni Nádas Péter szövegei, recepciója és a személye kapcsán felmerülő aggályok, vádak és gyanúk felől, amelyek a maguk módján mind valamilyen (értelmiségi?) magatartás jelölőiként olvashatók.

7 Ilonszki – Lengyel, *i. m.*, 9.

8 2016 végén röppent fel a hír, hogy a Schmidt Mária vezette Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány jelentős összegű kormányzati támogatást kapott a Kertész Imre hagyatékának gondozása céljából létrehozandó *Kertész Imre Központ* működtetésére. Az ügy ellentmondásait sokan sokféleképpen próbálták feltárni, világos jogi álláspont azonban tudtommal máig nem körvonalazódott. Csak a *Magyar Nemzet* három cikkben is foglalkozott a témával: https://mno.hu/grund/kertesz-imre-kozpontot-hozhat-letre-schmidt-maria-1377605, https://mno.hu/velemeny/mi-lesz-kertesz-imre-hagyatekaval-1377870, https://mno.hu/grund/meg-mindig-vihar-tombol-kertesz-imre-neve-es-eletmuve-korul-2392854.

9 Lásd az Orbán János Dénes nevéhez kötődő KMTG körüli sajtóvisszhangot. A témát a litera.hu cikksorozata foglalta össze: Brok Bernadett, Nagy Gabriella, Sebesi Viktória, *A transzközéptől a KMTG-ig,* I–III., 2018. http://www.litera.hu/hirek/a-transzkozeptol-a-kmtg-ig; http://www.litera.hu/hirek/a-transzkozeptol-a-kmtg-ig-ii; http://www.litera.hu/hirek/kmtg-3. Letöltés ideje: 2018. 01. 30.

10 Itt említhető többek között Konrád György és Nádas Péter nyílt levele a budapesti CEU-val kapcsolatban.

Erőterek a szépirodalmi elitben

Az 1972 óta minden nyáron megrendezett Tokaji Írótábor tanácskozását 2012-ben *A hallgatás és elhallgattatás évei a magyar irodalomban* címmel tartották meg. A cím által sugallt szándék, amely az irodalmi emlékezettechnika tematizálására szólít fel, igen fontos az irodalmi köztudat szemszögéből. Viszonylagos konszenzus van akörül, hogy Tokajban találkoznak azok az irodalompártolók, művészek és írók, akik a „nemzeti konzervativizmus" irodalmi eszményét támogatják és privilegizálnák. Hogy ez az „irodalmi eszmény" mi lehet, tanúsítsa a 2012-es Tokaji Írótábor felhívása.[11] A felhívás nagy felháborodást keltett az irodalmi elit szakmai köreiben, és jobbára az az állítás váltotta ki, miszerint a „szocialista" kultúrpolitika megalkotta értékrend (szövegbeli metaforája helyenként a kánon) fenntartására és érvényesítésére, „az irodalomtörténet és -tudomány legfelső szintjein" és „a posztmodern teoretikusok" segítségével létrejött volna valamilyen „szövetség",

11 „Az irodalom és a politikai hatalom viszonya a XX. szd.-ban végzetesen befolyásolta az alkotói sorsokat, irodalmi pályákat, a frissen formálódó és a már lezárt életművek helyzetét. A szakmai szervezetek, az autonóm irodalmi orgánumok felszámolásától, az »ellenséges« vagy »reakciós szemléletű« szerzők betiltásától, elüldözésétől, bebörtönzésétől a klasszikus irodalmi alkotások ideológiai alapon történő megcenzúrázásáig, a fiatal tehetségek kontraszelektálásáig, a kortárs alkotók hamis hierarchiájának kialakításáig, később a nyilvánosság, a szakmai befogadás zsilipjeinek a »tiltott, tűrt, támogatott« minősítések jegyében történő mozgatásáig számtalan eszköz állt a hatalom rendelkezésére, hogy létrehozza az általa teljes mértékben uralt és irányított irodalmi életet. Ez a következetes irányítás határozta meg az irodalomközvetítő rendszerek: az oktatás, a könyvtárak, a rádiók, a filmgyártás, majd a televízió által reprezentált kánont, amely számos értéket is magában foglalt ugyan, de a különböző politikai időszakokban – pl. 1945–1949, 1950–1956, 1957–1961 – könyörtelenül kiiktatta a köztudatból a vele azonosulni nem képes, nem hajlandó alkotókat. Így törölték a II. világháborút követő évtizedek magyar irodalmából pl. Bánffy Miklós, Dsida Jenő, Hamvas Béla, Ignácz Rózsa, Kodolányi János, Kós Károly, Márai Sándor, Mécs László, Nyírő József, Reményik Sándor, Tormay Cècile, Várkonyi Nándor, Wass Albert és más kiváló írók, irodalmárok nevét, életművét, könyveit. Mindezt hosszú évtizedek alatt, állami költségvetésből fizetett irodalmi hivatalnokok serege végezte el, *munkájuk máig érvényes hatása a sok, ma is hiányos változatban közkézen forgó könyv, a különböző oktatási szinteken máig torz és hiányos értékrendet közvetítő tankönyvek, a politikai tabuk alapján létrejött hamis kánonokat körömszakadtáig védő szakemberek utóvédharca.*
De vajon utóvédharc-e ez? *Mi magyarázza a „szocialista" kultúrpolitika megalkotta, de a posztmodern teoretikusok által is sok esetben elfogadott és igazolt értékrend azonosságait? Miként jött létre szövetségük az irodalomtörténet és -tudomány legfelső szintjein a kitiltott és elfeledett irodalmi alkotók és munkáik ignorálására?* A rendszerváltozás utáni könyv- és folyóirat-kiadás, valamint az autonóm szellemi műhelyeket segítő irodalomtámogatási rendszer kikezdte ezt a nemzetközi hátországgal is bíró, szilárd és magabiztos, de végtelenül egyoldalú értékrendet. Megpróbálta a *valós irodalmi értékekkel kiegészíteni az elmúlt hatvan év ideológiai alapokon beszűkített és megcsontosodott kánonját*. Sikerrel jártak-e erőfeszítéseik? *Mi hiányzik ahhoz, hogy kialakuljon a magyar irodalmi élet egészséges önismerete és önbecsülése?*
A 40. Tokaji Írótábor azért idézi meg azokat a történelmi pillanatokat, amikor a diktatúra a megtorlás, a tiltás, a korlátozás rendszerét létrehozta, ill. amikor az ízlésbeli és ideológiai eszmecserét akadályozó gyanakvás és megosztottság túléli korát, hogy felhívja a figyelmet a jelen kétarcúságára, egyszersmind ösztönözze egy előítéletekkel teli, *értékzavaros* korszak örökségének felmérését és felszámolását." A felhívás szövegét az írószövetség oldalán, az alábbi linken lehet megtekinteni: http://www.iroszovetseg.hu/old/hirek.php?id=152. Letöltve 2018. 02. 10. Kiemelés tőlem: D. E.

amely elfogadja és igazolja „az elmúlt hatvan év ideológiai alapokon beszűkített és megcsontosodott kánonját". Vagyis hogy bizonyos teoretikusok egyebet sem tesznek, mint „ezt a nemzetközi hátországgal is bíró, szilárd és magabiztos, de végtelenül egyoldalú értékrendet" szeretnék fenntartani azzal, hogy kánonjuk „könyörtelenül kiiktatta a köztudatból" az említett szerzőket.

Az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Intézeti Tanácsa közleményt adott ki a fenti felhívás kánonfelfogása és intencionáltsága kapcsán. Közleményükben a szakma elismert alakjai úgy fogalmaznak, hogy „intézetünk károsnak ítél minden olyan szándékot, amely az irodalmi kánonok alakulásának politikai befolyásolására s különösen a kánonok egységesítésére irányul".[12] A szöveg a kánon hibriditását, folytonos mozgását, a vita és a párbeszéd fontosságát hangsúlyozza a felmerülő problémák kapcsán, ám ehhez elengedhetetlennek látja a „higgadt körülményeket és a tárgyilagos szakszerűséget".

Részletesebben indokol Schein Gábor az *Élet és Irodalom* 2012. június 1-jei számában.[13] Felsorolja, hogy kik azok a felhívás által mellőzöttnek vagy tiltottnak tartott szerzők, akiknek újraolvasása a rendszerváltozás óta is tart, és akik köteteikkel jelen vannak a magyar könyvpiacon. Indulat nélkül, higgadtan cáfolja a felhívás által elősorolt szerzők életművével és recepciójával kapcsolatos ferdítéseket, majd a következőképpen fogalmaz:

> Hogyan lehet bármilyen értelmes diszkurzus alapja egy olyan szöveg, amely ideológiailag egységesnek kívánja láttatni az elmúlt hatvan év irodalmi kánonjait, miközben ennek az időszaknak az elemi tényeivel sincs tisztában? A múltat monolit egységbe olvasztó retorika agresszíven fellépő hatalmi ideológiák sajátja szokott lenni. Az ilyen hatalmi aspirációk a kultúra területén nem kiegészíteni szokták a fennálló kulturális kánonokat, hanem erőszakosan leváltani.[14]

Schein hangja érezhetően megkeményedik, amikor a látszólagos kánonrendezés igénye mögött arrogáns kánoncsere-törekvést lát, vagyis egy olyasfajta átrendezési törekvést, amely az esztétikai értékszempontokat mellőzve állítana ideológiai

12 Az ELTE BTK-MIKI állásfoglalása a Tokaji Írótábor kapcsán In: litera.hu; 2012. július 21. http://www.litera.hu/hirek/az_elte_btk_miki_alllasfoglalasa_a_tokaji_irotabor_kapcsan. Letöltve: 2017. 08. 01.

13 Schein Gábor, *Egy felhívásra*, Élet és Irodalom, 2012. július 1., http://www.es.hu/cikk/2012-06-01/schein-gabor/egy-felhivasra.html. Letöltve: 2017. 08. 03.

14 *Uo.*

szempontból jól teljesítő szerzőket kánonformáló szerepbe. Az általa hiposztazált erőszakkal szegez tehát szembe egy józan, higgadt, tárgyilagos szakszerűséget.

Olvastam azonban olyan reakciót is, amely keményebben fogalmazott a 40. Tokaji Írótábor felhívása kapcsán:

> mi végre is e nagy sértődöttség, elképesztő agresszivitás és frusztrált hozzá nem értés? Egyértelmű, a jobboldalhoz közel álló személyek, legyen tulajdonképpen bármi is a szakmájuk, hivatásuknak érzik, hogy a jobboldalhoz közel álló szerzők munkásságát beemeljék az irodalmi kánonok közé. Legyenek azok művei esztétikailag bármilyenek. Teljesen mindegy, hogy egy Wass Albertről vagy Márai Sándorról van szó, az a lényeg, hogy aki jobboldali, az legyen sokkal hangsúlyosabban jelen, mert ők a „valós irodalmi értékek képviselői", szemben a „baloldali írókkal", akik egy letűnt kor letéteményesei.[15]

A blogger indulatát Csontos János előző napi, *Eltiltva és elfelejtve* című, *Magyar Nemzet*-beli cikke váltotta ki, amelyben a következőket olvashatjuk: „A demokratikus cenzúra eszköze a pallos helyett a kirekesztés, a külső helyett a belső száműzetés, a testi helyett a lelki megtörés – de csupán azért, mert »nincs forradalmi helyzet«, amikor a lukácsisták gondolkodás nélkül tizedelni is képesek. Marad a szellemi tizedelés. Ennek a kirekesztésnek az egyik megnyilvánulása annak hangoztatása is, miszerint »minden jó író baloldali«."[16] Csontos szavaival érzékelhetővé válik az a retorikai regiszter, amelyen belül zajlik a diszkurzus, amelynek egyik sarkalatos kijelentése – legalábbis a teadélután bloggere szerint – az volt, hogy „kulturális értelemben nem élünk demokráciában".[17]

A szóváltások magas indulati görbéjén túl nagyon hangsúlyosan érezhető, hogy a „jobboldali" szerzők kanonizációját sürgető hangok egy elég radikális demokráciakritikával párosulnak. Ennek a regiszternek az egyik paradoxonja a „demokratikus cenzúra" kifejezés, bár azt a gondolatmenetet is nehéz követni, miszerint kulturális értelemben ne élnénk demokráciában. Az embernek van egy olyan benyomása, mintha az egyik oldal a másik engedékeny, elfogadó, higgadt

15 Lakner Dávid, *A demokrácia fogalma az irodalmi kánonok felől nézve értelmezhetetlen*. Teadélután: Konzervatív-liberális közéleti-kulturális teadélután (Lakner Dávid blogja), 2012. 08. 19. http://teadelutan.blog.hu/2012/08/19/a_demokracia_fogalma_az_irodalmi_kanonok_felol_nezve_ertelmezhetetlen. Letöltve 2017. 08. 03.

16 Idézi Lakner, *Uo*. A *Magyar Nemzet* 2015-ös szerepváltása okán nem elérhető a cikk internetes változata, így azt csak a blog belső idézeteként tudom megadni.

17 Lakner, *Uo*.

és nyitott szemléletmódjára apellálva szeretné legitimáltatni az arroganciáját. Ha nyitott vagy, neked kell legelőször belátnod, hogy jogosan szeretném beerőltetni a kánonba az én ideológiai profilomnak megfelelő szerzőket. Ami egy politikai alkuszituációban még akár egy fele-fele megállapodással nyélbe is üthető. Az irodalom esetében azonban vannak olyan szempontok, amelyek mentesek a politikai ideológiáktól, sejteti Lakner, amikor azt írja, hogy „[a] magas irodalomba nem demokratikus úton történik a bekerülés, hanem leginkább esztétikai szempontok alapján: ez nem úgy megy, hogy bedobunk egy bal- és egy jobboldali szerzőt, meg a biztonság kedvéért egy keresztény királyságpártit is, és akkor megkapjuk a tökéletes irodalomtörténetet". Ami viszont azt jelentené, hogy az esztétika felül áll az ideológiai szekértáborokon. Ez azonban sejtésem szerint legalább annyira téves, mint amennyire Esterházy vagy Nádas kiszolgálhatná a marxista esztétika elveit.

Láthatóan más volt a véleménye ezzel kapcsolatban Csontos Jánosnak, aki 2013 nyarán is cikket írt az írótábor kapcsán, amely szintén *Eltiltva és elfelejtve* címmel jelent meg. Az írás nagy visszhangot kapott, válaszcikkben szólalt meg Esterházy és Nádas is az *Élet és Irodalom*ban, hiszen Csontos – Zalán Tibor szóbeli közlésére támaszkodva – azt állította, hogy a mai magyar irodalom „aczéli háttéralkuk következményeként"[18] fogható fel, miként Lakner Dávid fogalmaz. Az ő írásából, illetve Nádas és Esterházy válaszcikkéből idézem Csontos szavait:

> S miként a népi irodalom új nemzedékéről szóló párthatározat is eltűnt az archívumból, nehéz rekonstruálni azt az új alkut is, amelyről Zalán Tibor szíves szóbeli közléséből tudunk: *Aczél behívatta magához az új posztmodern irodalom üdvöskéit (köztük Esterházyt, Nádast, Parti Nagyot), s pénzt, paripát, fegyvert ajánlott nekik, ha Utassyéket (sic!) kiszorítják, letörlik a terepről. Az új kánon már a rendszerváltozás előtt összeácsoltatott, kínálkozó párhuzamként a spontán privatizációval, a levitézlett politikai elit gazdasági hatalomátmentésével. Az egyik csapat kifuthatta magát, a másik – amely politikailag is kellemetlenkedni tudhatott volna – perifériára szorult. Beteljesült Aczél 1970-es programja, amit a fiatal íróknak tartott fejtágítón adott elő: a közönség uszályába kerülő, a társadalom ügyeivel küzdő, az esztétikumot az etikummal társító irály helyett jöhetett a színtelen-szagtalan, de jól fordítható*

18 Lakner Dávid, *Bűnben fogant-e napjaink irodalmi kánonja?* Mandiner blog, 2013. 08. 27. http://mandiner.blog.hu/2013/08/27/bunben_fogant_e_az_irodalmi_kanon. Letöltve 2017. 08. 03.

> *szövegirodalom. Mindezt aztán egyetemi katedrákon, Soros-emlővel táplált nyilvánossággal bástyázták körbe, már-már visszafordíthatatlanná téve a folyamatot, mint a történelem a trianoni botrányt – csakhogy mindez nem változtat a tényen: ez is, az is bűnben fogant.*[19]

A szöveg nagyon izgalmas retorikai tudattalannal működik: amellett, hogy explicit módon kimondja, hogy a mai magyar irodalom „új kánonja" Aczél György egykori kultúrkáder akarata szerint és a kanonizált szerzők kollaborációjával épült ki a „népi irodalom új nemzedéke" „kiszorításának" célzatával, hangsúlyos politikai bírálatot fogalmaz meg a rendszerváltozás politikai elitje felé is. Az irodalmi kánon (vagyis a szépirodalmi elit) éppolyan „bűnös", mint a rendszerváltozás politikai és gazdasági elitje. A szövegrész ezen túl megadja azt az „irályt", amit a „kiszorított" írók irodalmi eszményeként is értelmezhetünk, még akkor is, ha ez negatívan kerül meghatározásra: „*a közönség uszályába kerülő, a társadalom ügyeivel küzdő, az esztétikumot az etikummal társító irály helyett jöhetett a színtelen-szagtalan, de jól fordítható szövegirodalom".* Népszerűség, közéletiség és e(szté)tikum helyett súlytalan, de nemzetközi szinten eladható textualitás – így állna fel Csontos szerint a két szekértábor. Mindez pedig nem másnak, mint magának Aczél Györgynek volt a programja.

A vélelmezett gonosz terv ballisztikus íve azonban egészen elképesztő retorikai magaslatokban kulminál, tekintve, hogy mindezt „egyetemi katedrákon, Soros-emlővel táplált nyilvánossággal bástyázták körbe". A „Soros-emlő" páratlan transzszexuális metaforává dagad, amely nevezett férfit, Soros Györgyöt egy hatalmas, tápláló anyamell látványában vizionálja, amint épp „anyatejjel" táplálja a nyilvánosságot. Az anyatej ebben a retorikai örvényben szintén nem szó szerinti jelentésében szerepel, épp csak egy pillanatra villan fel az olvasó értelmező törekvései során.

Soros György neve a 2010-es évektől kezdve kitüntetett alakzatává vált a magyarországi közbeszédnek. Politikai nyilatkozatok, társadalmi reklámok, plakátkampányok, internetes mémek központi figurája lett a név és a személy. Ez a működésmód, amelyet ezúttal ajánlok a kultuszkutatók figyelmébe, véleményem szerint úgy értelmezhető, mint a démonizálás aktusa, amely semmiképp nem azonosítható a kritikai szemlélet észszerű érveivel, sőt azok hiányának elfedé-

19 *Uo.*

sére jött létre. Egy olyasfajta ellenmítoszt akar gyártani, amely jelen esetben nélkülözni kénytelen eredetijét, vagyis egy olyasfajta kultikus Soros Györgyöt, aki az ország felemelkedésén és gondozásán fáradozik.[20] Az anyai gondoskodás jelentéskörét bevonzó „Soros-emlő" épp erre a funkcióra utal gúnyosan, és akkor még nem beszéltünk a nőiség és a tőke ennyire érzéki összefonódásáról, amely valósággal az anya abjekciójává teszi az üzletembert: az elpusztító, bekebelező, de mégis imádott/vágyott anya ambivalens figurájává, akit a görög mondák a Gorgó-fő lenyűgöző és rémületkeltő mitikus erejével ruháztak fel.

Az időközben elhunyt Csontos János írásaiban kifejezetten erős retorikai hatásokra törekedett, bár a felelősséget határozottan eltolja magától, amikor mintegy a forráskutatók számára közbeszúrja, hogy mindezt „Zalán Tibor szíves szóbeli közlése" alapján fogalmazta meg.[21] A cikkre és a benne megfogalmazott vádakra napokon belül válaszolt Esterházy és Nádas is. A két író stílusát és alkatát már az első mondatuk roppant szemléletesen körvonalazza:

1) Esterházy:

> A tízparancsolat nem javallja a hazugságot (legalábbis közvetlen utalás nincsen), de a, fölteszem, mélykereszténykonzervatív Csontos János a Magyar Nemzet-beli *Eltiltva és elfelejtve* című, *A tokaji írótábor a cenzúráról és a rendszereken átívelő aczéli háttéralkukról alcímű*, szemkáprázató írásában (2013. augusztus 19.) tiszteletre méltó bátorsággal szarik erre.[22]

2) Nádas:

> Sok rosszat el lehet rólam mondani, s ha valaki megakadna a fölsorolásban, akkor szívesen besegítek, de azt azért nem lehet jó szívvel elmondani, hogy bármilyen politikai rendszer kollaboránsa lettem volna. Szabad ember voltam, szabad ember maradtam.[23]

---

20 Bár érdekes megfigyelni, hogy mióta beindult a szívós démonizálás diskurzusa, egyre többször találkozhatunk a Soros Györgynek címzett hála és köszönet passzusaival. Ezek szerint a démonizálás is kitermelheti a kultuszt, amelynek elvileg ellenmítoszok gyártásával éppen hogy ellene szeretne hatni?

21 Az ügynek különös pikantériát ad a dolog, hogy Zalán Tibor a cikk megjelenését követően a Facebookon jelzi, „ilyen szíves szóbeli közlés nem volt… próbáltam helyreigazítást kérni a m.n-től [*Magyar Nemzet*ből, D. E.], de eddig nem történt meg. hazugság az egész, soha nem mondtam ilyet…" Erről bővebben itt: https://www.facebook.com/zalan.tibor/posts/3452372443482. Letöltve 2017. 08. 04.

22 Esterházy Péter, *Nemzeti ujjgyak. Takony,* Élet és Irodalom, LVII. évfolyam, 35. szám, 2013. augusztus 30. http://www.es.hu/cikk/2013-08-30/esterhazy-peter/nemzeti-ujjgyak.html. Letöltve 2017. 08. 04.

23 Nádas Péter, *Ihletett időnk,* Élet és Irodalom, LVII. évfolyam, 35. szám, 2013. augusztus 30. http://www.es.hu/cikk/2013-08-30/nadas-peter/ihletett-idonk.html. Letöltve 2017. 08. 04.

Mindkét válasz – a maga nyelvjátékán és világszemléletén belül – határozottan elutasítja az „aczéli alku" vádját. Esterházy indulatosabban, Nádas kimértebben. Amiben viszont a két cikk rokonítható, az az érdeklődés, az odafordulás, a kérdések megfogalmazása a tekintetben, hogy jó lenne valóban megérteni, mi is történt valójában. Hol vannak az archivált anyagok erre vonatkozóan? Milyen forráskutatást lehet végezni? Milyen dokumentumok alapján? Nádas egyébként már az 1999-ben megjelent *Kritikák* című kötetében lévő, *Az elvarázsolt párbeszéd* című írásában Révész Sándor Aczél-monográfiája kapcsán kifogásolja, hogy nincsenek forráskutatások, a rendszerváltozás után senki nem megy utána semminek, nem tehetők tényeken alapuló kijelentések, és a magyar közírásban kialakult egy „mágikus jellegű jelbeszéd, amely a nyelvet nem csupán átértelmezi, hanem fokozatosan kikapcsolja, gesztusokkal helyettesítheti".[24] Ez viszont kifejezetten kedvez a félreértések, tévhitek és vádak elszaporodásának, amely az „értelmes diszkurzus" Schein által is javasolt gyakorlata helyett az árnyékbokszolás retorikai megoldásait részesíti előnyben.

Ezt megelőzendő – jelzi viszonválaszában Nádas Péter – ő maga már korábban, az 1994-es megjelenésű *Bibliográfiá*ban nyilvánosságra hozta az Aczél Györgyhöz köthető személyes iratait és emlékeit, de mint dokumentumként kezelhető tudásanyagot, jelen írásban is felidézi, hogy „miként találkoztam három alkalommal Aczél Györggyel". Ezek között nem szerepel olyan, amikor a Csontos által emlegetett „alku" létrejött volna, viszont nagyon filmszerűen jelenik meg az utolsó találkozás momentuma:

> Aczél Györggyel mindazonáltal harmadszor is találkoztam. Egyes-egyedül állt a Parlament előtt, és várt a kocsijára. Én meg jöttem az uszodából, volt a kezemben egy fagylalt, nyaltam a fagylaltomat. Rajtunk kívül e pillanatban egy lélek nem volt a téren. Úgy mentem, hogy pontosan az orra előtt haladjak el. Ne legyen előlem hová mennie. Gogolt játszottam neki. Már messziről, kitartóan és kíméletlenül mutattam a fagylaltomon, hogy a seggnyalói miként nyalják a seggét. Nem köszöntem, nem köszönt. Ott állt egyedül őrületes magányában, mert nem és nem jött az a kurva kocsija.[25]

24 Nádas Péter, *Egy elvarázsolt párbeszéd* = N. P., *Kritikák*, Pécs, Jelenkor, 1999, 226.
25 Nádas Péter, *Ihletett időnk, i. m.*

Két férfi és egy fagylalt az üres téren valamikor a rendszerváltozás előtti időben. Viszonylag minimalista térelrendezés, a jelenet mégis az ellenállás erősen érzéki, sőt kifejezetten illetlen vonatkozásaival hat. A hatalom szimbóluma a háttérben álló Parlament és a hivatali jármű sofőrrel, amelyik épp a hiányával hozza kényelmetlen helyzetbe a magasabb hatalmi pozícióban levő alakot. Ezen a kínos helyzeten gyalogol át a szereplő-elbeszélő egy fagylalttal a kezében. Az igazi főszereplő azonban a nyelv, amely annak metaforájaként működik, hogy Aczél „seggnyalói miként nyalják a seggét". Lendületes nyelvcsapások dédelgetik az olvadó fagyit, mindenki látja maga előtt, és miközben látja, érzékeli az ellenállás erotikáját, ami a csábítás és az elutasítás ambivalenciáját mutatja fel: látod, pont én nem fogom így nyalni a segged, pedig tudom, hogy elolvadnál a gyönyörtől, sugallja ez az eksztatikus nyelv. Mindez pedig annak az Aczél Györgynek volt címezve, akiről Nádas a már említett írásában a következőket írta: „csaknem mindenkit el akart csábítani, és sokakat el is csábított. Mégsem volt olyan jelentős személyiség, akinek az elfogyasztásával ki tudta volna magát elégíteni. Viselkedése kényszeres volt, s ezért csábítási manővereinek nem volt személyre szóló erotikájuk."[26]

Ez az aczéli alkat – mert mások bizonyára nem (így) látták a személyiségét – ihlette meg Lengyel Lászlót, amikor a Nádas Péter hetvenedik születésnapjára rendezett konferencián a következőket mondta:

> A hatalmat homoerotikus megközelítésben nem emlékszem, hogy valaha bárki is leírta volna a politikai irodalomban. Van benne valami: a hatalom az idősödő férfi, aki átkarolja, csábítja az ártatlan, mégis mindent megérző fiút. (…) Aczél György nem mindenkinek írt „Kedves Péter!" kezdetű levelet, és nem mindenkit akart átölelni. Azzal szembesülni – bocsánat, hogy prózaian mondom –, hogy a „mi kutyánk kölyke" vagy, ez majdnem olyan brutális szembesülés, mint amikor az anyja odapenderítette a tükör elé, s azt mondta: „Akarsz zsidót látni? Te vagy." Benned van a zsidó, benned van a kommunista hatalom. A mi kutyánk kölykének lenni, a hatalom részesének lenni, akinek a rendszert folytatni természetes örökség, és erre szólítja fel őt a *második apa*: Aczél György. Ennél kellemetlenebb vagy rémisztőbb élmény aligha van. (…) Ennek a

26 Nádas Péter, *Egy elvarázsolt párbeszéd, i. m.*, 226.

> bensőségességnek az elutasítása éppen egy újabb szembesülést jelent: lázadást nemcsak a külső hatalom, hanem a hatalom védte bensőség ellen.[27]

A közgazdász az író és a politika viszonyát vizsgálva – „Hogyan érintette meg a hatalom közelről Nádast?" – érintésekről beszél, és hosszú, pszichologizáló futamokat vázol fel. Mint például Aczél mint második apa. Sehol a Nádas-bibliográfiában nem található adat arra vonatkozóan, hogy ilyen személyes kapcsolat lenne köztük. Az író elmondása szerint három alkalommal találkoztak. Nádas hatalmas memoárja, amely az idén jelent meg ezerháromszáz oldal terjedelemben, szintén nem szolgáltat erre vonatkozóan adatot. Mi indokolja Lengyel olvasatát? – merül fel azonnal az olvasóban.

Hacsak az nem történik itt, hogy Lengyel László a kommunista elkötelezettségű szülők ideológiai meggyőződését közvetlenül kiterjeszti a gyermek Nádas Péterre, akinek ily módon a magyarországi kultúrpolitikát évtizedekre megnyomorító Aczél György az ideológiai apja lesz. Lengyel László ezekben a passzusokban a hatalom inkorporáló próbálkozásait, amelyeket maga Nádas tesz közzé, családi kapcsolatokká bensőségesíti. Miközben látszólag a Nádas-féle kritikai ellenállást értékeli, közvetve maga írja családtörténetté a kommunista kultúrpolitikát, amelyből az író következetesen kiírja magát. Hogy ez a Lengyel-féle történet hogyan zajlott le, hadd mondja el ő maga:

> S ez a hatalmi csábítás olyan dologra ébresztette rá (Nádast), aminél nincs veszélyesebb az ifjak, illetve az értelmiségi világra. Arra, hogy a politikának szüksége van egyrészt fiatal örökösökre, másrészt szellemi igazolásra. A kádári és aczéli uralomnak szüksége volt Déry és Örkény örökösére, kellett neki az antisztálinista, de hívő ifjú, a vér a vérünkből, hús a húsunkból: a mi fiunk. Ez a fiúi hatalom, amely ismeri az apák, a hatalom mikrofizikájának minden titkát. Tán gyűlöli az apák tetteit, de szereti és meg is érti. A hatalom szeret, és tehetségesnek tart – istenem, mit rontottam el? Nádas hideg és könyörtelen ítélete a Családregény végében, majd az Emlékiratok könyvében: én más vagyok. Ti engem nem szerethettek. Nem vagyok a fiatok. Nádas soha nem bocsátja meg magának, hogy Aczél őszintén szerette.[28]

27 Lengyel László, *Irodalom és politika. Nádas Péter a politikában*, Népszabadság, 2013. január 31. http://nol.hu/velemeny/20130131-negy_erintes-1363307. Letöltve: 2017. 08. 22. Kiemelés tőlem: D. E.

28 *Uo.*

Lengyel retorikája nagyon drámaira élezi a mondanivalót. Ebben a nagyon ambivalens, sodró lendületű és sűrű konfliktusokkal terhelt leírásban két aprócska szóra szeretném felhívni a figyelmet, mindkettő aprócska sebként lüktet a laudáció szövegtestén, és mindközönségesen ellentétes kötőszónak szoktuk őket nevezni. „Kellett nekik az antisztálinista, *de* hívő ifjú, a vér a vérünkből, hús a húsunkból", aki „[t]án gyűlöli az apák tetteit, *de* szereti és meg is érti".

Lengyel megrázó drámájában tisztázatlanul marad, hogy a pszichológiai tudással igencsak felvértezett „kádári és aczéli uralom" kezelte úgy Nádast, mint „hívőt", azaz mint lelkes kommunistát, akinek nevetséges fiúi lázadozása az ilyen-olyan szövegei végén egy ebéd utáni böffentéssel elintézhető, hiszen (úgy) tudták, hogy *szereti és megérti* a kádári (és aczéli) politika eljárásmódját. Vagy pedig a beszélő Lengyel László kezeli így, és ennek elfedésére kell valóságos görög tragédiává írnia e sok kis, piti kommunista ügyködését. Az idézet utolsó sora ez utóbbira enged következtetni: „Nádas soha nem bocsátja meg magának, hogy Aczél őszintén szerette." A sok retorikai bravúr, a közlésformák folyamatos-zaklatott váltakozása, az egyenes, függő és szabad függő beszédformák ügyes dinamikája ebben a mondatban jut el a szónoki hatás csúcspontjára, amikor a beszélő egy vulgárfreudista piruettel elénk varázsolja a saját lelkiismeretétől furdalt Nádas Pétert, aki a mai napig szenved Aczél őszinte szeretetétől.

Ezen túlmenően azonban Nádas közéleti írásainak hangütését és hatását is hasonló ambivalenciával értelmezi Lengyel:

> amikor bemegy az író a politikába, s morális leckéztetésként igyekszik helyére utasítani a politikát,[29] akkor nem bizonyos, hogy mindig neki van igaza. (…) Nádas politikai ítélkezéseivel szemben ott a kérdés: ha valaki az írói mesterség minden szavát, mondatát meggondolta, lecsiszolta, megengedheti-e magának a politikai hozzá nem értés meggondolatlanságát és csiszolatlanságát? (…) Nádast megérintette a morális ítélkezés hatalma, néha közel áll ahhoz, hogy a köz moralistája, a haladó értelmiségiek kiemelt képviselője legyen – és e szerepben majdnem mindig téved. (…)[30]

29 Gyaníthatóan Nádasnak a 2002-es Medgyessy-féle ügynökbotrány kapcsán kifejtett véleményére és arra a 2006-os interjúra hivatkozik itt Lengyel, amelyben Nádas nem minősítette zsigerből immorálisnak Gyurcsány Ferenc akkori miniszterelnököt az őszödi beszéd nyilvánosságra kerülése után. http://nadas.irolap.hu/hu/friderikusz-sandor-interjuja-0. Letöltve 2017. 08. 23.

30 Lengyel László, *i. m.*

A sorok között olvasva két nagyon fontos állítást kapunk: 1) Nádast magával ragadta a megmondóember szerepe, és azt képzeli, morálisan ítélkezhet a politikai és közügyek fölött; 2) nem ért hozzá. Bár ez utóbbi kijelentés kissé zavarosan fogalmazódik meg, hiszen a meggondolatlanság vádját is felhozza a szerző. Ha össze kellene foglalnom, azt mondanám, hogy Lengyel szerint Nádas meggondolatlanul belebeszél a magyar politikába, mert azt hiszi, hogy íróként ehhez neki joga van mint a szellem emberének, miközben nem is ért hozzá, és többnyire téves meglátásokat tesz. Hogy ezt miért látja így, Lengyel az alábbiakban fejti ki:

> Nádas regényeiben nem kér a Miből, Énként élünk és halunk meg. (…) Az én és a te haldoklásod, amit életnek neveznek, és a halálod, amiről számot kell adni! Ez politikailag szerintem rossz nézőpont. A politika mindig a Mi világa, amely megközelíthetetlen az Én egyenlősítő halála felől. (…) Van-e jelentősége, hogy a belpolitikai vitákban miket mondott? Hülyeségeket beszélt. Nem ért hozzá. De ennek az égvilágon semmi jelentősége nincs. (…) Körülbelül annyit ér, mint hogy Gombosszegen a boltban mit kért reggel a boltosnőtől. Nem is fogom politikai szempontból kiutasítani őt a politikai mezőről. Ha egyáltalán a politikába bele akar szólni, ez az ő ügye.[31]

A Nádas-recepcióban viszonylag gyakran találkozhat az olvasó ezzel a meglátással: ez a nagyszerű író, írófejedelem stb. közéleti-politikai írásaiban irritáló módon nagyképű és kizárólag igazságdiskurzust tud művelni, nem ismeri a vélekedés (doxa) modalitását, állandóan kinyilatkoztat és megfellebbezhetetlenül az igazság birtokosának állítja magát. A fenti idézetben Lengyel a regény egyes szám első személyét terjeszti ki a közéleti írásokra, holott ő maga tett különbséget Én (= regény) és Mi (= politika) között. Avagy talán nem érzékelhető különbség a Nádas irodalmi felbeszélői és közéleti elbeszélője között? Netalán Nádas közéleti írásaiban az „Én egyenlősítő halála" az a hivatkozási pont, ahonnan a szerző kiindul? Mindenesetre ilyen arrogánsan, a hála és a lekezelő dicséret retorikája mögé bújva még senki nem utasította ki Nádast a közéleti diskurzusból. Ami azon túl, hogy sértő, felvet még egy nagyon érdekes szempontot: Nádasnak már a 80-as években egy nagyon ironikus írásban amiatt kellett mentegetőznie, hogy a megkívánt

31 *Uo.*

képviseleti póz helyett az egyes szám első személy személyességét szólaltatja meg. A *kellett* és a *mentegetőznie* épp a szöveg ironikus hangütése által kerül idézőjelbe, viszont nagyon feltűnő, hogy az igazságdiskurzussal kapcsolatban úgy fogalmaz, „az egyetemes elv állandó hiánya miatt, s ez a hiány tűnik az egyetlen bizonyosságnak! minden gondolat mindig csupán feltételezés, valamely sejtésem könnyelmű megnevezése."[32] Ama bizonyos Mivel kapcsolatban pedig 1968 nyarát idézi meg, amikor pecázgató festő barátjának fejtette ki a vízparton az egyes szám harmadik személy lehetetlen elbeszélői nézőpontját, amely „olyan volt, mint egy idegen, alaposan kitaposott, kissé már büdösödő papucs, amibe az ember nem szívesen dugja bele a lábát".[33]

> dühödt nyugalommal és kétségbeesett szkepszissel föladtunk valamit, s annak, hogy mit adtunk föl, már igazán sok neve lehet, mindenekelőtt a cselekvésnek minden olyan formáját, ami nem közvetlenül önmagunkra vonatkoztatható, ami kicsúszhat az ellenőrzésünk alól, következésképpen az önállóan berendezhető, megrendezhető és rendezhető közös jövő időt, a fejlődés szentnek tartott elvét, a haladás hitét, a földi megváltás és megváltódás véres, forradalmi vágyát, s mindezzel fejet hajtva ama brutális tények előtt, fölmondtunk a racionalizmusnak, a tiszta és józan ésszel felfogható és kormányozható világ ideáljának, ezáltal pedig nevetséges módon ugyan, de magának a históriának, visszahullva egy olyan jelenbe, melynek immár múltja is korlátozott. E föladás, e korlátozás, e visszavonulás, valójában a belső térben való mozgás szabadságának elérésére tett kísérlet. Ha a *vissza a természetbe* valamiből *ki* valahová, akkor ez valahonnan *be* valamibe. […] nekem pedig az egyes szám első személye maradt, ám most már azon egyes szám első személy, mely még titkon se játszik a gondolattal, hogy többesnek higgye magát.[34]

Ezt a „föladást" értelmezhetjük úgy, ahogy annak idején Balassa Péter tette, azaz Nádas felismerte, hogy „a létező szocializmus megreformálhatatlan",[35] azaz lefejti magáról a kommunista meggyőződés hamisnak bizonyuló közösségeszményét, és

32 Nádas Péter, *Menekülés az érzelembe*, Jelenkor, 1983/7–8., 659.
33 Nádas Péter, *Uo.*, 660.
34 Nádas Péter, *Uo.*, 661.
35 Balassa Péter, *Nádas Péter*, Bp., PIM, 2012, 88. http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000008460&secId=0000853479&mainContent=true&mode=html. Letöltés: 2018. 08. 22.

a személyesség*be* vonul *be.*[36] Értelmezhető innen is Lengyel László meglátása: aki képes volt kiszállni a Mi közösségéből, magára hagyta, úgymond, népét az Én kedvéért, az ne beszéljen politikai-közéleti témákról, mert bezárjuk a gombosszegi kisboltba. Ne beszéljen, mert hülyeségeket beszél, nem ért hozzá, és meggondolatlanságból mondja, amit mond. Ami azért is egy minden szempontból visszatetsző álláspont, mert az észszerű disputa legalapvetőbb ismérveivel megy szembe, hiszen egy véleményt feleslegesnek ítél azon az alapon, hogy a véleményformáló a „köz moralistája" akar lenni.

A vita korántsem szül mindig konszenzust, de korrekt működtetéséhez elengedhetetlen az érvelés. Az pedig nem érv egy beszélgetőpartnerrel szemben, hogy azért nem mondhat releváns véleményt, mert az a prekoncepcióm, hogy a „köz moralistája" akar lenni. Lengyel pontosan így tesz: még a lehetőségét is kizárja annak, hogy Nádas közéleti kérdésekben megfontolandó kijelentéseket tehet. Láthatólag nem engedi meg neki, hogy a szépirodalmi elit tagjaként, aki annak a személyességnek a szellemében írja szövegeit, amelynek egyik alapszabálya, hogy „én csak azt tudhatom mondani, amit én mondanék", a vélekedés modalitásában juttathassa érvényre a közösségről alkotott elképzeléseit, meglátásait.

Nagy vonalakban így néz ki az a diszkurzív tér, amelybe Nádas történeti dokumentumokból, személyes emlékképekből, levelekből, fotográfiákból, jegyzőkönyvekből és családi iratok sokaságából álló memoárja, a *Világló részletek* 2017-es megjelenésével érkezett. A mű a kortárs magyar próza azon irányvonalába illeszkedik, amelyben ez a „mondani tudott" „én" a családtörténet különböző szereplőin keresztül a „mi" dolgainkkal, vagyis a (közel)múlttal való számvetés kérdéseivel foglalkozik.

Az én, aki sok

Az emlékiratírás a *Jelenkor*ban megjelent, *Hazatérés*[37] című, 1985-ös önéletrajzi esszéje óta Nádas írói önmeghatározásának központi alakzata. A megfelelő forma és testhez álló („tisztességes") irodalmi megszólalásmód keresése során fogalmazza meg, hogy

36 Jóllehet ez az „egyes szám első személyem nemhogy nem fedi a valódi személyt, hanem ennél nagyobb távolság már nem is lehet elbeszélő és az elbeszélt elbeszélő között." Nádas, *Uo.*, 660.

37 Nádas Péter, *Hazatérés*, Jelenkor, 1985/II., 957–968.

> [e]gyszerűen egy szó fogalmazódott meg, helyesebben hívódott le bennem: emlékiratok. Emlékiratokat fogok írni. Több ember időben némiképpen eltolt, párhuzamos emlékiratát. Kicsit úgy, ahogyan Plutarkhosz az életrajzokat. És ez a több ember mind én lehetnék, anélkül, hogy én lennék.[38]

Olvasói bizonyára könnyedén fel tudják fűzni regényeit erre az alkotásmódszertani elgondolásra az *Emlékiratok könyvé*től a *Párhuzamos történetek*ig.

A *Világló részletek* azonban, épp a műfaj megúszhatatlan személyességénél fogva, úgy írja át ezt az utolsó mondatot, hogy az én konstituálódásának alapvető pluralitását veszi szemügyre: nem az itt a tét, hogy ez a „több ember én lehetek", hanem hogy el tudom-e fogadni, hogy „én nagyon sokféle emberből vagyok". Végül is mindkét esetben az én szóródásáról van szó, igaz, az egyikben mindez a fikció erős lefedettségben tartja a személyest, míg a második, a memoár az énben rejlő sokaság alakzatát bontja ki és értelmezi. Ez utóbbi esetben viszont nem a lehetőség megélésének felszabadultsága (az lehetek, aki csak akarok), hanem az adottság mint szükségszerűség (akarom, nem akarom, ezek az alakok mind én vagyok) elfogadásának tudatos feladata hárul az íróra, akinek arra is vigyáznia kell, hogy énjét e meghatározó sokaságtól mégis valahogyan külön tartsa, és autonómiáját gondozza.

Az én autonómiájának gondozása különös súlyt kap, amikor a *Világló részletek* ezerháromszáz oldala a kommunizmus és a benne aktívan részt vállaló anya, apa, nagybácsi, nagynéni stb., vagyis család viszonyrendszereit vizsgálja. Mivel szülei előbb az illegalitásban, majd a káderpolitika keretei között próbáltak hűek maradni politikai meggyőződésükhöz a kiépülő szocializmusban, kézenfekvőnek tűnik, hogy Nádas gyerekkorát a szülők ideológiai portréjának megrajzolásával együtt próbálja megérteni. A hamis ethosz, az őszinte hit, az elköteleződés, az észszerűtlen, sokszor életellenes ideológiai hűség történeteit Nádas úgy láttatja memoárjában, mint ami egyre élesebben jelöli ki számára a társadalmi színtéren elfoglalható helyet:

> Mit csinál az ember, ez egy, ebből nyilvánosság előtt mit hajlandó bevallani, ez már kettő, s a közvélekedés szerint valójában miként is kéne viselkednie, ami a harmadik. A rideg valóság, a látszat és a szándék

38 *Uo.*, 966.

> szent hármasa. Még arra a borús nyári délutánra is emlékszem, amikor elhatároztam, hogy egész felnőtt életemben ezzel a kétarcúsággal vagy inkább háromarcúsággal fogok foglalkozni. (…) Mindent, de mindent meg fogok írni, amit az emberek elhallgatnak egymás elől. Abban a pillanatban mindenesetre így szólt az elhatározásom. Valami olyasmiről határoztam el, hogy foglalkozni fogok vele, mi több, ez a foglalatosság lesz az élethivatásom, amiről semmit nem tudtam, honnan is tudhattam volna. Még azt is tudtam, hogy ez nekem nem lesz kellemes, babérokat nem arathatok vele.[39]

Egy tizenkét éves gyerek elhatározása fogalmazódik meg így, de különben egy határozott írói döntés értelmében az „emléklapok" Budapest 1944-es ostromától 1956-ig világítják meg az én kialakulásának korai szakaszát. Ami kicsit akként hat, hogy az egykori benyomásokat, helyzetérzékeléseket egy későbbi létösszegzés látja el megfelelő szavakkal. Ami lehet, hogy talmi bölcselkedésnek hat, de az emlékezés narrativizáló igyekezetének működéséről bizonyára sok mindent elárul annak, aki erre kíváncsi, és nem a kronológia és a szukcesszivitás szabályainak betartása érdekli. Ha viszont ez érdekli, Nádas memoárja nemigen fogja kielégíteni kíváncsiságát, hiszen a *Világló részletek* emlékezője fenntartja magának azt a szabadságot, hogy ide-oda kóboroljon élete eseményei és az azokat befolyásoló ősök cselekedetei, habitusa, lakberendezési tárgyai vagy éppen internálótábora között. Minden fontos számára, ami a rokonság exponenciális függvénye okán személyét ilyen vagy olyan értelemben érinti. És hogyan érinti személyes vagy politikai, családi vagy ideológiai, baráti, vallási, szerelmi, kulináris, építészeti, stílusbeli vagy bármilyen értelemben? Ami egyszerre olvasható az én totalizációjaként (a galíciai zsidók ellehetetlenülő életétől a nagybácsi irodabútorán álldogáló Dávid felemelt kezének ujjbegyén megülő porszemig minden az elbeszélő én személye alá vonódik), olvasható a tárgyilagos tekintet dokumentáló igyekezetének betetőzéseként, a racionalizmus módszertani alaposságának bizonyításaként, olvasható az én tisztaság- és rendmániájának minden részletre kiterjedő kielégítéseként. Ez utóbbit illetően maga az emlékező köti ezt a gyászmunkához mint elvégzendő emberi feladathoz:

39 Nádas Péter, *Világló részletek I–II.*, Bp., Jelenkor, 2017, I. kötet, 521–522. A továbbiakban VR. rövidítéssel az idézetek után adjuk meg az oldalszámokat.

> Augusztus közepén térhettem haza. Itt neki kellett állnom bevásárolni, főzni, mosni, takarítani. Régóta nem volt senki a házban, aki ezeket a műveleteket elvégezte volna. S amikor láttam, hogy ez így mégsem lesz elegendő, még alaposabban kell nekiállnom, akkor az iskolakezdés előtti napokban rendes nyári nagytakarítást rendeztem a házban, rögeszmésen, kétszeri padlósúrolással, öblítővizekkel, sárga beeresztővel, pasztázással, padlókeféléssel a meztelen talpamra erősített, gondosan viaszozott kefével, ami még mindig nem volt elég a jóhoz, mert akkor még hátravolt a padlófényezés egy puha ruhával. Ragyognia kellett ennek a kurva háznak. Nádas István egykori vegyi üzemének pasztáitól és viaszától csillogott. Talán egy hétig eltartott, míg a szükséges műveletek végére értem. Igazi gyászmunka volt. A takarítás azóta is nekem való munka. Emlékmunka, őrületesen el tudok veszni minden részletében. Sok idegen házat, szobát, konyhát, kamrát, padlást vakartam ki rögeszmésen a mocsokból hosszú életemben. Olyan szobákat, lakásokat, házakat is kivakartam, amelyekbe csak nagyon rövid időre fészkeltem be magam vendégként vagy bérlőként. Őszintén remélem, hogy úgy halok meg, hogy előtte még ki tudok takarítani. (VR. II., 545.)

Az 1955. május 15. utáni, azaz az anya halála utáni augusztusról van szó. A lét személyes léptékeit, igen, a személyesség legintimebb zónáit sem hagyja érintetlenül Nádas memoárja.

Nagyobb léptékben viszont a kétkötetes könyvet a felvilágosult racionalizmus berekesztődését feldolgozó gyászmunka írásfolyamataként foghatjuk fel. „Emlékmunka" a huszadik század véres diktatúráiról, amelyekbe személye anyai vagy apai ágon bármilyen értelemben bevonódott. A huszonegyedik század kezdetén még egyszer kitakarítani a közel- és régmúlt feledésbe merült, összemocskolt, elhanyagolt vagy éppen szándékosan elrejtett részleteit. A halál kaotikusságával szemben állva még egyszer alaposan kitakarítani.

Kétféle takarító létezik: az egyik, aki a takarítást célracionális cselekvésként, a beálló rend miatt végzi el, a másik pedig magáért a folyamatért szereti a takarítást. Az első kíméletlenül végigszáguld a feltakarítandó felületeken, kihajigál mindent, ami a szeme előtt lebegő szent cél, a rend érdekében feleslegesnek minősül. A második, akárcsak Nádas, élvezettel veszi kézbe gyerekkorának gondosan elrakott tejfogait, leporolgatja, megforgatja, időt hagy a fellelt tárgyaknak elmondani saját történetüket, majd a végén a nagymama kötényéből lett portörlőt gondosan

kisimítva teszi vissza a tavaly vásárolt, kiöblített felmosóvödör peremére. Mindazonáltal nincs ellenére a takarítással beállt időleges rend sem. Vagy a rendnek az illúziója sem.

Nádas takarítási szenvedélyében nem önti ki például a kommunizmust a fürdővízzel együtt, hanem kézbe veszi, forgatja, nézegeti, és megpróbál észszerű leírást adni róla létezésének kezdetei, körülményei és hatásai számbavételével. Rendrakási igyekezete nyomán világossá válik, hogy a mára Magyarországon már szitokszóként ható kommunizmus ilyesfajta megközelítése olyan progresszív társadalmi folyamatokat is feltárhat, amelyek az emberi szolidaritás és a szociális érzékenység humán attitűdje okán érdemesek az elismerő figyelemre. Az anya alakjának értelmezése, politikai meggyőződésének aprólékos megfigyelése olyan belátásokhoz vezeti el, miszerint akarjuk, nem akarjuk, a kommunista elkötelezettségű aktivisták nyomán épült ki Magyarországon a szociális gondoskodás egész rendszere, a gyermekjóléti szolgálat, a népegészségügyi szolgálat, a gyermekmentő intézmények, a falusi és iskolai könyvtárhálózat stb. A felsorolás közel egy oldalt[40] tesz ki a memoárban, majd a következő passzussal zárul:

> Mindezt az idő persze eltemette, illetve a zsigeri antikommunista regresszió gondoskodott róla, hogy ezeknek a társadalompolitikai történéseknek az emléke legyen kitörölve, habár a hálózatok és az intézmények jobbára a mai napig működnek. (VR. I., 475.)

A „zsigeri antikommunista regresszió" meg nem nevezett képviselőinél Nádas bizonyára nem fog „babérokat aratni" ezért a hangért. Még akár az is előfordulhat – miként az előbb idézett cikkek elemzése nyomán láthattuk –, hogy őt magát a kommunista rezsim „üdvösképjének", esetleg családi ágon, mintegy az öröklési jog drámai eredményeképpen eleve (azaz leküzdhetetlenül, lemoshatatlanul stb.) kommunistának minősítik.

Amitől viszont az elbeszélő a maga idejében nagyon radikálisan elhatárolódik. Jóllehet a könyvben egy olyanfajta – nevezzük itt megértésnek – szóval, egy olyan megértéssel van a progresszívnek bemutatott, kommunista törekvések felé, ami nem igazán mondható széles körben művelt interpretációs eljárásnak Magyarországon. Az Új Ember kommunista projektjének a próbáját végzi el a szülein (Tauber

40 *Uo.*, I., 474–475.

Klára és Nádas László) és a gyámjain (Aranyossi Magda és Aranyossi Pál), vagyis látja ugyan, hogy ezek a II. világháború alatti kommunista illegalitásban kitartó, szívós kommunisták, akik sokszor makacsul szembementek az életösztön minden parancsával, micsoda meghasonlással kerültek bele a szocialista káderpolitika zavaros szituációiba, hazugságok és meggyőződések között topogva micsoda aljas döntéseket hoztak. De nem felejti el láttatni azt sem, hogy számos vonatkozásban progresszív célkitűzéseik voltak, amelyek a humán közösség szolidaritásérzésének tételezésén alapultak, amikor a segítőkészséget és a szociális igazságosságot tekintették kiépítendő világuk alapértékének. És akkor adódik a kérdés: szabad-e látni ma ezt a Kárpátok alatt? Egyrészt. Másrészt őrült beszéd, de van benne rendszer. Különösen, ha azokat a két világháború közötti kommunista brosúrákat és szenvedélyes hangú esszéket nézzük, amelyeket Alexandra Kollontai, Elfriede Friedländer (írónevén: Ruth Fischer), a közép-európai kommunizmus partizánjai írtak a szociális és segítőrendszerek mihamarabbi kiépítéséért emelve fel a szavukat.

Radnóti Sándor olvasatában[41] mindez a következőképpen összegződik:

> Nádas egyik nagy tette ebben a műben valamifajta írói igazságszolgáltatás ezeknek az embereknek, akik – bármi is történt velük és irányzatukkal – a század egyik nagy felszabadító mozgalmába léptek be. Nem rehabilitáció ez: költői igazságszolgáltatás. S ezt a regény műfajának szellemében éri el: minden egyes szereplő igazságának keresésével. Megmutatja a nemes, bátor – esetenként hősies – döntést: a munkásmozgalomban és az ellenállásban való részvételt.[42]

Radnóti egy olyan jogi kifejezést – „igazságszolgáltatás" – hoz be ebbe az értelmezési keretbe, ami teljesen kívül áll a memoár mint műfaj és mint konkrét szöveg horizontján. Ezt valószínűleg maga a recenzens is érzi, ezért rögtön visszavesz a terminus referenciális, törvénykezési erejéből, és hozzáteszi, hogy „nem rehabilitáció ez: költői igazságszolgáltatás". Ami akkor lehetne igaz, ha Nádas fiktív szereplőkkel játszatná el „az alsó osztályok emancipációjának és mobilizációjának pátoszát". Bár még akkor is nagyon tézisregényízű lenne ez a „költői igazságszolgáltatás", amivel az eszme melletti magánemberi elköteleződését is nyilvánvalóvá kellett volna tennie.

41 Radnóti Sándor, *Szilénoszi emlékiratok,* Jelenkor 2017/július–augusztus, 885–890.
42 *Uo.*, 886.

Nádas azonban történeti figurákról ír le olyan dolgokat, amilyeneket a mainstream történetírás nem nagyon szokott emlegetni. Ebben én egyfelől nem látok igazságszolgáltatást, másfelől költőinek se nevezhetném, hacsak nem annyiban, hogy ezek a valós figurák egy alternatív múltfeldolgozás narratívájába kerülnek bele. De költői-e, ami narrativizálódik? Pátosznak pedig végképp nyomát sem látom. Legfeljebb néhol megemelkedik a szöveg indulati szintje. Az elbeszélő hang jobbára igyekszik megmaradni a leírások szintjén, amikor pedig ez veszélybe kerülne, például az anya ambivalens alakjánál, Nádas az irónia némiképp meglepő és mindenképp kegyeletsértő formáját veti be a „hülye anyám"[43] pátosztalanságára hagyatkozva, amely erős érzelmi szituációkban a szeretet, a ragaszkodás és a gondoskodás kellőképpen eltávolított emócióinak jelölésére szolgál.

A „költői igazságszolgáltatás" felvetésével azonban Radnóti nagyon gyorsan áttolta az egész diskurzust a fikció területére, és semlegesítette ezáltal a memoár azon kifejezett igyekezetét, hogy az adatok és a családi irattár eseményei kapcsán egy olyan mikrotörténeti szálat fonjon be a (magyarországi) kommunizmus történelmi feldolgozásának (?) mainstream diskurzusába, amely legalábbis a nézőpontok pluralitását szeretné fenntartani. Radnóti azt mondja, ennek nincs köze a valósághoz, nem érhet hozzá a történetiségfelfogásunkhoz, ez írói (még pontosabban: költői) igazságszolgáltatás.

Kicsit úgy hangzik ez, mint amikor Lengyel László bezárja Nádast a gombosszegi kisboltba. Nádas nem rehabilitálhat, nem érintheti meg a véleményformálók által „gondozott" közvélekedés oly sérülékeny felületét.

És itt most nem az a kérdés, hogy megteszi-e, hogy van-e a szövege annyira átütő, személye pedig olyan népszerű, hogy a szépirodalmi elit képviselőjeként hatást gyakoroljon a közfelfogásra ilyen vagy olyan témában. Hanem hogy ez eleve letiltódik azáltal, hogy így olvassák, ilyennek olvassák, a nyelv preskriptív, valóságformáló erejénél fogva tiltódik le. Ami azt jelenti, hogy a kortárs kulturális (ezen belül is szépirodalmi) elitben nem a kölcsönös megértés (ne adj' isten, megerősítés) szándéka és a jóhiszeműség retorikája a meghatározó, hanem az áttételes elutasítás, kirekesztés kontraproduktív nyelvjátéka. Innen nézve mondható az, hogy Nádasnak e tekintetben nincs karrierje, nem lehet, mert

43 A Radnóti Sándor által is kiemelt jelenetben, amikor az anya torokszakadtából élteti Rákosit, akkor olvasható ez a mondat, és pontosan érzékelteti is, amit mondani szerettem volna: „A szívem mindenesetre abban a pillanatban megszakadt érte, a gyalázatosan hülye anyámért." (VR. II., 442.) Egy másik szöveghelyen pedig így jelenik meg a szintagma: „De amíg anyánk élt, azaz tréfálkozva és nevetgélve haldoklott, addig apánk nem hallatott egyetlen panaszos szót. Némán rogyadozott, és együtt nevetgélt a hülye anyánkkal." (VR. II., 368.)

lépten-nyomon kiíródik a magyarországi véleményformáló értelmiség lehetséges karriertörténetének keretei közül, ki van paterolva, át van helyezve az írói (sőt költői) világ fikcionalitása által képződő valóságtartományba. Talán azért, mert „Nádasban van valami olthatatlan vágy spekulatív igazságok ellentmondást nem tűrő megfogalmazására"?[44] És ezzel újra az igazságdiskurzusnál tartunk.

A helyzet kicsit úgy néz ki, mintha átsöpört volna rajtunk a dekonstrukció hurrikánja, és a nyomában itt maradt tájainkon a gyanakvás szele, amely minden kijelentő módú állítás esetén megérinti arcunkat. Ez a gyanakvás szállja meg a kritikusi elmét a Nádasnak tulajdonított igazságdiskurzus olthatatlan vágya, illetve a szerző „antihumanizmusa" láttán. Ez ügyben az egyik legjózanabb hangot Bagi Zsolt ütötte meg az *Egy botrány anatómiájához* című, 2011-es írásában, amely Nádas politikai esszéinek eljárásmódját és hatását vizsgálja. Az író vélt antihumanizmusával kapcsolatban azt írja, hogy „Nádas hajlamos a jelenségeket a maguk embertelen voltában megragadni. Ott, ahol ez emberi, túlságosan emberi érzelmeket, érdekeket sért, ott ezt a magyar közélet mindannyiszor mint támadást fogta fel".[45] Az „embertelenség" fogalmát ezt követően a humanizmus álarcosbálját kívülről szemlélő elemzés minőségeként definiálja: azért nevezik Nádast embertelennek, mert nem tartja be a humanizmus egyetlen dramaturgiai elvét sem, amikor a „dolgok állásáról" beszél.

A dekonstrukciót illetően Bagi a politikai diskurzus felől vonja le a tanulságokat, amikor Nádas szimulációs (Kelet-Európa új demokráciáinak kezdeti) és disszimulációs (nyugati) kultúrafogalmáról ír. Nádas nyomán Bagi azt állítja, hogy az „antidemokratikus közbeszéd"[46] ironikus módon „kitanulta a dekonstrukciót", és a referencia szabad áthelyezésével tesz viszonylagossá mindent, amit a demokratikus berendezkedés alapértékeiként tartanak számon. „[A] nyelv kreatív használatáról van szó, amely egész egyszerűen használhatatlanná teszi azt a humanista politikai (és kulturális) diskurzust, amelyet túlságosan is természetesen tartunk az egyetlen lehetséges demokratikus nyelvnek." A felvetés nagyon izgalmas, a következmények nélküli, magyar politikai közéletben igen eklatánsan körvonalazódik az, amiről Bagi beszél.[47] Ugyanakkor még mindig a dekonstrukció eljárásainál maradva azt állítja, hogy:

44 Radnóti, *i. m.*, 889.
45 Bagi Zsolt, *Egy botrány anatómiájához,* Műút, 2011, 029., 52–55., 53.
46 *Uo.*, 55.
47 Bár nem lehet nem meghallani, hogy a „kreatív" valamiképpen az „etikátlan" helyett áll, talán azért, hogy a kritikus maga is az „embertelenség" terepéről tehesse megállapításait.

> a magyar demokratikus közgondolkodás nemhogy sohasem tette meg a *saját* eredetét kritikai vizsgálat tárgyává, de éppoly nagyvonalúan próbálkozik annak szimulatív eltüntetésével, mint politikai ellenlábasa. (…) A sopánkodás lépett a kritika és a progresszív gondolkodás helyébe. Ebben a jelenségben pedig éppen nem a demokráciaellenes mozgalmaknak kell magukra ismerniük, hanem elsősorban a demokratáknak. A hazai demokráciaellenesség ma nem sopánkodik, hanem progresszióban van, valamilyen saját képére formált módon még a kritikai gondolkodást is magáévá tette.[48] Sopánkodással soha nem fogunk demokráciát létrehozni.[49]

A jelenség belső logikáját jelzi, hogy az ilyen kritikai megjegyzések – mint ahogy a már idézett Kristóf Luca-tanulmány meglátásai –, amelyek nem kifejezetten a sopánkodás retorikáját működtetik, nem is igazán kerülnek be a magyar politikai közbeszédbe, vagy ha bekerülnek is, csak amolyan rövid hatású, bombasztikus hírként. Ami onnan nézve végül is érthető, hogy kutya nehéz lenne úgy sopánkodni, hogy meghalljuk azokat a hangokat, amelyek viszonylag pontos és a józan ész nevében megfogalmazott helyzetfelismeréssel jelzik sopánkodásunk hatástalanságát.

Jelen tanulmány csupán jelezni képes azt a gyanút, hogy Nádas Péter értelmiségi karriertörténete a karrier nélküli író Leitmotivja körül (nem) épül ki. Ez jobbára annak is köszönhető, hogy a kortárs magyar elitstruktúra zavarai és a kutatások által hangsúlyozott hiányzó elitkonszenzus miatt értelmezhetetlenné válik a karrier fogalma. Egy ilyen kontextusban viszont az író által vállalt „életfogytig tartó önkéntes száműzetés" (VR. II., 304.) mint az ellenállás karriermodellje képződik meg.

48 Hogy „kritikai gondolkozásnak" nevezhető-e ez a fajta észjárás, erősen vitatnám, de hogy „progresszióban" van, az megkérdőjelezhetetlen. Noha ez a „progresszió" kizárólag az antidemokratikus berendezkedés lehetséges jövője felől látható annak. Minden egyéb irányból burjánzásként hat.

49 Bagi Zsolt, *i. m.*, 55. Kiemelés az eredetiben.

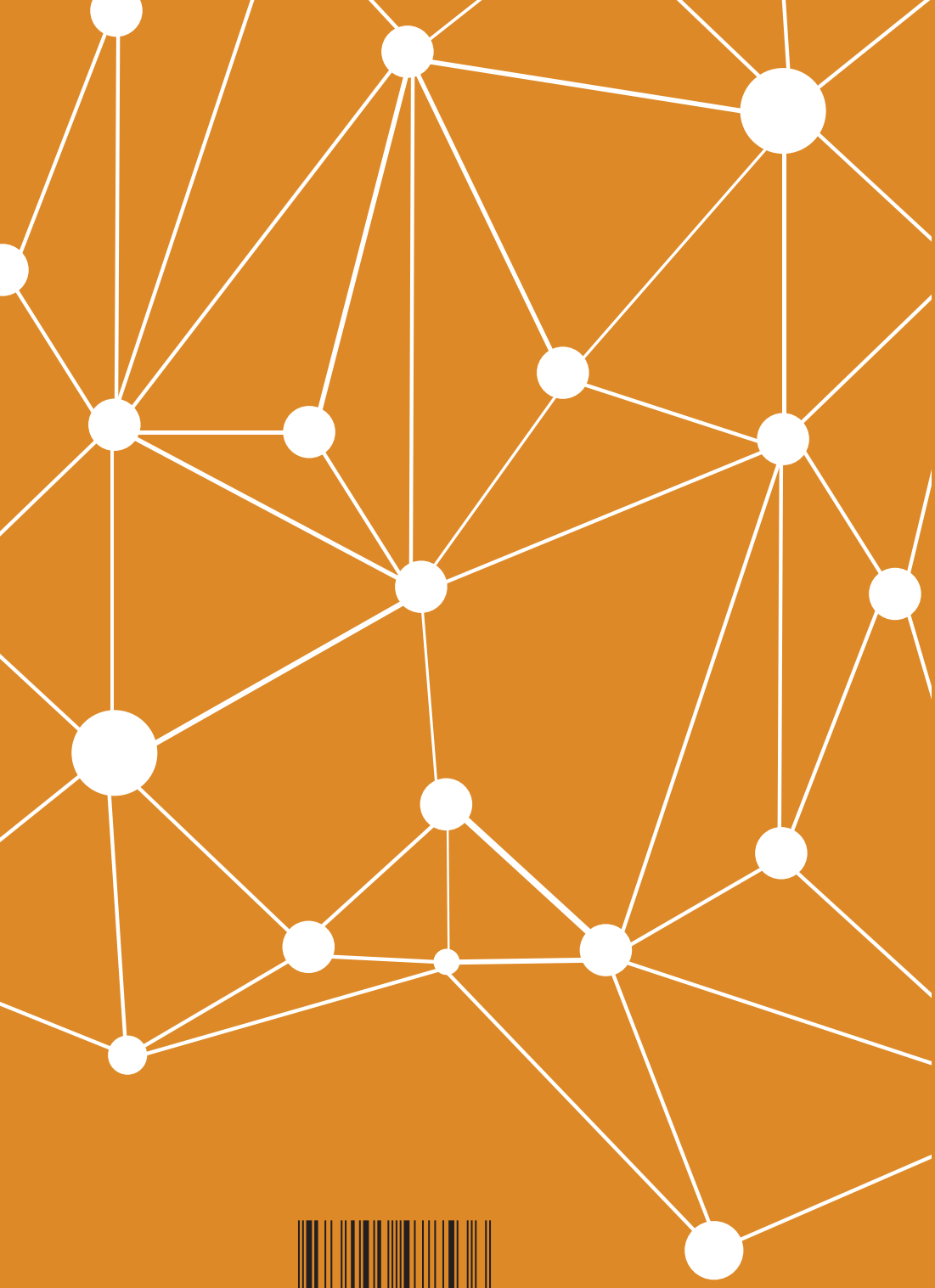

9 786155 478536